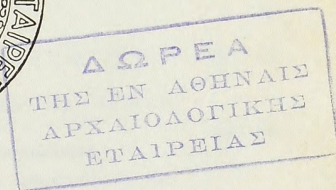
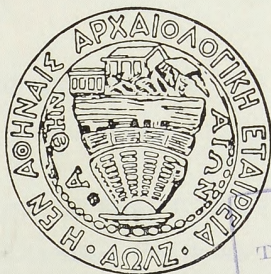
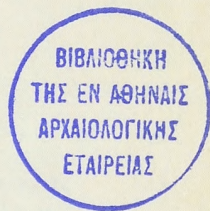

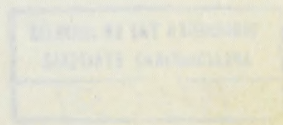
ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
1975

ΤΕΥΧΟΣ Α'

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1977

Μεταλλογραφήματα Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ
Ἀγίου Μάρκου 14

Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε. Βλαχάκη 44 Νέο Ψυχικό
Τηλ. 67 21 179 67 12 700

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1977 : 581

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Ευεργέται	θ'
Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν τριετίαν 1975 - 1978	ια'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιβ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιβ'
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ιγ' - ιδ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ιε'
Τακτικοὶ ἑταῖροι	ις' - ιη'
Νέοι ἑταῖροι	ιθ'
Ἔκθεσις τοῦ Γ. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1975	1 - 4

Α'. ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 1 - 14)	5 - 35
2. Ἀνασκαφὴ Ἑρετρίας ὑπὸ Πέτρου Γ. Θέμελη (πίν. 15 - 35)	36 - 48
3. Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου ὑπὸ Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη (παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 36 - 42)	49 - 60
4. Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Δημητρίου Ἰ. Λα- ζαρίδη (παρένθ. πίν. Γ', Δ' καὶ πίν. 43 - 69)	61 - 71
5. Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Εὐσταθίου Γ. Στίκα (παρένθ. πίν. Ε' καὶ πίν. 70 - 78)	72 - 79

6. Σκαφικὲς ἔρευνες στὴ Μακεδονία ὑπὸ Φ. Πέτσα (πίν.
79 - 87) 80 - 90
7. Ἀνασκαφὴ Φιλίππων ὑπὸ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη (παρένθ. πίν.
F' καὶ πίν. 88 - 93) 91 - 102
8. Ἀνασκαφὴ Τορώνης ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου (πίν.
94 - 109) 103 - 130
9. Παλαιοανθρωπολογικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τὰ Πετράλωνα ὑπὸ
Ἀρη Πουλιανοῦ (πίν. 110) 131 - 135
10. Ἀνασκαφὴ Μαρωνείας ὑπὸ Εὐαγγέλου Τσιμπίδη-Πεντάζου
(πίν. 111 - 112) 136 - 139
11. Ἀνασκαφὴ Μεσημβρίας ὑπὸ Ἀνδρέα Κ. Βαβρίτσα (πίν.
113 - 124) 140 - 145
12. Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Νεκρομαντεῖον τοῦ Ἀχέροντος ὑπὸ Σωτηρίου
Δάκαρη (πίν. 125 - 127) 146 - 152
13. Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν ὑπὸ Γεωργίου Ἐ. Μυλωνᾶ (πίν.
128 - 138) 153 - 161
14. Ἱερὸν Μαλεάτου Ἀπόλλωνος εἰς Ἐπίδαυρον ὑπὸ Βασιλείου
Λαμπρινουδάκη (πίν. 139 - 153) 162 - 175
15. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης ὑπὸ Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου (πίν.
154 - 161) 176 - 177
16. Ἀνασκαφὴ Ἡλιδος ὑπὸ Νικολάου Γιαλούρη (πίν. 162 - 167) 178 - 183
17. Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην ὑπὸ Νικολάου Δρανδάκη (πίν.
168 - 176) 184 - 196
18. Ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι ἐν Πάρῳ ὑπὸ Δημητρίου Σκιλάρντι
(πίν. 177 - 185) 197 - 211
19. Ἀνασκαφὴ Θήρας ὑπὸ Χρίστου Ντούμα (πίν. 186 - 211) 212 - 229
20. Ἀνασκαφὴ Σελλάδας Θήρας ὑπὸ Νικολάου Σ. Ζαφειροπού-
λου (πίν. 212 - 216) 230 - 234

21. Ἀνασκαφή ἀκροπόλεως Ἁγίου Ἀνδρέου Σίφνου ὑπὸ Βαρβά- ρας Φιλιππάκη (πίν. 217 - 218)	235 - 237
22. Ἀνασκαφαὶ εἰς Ρόδον ὑπὸ Γρηγορίου Κωνσταντινοπούλου (παρένθ. πίν. Ζ' καὶ πίν. 219 - 221)	238 - 248
23. Ἀνασκαφή εἰς «Ἀφωτην» Καρπάθου ὑπὸ Ἡλία Ε. Κόλλια (παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 222 - 227)	249 - 253

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝῳ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX

ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η. ΓΟΕΚΟΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

WILLIAM PATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1975 - 1978

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚ. ΒΕΛΤΣΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ (†1975)
ΣΕΜΝΗ ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

Σ Υ Μ Β Ο Υ Λ Ο Ι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ
ΜΑΡΙΝΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΤΗΣ († 1975)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΜΙΡΑΣΓΕΖΗΣ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Louis Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe, France.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry. — Διδότου 6, Γαλλική 'Αρχαιολογική Σχολή, 'Αθήναι.

Oscar Broneer. — Παλαιά Κόρινθος.

Ward M. Canaday. — 500 Security Bldg., Toledo 4, Ohio, U.S.A.

Georges Daux. — 6 Av. Paul - Appell, 75 - Paris XIVe, France.

Pierre Demargne. — 120 Brd de Montparnasse, Paris, France.

André Grabar. — 2 Av. Dode de la Brunerie, Paris XVIe, France.

Βάσος Καραγιώργης. — Κυπριακὸν Μουσεῖον, Λευκωσία, Κύπρος.

Emil Kunze. — Grosshesselohe/B Immergrünstrasse 1. München.

Paul Lemerle. — École des Hautes Études. Sorbonne, Paris, France.

Doro Levi. — 'Αμαλίας 56, 'Ιταλική 'Αρχαιολογική Σχολή, 'Αθήναι.

Pierre de la Coste - Messelière. — Les Ousches, par Melle, Deux-Sèvres.

Benjamin Dean Meritt. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J., U.S.A.

Charles H. Morgan. — Amherst College, Amherst, Mass., U.S.A.

Homer Thompson. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J., U.S.A.

Eugene Vanderpool. — Σουηδίας 54, 'Αμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, 'Αθήναι.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Äke Åkerström.** — Eklandagatan 10, 412 55 Göteborg, Sweden.
- Emmett L. Bennett Jr.** — Institute for Research in the Humanities University of Wisconsin, Madison, WI 53706, U.S.A.
- Helmuth Berve.** — Rainweg 9, Hechendorf (Pilsensee).
- W. C. Brice.** — Cherry Tree Cottage, 14 Barlow Moor Road, Manchester M20 8Gj, England.
- Hans Gunter Buchholz.** — 6306 Lang-gons bei Giessen, Espenstr. 10, W. Deutschland.
- Veselin Caikanovic.** — Gledstonova 22, Beograd, Yougoslavie.
- Rhys Carpenter.** — “Jerry Run”, R. D. 2, Downington, Pa, U.S.A.
- John Caskey.** — University of Cincinnati, Cincinnati, Ohio, U.S.A.
- Hector W. Catling.** — Ἀγγλική Ἀρχαιολογική Σχολή, Σουηδίας 52, Ἀθήναι.
- John Chadwick.** — Downing College, Cambridge England.
- Otto Demus.** — 1 Hofburg (Schweizerhof), Wien, Österreich.
- Pierre Devambez.** — Direction des Musées de France - Arts et Lettres - Palais du Louvre, Paris, France.
- Sir John Forsdyke.** — 13. Sandringam Road, London, N. W. 11, England.
- Gallet de Santerre.** — Université de Dijon, France.
- Stanislaw J. de Gasiorowski.** — Ul. Jozefa Pilsudskiego 6, Krakow, Pologne.
- Roland Hampe.** — Archäologisches Institut der Universität - Marstallhof 4, Heidelberg, Deutschland.
- Herbert Hunger.** — 40 Weissgerberlande, Wien III, Österreich.
- Ulf Jantzen.** — Γερμανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτούτον, Φειδίου 1, Ἀθήναι.
- Hamit Zübeyr Kosay.** — T. K. Kültür Bakanlingi, Ancara, Turquie.

- James Mc Credie.** — Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν Σουηδίας 54,
'Αθῆναι.
- Ernst Meyer.** — Universität, Zürich, Schweiz.
- Kazimierz Michalowski.** — Brzozowa 12, Warszawa, Pologne.
- Kurt Müller.** — Dahlmannstrasse 10, I, Göttingen, Deutschland.
- Denis Page.** — Jesus College, Cambridge, England.
- Jeanne Robert.** — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe, France.
- Fritz Schachermeyr.** — Liechtensteinstr. 59, Wien IX, Österreich.
- Henri - Arnold Seyrig.** — Institut Français, B. P. 1424, Beyrouth, Liban.
- Hidenaka Tanaka.** — Imperial University, Kyoto, Japan.
- A. D. Trendall.** — University of Cambera, Australia.
- Carl Weickert.** — Devrientweg 6, Berlin - Lichterfelde, Deutschland.
- Arthur Maurice Woodward.** — 21 Byng Road, Tunbridge Wells, Sussex,
England.
- Walther Wrede.** — Allmandweg 47, Nagold, Deutschland.
-

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Richard David Barnett. — British Museum, London, W.C. I.

Henri Ducoux. — 37 Av. de Versailles, Paris, France.

P. M. Fraser. — Oxford University, England.

Ernest Jos. Goerlich. — Wien, III/40, Arsenal, Objekt V III, Stlege
III 8, Österreich.

Karl Kübler. — Linsenbergrasse 25, Tübingen - Lustnau, Deutschland.

Αικατερίνη Melrose, 7135 Aberdeen Av. Dallas, Texas, U.S.A.

Ibraim Noshy. — Egyptian University of Cairo, Egypt.

Asher Ovadiah. — 10, Ben - Tabbai Str. Ranot - Gonen (San - Simon),
Jerusalem, Jsrael.

Iwan Velkoff. — Musée National, Sofia, Bulgarie.

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1975

Σημ. 1. Οί δι' ἀστερίσκου σημειούμενοι ἐταῖροι εἶναι ἰσόβιοι.

Σημ. 2. Οἱ ἐταῖροι τῶν ὀποίων τὸ ὄνομα συνοδεύεται διὰ τῆς ἐνδείξεως (Επ.) δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγεσθαι (ἄρθρον 5 τοῦ Ὁργανισμοῦ).

1. * Ἀγγελόπουλος Θεόδωρος	32. * Δημαρᾶς Ἰωάννης
2. Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος	33. * Διαμαντοπούλου Ἀγνή
3. Ἀλεξανδρῆ Ὀλγα	34. Διαπούλης Χαράλαμπος
4. * Ἀλεξανδρῆς Κωνσταντῖνος	35. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
5. * Ἀλεξίου Στυλιανός (Επ.)	36. * Δουκάκη Εὐαθία
6. Ἀναργύρου Εὐάγγελος	37. * Δραγούμης Φίλιππος Στεφ.
7. * Ἀναστασιάδης Ἀναστάσιος	38. * Δρανδάκης Νικόλαος
8. Ἀνδρειωμένου Ἀγγελική (Επ.)	39. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή (Επ.)
9. * Ἀνδρόνικος Ἐμμανουήλ (Επ.)	40. * Ἐξάρχος Νικόλαος
10. * Ἀντωνιάδης Ἰωάννης	41. Ζαφειρόπουλος Ἰωάννης
11. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη (Επ.)	42. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
12. * Βαβρίτσας Ἀνδρέας (Επ.)	43. Ζέπος Παναγιώτης
13. * Βαλάσης Θωμᾶς	44. Ζώης Ἀντώνιος
14. Βάλδικιρχ-Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα (Εξ.)	45. Ζώρα Καλλιόπη
15. * Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου Εἰρήνη	46. * Ἡλιόπουλος Γεώργιος
16. Βασιλείου Ἰωάννης	47. Θέμελης Πέτρος
17. * Βασσενχόβεν Λουδοβίκος	48. Θεοχάρη Μαρία
18. * Βελουδίου Μαρία	49. * Θεοχάρης Δημήτριος (Επ.)
19. * Βέλτσος Γεώργιος Νικολ.	50. Θρεψιάδη Ἀντιγόνη
20. Βοβολίνης Σπυρίδων	51. * Ἰακωβίδης Σπυρίδων
21. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης (Επ.)	52. Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ
22. Βορίδης Κίμων	53. Καζαμίας Θωμᾶς
23. Βουκίδης Τιμολέων	54. Καλίτσης Κωνσταντῖνος
24. Γαζῆς Ἀλέξανδρος	55. * Καλιτσουνάκης Δημήτριος
25. * Γαλιούρης Νικόλαος	56. Καλλίας Κωνσταντῖνος
26. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος (Επ.)	57. * Καλλιγᾶς Μαρίνος
27. * Γιαννουλάτου Ἀρτεμισία	58. Καλλιγᾶς Πέτρος
28. Γκόφας Δημήτριος	59. * Καλλιπολίτης Βασίλειος
29. Δαβάρας Κωνσταντῖνος (Επ.)	60. Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ
30. * Δάκαρης Σωτήριος (Επ.)	61. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος (Επ.)
31. Δασκαρόλης Ἀθανάσιος	62. Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος (Εξ.)

63. Κανατσούλης Δημήτριος (Επ.)
- 64.* Κανελλόπουλος Παναγιώτης
65. Κανελλόπουλος Παῦλος
66. Καπετανόπουλος Ἡλίας (Εξ.)
67. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ.
- 68.* Καραθανάσης Δημήτριος
69. Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία (Επ.)
- 70.* Καρανδρέας Ἀπόστολος
71. Καρδαρᾶ Χρυσούλα
- 72.* Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
73. Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
74. Κιουσόπουλος Δημήτριος
- 75.* Κόλλας Περικλῆς
76. Κόλλιας Ἡλίας
77. Κονιδάρης Γεράσιμος
- 78.* Κοντῆς Ἰωάννης
- 79.* Κοντολέοντος Εὐρυδίχη
- 80.* Κοντολέων Νικόλαος
- 81.* Κοντόπουλος Ἀλέξανδρος
82. Κορρὲς Γεώργιος
- 83.* Κορρὲς Στυλιανὸς
84. Κορωνάιος Δημήτριος
- 85.* Κοσμόπουλος Δημήτριος
86. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω (Επ.)
87. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰ. (Επ.)
88. Κουμανούδης Ἰωάννης
89. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἐλ.
90. Κουρέτας Δημήτριος
- 91.* Κουρμούλης Γεώργιος
- 92.* Κριεζῆς Ἀντώνιος
- 93.* Κριμπᾶς Ἡλίας
94. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
- 95.* Κτιστόπουλος Κωνσταντῖνος
96. Κύρου Ἀδωνις Κ.
97. Κωνσταντινίδης Δημήτριος
98. Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
99. Κωνσταντίνου Θεόδωρος
- 100.* Κωνσταντίνου Ἰωάννα
- 101.* Κωττάκης Λεωνίδας
102. Λαζαρίδης Δημήτριος
- 103.* Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ. (Επ.)
104. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
- 105.* Λάμπας Γεώργιος
- 106.* Λογοθέτης Κωνσταντῖνος
- 107.* Μακαρόνας Χαράλαμπος (Επ.)
- 108.* Μανούσακας Μανούσος (Επ.)
- 109.* Μαντζούνης Παναγιώτης Δ.
- 110.* Μαντζούφας Γεώργιος
- 111.* Μαριδάκης Γεώργιος
- 112.* Μαρκεζίνης Σπυρίδων
- 113.* Μαστροκώστας Εὐθύμιος
- 114.* Μαυρούλιας Ἰωάννης
- 115.* Μέγας Γεώργιος
116. Μερτικόπουλος Θεόδωρος
117. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον. (Επ.)
- 118.* Μηλιάδης Ἰωάννης
- 119.* Μιράσγεζης Δημοσθένης
- 120.* Μιτσὸς Μάρκελλος
121. Μουτσόπουλος Νικόλαος (Επ.)
- 122.* Μπακαλάκης Γεώργιος (Επ.)
123. Μπενάκης Λουκάς Ἀ.
124. Μπίτζιος Κωνσταντῖνος
125. Μπόνης Κωνσταντῖνος
126. Μπορμπουδάκης Ἐμμαν. (Επ.)
127. Μπότσαρης Δημήτρ. Τ.Ν.
128. Μπούρας Χαράλαμπος
- 129.* Μπουφίδης Νικόλαος
130. Μπρούμης Ἰωάννης
131. Μπρούσκαρη Μαρία
- 132.* Μυλωνᾶς Γεώργιος
- 133.* Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
134. Νικονᾶνος Νικόλαος (Επ.)
- 135.* Νομικὸς Μάρκος
136. Νταῆς Ἀστέριος
137. Ντούμας Χρῖστος (Επ.)
- 138.* Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
139. Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
- 140.* Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος Κ.
- 141.* Πάλλας Δημήτριος
- 142.* Παμπούκας Ἀπόστολος

143. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
144. * Πανταζόπουλος Νικόλαος (Επ.)
145. Παντελίδου Μαρία
146. * Παπαδόπουλος Θωμάς
147. Παπαδόπουλος Στυλιανός
148. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτ. (Επ.)
149. Παπαθανασόπουλος Γεώργιος (Επ.)
150. * Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
151. Παπαντωνίου Γεώργιος
152. Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
153. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
154. Παπαστάμου Δημήτριος
155. Παπασταύρου Ἰωάννης
156. * Παπαφλέσσας Γρηγόριος
157. * Παπαφλέσσας Κωνσταντῖνος
158. Πασαδαῖος Ἀριστείδης (Εξ.)
159. * Πελεκανίδης Στυλιανός (Επ.)
160. Πελεκίδης Χρύσης Εὔστρ. (Επ.)
161. Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα
162. * Πεσματζόγλου Γεώργιος
163. Πετράκος Βασίλειος
164. * Πέτσας Φώτιος (Επ.)
165. Πλατῆς Γεώργιος
166. * Πλάτων Νικόλαος
167. * Πολίτης Λῆνος Ν. (Επ.)
168. * Πολυγένης Ἰωάννης Κ.
169. * Πουλόπουλος Ἀπόστολος
170. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
171. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία (Επ.)
172. * Ρουμπάνης Γεώργιος
173. Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη (Επ.)
174. Σακελλαράκης Ἰωάννης
175. Σακελλαρίου Ἀγνή (Επ.)
176. Σακελλαρίου Μιχαήλ Β. (Επ.)
177. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
178. Σεργόπουλος Γεώργιος
179. * Σκάσσης Ἐρρίκος
180. Σολομωνίδης Γεώργιος
181. * Σπυριδάκης Γεώργιος
182. * Σταθάτου Ἐλένη
183. Σταθάτου Χριστίνα
184. Στασινοπούλου-Τουλούπα Ἴβη (Επ.)
185. * Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος Ἀ.
186. * Στίκας Εὐστάθιος
187. * Συνοδινός Ἐλευθέριος
188. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
189. * Σωτηρίου Μαρία
190. * Τεγοπούλου-Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα
191. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρά (Εξ.)
192. Τζαννετάτος Θησεύς
193. Τζεδάκις Ἰωάννης
194. * Τούλ Χάρης
195. * Τραυλός Ἰωάννης Μ.
196. * Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
197. Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
198. Τσάκος Κωνσταντῖνος (Επ.)
199. Τσαντίλας Ἰωάννης
200. Τσιριντάνης Ἀλέξανδρος
201. Τωμαδάκης Νικόλαος
202. Φατούρου Κάντω
203. * Φιλιππάκη Βαρβάρα
204. * Φουντούλης Δημήτριος
205. * Χαρίτος Ἰωάννης
206. Χαρλαύτης Νικόλαος
207. * Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ
208. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος
209. Χουρμουζιάδης Γεώργιος (Επ.)
210. * Χατζηνικολάου Ἄννα
211. * Χρήστου Χρυσάνθος (Επ.)
212. * Χριστόπουλος Μιχαήλ
213. Χριστόπουλος Παναγιώτης

ΝΕΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

Ἐκλεγέντες κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 23/12/1974 καὶ μὴ ἔχοντες δικαίωμα ψήφου κατὰ τὰς παροῦσας δύο γενικάς συνελεύσεις τοῦ ἔτους 1975 (ἄρθρον 5 τοῦ Ὁργανισμοῦ).

1. Ἀντουράκης Γεώργιος	16. Μανάφης Κωνσταντῖνος
2. Βαγιακάκος Δικαῖος	17. Μουρίκη Ντούλα
3. Βρανούσης Λέανδρος	18. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
4. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος	19. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
5. Γιαννουλίδου Καλλιόπη	20. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
6. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν.	21. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
7. Δεληβορριάς Ἀγγελος	22. Παπαποστόλου Ἰωάννης
8. Ζερβουδάκη Ἡδὼ	23. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
9. Θεοχάρε Μαρία Δ.	24. Πουλιανὸς Ἀρης
10. Κοκολάκης Μίνως	25. Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ Ἐφη
11. Κοντὸς Παναγιώτης	26. Σῖνος Στέφανος
12. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δημήτρα	27. Σκιλάρντι Δημήτριος
13. Κυριαζόπουλος Βασίλειος	28. Τουράτσογλου Ἰωάννης
14. Λαζαρῆς Ἀνδρέας	29. Φωτίου Κωνσταντῖνος
15. Λούβαρης Νικόλαος	30. Χατζῆ Δέσποινα

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1975

Ἀγαπητοὶ Ἑταῖροι, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐφαρμόζουσα κάθε χρόνον ἐν ἀγαθὸν καὶ σεβαστὸν ἔθιμον, προσφέρει πρὸ πάσης ἐκθέσεως τῶν πεπραγμένων της, εὐλαβῇ τιμὴν πρὸς τοὺς ἀποθανόντας κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐταίρους καὶ συναδέλφους, τοὺς πιστῶς ἀφοσιωθέντας καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς Ἑταιρείας καὶ πρὸς τὴν θεραπείαν τῆς εὐγενοῦς ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιολογίας.

Ἀνηλεὴς ὑπῆρξεν ὁ θάνατος διὰ τοὺς ἐταίρους μας κατὰ τὸ 1975· μᾶς ἀφῆρεσε δεκατρεῖς ἐν ὧν συντρόφους, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ἀπλοὺς θιασώτας τῆς Ἀρχαιολογίας ἀλλὰ καὶ σημαίνοντας αὐτῆς θεράποντας, ἔφθασε δ' ἀκόμη καὶ εἰς ἐξέχοντα μέλη τοῦ Συμβουλίου μας.

Καὶ ἐκ μὲν τῶν ξένων ἐταίρων ἐχάσαμεν ἐφέτος τὸν ἐπίτιμον ἡμῶν σύμβουλον καὶ διαπρεπῆ Γάλλον ἀκαδημαϊκὸν Pierre de la Coste Messelière, ἐπιτυχέστατα καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον ἀσχοληθέντα μὲ τὴν μελέτην καὶ τὴν δημοσίευσιν τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασσικῆς πλαστικῆς τοῦ Δελφικοῦ ἱεροῦ, τὰς ὁποίας μὲ ἀκρίβειαν καὶ γλαφυρότητα περιέγραψε καὶ ἀνέλυσε ἐν τῷ πολύτιμον αὐτοῦ σύγγραμμά *Au musée de Delphes*.

Ἀπωλέσαμεν ἐπίσης καὶ τὸν ἐπίτιμον ἡμῶν ἐταῖρον, ἐπιφανῆ ὁμότιμον καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης Ernst Meyer, ὅστις πολλὰς ὑπηρεσίας προσέφερεν εἰς τὴν Πελοποννησιακὴν ἰδίαν Ἀρχαιολογίαν, διὰ τῶν ἐπανειλημμένων ἀνά τὴν Πελοπόννησον ταξιδίων του, διὰ τῶν ὁποίων ἐπλούτισε μὲ σπουδαίας συμβολὰς τὴν τοπογραφίαν καὶ τὴν ὅλην ἐν γένει ἱστορίαν τῆς Πελοποννήσου.

Ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἡμῶν ἐταίρων ἐθρήνησεν ἡ Ἑταιρεία μας τὸν θάνατον τοῦ διακεκριμένου νομικοῦ καὶ ἐπὶ μακρόν διατελέ-

σαντος μέλους τῆς ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ 'Εξελεγκτικῆς 'Επιτροπῆς 'Ιω. Δημαρᾶ, ἔπειτα τοῦ ἐπιλέκτου δικηγόρου Λεωνίδα Κωττάκη, τοῦ ἐνθουσιώδους ἀρχαιολάτρου ἀρχιτέκτονος Κωνστ. Μπίτζιου, τοῦ δραστηρίου βιομηχάνου Παν. Μαντζούνη καὶ τοῦ ἐν ἀποστρατεῖα ἀξιωματικοῦ Εὐ. 'Αναργύρου, οἵτινες πάντες μετ' ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ στοργῆς παρηκολούθησαν τὸ ἔργον τῆς 'Εταιρείας μας.

Μεγάλην θλίψιν μᾶς προσεκάλεσεν ἐπίσης καὶ ἡ ἀπώλεια δύο τῶν ἐνθερμότερων τῆς ἀρχαιότητος φίλων καὶ διακεκριμένων καθ. τοῦ Πανεπιστημίου: τοῦ παλαιμάχου Κωνστ. Λογοθέτου καὶ τοῦ προώρως ἐκ τῆς ἐπαράτου νόσου θανόντος Γεωργίου Σπυριδάκη.

Μεγάλως ἐπίσης ἐλύπησεν ἡμᾶς καὶ ἡ στέρησις τῆς βοηθείας τοῦ ἐξαίρετου ζωγράφου τοῦ 'Εθνικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου 'Αλεξ. Κοντοπούλου.

'Αλλὰ τὸ βαρύτερον πλήγμα κατὰ τῆς 'Εταιρείας κατέφευεν ὁ θάνατος εἰς τρία ἐπιλεκτά μέλη τῆς ἀρχαιολογικῆς οἰκογενείας: τὸν 'Ιω. Μηλιάδην, τέως Διευθυντὴν τῆς 'Ακροπόλεως, τὸν 'Ιω. Κοντῆν, τέως Γενικὸν 'Επιθεωρητὴν 'Αρχαιοτήτων καὶ μέλος τοῦ ἡμετέρου συμβουλίου καὶ τέλος αὐτὸν τὸν 'Αντιπρόεδρον τοῦ συμβουλίου μας καθηγητὴν καὶ τέως Γενικὸν Διευθυντὴν τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας, Νικόλαον Κοντολέοντα.

'Ο Μηλιάδης, διατελέσας, ἐπὶ μακρὰν σειράν ἐτῶν, 'Εφορος 'Αρχαιοτήτων, ὑπῆρξεν εἰς ἀκαταπόνητος ἐργάτης, εἰς ἀκέραιος ἄνθρωπος, αὐστηρὸς καὶ δημιουργικός. Τὸ 1940, ὅτε ἐξερράγη ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ὁ Μηλιάδης, ἔφορος τότε τῶν γλυπτῶν τοῦ 'Εθνικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἐπέτυχεν, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ μακαρίτου γλύπτου Παναγιωτάκη νὰ θάψῃ καὶ ἀποκρύψῃ ἀσφαλῶς ὅλα τὰ πολύτιμα ἐκθέματα τοῦ 'Εθν. 'Αρχ. Μουσείου. Μὲ τὴν αἰσθητικὴν καλλιέργειαν ποὺ τὸν διέκρινεν ἀνασυνέστησε τὰ Μουσεῖα τῆς Κερκύρας, τῶν Πατρῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς 'Ακροπόλεως, εἰς τὸ ὅποιον λίαν ἐπιτυχῶς ἀποκατέστησε καὶ ἐξέθεσε τὰ πολυτιμότερα γλυπτὰ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐπιτελέσας ἀληθῆ ἔθλον.

Τὴν πρὸς τὴν 'Ακρόπολιν θερμὴν ἀγάπην τοῦ Μηλιάδῃ ἐπεσφράγισε καὶ ὁ κυριολεκτικῶς ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων αὐτῆς ἐπελθὼν θάνατός του, ὅτε προήδρευεν ἐσχάτως τῆς ὁμάδος ἐργασίας διασώσεως τῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ βράχου.

'Ο Κοντῆς ὑπῆρξεν ἐξέχον στέλεχος τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας μὲ πολυχρόνιον διοικητικὴν καὶ νομοτεχνικὴν ἐμπειρίαν. Γεννηθεὶς τὸ 1910 εἰς Μυτιλήνην ὑπηρέτησε κατ' ἀρχὰς ὡς 'Επιμ. 'Αρχαιοτήτων εἰς τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ πατρίδα, ἐτοποθετήθη δὲ

κατόπιν εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὅπου συνειργάσθη μετὰ τῶν ἀρχαιολόγων τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς ἀρχαίας Ἀλτεως, ἡ τοπογραφία τῆς ὁποίας ἀπετέλεσε καὶ τὸ θέμα τῆς ἐναίσιμου διατριβῆς του.

Ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἀξία εἶναι ἡ δρᾶσις τὴν ὁποίαν ἐπέδειξεν ὁ Κοντῆς, σταλείς πρῶτος Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων εἰς Δωδεκανήσον, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐνωσίν της μετὰ τῆς Ἑλλάδος τὸ 1946. Τοῦ ἐδόθη ἐκεῖ πλήρως ἡ εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξῃ τὰς ἱκανότητάς του, διὰ τῆς ὀργανώσεως, προστάσις καὶ διασώσεως τῶν ἀρχαίων, μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων μνημείων τῆς Δωδώνης, μάλιστα δὲ τῶν τῆς Ρόδου. Ἀληθῆ σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀπετέλεσε πράγματι ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιτυχὴς σύνταξις νόμου, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ περιοχὴ τῆς Δωδεκανήσου περιήρχετο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ὁργάνωσεν ἐπίσης ἐκεῖ ὁ Κοντῆς ἐκ παραλλήλου καὶ τὴν μελέτην τοῦ ἀρχαίου Ἱπποδαμείου πολεοδομικοῦ συστήματος τῆς πόλεως τῆς Ρόδου.

Ἐκτιμηθέντος δεόντως τοῦ ἐν Ρόδῳ ἔργου τοῦ Κοντῆ ἐποποθετήθη οὗτος τὸ 1959 ὡς ἔφορος Ἀττικῆς καὶ μετὰ 2 ἔτη ὡς Διευθυντῆς Ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τὸν ἀείμνηστον Παπαδημητρίου. Ἀφιερώθη τότε, μετὰ τὴν συμπράστασιν καὶ τοῦ Χρ. Καρούζου, εἰς τὴν νέαν ὀργάνωσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Τῇ εἰσηγήσει του ἰδρύθη ἡ Ἐφορεία Νεωτέρων Μνημείων καὶ ἡ Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων, κάτοπτρον τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τῆς κρατικῆς Ἀρχαιολογίας.

Ὁ Νικόλαος Κοντολέων ὑπῆρξε μία τῶν πλέον φωτεινῶν προσωπικοτήτων τῆς ἀρχαιολογικῆς οἰκογενείας καὶ εἰς τῶν βαθυτέρων ἐρευνητῶν ἀρχαιολογικῶν θεμάτων, εἰς τὰ ὅποια τὸν ἐβοήθει ἡ ἐξαιρετικὴ του κρίσις καὶ ἡ βαθεῖα φιλολογικὴ του κατάρτισις.

Γεννηθεὶς τὸ 1910 εἰς Χίον ἐσπούδασεν ἀργότερον εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν φιλολογίαν καὶ ἀρχαιολογίαν, μετεξέπαιδευθη δὲ εἰς Κολωνίαν καὶ Μόναχον. Ἀργότερον ὑπηρέτησε γονίμως εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ὑπηρεσίαν τῶν Κυκλάδων μέχρι τοῦ 1956, ὅτε ἐξελέγη τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ἔδραν τὴν ὁποίαν ἐτίμησεν ἐπὶ 19 συναπτὰ ἔτη μέχρι τοῦ θανάτου του.

Ὑπῆρξε πράγματι ὁ Κοντολέων ὁ φωτεινὸς διδάσκαλος καὶ ἐμψυχωτὴς τῶν φοιτητῶν εἰς τοὺς ὁποίους ἐνέπνεε τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ἀγάπην διὰ τὴν σοφίαν καὶ τὴν στοργὴν του. Μέγας ἐραστὴς τῆς τέχνης τῶν Κυκλάδων ἀφιέρωσεν ὁ Κοντολέων εἰς ταύτας κυρίως ὅλας του τὰς ἀνασκαφικὰς ἐρεῦνας καὶ ὅλας του τὰς μελέτας,

δημοσιεύσας κυκλαδικὰ εὐρήματα πάσης περιόδου, ἀσχοληθεῖς δὲ ἀκόμῃ καὶ μὲ τὴν ποίησιν τοῦ Κυκλαδίου ποιητοῦ Ἀρχιλόχου. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι καὶ ἡ γαλλιστὶ γραφεῖσα πραγματεία του περὶ τῆς προκλασικῆς Ἑλλάδος, ἣτις ἀποτελεῖ ἐπιτομὴν μαθημάτων, τὰ ὅποια ἔδωσεν εἰς τὸ Collège de France τῶν Παρισίων. Ἡ ἀξιόλογος αὕτη ἐργασία, ἐκτιμηθεῖσα ἰδιαιτέρως, τοῦ προσεπόρισε τὸ 1971, τὸν τίτλον τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιγραφῶν καὶ Γραμμάτων.

Ἡ εὐδόκιμος δρᾷσις καὶ πολιτεία τοῦ Κοντολέοντος δὲν ὠφέειλετο μόνον εἰς τὴν περὶ τὴν Ἀρχαιολογίαν ἐξαίρετον αὐτοῦ ἐπίδοσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ, διὰ τῆς ὁποίας κατῴρθωνε νὰ κατακτήσῃ τὸ περιβάλλον του. Διὰ τῶν πολλῶν ἀρετῶν, αἱ ὁποῖαι τὸν ἐκόσμου, ἐκέρδισεν ὁ Κοντολέων τὴν ἀγάπην καὶ τὴν βαθεῖαν ἐκτίμησιν οὐ μόνον τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ἀλλὰ καὶ τῶν διεθνῶν ἀρχαιολογικῶν κύκλων.

Τοιοῦτον ἐν ὀλίγοις τὸ ἔργον τοῦ Κοντολέοντος, ὅπερ ἀνέκοψε προῶρως καὶ ἀπροσδοκῆτως ἐπελθὼν ὁ θάνατος, στερήσας τὴν ὀλιγάριθμον χορείαν τῶν ἐργατῶν τῆς Ἀρχαιολογίας, ἐνὸς τῶν κορυφαίων αὐτῆς συνεργατῶν καὶ ὁδηγῶν, τὴν δὲ Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ἐνὸς πολυτίμου πνευματικοῦ αὐτῆς στηρίγματος.

Εἰς ἀντικατάστασιν τῶν δύο ἀποθανόντων συμβούλων ἐξελέγησαν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ὁ Ἐπίτιμος Ἐφορος Νικόλαος Ζαφειρόπουλος καὶ ὁ Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων Δημήτριος Λαζαρίδης, εἰς τὴν θέσιν δὲ τοῦ ἀντιπροέδρου ἐξελέγη ἡ σύμβουλος Σέμνη Καρούζου.

Τέλος ἐπίτιμον αὐτῆς ἐταῖρον ἐξέλεξεν ἡ Ἑταιρεία τὸν φιλέλληνα καὶ φιλοκύπριον Γάλλον καθηγητὴν κ. Jean Pouilloux.

Τρέποντες τῶρα τὸν λόγον εἰς τὰ κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος ἔργα τῆς Ἑταιρείας ἀνακοινοῦμεν ἐν πρώτοις τὰ περὶ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῆς μὲ τὴν μεγίστην δυνατὴν συντομίαν λόγῳ τοῦ περιορισμένου χρόνου τὸν ὅποῖον διαθέτομεν.

(Ἐπεταὶ ἡ ἐκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1974).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Παρένθ. πίν. Α΄ καὶ πίν. 1 - 14)

Μετὰ παρέλευσιν ὀγδοήκοντα ἐτῶν ἀπὸ τῆς τελευταίας ἀνασκαφῆς τοῦ Βα-
λερίου Στάη ἐν Ραμνοῦντι (φθινόπωρον τοῦ 1892) ἐπανελήφθη τὸ 1975 ὑπὸ
τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τοῦ ὑπογεγραμμένου ἡ συστηματικῇ ἔρευ-
να, ἀνασκαφῇ καὶ μελέτῃ τοῦ σπουδαιοτάτου αὐτοῦ χώρου τῆς Ἀττικῆς,
ὅπου κατὰ θεῖαν συντυχίαν διασώζεται ἀλώβητον σχεδὸν τὸ τοπίον μὲ τὰ ἐρεί-
πια τοῦ ἀρχαίου δήμου, τῶν ἱερῶν του καὶ τῶν νεκροπόλεων του.

Ἡ κατὰ τὸ παρελθὸν μαθητεία μου πλησίον τοῦ Ἰωάννου Κοντῇ καὶ ἡ μα-
κρὰ συνεργασία μου, ἐν συνεχείᾳ, μετ' αὐτοῦ, ὑπῆρξαν ἡ ἀναγκαία προετοιμα-
σία διὰ τὴν ὀρθὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐρεύνης τοῦ μεγάλου ἀρχαιολογικοῦ χώρου
τοῦ Ραμνοῦντος. Τὰ προβλήματα τῆς ἐρεύνης ἦσαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι
μεγάλα. Ἡ δρᾷσις, ἐπὶ αἰῶνας, τῶν μεταλλοθηρῶν, τῶν ὑλοτόμων καὶ τῶν ἀρ-
χαιοκαπῆλων ἔχει ἐπιφέρει τοιαύτην καταστροφὴν καὶ σύγχυσιν εἰς τὰ ἐρείπια
ὥστε νὰ ἀπαιτῇται βαθυτάτη γνῶσις ἀπάντων τῶν σφζομένων ἀρχαίων τοῦ
χώρου, πρὸ τῆς ἐνάρξεως οἰασδῆποτε ἐργασίας. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὰς δυσχερεῖς
αὐτὰς συνθήκας πολλάκις ἡ ἔρευνα ἀποκτᾷ συναρπαστικὸν ἐνδιαφέρον μὲ τὴν
ἀνακάλυψιν διαρκῶς νέων στοιχείων, τὰ ὅποια καθιστοῦν σαφεστέραν καὶ χρω-
ματίζουσιν ζωηρότερον τὴν μορφήν τοῦ ἀρχαίου δήμου.

Ἡ πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδος ἀφιερῶθη εἰς τὴν ἔρευναν ταφικῶν μνημείων
συληθέντων ἀπὸ μακροῦ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπῆλων διότι ἐκ πολλῶν ἐνδείξεων
ἐπίστευσον ὅτι ταῦτα παρουσίαζον μέγα ἐνδιαφέρον ἀπὸ τοπογραφικῆς καὶ
ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως. Καὶ πράγματι δὲν διεψεύσθη εἰς τὰς προσδοκίας
μου διότι ἀπεκαλύφθησαν μεγαλοπεπτῇ καὶ πολλαχῶς ἐνδιαφέροντα μνημεῖα
μὲ σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ ἐτέθησαν στερεαὶ αἱ βάσεις τῆς ἐρεύνης
τοῦ χώρου εἰς τὸ σύνολόν του.

Ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως ἐνὸς τόπου ὡς ὁ Ραμνοῦς δὲν εἶναι ἔργον ἐνὸς μόνου ἐρευ-
νητοῦ. Διὰ τοῦτο ὑπῆρξεν ἐξαιρετικὴ τύχη ἡ εἰς αὐτὴν καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν
μελέτην τῶν προβλημάτων της, συνεργασία τῆς κυρίας Ἑλένης Θεοχαράκη,
γνώστου τῶν θεμάτων τῆς Ἀττικῆς.

Ὁ κ. Κ. Ἡλιάκης, ζωγράφος τῶν Μουσείων, μὲ ἐνδιαφέρον ὑπερβαῖνον τὰ
συνήθη ὅρια, ἀνενέωσε τὴν παλαιὰν καὶ ὥραιαν παράδοσιν τῆς συνεργασίας

ἀρχαιολόγων - ζωγράφων. Τὰ σχέδιά του, καρπὸς ἐπιμόνου ἐρεῦνης, ἀποτελοῦν ὁδηγὸν εἰς τὴν μελέτην τῶν μνημείων.

Η ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ

Βασικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν μελέτην τῆς τοπογραφίας τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι ἡ Ἱερὰ Ὀδός, πλάτους 6 μ. περίπου, τῆς ὁποίας τὴν χάραξιν ἀποκαθιστῶμεν σήμερον ἐκ τῶν κατὰ μῆκος αὐτῆς κειμένων ταφικῶν μνημείων, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ φρουρίου. Αὕτη ἐντὼς ἀνωφερῆς φθάνει εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Νεμέσεως (Βορεία Ἱερὰ Ὀδός). Ἐκ τοῦ ἱεροῦ διὰ μέσου τῆς πεδιάδος (Λιμικὸ) ὁδηγεῖ εἰς Τρικόρουθον (Κάτω Σούλι) καὶ Μαρθῶνα (Νοτία Ἱερὰ Ὀδός).

Ἐκ τῶν ἐρευνηθέντων ταφικῶν μνημείων ὁ κυκλικὸς περίβολος καὶ ὁ τοῦ Εὐφράνορος εὐρίσκονται παρὰ τὴν Νοτίαν Ἱερὰν Ὀδὸν ἐνῶ τὰ λοιπὰ παρὰ τὴν Βορείαν (παρένθ. πίν. Α').

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ
ΤΟΥ ΕΥΦΡΑΝΟΡΟΣ

Τὸ σπουδαῖον τοῦτο ταφικὸν μνημεῖον τῆς Νοτίας Ἱερᾶς Ὀδοῦ, κείμενον εἰς ἀπόστασιν 200 περίπου μ. ἀπὸ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ἦτο ἀνέκαθεν ὁρατόν.

Πρώτη γνωστὴ εἰς ἐμὲ μνεία τοῦ περιβόλου τούτου εἶναι ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ Leake (Travels in Northern Greece II, σ. 434). Οὗτος τὴν 29 Ἰανουαρίου 1806 προσεγγίζων τὸν Ραμνοῦντα, παρατηρεῖ τὰ ὑπερέχοντα τοῦ ἐδάφους λείψανά του: In the plain, at a small distance from the wall, is the foundation of a square and another of a round monument, of small dimensions, probably sepulchral.

Ἐβδομήκοντα τρία ἔτη ἀργότερον ὁ Lolling (AM 4, 1879, σ. 280 - 281) δίδει σύντομον ἀλλὰ περιεκτικὴν περιγραφὴν: Etwa 200 Schritte vor den Tempelruinen lenkt eine glänzende Reihe aufrecht stehender Marmorblöcke die Aufmerksamkeit auf sich. Es ist dies die Westseite der viereckigen Einfassung einer Grabanlage, deren andere Seiten halb in Gestrüpp verborgen liegen. Innerhalb der Einfassung sowohl als in der Nähe ist neuerdings gegraben worden. Man sieht daselbst noch Stücke von Bekrönungen alter Grabmonumente in giebelform, fragmente bekleideter Figuren von bedeutender Grösse; ein Stück gehört zu einer stehenden weiblichen Figur, davon ist die r. Hälfte des Körpers mit dem Oberstück eines rechten Oberarms erhalten; die Verletzungen sind zum grössten Theil nicht neu, danach ist also anzunehmen, dass sie von früheren Ausgrabungen herrühren und dass die letzten Nachgräber nur das ganz Erhaltene mit fortnehmen; auch grobe rothe dicke Thonscherben zeigen meist alten Bruch.

Τὸ 1933, ἦτοι πεντήκοντα ἔτη μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Lolling καὶ ἑκατὸν

εἵκοσιν ἐπτά ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Leake, τὸ μνημεῖον ἐξακολουθεῖ νὰ εὐρίσκεται εἰς τὴν ἰδίαν κατάστασιν (πίν. 1α), μετὰ τὰ γλυπτὰ διεσκορπισμένα πέριξ αὐτοῦ καὶ περισσότερον ἐφθαρμένα (W. Wrede, Attische Mauern, σ. 30 ἀρ. 72 εἰκ. 72).

Ὅταν ἤρχισεν ἡ ἔρευνα καὶ ἡ ἀνασκαφή τοῦ μνημείου πυκνοὶ σχῖνοι ἐφύοντο πέριξ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ. Ἡ ἐσωτερικὴ τεχνητὴ ἐπὶ χῶσις εἶχεν ἐξαφανισθῇ πλήρως καὶ μόνον λείψανα τοῦ παυρίνου θεμελίου τοῦ ἐπιτυμβίου ναΐσκου τοῦ περιβόλου ὑφίσταντο ἀκόμη. Ἐχὼν ὑπ' ὄψει τὰ μνημεῖα τῆς Βορείας Ἱερᾶς Ὀδοῦ ἀνέσκαψα κατὰ μῆκος τῆς ἐν μέρει σφζομένης προσόψεως τοῦ μνημείου. Ἐκεῖ, ὑπὸ ἐπὶ χῶσιν καθαράν, ἀποτελουμένην ἐκ σχινοχώματος, ἀπεκαλύφθησαν αἱ λιθοπλίνθοι τοῦ περιβόλου (πίν. 1β, 2α).

Ἡ παρεχόμενη ὑπὸ τοῦ Wrede φωτογραφία δεικνύει καὶ τὰς ἐξ λιθοπλίνθους τοῦ πρώτου δόμου εἰς τὴν θέσιν των. Κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς εὐρέθησαν κατερριμμένοι αἱ δύο ἀκραῖαι δεξιάι (νότιαι). Ἐπειδὴ ἡμπόδιζον εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μνημείου ἐποποθετήθησαν πρὸ τῆς ἐναρξέως αὐτῆς εἰς τὴν θέσιν των.

Ὡς ἐδείχθη μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τὸ μνημεῖον ἔχει ὡς ἑξῆς: Τὸ μῆκος του, ἐπὶ τοῦ πρώτου δόμου, λαμβανομένων τῶν λιθοπλίνθων ὡς καλῶς ἁρμοζουσῶν, εἶναι 7.87 μ., ἐνῶ ἐπὶ τῆς κρηπίδος εἶναι 8.14 μ. Ἡ κρηπίς συνεχίζεται καὶ ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν καὶ ἐπὶ τῆς βορείας ἔχει μῆκος 1.30 μ., ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας 1.34 μ. Τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς εἶναι 6.50 μ., ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας 5.80 μ.

Πρὸ τοῦ περιβόλου εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν 15 μαρμαρόπλινθοι, ἡ δεξιὰ ἐνεπίγραφος γωνία τῆς βάσεως τοῦ ναΐσκου τοῦ περιβόλου καὶ ἡ μεγὰλὴ ἐνεπίγραφος ἐπιτυμβία στήλη, ἥτις ἴστατο παρὰ τὸν ναΐσκον (εἰκ. 1, πίν. 1β).

Τὸ ὕψος τοῦ κατὰ χῶραν σφζομένου πρώτου δόμου τοῦ περιβόλου εἶναι 0.80 μ. Οἱ ἐπόμενοι δόμοι εἶχον ὕψος 0.70 (δεύτερος), 0.66 (τρίτος), 0.63 (τέταρτος) καὶ 0.50 μ. (πέμπτος). Κατὰ ταῦτα καὶ ἐφ' ὅσον δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἡ μοναδικὴ πλίνθος ὕψους 0.50 μ. ἀνήκει εἰς τὸν ἀνασκαφέντα περίβολον, τὸ μνημεῖον θὰ εἶχε συνολικὸν ὕψος, ἄνευ τῆς ἐπιστέψεως, τῆς ὁποίας οὐδὲν εὐρέθη ἀκόμη, 3.29 μ. Ἐκ τῶν λιθοπλίνθων σφζονται ἅπασαι τοῦ πρώτου δόμου, τρεῖς τοῦ δευτέρου, τέσσαρες τοῦ τρίτου, ἐπτά (ἅπασαι) τοῦ τετάρτου καὶ μόνον μία τοῦ πέμπτου.

Αἱ γωνιαῖαι καὶ αἱ παρὰ τὰς γωνιαίας μαρμαρόπλινθοι τῆς προσόψεως συνεδέοντο μεταξύ των διὰ συνδέσμων σχήματος διπλοῦ ταῦ.

Ἐκ τοῦ τύμβου τὸν ὁποῖον περιέκλειεν ὁ περίβολος οὐδὲν ἔχει ἀπομείνει, ἔχει δὲ καταστραφῇ καὶ τὸ ἐκ παυροπλίνθων θεμέλιον τοῦ ναΐσκου καὶ μόνον εἰς πῶρος 1.34 μ. $\times$ 0.66 μ. ἀπομένει κατὰ χῶραν (πίν. 2β).

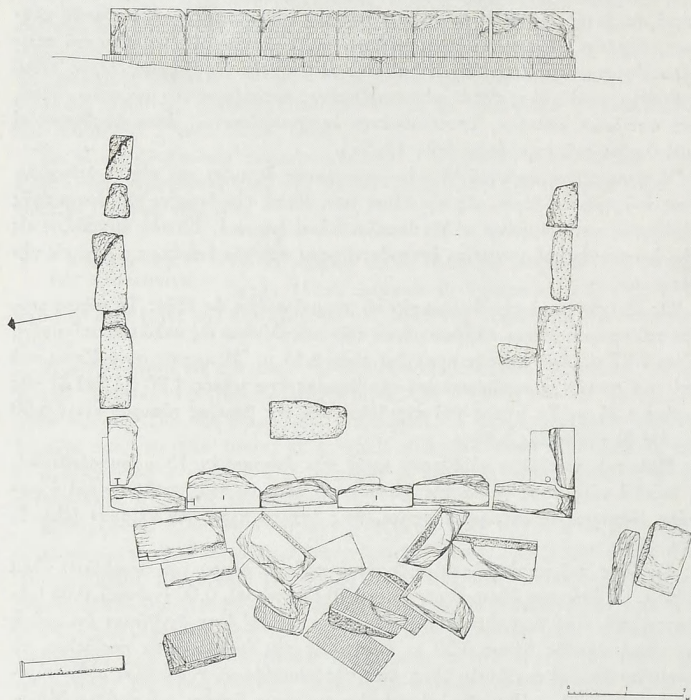
Ὡς ἐλέγχθη, μεταξύ τῶν λιθοπλίνθων τοῦ περιβόλου καὶ ὑπ' αὐτάς, εὐρέθη

εἰς βάθος 1 μ. περίπου, ἡ δεξιὰ γωνία τῆς βάσεως τοῦ ἐπιτυμβίου ναῦσκου, ὕψ. 0.43, μήκ. 0.70, πάχ. (βάθους) 0.47 μ. Ἄνω σφίξει μέρος τόρμου βάθους 0.19 μ. διὰ τὴν στερεώσιν τοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου. Τὸ σφζόμενον μέρος τῆς μαρμαρίνης βάσεως ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων συγκολλημένων τεμαχίων καὶ

Εἰκ. 1. Ὅψις καὶ κάτοψις τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράντορος.

ἐκ πολλῶν ἄλλων μὴ συγκολλημένων εἰσέτι. Ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας ἐπιφανείας σφίζεται τὸ δεξιὸν μέρος ἐπιγράμματος ὕψ. γρ. 0.02 μ. (ἀρ. ἀποθ. Ραμνοῦντος 205). Τούτου ἐλλείπει ἀριστερὰ τμῆμα ἔχει δὲ καὶ εἰς τὸ σφζόμενον μέρος σημαντικὰς ἐλλείψεις. Ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ κειμένου σφίζονται ἀκόμη ἑνδεκα τεμάχια ἐξ ὧν ἓν μόνον ἀρμόζει εἰς τὸν πέμπτον στίχον (πίν. 3).

Περὶ τὰ 2.50 μ. βορειότερον τοῦ περιβόλου εὐρέθη, στηριζομένη ἐπὶ τῆς δεξιᾶς στενῆς πλευρᾶς, ἡ μεγάλη στήλη αὐτοῦ. Ἄνω φέρει κυμάτιον καὶ ἄβακα, εἶναι δὲ ἐλλιπὲς κάτω. Ὑπὸ τὸ κυμάτιον φέρει τρίστιχον ἐπιγραφὴν, ὑπ' αὐτὴν δύο ρόδακας καὶ ὑπὸ τοὺς ρόδακας τοὺς λοιποὺς 17 στίχους τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ στήλη ἔχει ὕψος 1.73 μ., πλ. 0.59 - 0.645 (0.65 εἰς τὸν ἄβακα), πᾶχ. 0.22 - 0.24 μ. (0.28 εἰς τὸν ἄβακα). Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων ποικίλλει ἀπὸ 0.015 μέ-
χρι 0.04 μ. (κατ. ἀποθ. Ραμνούντος ἀρ. 222). Τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης ὡς καὶ ἡ βάσις αὐτῆς δὲν εὐρέθησαν. Τὸ κείμενόν της ἔχει ὡς ἑξῆς (πίν. 4):

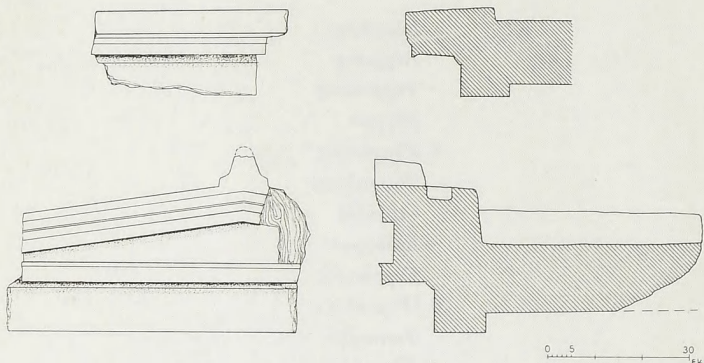
Εὐφράνωρ
Εὐφρονος
Ῥαμνούσιος
Εὐφρων
 5 *Εὐφράνορος*
Ῥαμνούσιος
Ἀβρύλλα
Εὐθύφρων
Εὐφράνορος
 10 *Ῥαμνούσιος*
Φαιναρέτη
Κλεοφῶντος
Φαιναρέτη
Εὐφράνορος
 15 *Ῥαμνουσίου*
θυγάτηρ
Ἀρχέδημος
Εὐφρονος
 19 *Ῥαμνούσιος*

Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς εἰς τὸν περίβολον εἶχον ταφῇ ὁ Εὐφράνωρ, οἱ υἱοὶ τοῦ Εὐφρων καὶ Εὐθύφρων, ἡ θυγάτηρ τοῦ Φαιναρέτη, ἡ ἀνεψία του, πιθανῶς, Φαιναρέτη Κλεοφῶντος, ὁ ἐγγονός του Ἀρχέδημος, υἱὸς τοῦ Εὐφρονος καὶ ἡ Ἀβρύλλα. Ταύτης τὸ ὄνομα εἶναι χαραγμένον διὰ μεγάλων, ἰσοῦψῶν σχεδόν, γραμμάτων, τὰ ὅποια ὅμως δὲν ἐχαράχθησαν ὑπὸ ἐμπείρου τεχνίτου. Ἀτεχνά ἐπίσης ἐντελῶς εἶναι τὰ γράμματα τῶν στίχων 8 - 10, ὀλιγώτερον δὲ τῶν στίχων 11 - 12. Τὸ ὄνομα τῆς Ἀβρύλλας δὲν ἐχαράχθη ὑπὸ τῆς ἰδίας χειρὸς δι' ἧς ἐχαράχθησαν τὰ ὀνόματα τοῦ Εὐθύφρονος

καὶ τῆς ἀνεψιάς Φαιναρέτης. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων ἐπὶ τῆς στήλης ἀκολουθεῖ χρονολογικὴν τάξιν, ὑποθέτω ὅτι ὁ Εὐθύφρων καὶ ἡ ἐξαδέλφη του Φαιναρέτη ἀπέθανον συγχρόνως, συγχρόνως δὲ ἐχαράχθησαν τὰ ὀνόματά των ἐπὶ τῆς στήλης.

Αἱ λιθόπλινθοι τοῦ περιβόλου φέρουν ἐπὶ τῆς ἐμπροστίας ἐπιφανείας πυκνάς παραλλήλους αὐλακώσεις (κινισιές), αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι συνεχεῖς ἀλλὰ διακόπτονται. Ἡ αὐτὴ διακόσμησις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ μνημεῖον τοῦ Διογείτονος ἐν

Εἰκ. 2. Ὁψὶς καὶ τομὴ ἀετωματικῆς καὶ ὀριζοντίας ἐπιστῆψεως ναῖσκων ἐκ τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνωρος.

Ραμνοῦντι ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς (Wrede, Attische Mauern ἀρ. 71 Ἐλευσίς, ἀρ. 76 Ἀθῆναι, ἀρ. 106 - 107 Σούνιον). Ἡ διακόσμησις αὕτη προσδίδει ἐξαιρετικὴν ζωρότητα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς προσόψεως τοῦ μνημείου μὲ τὰς ἐντόνους φωτοσκιώσεις αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦνται.

Ἐπὶ τοῦ μνημείου ἴσταντο εἰς τὸ βόρειον ἄκρον ἡ ὑψηλὴ στήλη μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν καὶ εἰς τὸ μέσον ὁ ναῖσκος τοῦ Εὐφράνωρος ὡς γνωρίζομεν ἐκ τοῦ ἐλλιποῦς ἐπιγράμματος τῆς βάσεώς του. Ὡς ἤδη ἐλέχθη καὶ ὡς παλαιόθεν μαρτυρεῖται, ΒΑ τοῦ περιβόλου εὐρίσκεται ἐν σχεδὸν ἀκέραιον ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον τοῦ 4ου αἰ. εἰκονίζον δεξιὰ καθήμενον ἄνδρα πρὸς ἀριστερά, εἰς τὸ μέσον γυναῖκα ὀρθίαν καὶ δεξιὰ ἐλλιπῆ ἀνδρικήν(;) μορφήν δεξιουμένην τὸν καθήμενον ἄνδρα. Τὸ ἀνάγλυφον ἔχει ὕψος 1.70 μ., πλ. 1.15 μ. καὶ μέγιστον πᾶχος 0.44 μ. (πίν. 5α).

Παρὰ τὸ ἀνάγλυφον κεῖνται ἐπίσης δύο τεμάχια ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου, ὕψους 1.08 μ., ἀποτελοῦντα μέρος ἀνδρικῆς μορφῆς,

τῆς ὁποίας ἡ κεφαλὴ ἦτο ἔνθετος καὶ πέντε ἄλλα τεμάχια ἀναγλύφου προερχόμενα ἐξ ἐνδεδυσμένης μορφῆς.

Πρὸ τοῦ περιβόλου εὐρέθησαν κείμενα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους τμήματα δύο ἐπιστέψων ἐπιτυμβίων ναϊσκων, μιᾶς ἀετωματικῆς καὶ τῆς ἐτέρας ὀριζοντίας (εἰκ. 2). Πρὸς τὸ παρὸν δὲν δύναται νὰ ὀρισθῇ ποία τῶν δύο ἀνήκει εἰς τὸν ναϊσκὸν τοῦ Εὐφράνορος, ὅπωςδὴποτε ὅμως αἱ ἐπιστέψεις αὐταὶ εἶναι αἱ μνημονευόμεναι ὑπὸ τοῦ Lolling.

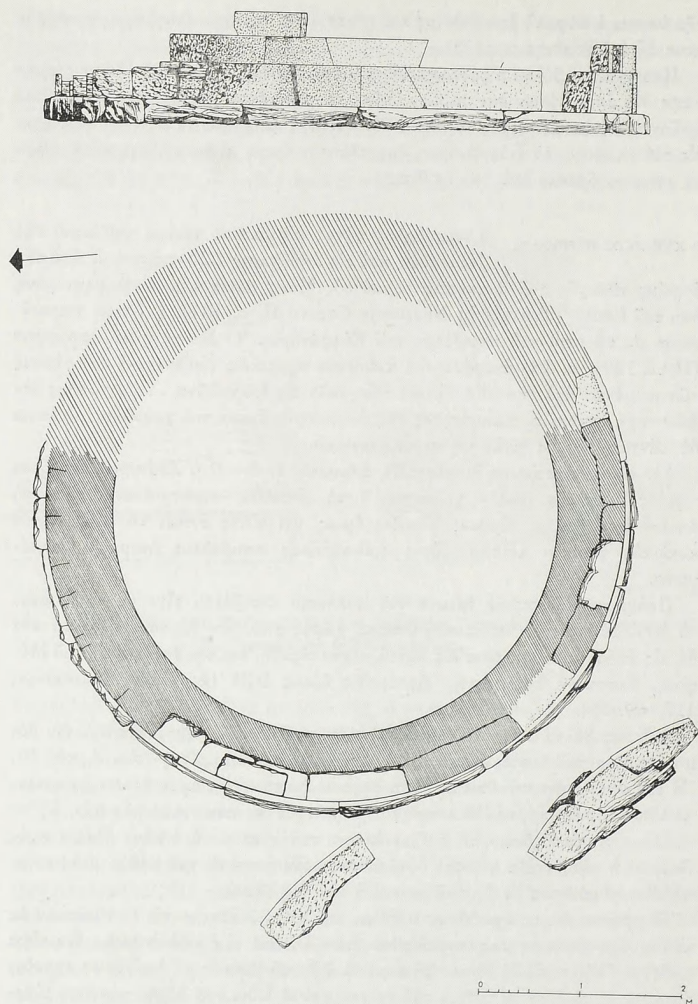
Ο ΚΥΚΛΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ Ὁ περίβολος οὗτος εὐρίσκεται νοτίως τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ εἰς ἀπόστασιν 320 περίπου μ. ἀπὸ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ἀναλήμματος αὐτοῦ. Μόνῃ μνεῖα του εἶναι ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ Leake (Travels in Northern Greece II, σ. 434), ἡ ὁποία παρατίθεται εἰς τὰ περὶ τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος. Ὁ Στάης πολὺ ἀργότερον (ΠΑΕ 1891, σ. 18) ἀναφέρει ὅτι ἀνέσκαψε «μερικῶς τύμβον τινὰ καὶ τάφους τῶν κειμένων ἀνὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἐκ τῶν ναῶν εἰς Μαραθῶνα. . . Ὁ τύμβος δὲν ἀνεσκάφη ἐπαρκῶς, διακοπείσης τῆς ἀνασκαφῆς ἕνεκα τοῦ χειμῶνος, κρύπτει δὲ πάντως τάφους τινὰς μὴ σεσυλημένους».

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ ἀσφαλῶς τί ἐννοεῖ ὁ Στάης μὲ τὸν ὄρον τύμβος. Ἀπλοῦν σωρὸν χώματος ἢ τὸ ἐνταῦθα στρογγυλὸν κτίσμα τὸ ὁποῖον περιέβαλλε τύμβον; Νομίζω ὅμως ὅτι οὗτος ἐννοεῖ τὸ προκείμενον κυκλικὸν ταφικὸν κτίσμα. Τοὺς ὀρθογωνίους περιβόλους ὀνομάζει τετράγωνα.

Πρόχειρος ἐξωτερικὴ ἔρευνα τοῦ κυκλικοῦ περιβόλου εἶχε γίνεи ὑπ' ἐμοῦ τὸ 1960. Τότε εἶχε καθαρισθῇ ὁ πέριξ χώρος ἀπὸ τῶν θάμνων, πλησιέστατα δέ, εἰς ἀπόστασιν 5 μ. βορείως αὐτοῦ, εἶχεν εὐρεθῇ, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἀκέφαλον ἀγαλμάτιον Ἀρτέμιδος ὕψους 0.24 (ἀρ. ἀποθ. Ραμνουντος 117, πίν. 5β).

Τοῦ περιβόλου σφάζεται σήμερον ἡ εὐθυντηρία, μέγα μέρος τοῦ πρώτου δόμου, τμήμα τοῦ δευτέρου καὶ μία λιθόπλινθος ἐκ τοῦ τρίτου (εἰκ. 3, πίν. 6). Ἡ εὐθυντηρία ἀποτελεῖται κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ αὐτῆς ἐκ μεγάλων μαρμαροπλίνθων ἄδρῶς ἐργασμένων κατὰ τὴν φαινομένην καμπύλην πλευράν, ὕψους 0.20 μ. περίπου. Κατὰ τὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ κύκλου τὸ ὁποῖον βλέπει πρὸς Βορρᾶν ἡ εὐθυντηρία γίνεται ὑψηλότερα, μάλιστα ἀπὸ τοῦ μέσου μιᾶς λιθοπλίνθου, ἀναλόγως δὲ ἀνυψοῦται καὶ ὁ πρῶτος δόμος.

Ὁ πρῶτος δόμος ἔχει ὕψους 0.40 μ. καὶ ἀποτελεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ καλῶς ἐργασμένων μαρμαροπλίνθων, τῶν ὁποίων οἱ ἄρμοι γενικῶς δὲν εἶναι κάθετοι. Ἐξωτερικῶς εἶναι ἐργασμένοι διὰ τοῦ βελονίου. Ἀπὸ τινος σημείου ὅμως πρὸς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ τοίχου καὶ οἱ λίθοι τοῦ δόμου γίνονται εὐτελέστεροι καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπεξεργασία ἁδροτέρα. Τοῦτο μάλιστα ἀρχίζει ἀπὸ τὸ μέσον μιᾶς λιθοπλίνθου, ἡ ὁποία ἔχει ὑποστῇ ἐξωτερικῶς δύο εἰδῶν λιθορ-

Εἰκ. 3. Ὁψις καὶ κάτωψις τοῦ κυκλικοῦ περιβόλου.

γικήν κατεργασίαν. Ἀλλὰ καὶ ὁ δόμος πλέον δὲν ἀποτελεῖται εἰς τινα σημεῖα ἐξ ἑνὸς λίθου ἀλλὰ ἐκ πλειόνων.

Τοῦ δευτέρου δόμου, ὕψους 0.27 μ., οἱ ἄρμοι εἶναι λοξοὶ ἢ δὲ ἐξωτερικῇ ἐπέξεργασίᾳ τῶν λίθων τοῦ ὁμοῖα πρὸς τὴν τοῦ πρώτου δόμου.

Τοῦ τρίτου δόμου εὐρέθη, εἰς τὴν θέσιν τοῦ πιθανῶς, μόνον μία λιθόπλινθος ὕψους 0.235 μ., με λοξοὺς τοὺς ἄρμούς. Ὅπωςδὴποτε ὅμως τὸ ὕψος τοῦ περιβόλου δὲν ἐτερματίζετο ἐκεῖ διότι εὐρέθησαν περίξ αὐτοῦ λιθόπλινθοι ὕψους 0.215 καὶ 0.205 μ. Αὗται παρουσιάζουν κανονικὴν μείωσιν ἐν σχέσει πρὸς τὰς κατὰ χώραν εὐρισκομένας. Εὐρέθησαν ὡσαύτως εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν διεσκορπισμένων παλαιόθεν λίθων τοῦ μνημείου καὶ πλάκες ὕψους 0.122 μ. ἀνήκουσαι εἰς τὴν ἐπίστεψιν τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Ἡ ἐμπροσθία καμπύλη στενὴ πλευρὰ αὐτῶν τῶν πλακῶν ἔχει κλίσιν πρὸς τὰ ἔσω, μάλιστα χωρίζεται εἰς δύο μέρη, τὸ κάτω ἡμισυ ἀποτελούμενον ἐκ μιᾶς ταινίας καλῶς εἰργασμένης καὶ ἐλαφρῶς λοξῆς πρὸς τὰ ἔσω καὶ τὸ ἄνω ἡμισυ μὲ ἐντονον λοξότητα καὶ κατεργασμένον ἀδρῶς διὰ τοῦ βελονίου.

Ὁ περιγραφεὶς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου ἀπετέλει κατὰ τὸ πάχος μόνον τὸ ἡμισυ, διότι ἐσωτερικῶς αὐτοῦ ὑπῆρχε δεύτερος τοίχος ἐξ ἀργῶν λίθων ἄνευ κονιάματος τινός. Τὰ μεταξὺ τῶν δύο τοίχων κενὰ εἶναι πλήρη χώματος.

Ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ περιβόλου σφίζεται μόνον τὸ ἐξ ἀργῶν λίθων θεμέλιον.

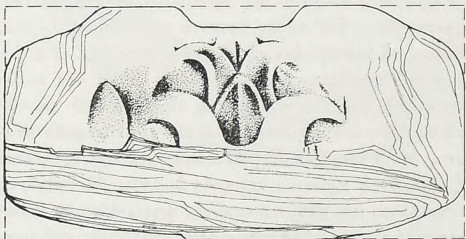
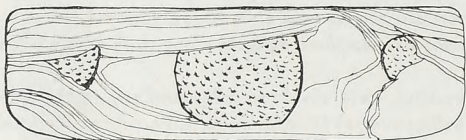
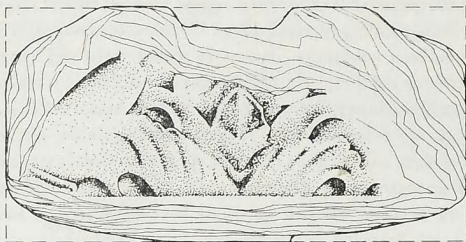
Πρὸ τοῦ περιβόλου (δυτικῶς), κατὰ τὴν ἀποκομιδὴν μπάζων, εὐρέθη μαρμαρίνη ὀρθογωνία βάσις, ἐφθαρμένη καὶ ἐλλιπής, ὕψους 0.40, μήκους 0.80 καὶ πάρχους 0.23 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας φέρει τρεῖς τόρμους βάθους 0.03 καὶ διαμέτρου 0.225 τοῦ κεντρικοῦ, 0.08 μ. τῶν δύο ἄλλων. Ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τῆς βάσεως ὑπάρχει παράστασις ἀνθεμίου εἰς πρόστυπον ἀνάγλυφον. Οὕτω ἡ βάσις ἦτο ὁρατὴ πανταχόθεν. Ἐπ' αὐτῆς ἴσταντο τρία λίθινα ἀγγεῖα, τὸ κεντρικὸν μεγάλου μεγέθους, τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ πολὺ μικρότερα (εἰκ. 4).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐσωτερικῶς τοῦ περιβόλου οὐδὲν ἀπέδωσε λόγῳ τῆς συλήσεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Τοῦτο ἄλλωστε εἶναι φανερόν ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἐπιχώσεως κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ αὐτοῦ καὶ τῶν παλαιῶν λάκκων κατὰ τὸ δυτικὸν ἡμισυ. Μετὰ στρῶμα ἀποτελούμενον ἐκ σχινοχώματος ἢ ἐπίχωσης ἀπετελεῖτο ἐξ ἀπολύτως καθαροῦ κοκκινοχώματος. Ἡ ἐπίχωσις περὶ τὴν εὐθυνητήριαν τοῦ περιβόλου καὶ βαθύτερον αὐτῆς ἀπετελεῖτο ἐκ καθαροῦ κοκκινοχώματος ἀναμεμιγμένου μετὰ λατύπης ἐκ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ μνημείου.

Εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιχώσεις τοῦ περιβόλου καὶ ΒΔ αὐτοῦ εἰς μικρὸν βάθος, εὐρέθη ἀκέφαλον καὶ ἐφθαρμένον μαρμαρίνον ἀγαλμάτιον τριμήρου Ἑκάτης, ὕψους 0.305 μ. (ἀρ. ἀποθ. Ραμνοῦντος 204, πίν. 7α).

Ἀνατολικῶς τοῦ περιβόλου καὶ παρὰ τὸ σφζόμενον θεμέλιον εὐρέθησαν, εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐπίπεδον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, θραύσματα ἀγγείων, ἐξ

ὧν ἀπηρτίσθησαν δύο μελαμβαφεῖς σκύφοι (πίν. 7β - δ). Ὁ εἷς εἶναι ἀκέ-
ραιος, ὕψους 0.089, διαμ. χεῖλ. 0.104, διαμ. βάσ. 0.07 μ. (ἀρ. ἀποθ. Ραμνοῦν-
τος 244). Ὁμοιον σκύφον εὐρίσκομεν εἰς τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν χρονολο-
γούμενον εἰς τὸ β' τέταρτον τοῦ 5ου αἰ. (Lucy Talcott, The Athenian Agora,

Εἰκ. 4. Ὅψεις καὶ κάτωφεις τῆς βάσεως τριῶν λιθίνων ἀγγείων ἐκ τοῦ κυκλικοῦ περιβόλου.

Black and Plain Pottery, σ. 84 πίν. 16 καὶ εἰκ. 4 ἀρ. 342). Ὁ ἕτερος σκύφος
(ἀρ. ἀποθ. Ραμνοῦντος 245) εἶναι ἐλλειπῆς κατὰ μέγα μέρος τοῦ σώματος καὶ
τὴν μίαν λαβὴν. Ἔχει ὕψος 0.054, διάμ. χεῖλ. 0.11, διάμ. βάσ. 0.07 μ. καὶ φέ-
ρει εἰς τὸν πυθμένα ἐμπέστον διακόσμησιν ἐκ μαϊάνδρου μεταξὺ δύο ὁμοκέν-

τρων κύκλων, περί δὲ τὸν ἐξωτερικὸν κύκλον ἀνθέμια διατεταγμένα ἀκτινοειδῶς (Lucy Talcott, ἔ.ἀ. σ. 107 - 108 πίν. 24 ἀρ. 548, πίν. 53 ἀρ. 544).

Ἐκ τῆς περιγραφείσης κεραμικῆς πιστεύω ὅτι ὁ κυκλικὸς περίβολος χρονολογεῖται εἰς τὸν 5ον αἰ., ἀποτελεῖ δηλαδή τὸν παλαιότερον, ὅσον γνωρίζομεν τοῦ Ραμνουντος.

Η ΒΟΡΕΙΑ ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ

Ἡ Ἱερὰ Ὀδός, ἡ ὁποία συνέδεε τὸ ἱερὸν τῆς Νεμέσεως μὲ τὸν δῆμον (φρούριον), ἀποτελεῖ εἰς τὴν πραγματικότητα μίαν λαρίδα ἐντὸς τῆς κοίτης ἐνὸς χειμάρρου μὲ ἰσχυρὰν κλίσιν (ὕψόμετρον τοῦ βορείου ἄκρου παρὰ τὸ φρούριον 26 μ., εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Νεμέσεως 92 μ.), ἡ ὁποία ὀρίζεται ἀπὸ Ἀνατολῶν καὶ Δυσμῶν ὑπὸ δύο ἐπιμήκων λόφων. Τὸ νότιον ἄκρον τοῦ χειμάρρου εἶναι πολὺ ἀνοικτόν (πλάτος 50 μ. περίπου), στέφεται δὲ ὑπὸ τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς Βορείας καὶ τῆς Νοτίας Ἱερᾶς Ὀδοῦ.

Διὰ τὴν κατασκευὴν μεγάλων ταφικῶν μνημείων προετιμήθησαν, εἰς τὴν Βορείαν Ἱερὰν Ὀδόν, αἱ παρειαὶ τῶν βραχιδῶν λόφων οἱ ὅποιοι τὴν ὀρίζουν, διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς θεμελιώσεως, διότι ἡ κοίτη τοῦ χειμάρρου ὑφίστατο καὶ ὑφίσταται μεταβολὰς ἐκ τῶν ὑδάτων τῶν βροχῶν καὶ τῶν χωμάτων, τὰ ὁποῖα συσσωρεύονται καθ' ἕκαστον χειμῶνα, τοῦτο δὲ εἶναι ἡ αἰτία δημιουργίας ἐπιχώσεων σημαντικοῦ ὕψους εἰς τινὰ σημεῖα, ἰδίως ἐκεῖ ὅπου ἀνέσκαψαν ὁ Φίλιος καὶ ὁ Φιντικλῆς τὸ 1879.

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΙΤΟΝΟΣ

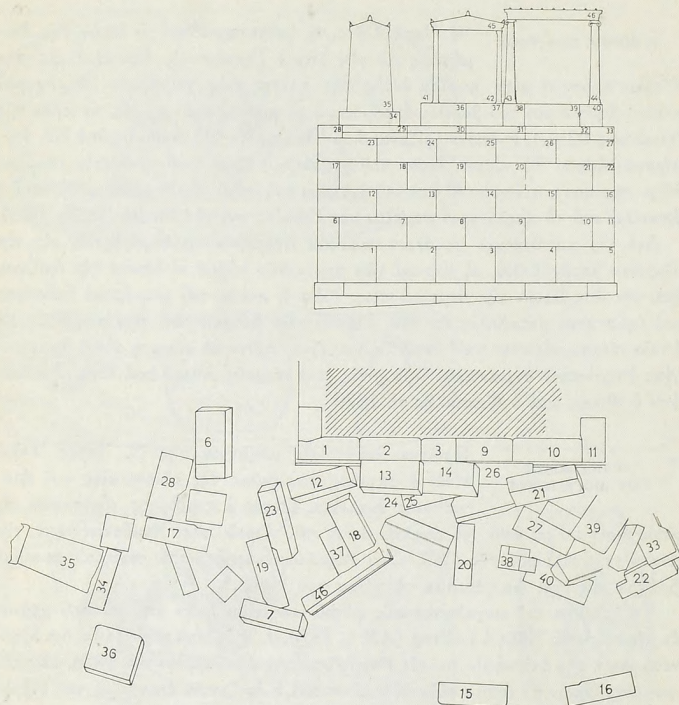
Πρῶτον ἀνασκαφὴν μνημείου τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ εἶναι ὁ ταφικὸς περίβολος τῆς οἰκογενείας τοῦ Διογείτονος Καλλίου. Οὗτος ὁ περίβολος εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 50 μ. ἀπὸ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ, εἶναι θεμελιωμένος ἐπὶ τοῦ σκληροῦ φυσικοῦ βράχου καὶ ἔχει ὡς γέμισμα τὸ χῶμα τοῦ λόφου.

Τὰ λείψανα τοῦ μεγαλοπρεποῦς αὐτοῦ μνημείου ἦσαν ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐν μέρει ὁρατά. Ἦδῃ ὁ Lolling (AM 4, 1879, σ. 281) εἶχε περιγράψει ὅτι ἐφάνετο κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν του εἰς Ραμνουντα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1879. Μεταξὺ τῶν μαρμάρων τὰ ὁποῖα εἶδε τότε εἶναι καὶ ἡ ὀριζοντία ἐπίστεψις τοῦ ἐτέρου τῶν ναύσκων τοῦ περιβόλου.

Ἡ πρώτη ἔρευνα εἰς τὸν περίβολον τοῦ Διογείτονος ἐγένετο τὸ 1960 καὶ 1962 (ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, σ. 44). Τότε ἀπεκαλύφθησαν κυρίως αἱ λιθόπλινθοι τοῦ μνημείου ἀλλὰ ἡ σχετικὴ μελέτη διεκόπη λόγῳ τῆς ἀπομακρύνσεώς μου ἐξ Ἀττικῆς. Κατὰ τὴν ἐφετινὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς ἐκαθαρίσθη πλήρως ὁ χῶρος, χωρὶς ὅμως ἀκόμη νὰ μετακινηθοῦν αἱ λιθόπλινθοι, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν διεσκορπισμέναι πρὸ τοῦ περιβόλου κατὰ τοιαύτην τάξιν ὥστε νὰ καθίσταται δυνατόν νὰ εὐρεθῇ ἡ ἀρχικὴ τῶν θέσις (εἰκ. 5, πίν. 8).

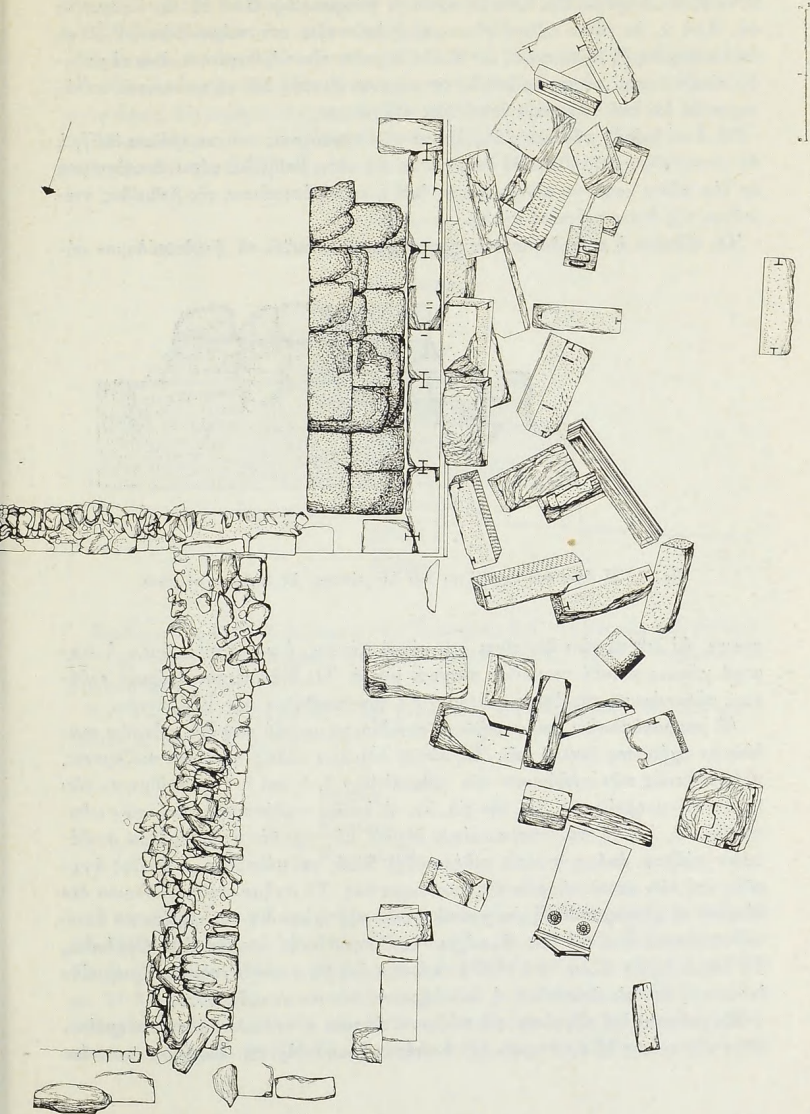
Ὁ περίβολος ἐν κατόψει ἔχει τὸ σχῆμα τοῦ πεῖ μὲ ἄνισα τὰ κάθετα σκέλη. Ἡ πρόσοψις τοῦ ἔχει μῆκος 6.50 μ., τὸ νότιον κάθετον σκέλος 1.35 (ὅσον σφάζεται), ἐνῶ τὸ βόρειον ἔχει μῆκος 7.50 μ. Τοῦτο, τὸ βόρειον, μόνον εἰς μῆκος 1.15 μ. ἀκολουθεῖ τὴν τοιχοδομίαν τῆς προσόψεως ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος τοῦ-

Εἰκ. 5. Σχηματικὴ ὄψις καὶ κάτοψις τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος.

χος, μήκους 6.35 μ., εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ λίθων μικροτέρων, κατεργασμένων ἢ μὴ (εἰκ. 6 - 7).

Τὸ μνημεῖον τοῦ Διογείτονος κατὰ τὴν πρόσοψιν ἀποτελεῖται ἐκ διβάθμου κρηπῖδος (ὑψους 0.31 μ. ἐκάστης τῶν βαθμίδων), ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔβαινον οἱ πέντε δόμοι αὐτοῦ, ὁ πρῶτος ὑψ. 0.83 ἐκ πέντε λιθοπλινθῶν, ὁ δεύτερος ὑψ.

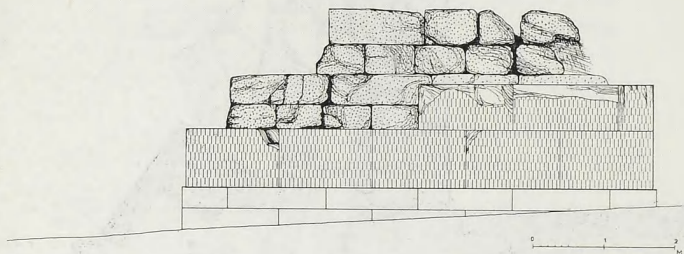

Εἰκ. 6. Κάτοψις τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως τοῦ περιβόλου τοῦ Διογέτονος καὶ τῶν παρακειμένων κτισμάτων.

0.65 ἐξ ἑξ, ὁ τρίτος ὕψ. 0.62 ἐκ πέντε, ὁ τέταρτος ὕψ. 0.60 ἐξ ἑξ, ὁ πέμπτος ὕψ. 0.54 μ. ἐκ πέντε λιθοπλίνθων καὶ ἡ ἐπίστεψις τοῦ τοίχου ὕψους 0.30 μ. ἀποτελουμένη ἐξ ἑξ πλακῶν, ὧν αἱ δύο ἀκραῖαι εἶναι ὀρθογώνιαι, ἐνῶ αἱ μεταξὺ αὐτῶν λοιπαὶ τέσσαρες λοξῶς τετμημέναι ἐμπρὸς διὰ τὰ φαίνονται καλύπτερον τὰ ἐπὶ τοῦ μνημείου ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα.

Ἡ ἄνω βαθμὶς τῆς κρηπίδος ἐξέχει τῆς προσόψεως τοῦ περιβόλου 0.07, ἡ δὲ κάτω 0.04 μ. τῆς ἄνω. Ἡ ἄνω γωνία τῆς κάτω βαθμίδος φέρει διακόσμησιν ἐκ δύο μόνον καθέτων αὐλακώσεων, ἐνῶ ἡ λοιπὴ ἐπιφάνεια τῆς βαθμίδος στερεῖται τῆς διακοσμῆσεως αὐτῆς.

Ὡς εἶδομεν ἡ τοιχοδομία τῆς προσόψεως ἀκολουθεῖ τὸ ψευδοῖσόδομον σύ-

Εἰκ. 7. Ἡ ὄψις τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος ὡς σφάζεται σήμερον.

στημα. Αἱ λιθόπλινθοι δὲν εἶναι τοῦ αὐτοῦ μήκους, ὅπως δὴποτε ὅμως ἡ διαφορὰ μήκους μεταξὺ των εἶναι πάντοτε μικρά. Ὡς διακόσμησιν φέρουν καθέτους αὐλακώσεις, τὰς ὁποίας εὗρομεν εἰς τὸν περίβολον τοῦ Εὐφράνορος.

Αἱ μαρμαρόπλινθοι τοῦ περιβόλου συνδέοντο μεταξὺ των διὰ σιδηρῶν συνδέσμων σχήματος διπλοῦ ταῦ. Ἐξ αὐτῶν σήμερον οὐδεὶς φαίνεται σωζόμενος, πλὴν πιθανῶς τῶν συνδέσμων τῶν λιθοπλίνθων 3, 4 καὶ 5 (τὴν ἀρίθμησιν τῶν λίθων τοῦ μνημείου βλ. εἰς τὴν εἰκ. 5), οἱ ὅποιοι καλύπτονται ὑπὸ τῶν λιθοπλίνθων 9, 10, 11 τοῦ ὑπερκειμένου δόμου. Εἰς τὴν θέσιν ὀρισμένων συνδέσμων σφάζεται ἀκόμη σκαυρία σιδήρου ὅχι ὅμως καὶ μόλυβδος, ὁ ὁποῖος ἀφῆρεθῇ ὑπὸ τῶν μεταλλοθηρῶν τῆς τουρκοκρατίας. Τὸ σχῆμα τοῦ συνδέσμου δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς χρονολογικὸν κριτήριον διὰ τὸν περίβολον ἀφοῦ τοῦτο ἀπαντᾷ ἀπὸ τοῦ 6ου αἰ. μέχρι τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Ἀ. Ὁρλάνδος, Τὰ ὑλικά δομῆς Β', σ. 184 - 187). Διὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦ μνημείου ἐντὸς τοῦ 4ου αἰ. ἀπαιτεῖται ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς του.

Ὡς φαίνεται ἐπὶ τῆς εἰκόνης 5 σφάζονται ἀπασαί αἱ λιθόπλινθοι τοῦ μνημείου, πλὴν τῆς τρίτης ἐξ ἀριστερῶν τοῦ δευτέρου δόμου (ἀρ. 8). Βασίμως πιστεῶ

ὅτι σφύζονται καὶ ἅπασαι αἱ πλάκες τῆς ἐπιστέψεως, διότι ἤδη ὑπὸ ὠρισμένας λιθοπλίνθους διακρίνονται λίθοι λοξότμητοι.

Ἐπὶ τριῶν πλίνθων τοῦ πέμπτου (τελευταίου) δόμου (24, 25, 27) ἔχει ἐξομαλυνθῇ μέρος τῆς προσθίας ἐπιφανείας καὶ ἐπ' αὐτῆς ἔχουν χαραχθῇ, μεταγενεστέρως, ἐπιτύμβιαι ἐπιγραφαί. Ἐπὶ τῶν λιθοπλίνθων 24 καὶ 25 εἶναι χαραγμένοι κατὰ σειράν, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, αἱ ἐξῆς, ὕψους γρ. 0.035 - 0.04 τῆς πρώτης, 0.025 τῆς δευτέρας καὶ 0.035 - 0.04 μ. τῆς τρίτης:

- 1 Γλαῦκων
Καλλιτέλου
Ῥαμνούσιος
- 2 Ὀλ[β]ιος
Τιμοθέου
Ἀφιδναῖος
- 3 Ἀνδρῶφελῆς
Νικοστράτου
Ῥαμνούσιος
Φειδοστράτη
Εὐκόλου
Πιθέως

Φειδοστράτη ἀπαντᾷ ὡς ἰέρεια τῆς Νεμέσεως, ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ἀγάλματος τῆς Θέμιδος, ἀναθήματος τοῦ Μεγακλέους (IG II² 3109· Pouilloux, La Forteresse ἀρ. 39).

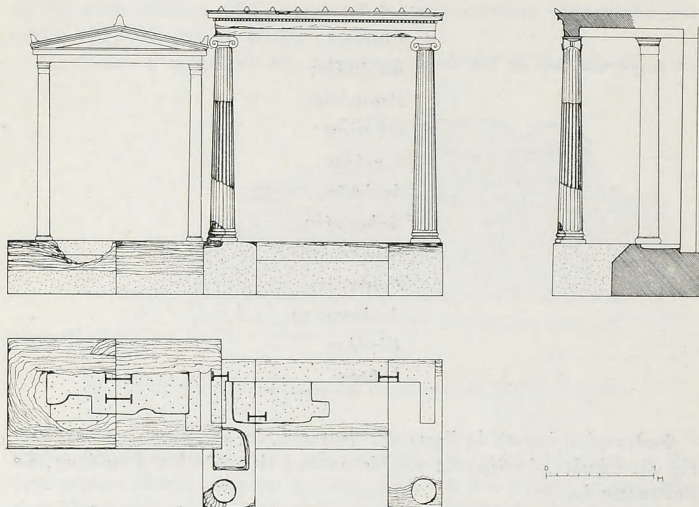
Ἐπὶ τῆς λιθοπλίνθου ἀρ. 27 εἶναι χαραγμένη ἡ τετάρτη ἐπιγραφή διὰ γραμμάτων ὕψους 0.04 μ. (πίν. 9α):

- Λυκίας
Κηφισίου
Ῥαμνούσιος

Ἡ ἐπιγραφή δημοσιευομένη ἤδη κατ' ἐπανάληψιν (BCH 86, 1962, σ. 683· ΔΔ 18, 1963, Χρονικά, σ. 44· ΠΑΕ 1958, σ. 30· πρβ. ΑΕ 1961, Χρονικά, σ. 11 - 12· Bull. Epigr. 1964, σ. 162) χρονολογεῖται εἰς τὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. Ὁ Λυκίας ἀνήκει εἰς γνωστὴν οἰκογένειαν τοῦ Ραμνοῦντος. Υἱοὶ του εἶναι ὁ Κηφίσιος καὶ ὁ Ἱεροκλῆς, τῶν ὁποίων ἡ κοινὴ ἐπιτυμβία στήλη εὑρέθη πλησίον τοῦ μνημείου (ΑΕ 1961, Χρονικά, σ. 11 ἀρ. 19). Ἐγγονὸς τοῦ Λυκίας

εἶναι ὁ Λυκέας Ἱεροκλέους, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται εἰς τὸ ψήφισμα ἀρ. 15 παρὰ Pouilloux, ἔ.ἀ. Λυκέας Ραμνούσιος ἱερεὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ (PA 9192) ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν IG II² 1534 B, 213. Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου.

Μεταξὺ τῶν διεσκορπισμένων πρὸ τοῦ περιβόλου λίθων, εὐρέθησαν αἱ βάσεις δύο ἐπιτυμβίων ναύσκων. Τοῦ ἐνὸς ἀποτελεῖται ἐκ δύο μαρμάρων (36,

Εἰκ. 8. Κάτοψις τῶν βάσεων τῶν ἐπιτυμβίων ναύσκων τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος καὶ ἀναπαράστασις τῆς προσθίας ὀψέως αὐτῶν βάσει τῶν σφζομένων μελῶν των.

37) ἐνῶ τοῦ ἐτέρου ἐκ τριῶν (38, 39, 40). Τῆς πρώτης βάσεως τὰ μάρμαρα κατέπεσαν πρὸς Βορρᾶν τοῦ περιβόλου, τῆς δευτέρας πρὸς Νότον.

Οἱ δύο ναῖσκοι ἦσαν ἰδρυμένοι ἐν ἐπαφῇ ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐγκοπῆς τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ λιθόπλινθος ἀρ. 38 τοῦ ἐν τῇ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 8) πρὸς Νότον (δεξιὰ) κειμένου ναῖσκου εἰς ἣν εἰσῆρχετο ἡ δεξιὰ λιθόπλινθος τῆς βάσεως τοῦ πρὸς Βορρᾶν (ἀριστερὰ) ναῖσκου καὶ ἐκ τοῦ συνδέσμου σχήματος διπλοῦ ταῦ, ὁ ὁποῖος συνδέει τὰς βάσεις τῶν δύο ναύσκων.

Ἐκ τῆς μελέτης τῶν δύο βάσεων προκύπτει ὅτι πρῶτος κατεσκευάσθη ὁ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ περιβόλου ναῖσκος, διότι ὁ σύνδεσμος ὁ ὁποῖος συνδέει τὰς δύο

βάσεις ἡδύνατο νὰ τοποθετηθῇ χωρὶς ὁ ναῖσκος οὗτος νὰ θιγῇ. Ἀντιθέτως εἰς τὸν πρὸς Νότον (δεξιὰ) ναῖσκον ὁ σύνδεσμος δὲν ἡδύνατο νὰ τοποθετηθῇ παρὰ μόνον πρὸ τῆς τοποθετήσεως τῶν παραστάδων ἐξ ὧν ἡ ἀριστερὰ τὸν καλύπτει. Ἐὰν λοιπὸν ὑποτεθῇ ὅτι πρῶτος κατασκευάσθη ὁ πρὸς Νότον (δεξιὰ) ναῖσκος, τότε ὅτε ἐστήθη ὁ πρὸς Βορρᾶν (ἀριστερὰ) ἔπρεπε νὰ διαλυθῇ ὁ πρὸς Νότον, νὰ τοποθετηθῇ ὁ σύνδεσμος, νὰ λαξευθῇ ἡ λιθοπλινθος ἀρ. 38 τόσον ὥστε νὰ παραστῇ ἀνάγκη ἡ παραστάς τοῦ πρὸς Νότον ναῖσκου νὰ πατήσῃ καὶ ἐπὶ τοῦ λίθου ἀρ. 37. Τοῦτο ὅμως εἶναι τεχνικῶς παράλογον καὶ εἶναι φανερόν ὅτι πρῶτος ἐστήθη εἰς τὸ κέντρον περίπτου τοῦ περιβόλου ὁ πρὸς Βορρᾶν ναῖσκος καὶ ὀλίγον ἀργότερον ὁ πρὸς Νότον. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἐπὶ τοῦ μνημείου χώρος ἦτο ὀλίγος παρέστη ἀνάγκη νὰ γίνη ἡ ἐγκοπὴ εἰς τὴν πλίνθον 38 ὥστε νὰ οἰκονομηθῇ χώρος πλάτους 0.18 μ. (ὅσον εἶναι τὸ πλάτος τῆς ἐγκοπῆς). Οὕτω ὁ ἐλεύθερος χώρος εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ περιβόλου γίνεται 0.26, ἄλλως ἂνευ τῆς δημιουργίας τῆς ἐγκοπῆς θὰ ἦτο μόλις 0.08 μ.

Δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη ἐὰν ἡ ἐξοικονόμησις διὰ τῆς ἐγκοπῆς τοῦ χώρου ἀπέβλεπεν εἰς λόγους αἰσθητικῆς ἁρμονίας καὶ μόνον ἢ ὁ χώρος τῶν 26 ἐκατοστῶν ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν τοποθέτησιν ἀντικειμένου τινός, π.χ. στήλης.

Τοῦ πρὸς Νότον ναῖσκου εὐρέθη πρὸ τοῦ περιβόλου καὶ ἡ ὀριζοντία ἐπίστεψις (ἀρ. 46) μήκους, εἰς τὸ ὕψος τῶν ἀκροκεράμων 2.21 μ., εἰς δὲ τὸ ἐκ δύο ἐπαλλήλων ταινιῶν ἐπιστύλιον 2.04 μ., ὕψους 0.21 καὶ βάθους 1.44 μ. Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου ὑπάρχουν λείψανα ἐπιγραφῆς ἀρχομένης 0.24 μ. ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου τοῦ ἐπιστυλίου. Ἡ ἐπιγραφή ἀναγνωσθεῖσα ὑπὸ τοῦ Lolling τὸ πρῶτον (AM 4, 1879, σ. 281) παρέμενεν ἀσφής (Pouilloux, La Forteresse ἀρ. 74). Καὶ σήμερον τὸ κείμενον τὸ ὅποιον δίδει ὁ λίθος εἶναι τὸ ἀναγνωσθὲν ὑπὸ τοῦ Lolling ΔΙΟΙ, δυνάμεθα ὅμως νὰ τὸ συμπληρώσωμεν Διογ[εῖτων] βάσει τοῦ κειμένου ἐπιγραφῆς χαραγμένης εἰς ἐπιτυμβίαν στήλην εὐρεθεῖσαν εἰς ἀπόστασιν 5 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ Β ἄκρου τοῦ περιβόλου, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον παρατίθεται εἰς τὸ σχετικὸν μέρος τῆς παρούσης ἐκδόσεως.

Εἷς τι σημεῖον τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς ἐπιστέψεως σφίζεται ἀκόμη ἐρυθρὸν χρώμα.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος σφίζεται κατὰ μέγα μέρος τὸ ἐκ μεγάλων πωροπλίνθων βάθρον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴσταντο οἱ ναῖσκοι καὶ τὰ λοιπὰ ταφικὰ ἀφιερώματα. Τοῦτο σήμερον διατρεῖται εἰς μήκος 5.10 μ. ἐνῶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα θὰ εἶχε μήκος 5.40 μ., ὅσον δηλαδὴ εἶναι τὸ ἐσωτερικὸν πλάτος τοῦ μνημείου, ἀφαιρουμένου καὶ εἰς τὰς τρεῖς πλευράς, Β, Ν καὶ Δ χώρου πλάτους 5 - 8 ἐκατ. περίπου, ὥστε αἱ πωρόπλινθοι τοῦ βάθρου νὰ μὴ ἐφάπτανται τῶν μαρμαροπλίνθων. Τὸ πλάτος (βάθος) τοῦ βάθρου εἶναι 1.46 μ.

Τὸ βάθρον σήμερον εἶναι ὁρατὸν εἰς τὴν πρόσοψιν εἰς ὕψος 1.70 μ., ἥτοι ὅσον καταλαμβάνουν τέσσαρες δόμοι. Ὁμοίως ὁρατὸν εἶναι καὶ ἐκ τοῦ ὀπισθίου μέρους τοῦ περιβόλου λόγῳ τῆς εἰς βάθος ἀνασκαφῆς τῶν ἀρχαιοκαπήλων κατὰ

τὸ βόρειον ἡμισυ. Ἀντιθέτως τὸ νότιον ὀπίσθιον ἡμισυ εἶναι ἐπιχωσμένον ἐκ τῶν χωμάτων τῆς λαθραίας ἀνασκαφῆς. Ἡ ἐπίχωση αὕτη δὲν ἐσκάφη ἀκόμη διότι ἐκρίθη σκόπιμον νὰ διαλευκανθοῦν πρῶτον τὰ ἀφορώντα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τοῦ μνημείου.

Αἱ παρώπλινθοι τοῦ βάθρου εἶναι τοποθετημέναι ἄνευ συνδετικοῦ ὕλικου ἢ συνδέσμων. Ὁ κατώτερος φαινόμενος ἐκ τοῦ ὀπίσθιου μέρους δόμος εἶναι μπατικός, ὁ ἐπόμενος δρομικός, ὁ τρίτος μπατικός καὶ ὁ τέταρτος δρομικός.

Τὸ ὕψος τοῦ πρώτου δόμου, ἐκ τῶν κάτω, εἶναι 0.34, τοῦ δευτέρου 0.44, τοῦ τρίτου 0.43 καὶ τοῦ τετάρτου 0.50 μ. Τὸ μῆκος τῶν παρωπλίνθων ποικίλλει (1.36 μ., 1.44 μ., 1.20 μ.) ἐνῶ τὸ πλάτος των εἶναι περίπου 0.70 μ.

Τὸ βάθρον εἰς τὴν ἀρχαιότητα εἶχεν ὕψος 1 μ. ἀκόμη, ἤτοι ὅσον ἐλλείπει διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ μνημείου.

Ὁ παρόλιθος τοῦ ἐσωτερικοῦ βάθρου τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν ταφικῶν μνημείων τοῦ Ραμνούντος, προέρχεται ἐκ τῆς πεδιάδος τοῦ Λιμικοῦ. Λατομεῖον αὐτοῦ τοῦ λίθου δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπισημανθῆ, πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ὁσάκις γίνεται ἄροσις διὰ τὴν φύτευσιν ἀμπέλων, τὸ μηχανικὸν ἄροτρον ἀποσπᾷ καὶ φέρει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους μεγάλα τεμάχια πώρου.

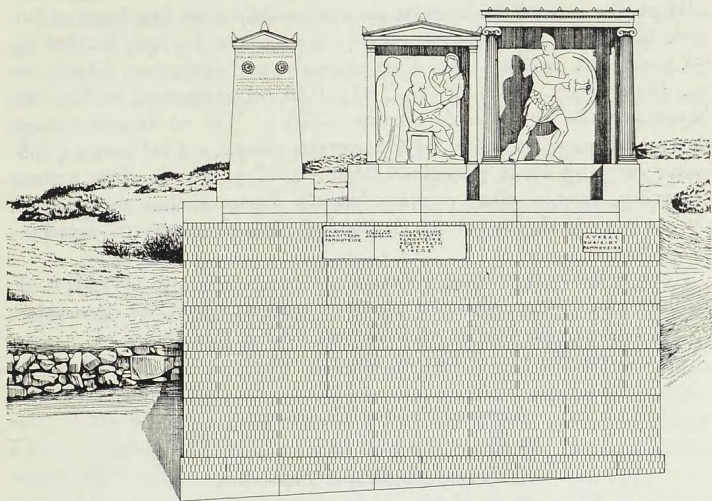
Ἐκ τῶν γλυπτῶν τῶν δύο ναῖσκων τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος οὐδὲν μέχρι στιγμῆς ἔχει εὑρεθῇ πλὴν θραυσμάτων, τὰ ὁποῖα θὰ περιγραφοῦν εἰς τὸ οἰκεῖον μέρος τῆς παρούσης ἐκθέσεως. Τὰ θραύσματα αὐτὰ ὅμως δὲν ἀρκοῦν διὰ νὰ σχηματισθῇ ἔστω καὶ γενικωτάτῃ γνώμῃ περὶ τῶν παραστάσεων τῶν ἀναγλύφων. Ἀντιθέτως αἱ ἐκ μαρμάρου βάσεις τῶν ναῖσκων αἱ ὁποῖαι σφίζονται (εἰκ. 8) βοηθοῦν εἰς τὴν διατύπωσιν ὀρισμένων σχέσεων. Οὕτω ὁ πρὸς Βορρᾶν (ἀριστερὰ) ναῖσκος φαίνεται ὅτι ἔφερε σκηνὴν δεξιώσεως. Ὁ τὸρμος διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ ἀναγλύφου δεικνύει ὅτι ἀριστερὰ ὑπῆρχε μία ἰσταμένη μορφή, ἣτις ἐβλεπε βεβαίως πρὸς δεξιὰ, εἰς τὸ μέσον μία καθήμενη μορφή, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ὀρθογωνίας διαμορφώσεως τοῦ τόρμου καὶ εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον ἄλλη ἰσταμένη μορφή.

Ὁ παρακείμενος ναῖσκος τοῦ Διογείτονος ἔχει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα τοῦ πεῖ με βραχέα τὰ κάθετα σκέλη. Εἰς τὰ ἄκρα τῶν σκελῶν αὐτῶν ὑπάρχουν ἀνὰ εἰς στρογγυλὸς τὸρμος διαμέτρου 0.24 καὶ βάθους 0.05 μ. διὰ τὴν ἔνθεσιν ἰωνικῶν κιονίσκων, τῶν ὁποίων εὑρέθησαν τρία τεμάχια. Ταῦτα εἶναι: τὸ κάτω μέρος κιονίσκου ὕψους 0.255 μ. σφίζοντος τὸ ἔμβολον, τὸ ὁποῖον εἰσέρχεται εἰς τὸν κυκλικὸν τὸρμον τῆς βάσεως, ἀκόσμητον σπεῖραν καὶ τὴν μετὰ ραβδώσεων ἀρχὴν τοῦ κορμοῦ τοῦ κιονίσκου (ἀρ. ἀποθ. Ραμνούντος 111), θραῦσμα ἐκ τοῦ αὐτοῦ πιθανῶς κιονίσκου ὕψους 0.14, διαμ. 0.16 με ἐφθαρμένης τὰς μεταξὺ τῶν ραβδώσεων ταινίας (ἀρ. 112) καὶ ἐν μεγαλύτερον τμήμα ἰωνικοῦ κιονίσκου ὕψ. 0.77, διαμ. 0.21 μ. (ἀρ. 184).

Φαίνεται ὅτι τὸ ἐκ Καλλιθέας μέγα ἐπιτύμβιον μνημεῖον, νῦν ἐν τῷ Μουσεῖῳ

τοῦ Πειραιῶς, ἔφερεν ὡσαύτως ἰωνικοὺς κιονίσκους πρὸ τῶν παραστάδων τοῦ ναῦσκου (Τσιριβάκος, AAA I, 1968, σ. 35 - 36 εἰκ. 1).

Ὑπάρχουν δύο ἄλλοι τὸρμοι ἀκόμη, ὁ εἰς ὀπίσω τοῦ ἀριστεροῦ κιονίσκου καὶ ὁ ἕτερος ἐσώτερον, ἐπὶ τῶν λίθων 38 καὶ 39. Διὰ τὸν ὀπίσω τοῦ κιονίσκου τὸρμον δὲν δύναμαι νὰ διατυπώσω ἀκόμη οἰανδήποτε βásiμον ὑπόθεσιν. Βεβαίως εἰς αὐτὸν θὰ ἐστερεοῦτο γλυπτὸν τοῦ ὁποίου δὲν δύναμαι νὰ εὔρω τὴν σχέσιν μετὰ τὸν ναῦσκον. Εἰς τὸν ἕτερον τὸρμον, λόγῳ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς θέσεώς του, ἴστατο μία μορφή ἢ ὁποία κατελάμβανεν, ὡς δεικνύει ὁ τὸρμος,

Εἰκ. 9. Ἀναπαράστασις τοῦ περιβόλου τοῦ Διογέιτος.

μόνον τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ τοῦ ναῦσκου. Ἐπειδὴ ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν, ὑποθέτω, ὡς ὁ κ. Ἡλιάκης ἐξ ἀρχῆς παρετήρησεν, ὅτι ἡ ἱσταμένη μορφή τοῦ ναῦσκου ἔκλινε πρὸς δεξιὰ, μετὰ παράλληλον ἔκτασιν τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν, ὡς προκύπτει ἄλλωστε καὶ ἐκ τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ ἐξοχῆς τοῦ τὸρμου (εἰκ. 9).

Περὶ τῆς γλυπτῆς μορφῆς τοῦ ναῦσκου μόνον ὑποθέσεις δύνανται νὰ γίνουιν ἀκόμη. Ἡ ἀναπαράστασις, ἐντελῶς ὑποθετικὴ καὶ ἐνδεικτικὴ, δεικνύει ἱστάμενον ὀπλίτην εἰς τὴν στάσιν τοῦ Ἀριστοναύτου (H. Diepolder, Die Attischen Grabreliefs, πίν. 50). Μέχρι στιγμῆς οὐδὲν εὔρημα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου ὑπάρχει τὸ ὁποῖον νὰ στηρίξῃ αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθῇ

ὅτι, εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Ραμνοῦντος (ἀρ. 225) ὑπάρχει θραῦσμα ὕψ. 0.35 μ. ἐκ τοῦ κορμοῦ πολεμιστοῦ (δεξιὸν μέρος στήθους καὶ μασχάλη) ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου τοῦ 4ου αἰ. καὶ δύο θραύσματα μαρμαρίνης ἀσπίδος (ἀρ. 108, 109). Καὶ τῶν τριῶν τεμαχίων ἡ προέλευσις εἶναι ἄγνωστος, τὸ θραῦσμα μάλιστα τοῦ πολεμιστοῦ δεικνύει ἔκθεσιν ἐπὶ μακρότατον χρόνον εἰς τὸ ὑπαίθριον.

Ἡ ἀσπίς τὴν ὁποῖαν κρατεῖ ἐν τῇ ἀναπαραστάσει ὁ πολεμιστὴς πληροῦ τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ ναῖσκου καὶ δίδει ἰσορροπίαν εἰς τὴν παράστασιν. Οὕτω δύναται νὰ ἐξηγηθῇ διατὶ ὁ τόρμος κατέχει μόνον τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς βάσεως τοῦ ναῖσκου.

Ἡ μεγάλη στήλη ἡ ὁποία ἴστατο ἐπὶ τοῦ περιβόλου καὶ ἥτις ἔφερε τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν εὐρέθη, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς ἀπόστασιν 5 μ. περίπου ἀπὸ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ μνημείου. Αὕτη εἶναι μαρμαρίνη μετ' ἀετώματος, ἐλλιπὴς κάτω, ὕψους 1.96 μ., πλ. 0.82 - 1 μ., πᾶχ. 0.16 καὶ πλάτους εἰς τὸ ὕψος τῶν ἀκρωτηρίων, ὧν τὸ κεντρικὸν ἐλλείπει, 1.025 μ. Ὑπὸ τὸ ἀέτωμα ὑπάρχει δίστιχος ἐπιγραφή, ὑπ' αὐτὴν δύο ὀκτωπέταλοι ρόδακες καὶ ὑπ' αὐτοὺς ἡ ὑπόλοιπος ἐπιγραφή ὕψους γραμμάτων 0.025 - 0.027 μ. Εἰς τὸ μέσον περιόχου τῆς στήλης ὑπάρχει αὐλαξ γενομένη ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων (φάλλα) διὰ τὴν κοπὴν αὐτῆς εἰς δύο καὶ τὴν εὐκολωτέραν οὕτω μεταφορὰν τοῦ ἐνπιγράφου τμήματος.

Παρὰ τὸ ἄκρον τῆς στήλης σφίζεται καὶ ὁ βατὴρ αὐτῆς (ἀρ. 34) ὕψ. 0.30, πλ. 0.80, μήκ. 1.32 μ., φέρων ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τόρμον, διὰ τὴν στερέωσιν τῆς στήλης, μήκ. 1.03 μ., πλ. 0.26, βάθ. 0.12 μ. (πίν. 9β).

Τὸ κείμενον τῆς στήλης ἔχει ὡς ἑξῆς:

Διογείτων Καλλίου Ῥαμνούσιος
 Ἀ β ρ ὦ Ἀ ρ χ ε β ί ο υ
 Ἀνσίμαχος Διογείτονος Ῥαμνούσιος
 Χ ο ρ ο ν ί κ η Ε ὐ δ ω ρ ί δ ο υ
 Ἀνσίστρατος Ἀνσιμάχου Ῥαμνο[ύσιος]
 Τ ε λ έ σ τ α γ ο [ς] Θ ε ο μ ν ή σ[του]
 ΙΣΙ

Ὁ περίβολος λοιπὸν ἀνῆκεν εἰς τὸν Διογείτονα Καλλίου, ἄγνωστον ἄλλοθεν Ῥαμνούσιον, καὶ εἰς τὴν οἰκογένειάν του, αὐτὸς δὲ εἰκονίζετο μόνος εἰς τὸν ἕτερον τῶν ναῖσκων. Διατὶ ὅμως ὁ ναῖσκος αὐτὸς ἰδρύθη δευτέρος καὶ εἰς τὸ ἄκρον τοῦ περιβόλου; Πιθανῶς τοῦτο νὰ ἦτο συμπληρωματικὴ τιμὴ καὶ νὰ εἰκονίζετο καὶ εἰς τὸν κεντρικὸν ναῖσκον ἐν μέσῳ τῆς οἰκογενείας του.

Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἄλλωστε εὐρέθη μαρμαρίνη ἀνάγλυφος ἐπιτυμβία στήλη

ἐκ μικροῦ ναῖσκου εἰς πολλὰ τεμάχια (ἀρ. ἀποθ. Ραμνοῦντος 198), ὕψ. 0.81, πλ. 0.675, πάχ. 0.18 μ., λίαν ἐφθαρμένη, εἰκονίζουσα ἄνδρα ἀκέφαλον καθήμενον καὶ βλέποντα πρὸς ἀριστερά (πίν. 9γ).

Ἄλλα εὐρήματα εἶναι ἄκρα χεῖρ, ἡ ὁποία στήριζεται ἐπὶ ἐρεισιχείρου (ἀρ. 133), πιθανῶς ἐκ τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου τοῦ εἰκονίζοντος δεξιῶσιν, ἄκρος πούς ἀνδρὸς βλέποντος πρὸς δεξιὰ (ἀρ. 114), κεφαλὴ ἀνδρική σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους ἐξ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου βλέπουσα πρὸς ἀριστερά (ἀρ. 153) καὶ ἀνθέμιον ἐπιτυμβίας στήλης ἐλλιπὲς καὶ ἐκ τριῶν τεμαχίων συγκολλημένον (ἀρ. 162).

Βάσις κυκλικὴ λιθίνου ἐπιτυμβίου ἀγγείου κεῖται μεταξὺ τῶν λίθων 17, 19 καὶ 7. Εἶναι ἄδρῶς εἰργασμένη περὶ πλὴν ὀρθογωνίου χώρου λειασμένου διὰ τὴν χάραξιν ἐπιγραφῆς. Τὸ ὕψος τῆς βάσεως εἶναι 0.465 καὶ ἡ διάμετρος τῆς 0.60 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας φέρει κυκλικὸν τόρμον διαμέτρου 0.15 καὶ βάθους 0.065 μ.

Μεταξὺ τῶν λιθίνων εὐρημάτων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος εἶναι καὶ βατὴρ ἐλλιπὴς κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔχων τόρμους διὰ τὴν ἔνθεσιν στήλης καὶ ἐπὶ τῶν δύο μεγάλων ἐπιφανειῶν. Τὸ μῆκος του εἶναι 0.70, τὸ μέγιστον σφζόμενον πλάτος 0.34 καὶ τὸ ὕψος του 0.23 μ. Ἐκ τῶν τόρμων τοὺς ὁποίους φέρει ὁ εἶς εἶναι μήκους 0.44 καὶ βάθους 0.08 καὶ ὁ ἕτερος μήκους 0.24 καὶ βάθους ἐπίσης 0.08 μ. Ἄλλος βατὴρ ὁ ὁποῖος εὐρέθη πλησίον τοῦ περιγραφέντος, δηλαδὴ ἐντὸς τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ πάντοτε καὶ πρὸ τοῦ βορείου μέρους τοῦ περιβόλου, ἔχει μῆκος 0.70, πλάτος 0.63 καὶ ὕψος 0.30, τόρμον δὲ μήκους 0.49, πλάτους 0.15 καὶ βάθους 0.09 μ.

Ἐπὶ τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ πρὸ τοῦ νοτίου ἄκρου τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος εὐρέθη μέγας βατὴρ ἐλλιπὴς κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον, σφζομένου μήκους 1.12 μ., πλάτους 0.43 καὶ ὕψους 0.19 μ. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν ἐπιφανειῶν φέρει τόρμον πλάτους 0.29, σφζομένου μήκους 1.03, καὶ βάθους 0.07 μ. Λόγω τοῦ μικροῦ βάθους τοῦ τόρμου δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἔφερε στήλην ἀλλὰ ἄλλο ταφικὸν ἀφιέρωμα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου δὲν ἔχει περατωθῇ παρὰ τὸ ὅτι γνωρίζομεν πλήρως τὴν μορφήν του. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς πρὸ αὐτοῦ Ἱερᾶς Ὀδοῦ τῶν λιθοπλίνθων του θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ὁλοκλήρωσις αὐτῆς, πιθανὸν δὲ νὰ εὐρεθοῦν τότε τὰ ἀνάγλυφα τῶν ναῖσκων ἢ τμήματα αὐτῶν, οὕτω δὲ θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀκριβὲς χρονολόγησις τοῦ μνημείου ἐντὸς τοῦ 4ου αἰ. Ὁπωσδήποτε ὅμως, ὅσον γνωρίζω, ὁ περίβολος τοῦ Διογείτονος εἶναι τὸ ὠραιότερον καὶ τὸ ἀρτιώτερον σφζόμενον ταφικὸν μνημεῖον τοῦ Ραμνοῦντος.

ΤΑ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΠΕΡΙΒΟΛΟΝ
ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΙΤΟΝΟΣ
ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Ἀπὸ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος καὶ 2.70 μ. ἐσώτερον τῆς προσόψεως τοῦ μνημείου, ἀρ-
χεται τοῦχος μήκους 7.62 μ. καὶ πλάτους περίπου
1.35 μ., κατεσκευασμένους ἐξ ἀργῶν λίθων, ἄνευ θεμελιώσεως. Ἐσωτερικῶς
τοῦ τοίχου (ἀνατολικῶς) ὁ χῶρος εἶναι ἀνεσκαμμένος ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπή-
λων. Πρὸ τοῦ Β ἄκρου τοῦ τοίχου αὐτοῦ δημιουργεῖται ὀρθογώνιος χῶρος
ἀνεσκαμμένος καὶ αὐτός. Τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ χώρου ἀπαρτίζουν δύο
συνεχόμενοι πλάκες συνολικοῦ μήκους 2.035 μ. (0.995 ἢ βορεῖα καὶ 1.04 μ.
ἢ νοτία), πλάτους 0.56 ἢ βορεῖα καὶ 0.58 ἢ νοτία, αἵτινες συνεδέοντο δι' ἐνὸς
συνδέσμου σχήματος διπλοῦ ταῦ, μήκους 0.205 καὶ πλάτους 0.10 μ. Ἐπὶ τῶν
δύο αὐτῶν πλακῶν ἐδράζεται σήμερον, χωρὶς νὰ εἶναι ἡ ἀρχικὴ θέσις τῆς,
πλάξ μήκους 0.89, ὕψους 0.20 καὶ πλάτους ἐπὶ τῆς μιᾶς στενῆς πλευρᾶς
0.40, ἐπὶ τῆς ἐτέρας 0.45 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας φέρει δύο τόρμους,
ἀνὰ ἓνα παραλλήλως πρὸς ἐκατέραν τῶν στενῶν πλευρῶν καὶ ἀπέχοντας 0.08
καὶ 0.09 ἀντιστοίχως ἀπὸ αὐτῶν, 0.06 μ. δὲ ἀπὸ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν, ἐνῶ
φθάνουν μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς ἐτέρας μακρᾶς. Τὸ πλάτος τῶν τόρμων εἶναι
0.125 καὶ 0.13, τὸ μήκος τῶν δὲ 0.41 καὶ 0.32 καὶ τὸ βάθος ἀμφοτέρων
0.04 μ. Οἱ δύο τόρμοι χωρίζονται διὰ χώρου πλάτους 0.42 μ.

Οἱ δύο τόρμοι ἐχρησίμευσαν, πιθανῶς, διὰ τὴν ὑποδοχὴν παραστάδων ἀλλὰ
ὁ μεταξὺ αὐτῶν χῶρος εἶναι ὀλίγος διὰ νὰ δεχθῇ γλυπτὸν τι ἢ λίθινον ἀγγεῖον,
ἐκτὸς ἐὰν ἦτο μικρῶν διαστάσεων. Εἰς τὴν ὑποκάτω ἐπιφάνειαν ὑπάρχει τρί-
τος τόρμος, κατὰ μήκος τῆς πλακῆς, μήκους 0.42, πλάτους 0.08 καὶ βάθους
0.04 μ., διὰ τὴν ὑποδοχὴν στήλης προφανῶς, ὅστις δεικνύει δευτέραν χρῆσιν
αὐτῆς.

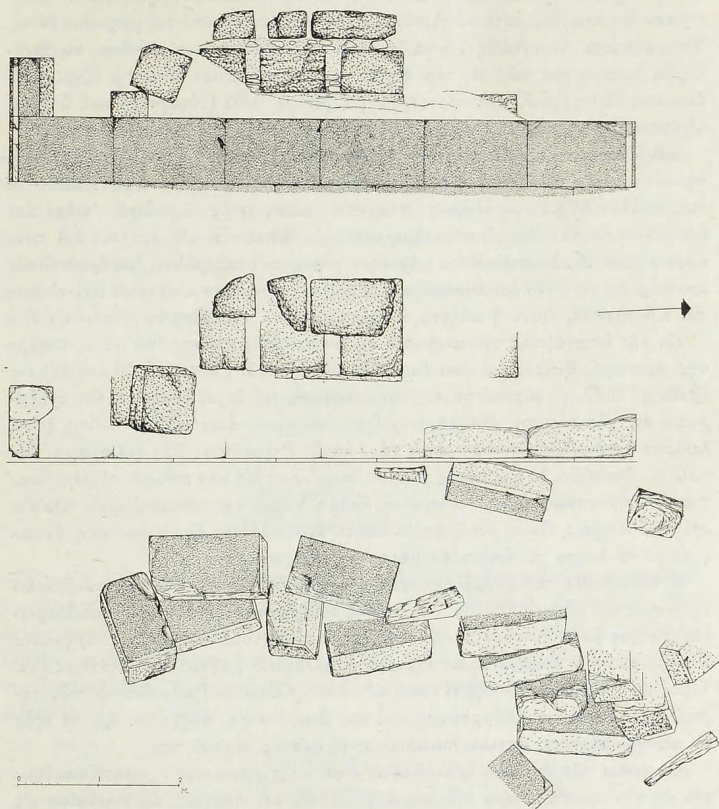
Ο ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΤΑΦΟΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΙΠΠΗΣ
ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Εἰς ἀπόστασιν 165 περίπου μ. ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ
ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ ἐπὶ
τῆς ἀριστερᾶς (δυτικῆς) πλευρᾶς τῆς Βορείας Ἱερᾶς
Ὁδοῦ, σφύζεται κατὰ χώραν ὁ πρῶτος δόμος ἐξ ἐξ λιθοπλίνθων περιβόλου
κατεσκευασμένου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου καὶ ἡ νοτία γωνιαία πλίνθος τοῦ δευ-
τέρου δόμου (εἰκ. 10, πίν. 10α).

Δὲν εἶναι γνωστὸν εἰς ποῖον ἀνῆκεν ὁ περίβολος, ὅμως εἰς τὰ ἐρείπια αὐτοῦ
εὐρέθη στρογγυλὴ βάσις μαρμαρίνης λουτροφόρου, ἥτις κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν
τὴν ὁποίαν φέρει, εἶχεν ἰδρυθῆ ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς Ἀρχίππης Φιλοστράτου. Ὁ
τάφος τῆς Ἀρχίππης θὰ εὐρίσκετο πλησίον τοῦ περιβόλου, εἴτε ὀπίσω (δυτι-
κῶς), εἴτε ἔναντι (ἀνατολικῶς) ἢ παρὰ τὰς στενὰς πλευρὰς αὐτοῦ. Πιθανὸν
ὅμως εἶναι ἡ βάσις νὰ ἀνῆκεν εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν περίβολον ἀφοῦ εὐρέθη με-
ταξὺ τῶν λίθων του.

Τοῦ περιβόλου τούτου εἶχον κάμει καθαρισμὸν κατὰ τὸ 1960 καὶ 1962,
φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ ἄλλος καθαρισμὸς ἢ μᾶλλον ἀνασκαφὴ ἐγένετο κατὰ τὴν

διαρρέυσαν δεκαετίαν, χωρίς ὅμως οὐδὲν περὶ αὐτῆς νὰ δημοσιευθῇ, ὅχι παρά-
δοξον προκειμένου περὶ τοῦ Ραμνοῦντος, τοῦ περισσότερον ἀτυχήσαντος ἀρ-

Εἰκ. 10. Ὅψεις καὶ κάτωψεις τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως τοῦ περιβάλου παρὰ τὸν
τάφον τῆς Ἀρχίπτης.

χαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἑλλάδος, ἐξ αἰτίας τῶν ἀρχαιολόγων, τῶν ἀρχαιολο-
γούντων καὶ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφὴν προέβην εἰς
νέον καθαρισμόν καὶ συστηματικὴν ἔρευναν τοῦ χώρου τοῦ μνημείου καὶ περίε-

αὐτοῦ μὲ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. 'Ολοκληρωτικὴ ὅμως ἀνασκαφὴ θὰ γίνη κατὰ τὸ 1976.

Αἱ λιθόπλινθοι τοῦ περιβόλου εὐρίσκονται ἐρριμμέναι ἐπὶ τῆς 'Ιερᾶς 'Οδοῦ. Λόγῳ τεχνικῶν δυσκολιῶν δὲν κατέστη δυνατόν νὰ μετακινηθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν λεπτομερῶς ὥστε νὰ εὐρεθῇ ἡ ἀκριβὴς ἐκάστης ἐπὶ τοῦ μνημείου θέσις. 'Οπωσδήποτε διεπιστώθη ὅτι τὰ ὕψη τῶν διεσκορπισμένων πλίνθων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν εἰς τὴν θέσιν των εὐρισκομένων εἶναι τὰ ἐξῆς: 0.81 (πρῶτος δόμος), 0.73 (δεύτερος), 0.67 (τρίτος), 0.66 (τέταρτος) καὶ 0.30 μ. (ἡ ἐπίστεψις).

'Εὰν λάβωμεν ὡς δεδομένον ὅτι οἱ δόμοι τοῦ μνημείου ἦσαν τέσσαρες, ὅσοι προκύπτουν ἐκ τῶν ὕψων τῶν διεσκορπισμένων πλίνθων, τότε αἱ λιθόπλινθοι τοῦ πρώτου δόμου, αἱ πλήρως ἀποκεκαλυμμέναι ἐντὸς τῆς 'Ιερᾶς 'Οδοῦ καὶ ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι διακρίνονται ἡμιχωσμέναι, δεκαεννέα τὸν ἀριθμὸν ἐπὶ συνόλου εἴκοσι ἕξ, ἀποτελοῦν τὸ μέγιστον μέρος τοῦ περιβόλου. Βασίμως ὅμως πιστεύω ὅτι ὑπὸ τὴν μὴ ἀνασκαφεῖσαν εἰσέτι ἐπίχρῳσιν κρύπτονται καὶ αἱ λοιπαὶ λιθόπλινθοι, ὥστε ἡ πλήρης ἀνασύστασις τοῦ μνημείου νὰ εἶναι δυνατή.

'Εκ τῆς ἐπιστάψεως τοῦ μνημείου σφύζονται τρεῖς πλάκες ἐνῶ μέρος τετάρτης, ἀριστερά, ἐμπρὸς καὶ ἄνω ἀκεραίας, ὕψους 0.17, πλάτους 0.40 καὶ πάχους (βάθους) 0.37 μ., εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ ἱεροῦ (φαίνεται ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἀνωτέρω ἀνωρύμου ἀνασκαφῆς). Αὕτη φέρει λείψανα ἐπιτυμβίου ἐπιγράμματος (ἀρ. ἀποθ. Ραμνουῦντος 97) διὰ γραμμ. ὕψ. 0.02 μ., διασφύζει δὲ καὶ μέρος τόρμου ἐπιμήκους διὰ τὴν ἔνθεσιν στήλης ἐπιτυμβίας προφανῶς. Οὕτω ἐλλείπουν ἀκόμη μέρος τῆς ἐνεπιγράφου πλακὸς καὶ δύο πλήρεις, ὧν ἡ μία ἡ ὁποία ἔκειτο ἀριστερὰ τῆς ἐν τῇ ἀποθήκῃ ἐνεπιγράφου θὰ ἔφερε τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ ἐπιγράμματος.

Αἱ λιθόπλινθοι τοῦ μνημείου συνδέοντο μετὰξὺ των διὰ σιδηρῶν συνδέσμων σχήματος πεῖ μήκους 0.22 μ. 'Η χρῆσις τοῦ σχήματος αὐτοῦ τῶν συνδέσμων ἐπεκράτησε κατὰ τὸν 4ον αἰ., ἀντικατέστησαν δὲ τοὺς συνδέσμους σχήματος διπλοῦ ταῦ, τῶν ὁποίων ὅμως ἐγένετο παράλληλος χρῆσις ἐπὶ διάστημα ('Α. 'Ορλάνδος, Τὰ ὑλικά δομῆς Β', σ. 187 - 188). Οὕτω ἐν Ραμνουῦντι ἐκ τῶν ταφικῶν μνημείων, τοῦ Εὐφράνορος καὶ τοῦ Διογείτονος, σύγχρονα σχεδὸν πρὸς τὸ περιγραφόμενον, φέρουν συνδέσμους σχήματος διπλοῦ ταῦ.

Αἱ γωνίαι τῶν ἀκραίων λιθοπλίνθων εἶναι λαξευμέναι καὶ σχηματίζουν ἐσοχὴν εἰς τὴν προσθίαν ὅψιν τοῦ μνημείου καὶ εἰς τὰς πλαγίας, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν γωνίαν τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ('Α. 'Ορλάνδος, Note sur le sanctuaire de Nemesis à Rhamnonte, BCH 48, 1924, σ. 306 εἰκ. 1). Οὕτω δημιουργοῦνται δύο ταινίαι, κείμεναι ἐσώτερον τῆς ἐπιφανείας τῆς γωνιαίας λιθοπλίνθου, πλάτους 0.07 μ.

Εἰς ἀπόστασιν 3 μ. ἀπὸ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ περιβόλου κεῖνται δύο ἐπιτύμβιαι στήλαι. 'Η πρώτη, ἡ IG II² 7344 (Pouilloux, La Forteresse ἀρ. 59),

εἶναι τεθραυσμένη καὶ ἑλλιπής, ὕψους 0.78, πλάτους 0.48, πάχους 0.20 μ. Τρία ἐνεπίγραφα τεμάχια ἐν τῇ ἀποθήκῃ τοῦ ἱεροῦ (ἀρ. 100) κολλοῦν εἰς τὴν στήλην καὶ τροποποιοῦν ὥς ἐξῆς τὸ γνωστὸν κείμενον αὐτῆς:

[Δ]ρομοκλῆς
 Ἀθην[- - -]
 Ῥαμνοῦ[σιος]

Οὐδὲν ἔχνος τοῦ θ τοῦ ὑποθετικοῦ τετάρτου στίχου (θυγάτηρ) τῆς ἐπιγραφῆς ὑπάρχει, ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰληξις τοῦ ὀνόματος τοῦ πρώτου στίχου ἡ διδομένη ἐνταῦθα εἶναι ἀπολύτως βεβαία.

Παρὰ τὴν ἀνωτέρω στήλην κεῖται ἡ ἐπιτυμβία ἐπιγραφή IG II² 7341 (Pouilloux, ἀρ. 58), φέρουσα ἄνω ἄβακα μετὰ κυματίου ὡς φαίνεται ἐκ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν. Εἰς τὴν στήλην συγκολλῶνται δύο ἐνεπίγραφα θραύσματα, ἐν ἀριστερὰ καὶ τὸ ἕτερον δεξιὰ (ἀρ. ἀποθ. Ραμνουῦντος 95), συμπληροῦντα τὸ κείμενόν της ὡς ἐξῆς:

[Δ]η[μ]έας
 [Δημ]οστράτου
 [Ῥ]αμνούσιος
 [Μ]ενεσθεὺς
 [Μ]ενεσθίδου
 [Ῥ]αμνούσι[ος]

Ὡς ἤδη ἐλέχθη ἀνωτέρω, κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ περιβόλου εὐρέθη εἰς τεμάχια ἐνεπίγραφος κυκλικὴ βάσις ἐπιτυμβίου ἀγγείου (ἀρ. ἀποθ. Ραμνουῦντος 96), ἑλλιπής κατὰ μέγα μέρος, διαμ. 0.48 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας σφύζονται λείψανα κυκλικοῦ τόρμου διαμέτρου περίπου 0.20 μ. διὰ τὴν ἴδρυσιν μαρμαρίνης λουτροφόρου. Ἡ ἐπιγραφή (πίν. 11α), χαραγμένη διὰ γραμμάτων ὕψους 0.026 μ., ἔχει ὡς ἐξῆς:

[Ἀ]ρχίππ[η]
 [Φ]ιλοστράτου
 θυγάτηρ

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ
 ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΘΕΟΦΑΝΤΟΥ

Εἰς ἀπόστασιν 240 μ. περίπου ἀπὸ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως κεῖται, ἐν τὸς τῆς Βορείας Ἱερᾶς Ὀδοῦ, μαρμαρόπλινθος ὕψους 0.40, πλάτους 0.50 καὶ μήκους 0.82 μ., φέρουσα ὡς διάκοσμον εἰς τὴν ἄνω

πλευράν τῆς πυκνὰς αὐλακώσεις παραλλήλους πρὸς τὸν μακρὸν ἄξονα τοῦ λίθου. Ἡ κάτω πλευρά τῆς εἶναι διαμορφωμένη χονδροειδῶς εἰς ἔμβολον (πίν. 11β).

Ἐπὶ τῆς διακοσμημένης ἐπιφανείας ὑπάρχει κυκλικὸς τόρμος διαμ. 0.095 μ. ἐντὸς τοῦ οὗοιου σφύζεται ὁ κυκλικὸς ποὺς μαρμαρίνου ἐπιτυμβίου ἀγγείου μετὰ τῆς μολυβδοχοήσεως (πίν. 11γ). Ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας ἐπιφανείας, ἀδρό-
τατα εἰργασμένης, ὑπάρχει λειασμένη ταινία ἐπὶ τῆς οὗοίας εἶναι χαραγμένη διὰ γραμμάτων ὕψους 0.02 - 0.025 μ. ἡ ἐπιγραφή:

[Θεοφ]άνης Θεοφάντου Ῥαμνοῦσιος

Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ἀποκαθίσταται, μετὰ πιθανότητος, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ πατρώνυμον.

Ἡ περιγραφεῖσα μαρμαρόπλινθος, ἥτις ἴστατο ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ [Θεοφ]άνους προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ τινος ταφικοῦ μνημείου τοῦ 4ου αἰ. τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ [Θεοφ]άνους χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ. καὶ ἀνήκει εἰς δευτέραν χρῆσιν τοῦ λίθου, φαινομένου συχνοῦ εἰς τὸν Ῥαμνοῦντα.

Ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ τάφου τοῦ [Θεοφ]άνους δὲν εἶναι γνωστή, δὲν πρέπει ὅμως νὰ εἶναι μακρὰν τοῦ τόπου ὅπου εὐρίσκεται σήμερον ἡ λιθόπλινθος μετὰ τὸ ὄνομά του.

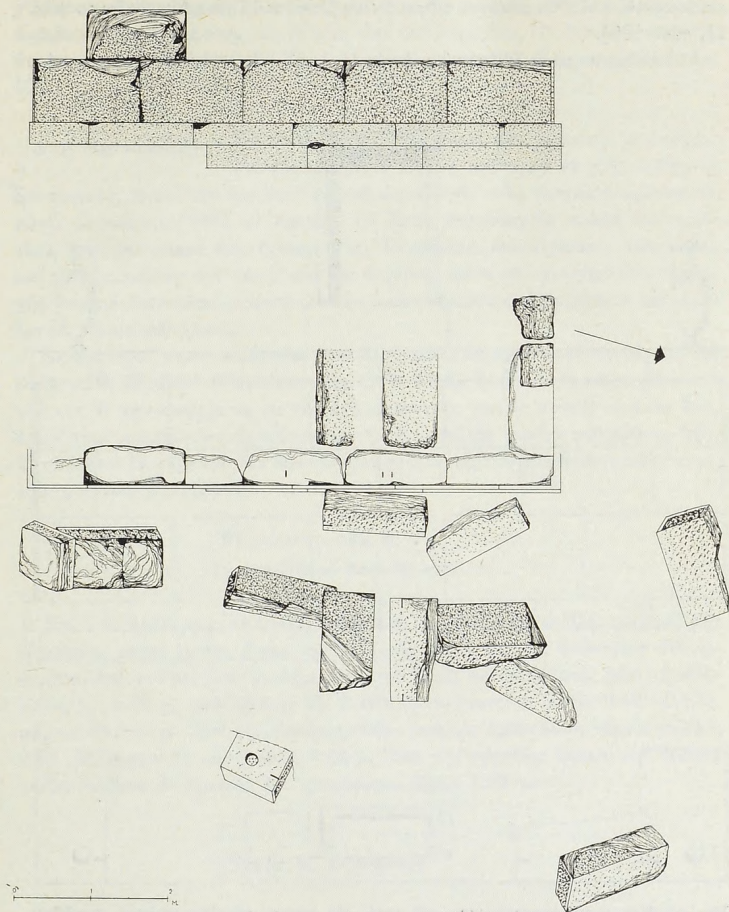
Ἀπορίαν προκαλεῖ ἡ εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς περιγραφείσης λιθοπλίνθου τοποθέτησις τοῦ λιθίνου ἀγγείου. Γενικῶς τὰ λίθινα ἀγγεῖα τοποθετοῦνται εἰς τὸ κέντρον τῶν βάσεων των, ἐκτὸς ἐὰν ἰδρύνοντο ἐπὶ μεγάλης κατασκευῆς ἢ περιβόλου. Οὕτω ἴσως ὑπῆρχε παρὰ τὴν βάση καὶ ἑτέρα μαρμαρόπλινθος καὶ τὸ ἀγγεῖον ἐφαίνετο τοποθετημένον εἰς τὸ κέντρον τῆς ἄνω τοῦ τάφου ἀπλῆς κατασκευῆς.

Ο ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΤΑΦΟΝ
ΤΟΥ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ
ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Παρὰ τὸν τάφον τοῦ [Θεοφ]άνους, πρὸς Νότον, καὶ εἰς ἀπόστασιν 230 μ. περίπου ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς (δυτικῆς) πλευρᾶς τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ, ἀνεσκάφη περίβολος ἐκ μαρμαροπλίνθων, μήκους 6.58 μ. Πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς ἐφαίνετο μόνον μία πλίνθος τοῦ δευτέρου δόμου καὶ σωρὸς λίθων ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ πωρίνου θεμελίου τοῦ ἐπιτυμβίου ναῦσκου τοῦ μνημείου.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εὐρέθησαν κατὰ χώραν ἡ κρηπίς τοῦ περιβόλου, ὁ πρῶτος δόμος, πλὴν τῆς ἀκραίας βορείας λιθοπλίνθου καὶ ἡ δευτέρα ἀπὸ Νότου λιθόπλινθος τοῦ δευτέρου δόμου. Πρὸ τοῦ περιβόλου καὶ παρ' αὐτόν, εὐρέθησαν διεσκορπισμένοι ἀρκεταὶ λιθόπλινθοι, τέσσαρες πλάκες ἐκ τῶν ἐξ τῆς ἐπι-

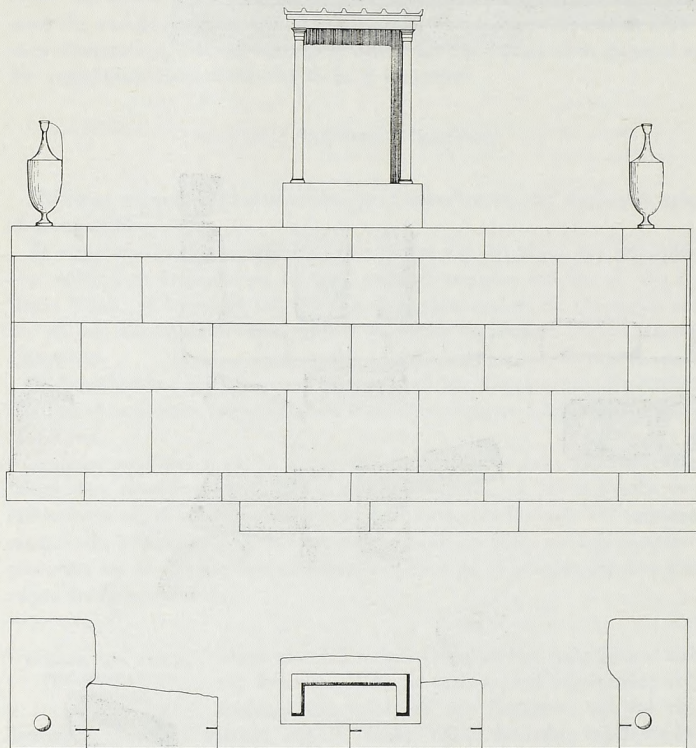

Ελκ. 11. Ὅψεις καὶ κάτοψεις τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως τοῦ παρὰ τὸν τάφον τοῦ [Θεοφ]άνους περιβάλλου.

στέψεως καὶ ἡ εἰς δύο τεμάχια τεθραυσμένη βάσις τοῦ ἐπιτυμβίου ναύσκου (εἰκ. 11, πίν. 10β).

Αἱ διεσκορπισμέναι λιθόπλινθοι, ἐννέα ἐν συνόλῳ ὥς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ μνημείου

Εἰκ. 12. Σχηματικὴ ἀναπαράστασις τοῦ παρὰ τὸν τάφον τοῦ [Θεοφ]άνους περιβόλου καὶ κάτωφης τῆς ἐπιστέψεως αὐτοῦ.

ἵσταμένη τοῦ δευτέρου δόμου, ἔχουν ἅπασαι ὕψος 0.66 μ. Οὕτω ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ περιβόλος εἶχε τρεῖς δόμους, ὥς εἶναι πιθανώτατον, τότε σφύζονται ἐκ τῶν δέκα ἐξ λιθοπλίνθων, τὰς ὁποίας θὰ εἶχεν, αἱ δέκα πέντε. Τοῦτο θὰ ἀποδει-

χθῆ κατὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς, ἥτις θὰ ἐπιτρέψῃ καὶ τὴν εὕρεσιν τῆς ἀκριβοῦς θέσεως ἐκάστης λιθοπλίνθου ἐπὶ τοῦ μνημείου. Ἡ διδομένη ἐνταῦθα ἀναπαράστασις δίδει τὴν γενικὴν μορφήν τοῦ ἀνασκαπτομένου περιβόλου (εἰκ. 12).

IERON THE NEMESEWS Εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Νεμέσεως δὲν ἐγένοντο ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι διότι ἐκρίθη σκόπιμον νὰ γίνη πρῶτον ἡ ὑποτύπωσις αὐτοῦ καὶ ἡ σύνταξις τοῦ καταλόγου τῶν διεσχορισμένων ἐν αὐτῷ μαρμάρων. Ἦδη αἱ ἔρευναι τοῦ Στάη δημιουργοῦν πολλὰ ἐρωτηματικά, ἡ δὲ ἐπὶ μακρὰ ἔτη, ἐρήμην τῆς Ὑπηρεσίας, ἀναμόχλευσις τῶν λίθων καὶ τῶν χωμάτων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀκριβῶς κάτω τοῦ ἀναλήμματος περιοχῆς ἀπαιτεῖ διὰ πᾶσαν μελλοντικὴν ἐργασίαν ἐξαιρετικὴν λεπτότητα καὶ ἀόλυτον γνῶσιν τοῦ χώρου.

Ἐκ τοῦ ἱεροῦ περισυνελέγησαν τρία θαύσματα ἐκ τοῦ ἀνωτάτου μέρους τοῦ βάθρου IG II² 3969 (Pouilloux, ἀρ. 50). Τὸ ἐν θαῦσμα περιέχει μόνον τὸ γράμμα Ψ καὶ προέρχεται ἐκ τῆς ἄνω ἀριστερᾶς γωνίας αὐτοῦ, τὰ ἄλλα δύο, ἀρμόζοντα μεταξὺ τῶν, ἀρμόζουν εἰς τὴν ἄνω δεξιάν γωνίαν τοῦ βάθρου (πίν. 12α). Οὕτω τὸ κείμενον τῶν δύο πρώτων στίχων τῆς ἐπιγραφῆς ἀποκαθίσταται, ὁρθῶς πλέον, ὡς ἐξῆς:

Ψ[ηφίσματι τ]ῆς ἐξ Ἀ-
[ρείου Πάγου βουλ]ῆς καὶ

Παρὰ τὸ ἀνάλημμα, τὸ ὅποῖον ὀρίζει ἀπὸ Ἀνατολῶν τὸν νοτίως τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως μέγαν χώρον, ἐντὸς τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 100 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ, κεῖται ἑλλιπὴς βάσις ἀναθήματος ὕψ. 1.26 μ., μεθ' ἄβακος ὕψ. 0.195 καὶ πλάτους ὑπ' αὐτὸν 0.42 - 0.425, πάρχους δὲ 0.23 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ὑπάρχει ὀρθογώνιος τόρμος μήκους 0.31, πλάτους 0.11 καὶ βάθους 0.08 μ. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψευς τοῦ ἄβακος σφῆζει λείψανα ἐπιγραφῆς διὰ γραμμῶν ὕψους 0.02 μ.:

[-----] Μ [-----]
[Νεμέσ;]εἰ ἀνέθε[σαν]

Τὸ βάθρον τοῦτο, ἐξ ἐντοπίου μαρμάρου, ἔφερε προφανῶς μέγα ἀνάγλυφον, ὡς τὸ γνωστὸν τῶν λαμπαδηδρόμων ἐκ Ραμνουῦντος νῦν ἐν τῷ Βρεταννικῷ καὶ ἐν τῷ Ἑθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ. Λείψανα ὁμοίας μορφῆς βάθρων, τὰ ὅποια ἔφερον ἐπίσης ἀνάγλυφα, σφῆζονται καὶ ἄλλα ἐν τῷ ἱερῷ.

Σύντομος μνεῖα εὐρέσεως ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Νεμέσεως πηλίνων ἀνθεμάτων ἡγεμόνων μετὰ γραπτῆς ἐγχρώμου διακοσμῆσεως εἶχε γίνεῖ κατὰ τὸ παρελθόν

(ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, σ. 38). Οἱ κέραμοι οὗτοι, δύο τὸν ἀριθμὸν, ἐκαθαρίσθησαν ἐσχάτως, παρατίθεται δὲ ἐνταῦθα φωτογραφία τοῦ καλλύτερον διατηρουμένου (ἀρ. ἀποθ. Ραμνουῦντος 250, πίν. 13α - β). Οὗτος εἶναι ἀκέραιος μὲ μικρὰς μόνον ἐλλείψεις καὶ ἔχει ὕψ. 0.235, πλ. εἰς τὸ μέσον 0.11, κάτω 0.205 (κατ' ἀποκατάστασιν), πάχ. ἄνω 0.03, εἰς τὸ μέσον 0.07 μ. Ἐκ τοῦ δευτέρου ἀνθεματοῦ ἡγεμόνος, ὁμοίου πρὸς τὸν προηγούμενον (ἀρ. 251), σφίζεται τμημα μόνον ἐκ τοῦ ἄνω μέρους. Ἡ φθορὰ τὴν ὁποίαν παρουσιάζει (φέρει μάλιστα ἵχνη πυρὸς προσφάτου) προδίδει ὅτι ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἔκειτο εἰς τὸ ὑπαιθρον φθειρόμενος ὑπὸ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν.

Ἡ ὕψηλὰ ἐντὸς τοῦ 5ου αἰ. χρονολόγησις τῶν ἀνωτέρω ἡγεμόνων παρουσιάζει μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἱερόν. Ἡ περιγραφή τοῦ μικροῦ ναοῦ ὑπὸ τῶν Dilettanti εἰς οὐδὲν διαφωτίζει, ἄλλωστε ἡ ἀναπαράστασις τῆς κεραμώσεως φαίνεται ὅτι εἶναι φανταστική. Οἱ ἡγεμόνες αὐτοὶ λοιπὸν ἢ προέρχονται ἐκ τοῦ μικροῦ ναοῦ, (ἴσως ἀνήκουν εἰς ἀλλαχὴν τῆς κεραμώσεως κατὰ τὸν 5ον αἰ.), ἢ εἰς ἄλλο κτήριο, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ πλησίον τῶν ναῶν.

ΦΡΟΥΡΙΟΝ

Εἰς τὸ φρούριον ἐγένοντο μικραὶ μόνον ἐρευναι προκειμένου κυρίως ὅπως ἐντοπισθοῦν εὐρήματα τοῦ Στάη. Οὗτος εἰς τὴν ἐκθεσίᾳ του τοῦ 1891 (ΠΑΕ 1891, σ. 13) ὁμιλεῖ περὶ τῆς εὐρέσεως πλησίον τοῦ θεάτρου τοῦ Ραμνουῦντος βάσεως Ἑρμοῦ τετραγώνου φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν *ΕΡΜΟ* καὶ παρ' αὐτὴν ἀγάλματος Ἑρμοῦ λήγοντος κάτω εἰς τετράγωνον στήλην. Ἡ μὲν βάσις δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ εὐρεθῇ ὑπὸ τοῦ Pouilloux (La Forteresse, ἀρ. 73), ὁ δὲ Ἑρμῆς δὲν ἠλπιζον ὅτι θὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ Ἑθνικὸν Μουσεῖον διότι ὁ Στάης οὐδὲν περὶ μεταφορᾶς του εἰς Ἀθήνας ἔγραψε. Κατὰ τὸν καθαρισμόν τοῦ χώρου τῆς ἀγορᾶς τοῦ φρουρίου ἡ βάσις ἀνευρέθη κατὰ χώραν (πίν. 12β). Αὕτη εἶναι ὀρθογώνια 0.82×0.835 μ. καὶ φέρει ὀρθογώνιον τόρμον βάθους 0.07, διαστάσεων 0.245×0.40 μ. Τὸ ὕψος τῆς εἶναι 0.23 μ. Παρὰ τὴν παρυφὴν τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν (νοτίας) καὶ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας φέρει τὴν ἐπιγραφὴν Ἑρμῶ διὰ γραμμάτων ὕψ. 0.035 (ο) - 0.055 μ. Ὁ Ἑρμῆς, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν ἴστατο ἐπὶ τῆς βάσεως, εὐρημα ὡς ἐλέχθη τοῦ Στάη, εἶχε δημιουργηθῇ διὰ βραχέων ἀπὸ μακροῦ χρόνου (R. Lullies, Die Typen der griech. Herme, σ. 78 καὶ 83 πίν. 9, 1) χάρις δὲ εἰς τὴν διδομένην ἀπεικόνισίν του (φωτ. τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου), ἡ ὁποία τὸν παρουσιάζει εἰς τὸν χώρον τοῦ φρουρίου, ἀπεδείχθη ὅτι τεμάχια ἀγάλματος ἐνδεδυμένης μορφῆς καὶ ληγούσης κάτω εἰς τετράγωνον στήλην, διεσκορπισμένα εἰς τὸν χώρον τῆς ἀγορᾶς ἀνήκουν εἰς τὸν Ἑρμῆν αὐτόν. Οὕτω ἡ ἀμέλεια περισυλλογῆς τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ γλυπτοῦ κατέληξεν εἰς τὴν καταστροφὴν του ὡς συνέβη μὲ πολλὰ ἄλλα γλυπτὰ καὶ ἐπιγραφάς. Σήμερον ὅτι, σφίζεται ἔχει μῆκος 0.70, πλάτος 0.27 καὶ πάχος 0.20 μ. (πίν. 14α).

Εἰς τὸν χώρον τῆς ἀγορᾶς κεῖται ἐπίσης ἀκέφαλος καὶ ἄπους κορμὸς λέοντος μῆκ. 0.87, ὕψους δὲ 0.50 μ. (πίν. 14β).

ΤΟ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΝ
ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΟΥ
ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

Τὸ ἐνταῦθα παρεχόμενον (παρένθ. πίν. Α') τοπογραφικὸν σχέδιον τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι τὸ πληρέστερον μέχρι τοῦδε συνολικὸν τοῦ φρουρίου καὶ τῶν ἱερῶν. Ἐξεπονήθη ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Ἡλιάκη βάσει τοπογραφήσεων τοῦ C. Tousloukof (1947) διὰ τὸ φρούριον καὶ τὸ Ἀμφιάρειον (Pouilloux, La Forteresse) καὶ τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ κ. Νικ. Μωραΐτου (1960) διὰ τὴν Β. Ἱερὰν Ὀδὸν καὶ τὸ ἱερὸν τῆς Νεμέσεως. Συνδυασμὸς τῶν δύο αὐτῶν σχεδίων ἐδημοσιεύθη ὑπ' ἐμοῦ εἰς σχετικὴν μελέτην μου (Νέαι πηγαὶ περὶ τοῦ Χρειαμωνιδείου πολέμου, ΑΔ 22, 1967, Α, σ. 38 - 52 σχ. Ι, ἐπανάληψις ἐν Ν. Παπαχατζῆ, Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀττικά, σ. 434 εἰκ. 262).

Συμπλήρωσις τῶν σχεδίων Tousloukof - Μωραΐτου ἐγένετο τὸ 1975 ὑπὸ τοῦ τοπογράφου κ. Ἐμμ. Καποκάκη διὰ τῆς προσθήκης τῶν μνημείων τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς Νοτίας.

Νέον τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς περιοχῆς τοῦ Ραμνοῦντος ἤδη παρασκευάζεται. Θὰ περιλαμβάνῃ ἀκόμη τὴν Ν. Ἱερὰν Ὀδὸν μέχρι τοῦ σημείου ὅπου ἤρχιζεν ἡ περιοχὴ τῆς Τρικορύθου, μεθ' ἀπάντων τῶν κατὰ μῆκος αὐτῆς ταφικῶν ἢ ἄλλων μνημείων, ὥς καὶ τὰ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ τὸ ΒΑ νεκροταφεῖον ἐν λεπτομερείᾳ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

(Πίν. 15 - 35)

Κατά τὸ παρὸν ἔτος ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐντὸς τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 740 (Ε/5) Ἑρετρίας (πίν. 15) διήρκεσεν ἀπὸ 23 Ὀκτωβρίου μέχρι 15 Νοεμβρίου. Πολύτιμος ὑπῆρξεν ἐφέτος ἡ συμβολὴ τῶν τεταρτοετῶν φοιτητῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰωάννου Νερατζῆ καὶ Παναγιώτου Βαλαβάνη, τοῦ μὲν πρώτου ἀπασχοληθέντος εἰς τὴν ἀνασκαφὴν, τοῦ δὲ δευτέρου εἰς τὴν καταγραφὴν τῶν εὐρημάτων. Ἡ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία καὶ ἡ συγκόλλησις τῶν πηλίνων ὀφείλεται εἰς τὸν ἐπιδέξιον τεχνίτην τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς Δημήτριον Κουτελιέρην. Τὴν φωτογράφησιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων ὡς καὶ τῶν ἀντικειμένων ἀνέλαβεν ὁ φωτογράφος Βασίλειος Σταματόπουλος, τὴν δὲ ἀποτύπωσιν τῆς ἀνασκαφῆς ὁ ζωγράφος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κωνσταντῖνος Ἡλιάκης. Τέλος ἡ ταῦτις τῶν τριάκοντα νομισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ὀφείλεται εἰς τὴν Ἐφορον τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου. Σχετικὴ ἔκθεσις τῆς δημοσιεύεται κατωτέρω. Πρὸς πάντας τοὺς ἀνωτέρω ἐκφράζονται καὶ ἐντεῦθεν θερμόταται εὐχαριστίαι.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπροχώρησεν εἰς βάθος εἰς τὰ τετράγωνα Γ1 καὶ Γ2, τῶν ὁποίων ἐπιφανειακὴ μόνον ἀποχωμάτωσις εἶχε πραγματοποιηθῆ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος¹. Ἀνεσκάφησαν ἐπίσης τὰ ἐξῆς νέα τετράγωνα: Δ1, Δ2 καὶ Δ3 εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τομέως, Α-1 καὶ Β-1 εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν καὶ τὰ τετράγωνα ΑΑ2 καὶ ΑΑ3 εἰς τὴν δυτικὴν (εἰκ. 1 καὶ 2).

Ἡ χρονολόγησις τοῦ γεωμετρικοῦ ἀναλήμματος, τοῦ ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἰς τὸ ΝΔ ἄκρον τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 1 καὶ 2, τετρ. Α3)², ἐπεβεβαιώθη μετὰ τὴν μελέτην τῶν ὀστράκων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ ἀμμόδους στρώματος εἰς τὴν τάφρον θεμελιώσεως τοῦ ἀναλήμματος. Ἀπαντα χρονολογοῦνται εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. (πίν. 18α), πλὴν ἑνός (πίν. 18α, ἀρ. 6), τὸ ὁποῖον δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὑπογεωμετρικόν. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ εἰκονιζόμενα θραύσματα ἀνήκουν εἰς γεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐντοπίου ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου³.

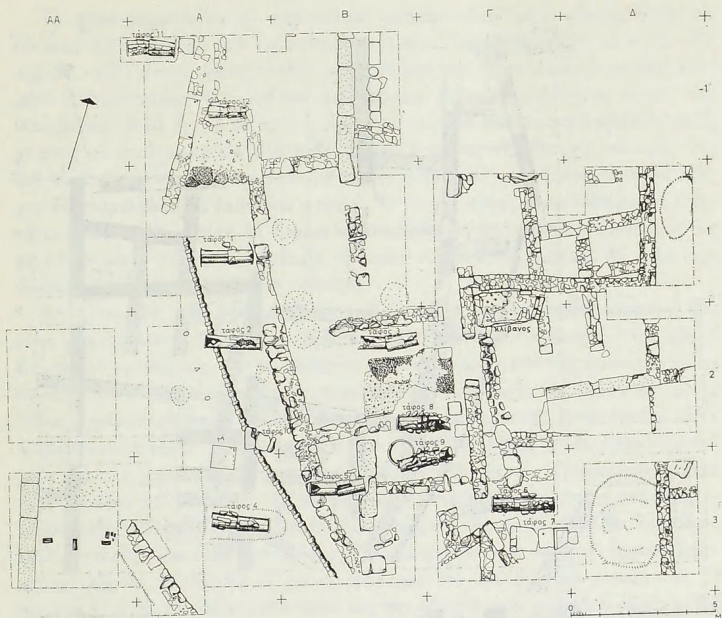
1. Πρβ. ΠΑΕ 1974, σ. 40, εἰκ. 1.

2. ΠΑΕ 1974, σ. 38 κέ.

3. Πρβ. L. KAHIL, Céramique géométrique et subgéométrique d'Érétie, AntK 11,

Τὸ γεωμετρικὸν ἀνάλημμα καὶ ἡ ὁδὸς δὲν ἤρουνθήσαν περαιτέρω ἐφέτος. Ἐθεωρήθη σκόπιμον νὰ ἐρευνηθοῦν αἱ οἰκοδομικαὶ περίοδοι τῶν παρὰ τὴν ὁδὸν κτισμάτων. Οὕτω ἐν συνόψει ἐβεβαιώθη ὅτι αἱ πρῶται κατασκευαὶ (πλὴν τοῦ γεωμετρικοῦ ἀναλήμματος) εἰς τὸν τομέα αὐτὸν τῆς πόλεως δύνανται ἐπὶ τοῦ

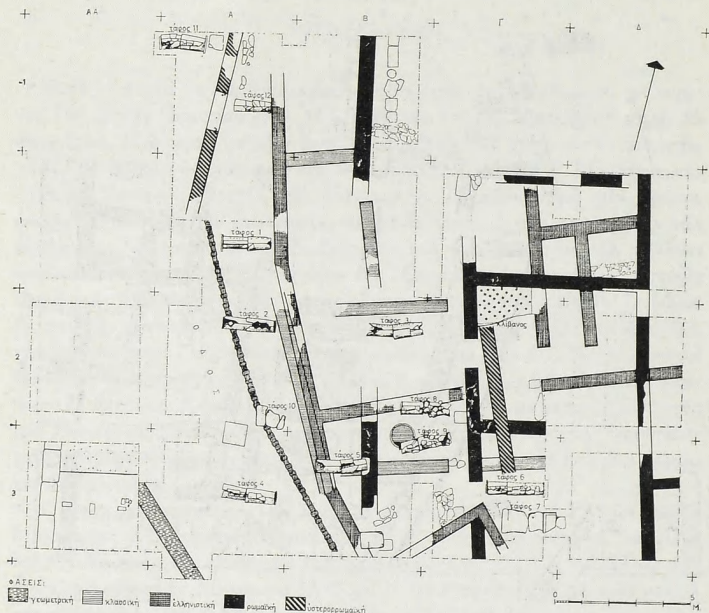
Εἰκ. 1. Ἐρέτρια. Ο.Τ. 740. Γενικὴ κάτοψις τῆς ἀνασκαφῆς.

παρόντος νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹ Ὅπως δὴποτε αἱ κατασκευαὶ αὗται, αἱ ὁποῖαι θὰ πρέπει νὰ ἐγένοντο μετὰ τὸ 411 π.Χ. ὁπότε ἀπηλλάγη ἡ Ἐρέτρια τῆς Ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, εἶναι σύγχρονοι μετὰ τὴν πρῶτην ὁδόν. Ἡ ζωὴ συνεχίζεται ἄνευ μακρῶν διακοπῶν μέχρι τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ.,

1962, 2, σ. 101. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἐρετριακὴ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ, AAA III, 3, 1970, σ. 316 κέ., εἰκ. 2. Τὸ γεωμετρικὸν λοιπὸν ἀνάλημμα τοῦ Ο.Τ. 740 εἶναι σύγχρονον πρὸς τὰ παλαιότερα ἀναλήμματα τῆς Δυτικῆς Πύλης : P. AUBERSON - K. SCHEFOLD, Führer durch Eretria, 1972, σ. 58, εἰκ. 7 καὶ σ. 60, εἰκ. 8.

1. Πρβ. ΠΑΕ 1974, σ. 42 κέ.

ὅποτε ἡ θέσις καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἡ πόλις ὁλόκληρος ἐγκαταλείπεται. Ἡ ἐγκατάλειψις εἶναι πιθανὸν νὰ ὀφείλεται εἰς τὸν καταστρεπτικὸν σεισμόν τοῦ 365 μ.Χ. (βλ. κατωτέρω). Μετὰ παρέλευσιν δύο περίπου αἰώνων, εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν, μεταξύ τῶν ἐρειπίων, ἐνταφιάζονται τὰ νεκρά μέλη μιᾶς μικρᾶς κοινό-

Εἰκ. 2. Ἐρέτρια. Ο.Τ. 740. Αἱ διάφοροι οἰκοδομικαὶ φάσεις.

τητος. Ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς πρώτης χριστιανικῆς κοινότητος, τῆς ὁποίας τὸ κέντρον εὕρισκετο περὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος¹.

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐλλείπουν παντελῶς, μέχρι στιγμῆς, ἀρχιτεκτονικά λείψανα καὶ εὐρήματα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου (7ος - 6ος π.Χ. αἰ.), ἡ δὲ γεωμετρικὴ περίοδος ἀντιπροσωπεύεται, ὡς ἐλέχθη, μόνον ὑπὸ τοῦ ἰσχυροῦ γεωμετρικοῦ ἀναλήμματος κατὰ τὸ ΝΔ ἄκρον τῆς ἀνασκαφῆς².

1. Πρβ. ΠΑΕ 1974, σ. 46.

2. ΠΑΕ 1974, σ. 39.

Προχωρούμεν κατωτέρω εἰς λεπτομερῆ περιγραφὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων ἐν σχέσει πρὸς τὰ συναφῆ εὐρήματα:

Ρωμαϊκὸν οἰκοδόμημα

Τὸ σημαντικώτερον καὶ σαφεστέρας μορφῆς οἰκοδόμημα ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέως, κατὰ τὰ τετράγωνα Γ1 - Γ3 καὶ Δ1 - Δ3 (εἰκ. 2, φάσις τετάρτη μελανὴ καὶ πίν. 16α). Πρόκειται περὶ ἐπιμήκους οἰκοδομήματος μεγάλων διαστάσεων (τὸ μέχρι στιγμῆς μῆκος του ὑπερβαίνει τὰ 14 μ., τὸ δὲ πλάτος του τὰ 7 μ.), τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τρεῖς χώρους μὲ ἀνοίγματα εἰσόδου πρὸς Δ. Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του καὶ εἰς ἀπόστασιν 3 μ. περίπου ἀπ' αὐτῆς (τετρ. Β3), σφύζονται λείψανα τοίχου ἐκ πωρολίθων εἰς δευτέραν χρῆσιν. Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι πιθανὸν νὰ ἀπετέλει στυλοβάτην, ὁπότε θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν τὴν ὑπαρξιν κινοστοιχίας μὲ στοὰν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ στοὰ ἦτο ἀνοικτὴ πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ.

Ἀπολύτως ἀκριβῆς χρονολόγησις τοῦ ρωμαϊκοῦ τούτου οἰκοδομήματος δὲν εἶναι εἰσέτι δυνατή, πρὸ τῆς πλήρους ἀποκαλύψεώς του. Ἄλλωστε ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπίχωσις ἦτο ἐλάχιστη καὶ τὸ πλεῖστον διατεταραγμένη ὑπὸ τῆς ἀρόσεως. Πλὴν τούτου ἅπαντες οἱ ἀνασκαφέντες ᾠροὶ τοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἰδίᾳ ὁ κεντρικὸς ἐπανεχρησιμοποίηθησαν διὰ τὴν ἐγκατάστασιν κεραμικοῦ ἐργαστηρίου μετὰ κλιβάνου κατὰ τὸν Δ' μ.Χ. αἰ. (εἰκ. 1 καὶ 2 καὶ πίν. 16β). Οὕτω ἀσφαλῆ στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν του ἐλλείπουν πρὸς τὸ παρόν. Ὅπως δὲποτε εἶναι πρωμώτερον τοῦ κλιβάνου. Ἡ μορφή του (πιθανὴ παρουσία στοῶς, παρατακτικῆς διάταξις τῶν χώρων) ὡς καὶ αἱ διαστάσεις του δεικνύουν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ εὐτελοῦς ἰδιωτικῆς κατοικίας. Ἐκ νομισμάτων καὶ ἀριθμοῦ θραυσμάτων κεραμικῆς θὰ ἡδυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τὸ οἰκοδόμημα μετὰξὺ τοῦ Β' καὶ τοῦ Γ' μ.Χ. αἰ. Ἐρχόμεθα οὕτω εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων Κομμόδου (180 - 192 μ.Χ.), Σεπτιμίου Σεβήρου (193 - 211 μ.Χ.) καὶ Καρακάλλα (211 - 217 μ.Χ.). Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὡς φαίνεται, ἡ Ἐρετρία ὄχι μόνον δὲν ἦτο ἐγκαταλειμμένη, ἀλλ' ἀπεναντίας παρουσιάζει νέαν ἀκμὴν. Ἐπιβεβαιώσιν τούτου ἀποτελεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ Κομμόδου κόπτει ἰδικά της νομίσματα. Ἐν μάλιστα τῶν σπανίων αὐτῶν νομισμάτων τῆς Ἐρετρίας εὐρέθη ἐφέτος μετὰξὺ τῶν τετραγώνων Β1/Β - 1 (βλ. κατωτέρω ἐκθεσιν τῆς κ. Μ. Οἰκονομίδου). Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως φέρει κεφαλὴν τοῦ αὐτοκράτορος Κομμόδου, ἐπὶ δὲ τῆς ὀπισθίας, ἐν εἵδει ἐκαταίου, πυργοστεφῆ γυναικίαν κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον, πλαισιουμένην ἐκατέρωθεν ὑπὸ δύο ἀνδρικῶν πωγωνοφόρων κεφαλῶν (πίν. 27α, 3). Ἡ κατ' ἐνώπιον πυργοστεφῆς μορφή εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς προσωποποίησης τῆς πόλεως Ἐρετρίας. Προβληματικὰ παραμένουν, παρὰ τὰς προταθείσας παλαιότερον ἐρμηνείας, αἱ

δύο πωγωνοφόροι μορφαί. Πλέον πιθανή φαίνεται ἡ προσφάτως προταθεῖσα ἑρμηνεία τοῦ Ἑλβετοῦ ἀρχαιολόγου Denis Knoepfler¹, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὰς δύο ἀνδρικές ἐν κατατομῇ κεφαλὰς ἐκατέρωθεν τῆς πόλεως ὡς τοὺς δύο μυθικοὺς οἰκιστάς - ἥρωας Χαλκίδος καὶ Ἑρετρίας Αἰχλον καὶ Κόθον. Πιστεύει ὅτι οἱ δύο οὗτοι ἥρωες - οἰκισταὶ συνελατρεύοντο τόσον εἰς τὴν Χαλκίδα, ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἑρέτριαν.

Τὴν ἐποχὴν περίπου αὐτὴν ἀναφέρεται εἰς τὴν Χαλκίδα (IG XII, 9, 906) ἱερὸν ἄλλος τῆς θεᾶς Ἀρχηγέτιδος Χαλκίδος, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ διὰ βίου νεωκόρος Αὐρήλιος Ἑρμόδωρος, μετὰ τὸ 212 μ.Χ., προσέθεσε περίβολον καὶ *τρίκλειον* *δεινιστήριον* καὶ ἐπεσκεύασε μίαν κατεστραμμένην στοάν. Ἡ θεὰ Ἀρχηγέτις Χαλκίς ἐθεωρεῖτο προφανῶς προσωποποιήσις τῆς πόλεως Χαλκίδος. Εἰς τὸ λατρευτικόν τῆς ἀγαλμα θὰ παριστάνετο πυργοστεφής, ὡς ἡ «Τύχη τῆς Ἀντιοχείας» παλαιότερον καὶ ἕτεροι παραστάσεις προσωποποιημένων πόλεων - θεοτήτων. Ἀντίστοιχος τῆς Ἀρχηγέτιδος Χαλκίδος δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ γυναικεία πυργοστεφής κεφαλὴ ἐπὶ τοῦ νομίσματος τῶν Ἑρετρίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Κομμόδου. Εἶναι ἡ προσωποποιημένη καὶ θεοποιημένη πόλις Ἑρέτρια, ἡ Ἀρχηγέτις Ἑρέτρια, ἔστω καὶ ἂν μέχρι σήμερον δὲν ἔχει βεβαιωθῇ τοιαύτη λατρεία καὶ εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἑρετρίας.

Ἀξίζει τέλος νὰ μνημονεύσωμεν ἐδῶ, ὅτι ἐντὸς τοῦ συγχρόνου μανδροτοίχου τοῦ ἀνασκαπτομένου οἰκοπέδου 740, περισυνελέγησαν πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τοῦ Ἑλβετοῦ D. Knoepfler θραύσματα λιθίνου ἐνεπιγράφου βάρου χαλκοῦ ἀνδριάντος, ἀνεγερθέντος ὑπὸ τῶν Ἑρετρίων πρὸς τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορος Καρακάλλα.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω ὁμιλοῦν περὶ μιᾶς νέας ὑστάτης ἀκμῆς τῆς πόλεως κατὰ τὸν Β' καὶ Γ' μ.Χ. αἰ., ὁπότε ἀνηγέρθη καὶ τὸ ἀνωτέρω συντόμως περιγραφέν οἰκοδόμημα.

Κεραμεικὸς κλίβανος

Ὡς ἐσημειώσαμεν ἤδη, ἐντὸς τοῦ μεσαίου δωματίου τοῦ ἀνωτέρω ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος, εἰς τὴν ΒΔ αὐτοῦ γωνίαν, ἐγκατεστάθη κεραμεικὸς κλίβανος (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 17α). Τὰ δύο ἕτερα δωμάτια ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰς λοιπὰς ἀνάγκας τοῦ κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου. Διατηρεῖται σχετικῶς καλῶς ὁ κλίβανος μετὰ τμήματος τῆς πηλίνης ὀρθογωνίου ἐσχάρας του (πίν. 17β). Ἡ διὰ θραυσμάτων κεράμων καὶ λάσπης ἐκτισμένη θόλος του εὐρέθῃ διαλελυμένη ἐπὶ καὶ πέριξ τῆς ἐσχάρας, ἡ ὁποία, εἰς τινα σημεῖα ὑπεχώρησε καὶ παρουσιάζει ρωγμὰς (σφζ. διαστ. ἐσχάρας: 1.50 μ. × 2 μ.). Ὁ κάτωθεν τῆς ἐσχάρας χώρος, ἐνθα ἐτοποθετεῖτο τὸ πῦρ, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀποχωματωθῇ, διότι

1. AntK 19, 1976, 1, σ. 57.

ὑπάρχει κίνδυνος πλήρους καταρρεύσεως καὶ ἀποσυνθέσεως ὁλοκλήρου τοῦ κλιβάνου. Ἐπὶ τοῦ στομίου τοῦ κλιβάνου ἔχει τοποθετηθῇ πῶρινον κατώφλιον (εἰς δευτέραν χρῆσιν), τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἔχει ὑποχωρήσει καὶ παρουσιάζει ἐντόνους ρωγμὰς (πίν. 20α). Πρὸ τοῦ στομίου εὐρέθη ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀγγείων (ἀμφορέων, χυτῶν, οἶνοχοῶν), τινὰ τῶν ὁποίων ἀκέραια (πίν. 20α). Ἐπὶ τῆς ἐσχάρας ἔκειτο ἱκανὸς ἀριθμὸς φυλλοσχήμεν πηλίνων στηριγμάτων (σφηνῶν) τῶν πρὸς ὅπησιν ἀγγείων¹ (πίν. 18β).

Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν ἀγγείων πρὸ τοῦ κλιβάνου καὶ τῶν πηλίνων σφηνῶν ἐπὶ τῆς ἐσχάρας, καὶ γενικῶς ἡ κατάστασις διατηρήσεως τοῦ κλιβάνου δεικνύουν ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου ἦτο ἀπροσδόκητος καὶ βιαία, οἱ δὲ κεραμεῖς ἐγκατέλειψαν τοῦτο ἐσπευσμένως. Μία ἰσχυρὰ σεισμικὴ δόνησις ἦτο δυνατόν νὰ ἔχῃ τοιοῦτου εἶδους ἀποτελέσματα. Τὸ 365 μ.Χ. σεισμὸς συνετάραξε καὶ κατέστρεψε τὰς ἀκτὰς τῆς Εὐβοίας². Τὰ εὐρεθέντα πρὸ τοῦ στομίου τοῦ κλιβάνου ἀγγεῖα (ἐν εἰκονίζεται εἰς τὸν πίν. 25α), ὡς καὶ ἕτερα συγκολληθέντα ἐκ θραυσμάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀπορριφθῇ εἰς λάκκον (ἀποθέτην) νοτιώτερον, ἐντὸς τοῦ τετραγ. Δ3 (πίν. 19α), καὶ τρία εἰσέτι (πίν. 19β-γ) σχεδὸν ἀκέραια, εὐρεθέντα εἰς τὸ ἀνώτερον στρώμα τοῦ τετραγώνου Δ1 καὶ σχετιζόμενα πρὸς τὸ κεραμικὸν ἐργαστήριον, χρονολογοῦνται εἰς τὸν Δ' μ.Χ. αἰ.³ Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκουν καὶ τὰ περισσότερα τῶν εὐρεθέντων εἰς τὸν χώρον τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου χαλκῶν νομισμάτων, ἥτοι Κωνσταντίνου Α' (324 - 330 μ.Χ.), Κωνσταντος (341 - 346 μ.Χ.) καὶ Κωνσταντίου Β' (346 - 350 μ.Χ.). Νεώτερα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίου Β' νομίσματα δὲν εὐρέθησαν (βλ. κατωτέρω ἔκθεσιν τῆς κ. Οἰκονομίδου). Πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρηθῇ λίαν πιθανόν, ἂν ὅχι βέβαιον, ὅτι ὁ κλιβανὸς καὶ οἱ λοιποὶ χώροι τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου κατεστράφησαν ὑπὸ τοῦ σεισμοῦ τοῦ 365 μ.Χ.

Ἑτερα κτίσματα τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς περιόδου

Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς περιόδου ἤρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται καὶ εἰς τὰ τετράγωνα Α-1 καὶ Β-1 (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 20β). Μέχρι στιγμῆς ἀπεκαλύφθη μόνον ὁ τοῖχος κ (τετρ. Α-1 καὶ Α1), κατευθυνόμενος ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἐκτισμένος δι' ἀκανόνιστων μικρῶν λίθων ἀνευ συνδετικοῦ κο-

1. Μέγας ἀριθμὸς παρομοίων σφηνῶν τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων ἔχει εὐρεθῇ εἰς Ἡλιδι : Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, Κεραμικὸς κλιβανὸς ἐν Ἡλιδι, ΑΑΑ IV, 1971, 1, σ. 29 κέ., εἰκ. 7. Πρβ. Agora V, σ. 116, Μ 340, πίν. 40. Α. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, From the Technique of Pottery, ΑΑΑ III, 1970, 3, σ. 433, εἰκ. 6 - 10.

2. Α. Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Περὶ σεισμῶν, 1904, σ. 117. IG XII, 9, Testimonia, σ. 158 : 365 p. Chr. «Euboeae Litora motu terrae et maris vastantur».

3. Πρβ. Agora V, σ. 108, Μ 255, πίν. 28, 41, 58.

νιάματος. Φέρει περὶ τὸ μέσον μαρμαρίνου κατώφλιον (πίν. 21α-γ), τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τμῆμα μαρμαρίνου ἐδράνου, προφανῶς τοῦ περὶ τὰ 150 μ. περίπου βορειότερον κειμένου Γυμνασίου. Ἐπὶ τῆς στενῆς ταινίας τοῦ μετώπου τοῦ ἐδράνου σφάζεται ἡ ἐξῆς ἐλλιπὴς ἐπιγραφή (πίν. 21α):

- - -] Σ Ι Α Ρ [- - -

Ὑψ. γραμμ. 0.04 μ. Ἀπόστασις μεταξὺ τῶν γραμμάτων 0.20 - 0.30 μ. Δύναται μετὰ πιθανότητος νὰ συμπληρωθῇ ὡς:

Γυμνα]σίαρχ[ος ἢ Γυμνα]σιαρχ[χοῦντος κλπ.

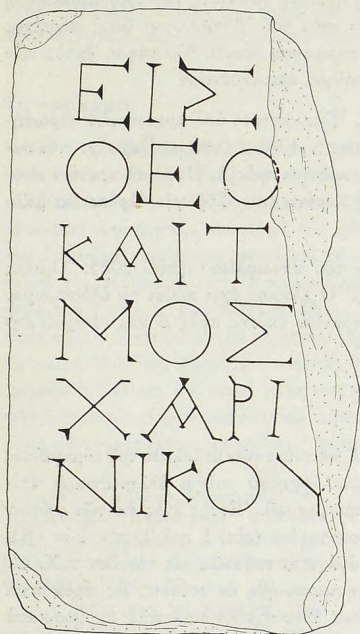
Πρόκειται ἴσως περὶ ἐνὸς τῶν γυμνασιαρχῶν τῆς Ἑρετρίας τοῦ 2ου καὶ κυρίως τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. (ὁ τύπος τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς μας συμφωνεῖ ἀπολύτως πρὸς τὴν ἐποχὴν αὐτήν), γνωστῶν ἐκ ψηφισμάτων πρὸς τιμὴν των, ὡς τὰ IG XIII, 9, 234 (:Ἑλπίνικος Νικομάχου), IG XII, 9, 235 (:Μαντίδωρος Καλλικράτους), IG XII, 9, 236 (:Θεόπομπος Ἀρχεδήμου) κλπ. Οἱ Γυμνασίαρχοι οὗτοι πλεῖστα ἐκ τοῦ ἰδίου προσέφερον εἰς τὴν πόλιν διὰ τὴν καλυτέραν ἐκπαίδευσιν τῶν παιδῶν καὶ τῶν ἐφήβων. Ὁ γυμνασίαρχος τῆς ἐπιγραφῆς μας θὰ συνέβαλε προφανῶς καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ἐδράνων. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἰδίου κατωφλίου (ἐδράνου) σφάζονται ἔχνη γραμμάτων. Ἐπὶ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς τὰ γράμματα: ΧΑΡΙΔ[ΗΜΟΣ] (πίν. 21β) (ὑψ. γραμμ. 0.02 μ.), ἐπὶ τῆς βορείου στενῆς ἐγχάρακτον ἀβακωτὸν παίγιον μετ' ἔχνη γραμμάτων: - -]ΑΗ[- - καὶ Ν (πίν. 21γ). Ἐντὸς τοῦ τοίχου παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κατωφλίου ἦτο ἐντειχισμένον θραῦσμα ἐπιτυμβίου στήλης, σφῶν τὰ τρία τελευταῖα γράμματα γυναικείου ὀνόματος ἐντὸς λειασμένης ταινίας (πίν. 22α): - - -]ΑΝΩ. (Διαστ. πλακός: σφζ. ὑψ. 0.33 μ., σφζ. πλ. 0.23 μ., πάχ. 0.06 μ.)

Ἡ μορφή καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ εὐτελοῦς κτίσματος, εἰς ὃ ἀνήκει τὸ ἀνωτέρω ἐνεπιγραφον κατώφλιον - ἐδρανον, δὲν εἶναι δυνατόν εἰσέτι νὰ προσδιορισθοῦν.

Ἐντὸς τοῦ τετραγώνου Β-1 ἀπεκαλύφθη ἰσχυρὰ θεμελίωσις ἐκ πωροπλίνθων (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 23α), ἡ ὁποία σχετίζεται πιθανῶς πρὸς τὸ νοτιώτερον (τετρ. Β3) ἀποκαλυφθὲν τμῆμα στυλοβάτου τοῦ ἀνωτέρω περιγραφέντος οἰκοδομήματος τοῦ τέλους τοῦ Β' ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' μ.Χ. αἰ. Παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ πωρίνου τούτου θεμελίου βαίνει παραλλήλως ἕτερος τοίχος λ, προχείρως κατεσκευασμένος ἐκ μιᾶς σειρᾶς λίθων, ἀτάκτως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοποθετημένων. Ἀπαντες οἱ προχείρως οὕτω ἐν σειρᾷ τοποθετημένοι λίθοι ἀποτελοῦν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη πρωιμωτέρων κτισμάτων (κίονες, ἀμφικιονίσκος, κιονόκρανον ἐκ πωρολίθου καὶ γεῖσων) (πίν. 23α). Παρὰ τὸν τοίχον αὐτὸν

εὐρέθη θραῦσμα μαρμαρίνης πλακός, διαστ.: ὕψ. 0.33 μ., μεγ. σφζ. πλ. 0.18 μ., πάχ. κάτω 0.095 μ., πάχ. ἄνω 0.075 μ., φέρον ἐπὶ μὲν τῆς ὀπισθίας ὀψεως κεχαραγμένον τὸ γράμμα *Ο*, ἐπὶ δὲ τῆς προσθίας τὴν ἐξῆς ἐξάστιχον ἑλλιπτῇ ἐπιγραφῇ (εἰκ. 3, πίν. 22β):

ΕΙΣ[- -
ΘΕΟ[- - -
ΚΑΙΤ[- - -
ΜΟΣ[- - -
ΧΑΡΙ[- - -
ΝΙΚΟΥ[- - -

Εἰκ. 3. Ἐρέτρια. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ τετραγώνου Β-1.

Ὑψ. γραμμάτων 0.025 μ., πλ. γραμμ. 0.035 μ. Ἀκρέμονες ἔντοντοι. Πιθανὴ χρονολόγησις 1ος π.Χ. αἰ.

Εἰς τὸ τετράγωνον τέλος ΑΑ3 μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπιφανειακοῦ μόνον στρώματος ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος μόλις 0.20 μ. Ἰσχυρὰ θεμελίωσις ἐκ πωροπλίνθων μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν, ὡς καὶ τμῆμα δαπέδου ἐκ πωρίνων πλακῶν, μετ' ἀσβεστώδους ἐπαλείψεως, παρὰ τὴν ἀνατολικὴν παρεῖαν τῆς θεμελίωσεως (εἰκ. 1 καὶ 2). Ἡ ἔρευνα τοῦ τετραγώνου τούτου πρὸς πλήρη ἀποκάλυψιν τοῦ νέου ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος θὰ ὀλοκληρωθῇ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος.

Οἱ τάφοι

Ἡ Ἑρέτρια, συμφώνως τοὐλάχιστον πρὸς τὰ δεδομένα τοῦ τομέως, τὸν ὅποιον ἀνασκάπτομεν, ἐγκατελείφθη τελείως μόνον μετὰ τὸν καταστρεπτικὸν σεισμὸν τοῦ 365 μ.Χ. Κατὰ τὸ σεισμὸν τοῦ 551 μ.Χ.¹ ἡ πόλις ἦτο ἤδη ἔρημος. Ἀμέσως μετὰ ἡ καὶ ὀλίγον πρὶν ἢ περιοχὴ τοῦ Ο.Τ. 740 ἐχρησιμοποιήθη ὡς νεκροταφεῖον μιᾶς μικρᾶς περὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος Ἰσως κειμένης χριστιανικῆς κοινότητος². Ἐφέτος ἀνεσκάφησαν ἕτεροι δύο τάφοι, ἐκτὸς τῶν δέκα ἡδὴ κατὰ τὰς προηγουμένας περιόδους ἐρευνηθέντων.

Τάφος 11 (τετρ. Α-1/ΒΔ γωνία). Ἐκαλύπτετο ὑπὸ λακωνικῶν στρωτῆρων καὶ καλυπτῆρων (πίν. 23β - γ). Διαστ. 1.70×0.50 μ. Περιεῖχε τὸν σεσαθρωμένον σκελετὸν ἐνὸς νεκροῦ μετὰ τὸ κρανίον πρὸς Δ. Παρὰ τὸ κρανίον οἰνοχοΐσκη, ὅπισθεν δὲ τῆς κεφαλῆς χαλκῇ περόνῃ (πίν. 25β-γ). Πρόκειται μᾶλλον περὶ ἐνταφιασμοῦ γυναικός.

Τάφος 12 (τετρ. Α-1/μέσον πρὸ τοῦ κατωφλίου) (πίν. 20β). Ὅμοιος πρὸς τὸν προηγούμενον, κεραμοσκεπής. Ὁ λάκκος ἔχει κόψει τὸ δόδοστρωμα. Περιεῖχε τὸν σκελετὸν παιδίου μετὰ τὸ κρανίον ἐπίσης πρὸς Δ καὶ οἰνοχοΐσκη εἰς θραύσματα πλησίον αὐτοῦ.

Λείψανα ἐλληνιστικῶν κτισμάτων

Εἰς τὰ τετράγωνα Γ1, Γ2 καὶ Δ1, Δ2, κάτωθεν τῶν θεμελίων τοῦ εὐμεγέθους ὑστερορρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος, ἀπεκαλύφθησαν τοῖχοι ἐλληνιστικοῦ κτίσματος ἀγνώστου εἰσέτι μορφῆς καὶ προορισμοῦ. Ἐντὸς ἐνὸς ἐκ τῶν χώρων τοῦ εὑρέθη καὶ βάσις μαρμαρίνη περιρραντηρίου (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 24α - β). Ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ κτίσματος ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 3ον π.Χ. αἰ. συμφώνως πρὸς τὴν κεραμεικὴν. Ἐχρησιμοποιήθη ἐν τούτοις, ὡς προκύπτει μέχρι στιγμῆς ἐκ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἄνευ σχεδὸν διακοπῆς, κυρίως κατὰ τοὺς 2ον καὶ 1ον π.Χ. αἰ., διὰ συνεχῶν ἐπισκευῶν καὶ προφανῶς προσθηκῶν καὶ ἐπεκτάσεων. Ἀπαιτεῖται πληρεστέρα αὐτοῦ ἀποκάλυψις καὶ μελέτῃ τῶν εὐρημάτων διὰ τὴν ἐξαγωγήν ἀσφαλεστέρων συμπερασμάτων. Παρουσιάζομεν ἐνταῦθα ἐπιλογὴν θραυσμάτων μεγαρικῶν σκύφων (πίν. 25δ), οἱ ὅποιοι σχετίζονται πρὸς τὴν φάσιν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.³, ὡς καὶ εἰσηγμένον πινάκιον terra sigillata τοῦ τέλους τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., καλῆς ποιότητος, φέρον σφράγισμα γνωστοῦ ἰταλικοῦ ἐργαστηρίου (Livius Titi) (πίν. 30α - β) καὶ τέλος κεφα-

1. Α. Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 224.

2. Πρβ. ΠΑΕ 1974, σ. 46.

3. Πρβ. ΠΑΕ 1974, σ. 43 κέ., πίν. 24α καὶ 23α.

λὴν πηλίνου εἰδωλίου γυναικὸς ὑστέρων ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 26β).

Δὲν ἐλλείπουν τέλος καὶ ἀγγεῖα τῶν δύο πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων. Τοιαῦτα εὗρέθησαν ἐντὸς λάκκου μὲ ἔντονα ἔχνη πυρᾶς (ἑστία) εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ τετρ. Γ1. Εἰς τὸν πίν. 26α εἰκονίζεται οἰνοχόη μετὰ δύο κυπέλλων¹ καὶ τηγάνιον πῆλινον, ἐλλιπὲς μικρὸν τοῦ περιχειλῶματος². Ἡ ἐλλείπουσα λαβὴ ἦτο ξυλίνη. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα δὲν κατέστη εἰσέτι δυνατόν νὰ συσχετισθοῦν πρὸς σύγχρονά των ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα.

Τὰ νομίσματα

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν εὗρέθησαν τριάκοντα χαλκᾶ νομίσματα καὶ ἓν μολύβδινον σύμβολον. Ὑπερέχουν εἰς ἀριθμὸν τὰ ἐλληνικά (2ου καὶ 4ου π.Χ. αἰ.) καὶ ἀκολουθοῦν τὰ νομίσματα τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ. Σημειοῦμεν καὶ πάλιν τὴν ἀπουσίαν νομισμάτων νεωτέρων τῶν μέσων τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ. καὶ τὴν παράλληλον ἀπουσίαν κτισμάτων νεωτέρων τῶν μέσων τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ. Ἐπαναλαμβάνομεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ Ἐρέτρια ἐγκατελείφθη καὶ ἡρμώθη μετὰ τὸν σεισμὸν τοῦ 365 μ.Χ. Εἰς τοῦτο συνέβαλε βεβαίως καὶ ἡ παρουσία καὶ ἐξάπλωσις τοῦ ἔλους³. Παρέμεινεν ἀκατοίκητος μέχρι τοῦ Σ' μ.Χ. αἰ., ὁπότε ἐδημιουργήθη μικρὰ κοινότης Χριστιανῶν περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, εἰς περιοχὴν μακρὰν τοῦ ἔλους. Τὰ νεκρὰ μέλη τῆς κοινότητος αὐτῆς ἐνταφιάζονται μεταξὺ τῶν ἐρείπιῶν τοῦ ἀνασκαπτομένου τομέως Ε/5 (Ο.Τ. 740). Ἀκολουθεῖ ἡ ταῦτις τῶν νομισμάτων, συμφώνως πρὸς ἔκθεσιν τῆς κ. Μ. Οἰκονομίδου:

1. (N27). Χαλοῦν Συρακουσῶν, ἐποχῆς Δευτέρας Δημοκρατίας (465 - 425 π.Χ.), τύπος δοκῆς, πρβ. SNG ἀριθ. 653 κέ. (τετράγωνον Α-1/ΒΔ γωνία, βάθος 0.80 μ.) (πίν. 27α, 1).

2 - 6. (N30, N20, N9, N10, N6). Πέντε χαλκᾶ Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας, πρβ. Wallace, The Euboean League and its coinage εἰς NNM (ἀριθ. 134, 196 - 194 π.Χ.), σ. 128, πίν. XIV, ἀριθ. 12 κέ., σ. 129 - 130, πίν. XV, ἀριθ. 1 - 9 (α. Τετράγ. ΑΑ3, βάθος 0.30 μ. β. Τετράγ. Β-1. γ-δ-ε. Τετράγ. Γ1, βάθος 0.70 μ.) (πίν. 27α, 2).

7. (N22). Χαλοῦν Ἐρετρίας, ἐποχῆς

Κομμόδου, εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν εἰκονίζεται μία πυργωστεφῆς γυναικεῖα κεφαλὴ κατ' ἐνώπιον ἔχουσα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἄνὰ μίαν ἀνδρικήν πωγωνοφόρον κεφαλὴν. Πρβ. Num. Chron. 1845, σ. 145, 1902, σ. 322 καὶ HN 2, σ. 364. Σπάνιον (τετράγ. Α-1/Β-1, βάθος 0.60 μ.) (πίν. 27α, 3).

8. (N26). Χαλοῦν Χαλκίδος, περὶ τὰ 197 - 146 π.Χ., πρβ. SNG Corp., ἀριθ. 451 - 452. (Μεσοδ. Δ1/Δ2, βάθος 0.70 μ.), (πίν. 27α, 4).

9. (N17). Χαλοῦν ἀθηναϊκῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἐφαρμένον. (Τετράγ. Β-1, βάθος 0.40 μ.)

1. Πρβ. Agora V, 1959, G 182, πίν. 7.

2. Πρβ. Agora, ἔ.δ. G 115 καὶ G 114, πίν. 7.

3. Πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, Ἐρετριακά, ΑΕ 1969, σ. 154 κέ.

10. (N14). Χαλκοῦν Περγάμου Μυσίας, 2ος π.Χ. αἰ. — πιθανώτατα ἕως 1ον π.Χ. αἰ., πρβ. SNG von Anlock, ἀριθ. 1371 - 1372. (Τετράγ. Γ1/ΒΑ γωνία, βάθος 1 μ.)

11 - 14. Τέσσαρα χαλκῆ ἐφαρμομένα ἀρχαῖα ἑλληνικά. (Τετράγ. Γ1, βάθος 0.70 - 1 μ.)

15. (N2). Δηνάριον Δομιτιανοῦ, κοπή τοῦ 88 μ.Χ., πρβ. BMC II, σ. 324, ἀριθ. 17 (τετράγ. Δ2, βάθος 0.70 μ.) (πίν. 27α, 6).

16. (N29). Σηστέριος Τραϊανοῦ, πρβ. ἔ.ἀ. III, σ. 170, ἀρ. 800 (τετράγ. ΑΑ3, βάθος 0.25 μ.) (πίν. 27α, 7).

17. (N28). Ἀντωνιανὸς Σαλωνείας, νομισματοκοπεῖον Ἀσίας, χρονολογία κοπῆς 267 μ.Χ., πρβ. RIC VI, σ. 200, ἀρ. 86. (Τετράγ. Α-1.)

18. (N19). Ἀντωνιανὸς Γ' μ.Χ. αἰ., ἐφαρμομένος. (Μεσοδιάστημα Γ1/Δ1, βάθος 0.50 μ.)

19. (N3). Ἀντωνιανὸς Διοκλητιανοῦ, νομισματοκοπεῖον Τυκίνου, χρονολογία κοπῆς 288 μ.Χ., πρβ. RIC V II, σ. 242,

ἀριθ. 215. (Τετράγ. Δ1, βάθος 0.65 μ.)

20 - 22. (N4, N1, N15). Τρεῖς φόλλεις Κωνσταντίνου Α', ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἐκόπη εἰς τὸ νομισματοκοπεῖον τῆς Ἡρακλείας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 324 - 330 μ.Χ., πρβ. Carson - Hill - Kent I, ἀριθ. 876. Εἰς τὰς ἄλλας δύο δὲν διακρίνονται τὰ γράμματα ποὺ ὑποδηλώνουν τὸ νομισματοκοπεῖον. α) Τετράγ. Δ1, βάθος 0.65 μ., β) τετράγ. Δ1, γ) τετράγ. Γ1.

23. (N16). Χαλκοῦν (AES III) Κωνσταντος Α', νομισματοκοπεῖον Κυζίκου, χρονολογία κοπῆς 341 - 346 μ.Χ., πρβ. ἔ.ἀ. ἀριθ. 1319. (Τετράγ. Γ1, βάθος 1 μ.)

24 - 25. (N5, N21). Δύο χαλκῆ Κωνσταντίου Β', ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν (AES II) ἐκόπη εἰς τὸ νομισματοκοπεῖον τῆς Νικομηδείας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 346 - 350 μ.Χ., πρβ. ἔ.ἀ. II, ἀριθ. 2289. Εἰς τὸ ἄλλο εἶναι ἐφαρμομένα τὰ διακριτικά τοῦ νομισματοκοπεῖου. α) Τετράγ. Δ1, βάθος 0.55 μ., β) Δ-1, βάθος 0.40 μ.

26. (N13). Ἐφαρμομένον ὑστερορωμαϊκόν. (Τετράγ. Δ1.)

27 - 30. (N8, N24, N18, N25). Τέσσαρα χαλκῆ τελείως ἐφαρμομένα.

Εὐρήματα παλαιῶν ἀνασκαφῶν

Τὸ ἔτος 1969 παρέλαβον ἐκ τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου πολυάριθμα εὐρήματα (περὶ τὰ 850 τὸν ἀριθμόν), προσερχόμενα ἐκ τῶν πρώτων κυρίως ἀνασκαφῶν Ἐρετρίας τῶν ἐτῶν 1886 - 1895. Λόγῳ εἰσροῆς ὑδάτων εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἐνθα ταῦτα ἐφυλάσσοντο, ὠρισμένοι τῶν ἐνδείξεων ἀπωλέσθησαν, ἕτερα δὲ παρέμειναν ἐλλιπεῖς. Πάντως, συμφώνως πρὸς τὰς διασωθείσας ἐνδείξεις, τὰ εὐρήματα προέρχονται κατὰ κύριον λόγον ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς, τοῦ Παπαδάκη, τοῦ Παπαβασιλείου, τοῦ Γεωργιάδη καὶ τοῦ Κουρουνιώτου. Ὁρισμένα φέρουν ἀπλῶς τὴν ἐνδειξιν: «Ἐρετρίας». Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ τινὰ εὐρήματα ἐκ Χαλκίδος (ἀνασκαφαὶ Παπαβασιλείου) καὶ ἐν κιβώτιον, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει εἰσέτι τακτοποιηθῆ, περιέχον ὁμάδας ὀστράκων ἐξ ἀνασκαφῆς, διενεργηθείσης εἰς Χαλκίδα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Κατοχῆς (1941) ὑπὸ γερμανοῦ ἀρχαιολόγου. Παρουσιάζομεν ἐνδεικτικῶς ἐνταῦθα κατ' ἐπιλογὴν ἐλάχιστον ἀριθμὸν εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Πλήρης κατάλογος αὐτῶν θὰ δημοσιευθῇ ἐν καιρῷ.

1. Μυκηναϊκά

- α) Θραύσματα πιθαμοφόρεως. 'Αριθ. εύρ. 9919 - 9920 (πίν. 27β).
 β) Λεκανίς άκεραία. 'Αριθ. εύρ. 9875. "Υψ. 0.125 μ. (πίν. 28α).
 γ) Θραύσμα ψευδοστόμου και τμήμα πιθαμοφορίσκου. 'Αριθ. εύρ. 9435 (πίν. 28β).

Ταῦτα προστιθέμενα εἰς τὰ ἐλάχιστα ἐξ 'Ερετρίας μυκηναϊκά εὐρήματα, ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ «απαλαία» (μυκηναϊκή) 'Ερέτρια πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς «νῦν» 'Ερετρίας ἢ πλησίον αὐτῆς καὶ ὅχι εἰς τὸ Λευκαντί, τὴν 'Αμάρυνθον ἢ τὴν Χαλκίδα¹.

2. Γεωμετρικά

- α) Σκύφος τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. μὲ κόσμημα μαιάνδρου ἐντὸς μετόπης. 'Αριθ. εύρ. 9876. "Υψ. 0.06 μ. (πίν. 32β).
 β) Ὑδρία ὑπογεωμετρική. 'Αριθ. εύρ. 9465. "Υψ. 0.12 μ. 'Εκ τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνηφόρου 'Απόλλωνος (πίν. 28γ)².
 γ) Χαλκοῦν εἰδώλιον καθημένου αὐλητοῦ (;). 'Αριθ. εύρ. 9929. "Υψ. 0.07 μ.³ (πίν. 29α-γ, 30γ).
 δ) Χαλκοῦν εἰδώλιον δύο ἔππων ἐπὶ κοινῆς βάσεως. Συνδέονται καὶ διὰ ρυμοῦ ἐπὶ τοῦ τραχήλου των. 'Αριθ. εύρ. 9930. "Υψ. 0.042 μ. (πίν. 31α-β, 32α).

3. Λευκή λήκυθος

Εἰς αὐτὴν εἰκονίζονται δύο μορφαί, ἀνδρική καὶ γυναικεία ἐκατέρωθεν ἐπιτυμβίου στήλης. 'Αριθ. εύρ. 9346. "Υψ. 0.32 μ. (πίν. 33α - γ).

4. Μεγαρικὸς σκύφος

'Επ' αὐτοῦ ἐγχάρακτος ἐπιγραφή: *A P T E M I Δ I*. 'Αριθ. εύρ. 9450. "Υψ. 0.08 (πίν. 34α).

Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς

'Εκτὸς τῶν ἐξ παναθηναϊκῶν ἀμφορέων (δύο τοῦ ἄρχοντος Χαρικλείδους (363 - 362 π.Χ.) καὶ τέσσαρες τοῦ ἄρχοντος Καλλιμήδους (360 - 359 π.Χ.)), εὐ-

1. Πρβ. L. H. SACKETT κ.ἄ., Prehistoric Euboea, BSA 61, 1967, σ. 62, ἀρ. 56. R. HOPE SIMPSON, Gazetteer and Atlas of Myc. Sites, σ. 167, ἀρ. 562. II. ΘΕΜΕΛΗΣ, AE 1969, σ. 143 κέ. S. C. BAKHUIZEN, Chalcis in Euboea, Chalc. Studies III, 1976, σποράδην.

2. Πρβ. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ, 'Αγγεῖα 'Ερετρίας, AE 1903, σ. 26, εἰκ. 8, ὁ ὅποιος τὴν θεωρεῖ ὡς εἰσηγμένην ἐξ 'Αττικῆς.

3. Πρβ. D. G. MITTEN - S. F. DOERINGER, Master Bronzes from the Classical World, 1968, σ. 32, ἀρ. 9.

ρεθέντων ἐντὸς τῶν ἀποθετῶν α καὶ β τοῦ ἔτους 1996¹, οἱ ὅποιοι ἐκτίθενται ἤδη ἐν τῷ 'Εθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ, ὑπῆρχον καὶ θραύσματά τινα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνῆκον εἰς τοὺς ἐξ ἐκτεθέντας, μολοντί ὠρισμένοι ἐξ αὐτῶν παρ-
οῦσαν ἐλλείψεις. Τὰ θραύσματα ταῦτα (τινὰ τῶν ὁποίων συνεκολλήθησαν εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου)² ἀνήκουν, ὡς διεπιστώθη πλέον μετὰ βεβαιότητος, εἰς τρεῖς ἐπὶ πλέον παναθηναίους ἀμφορεῖς (δύο τοῦ ἄρχοντος Καλλιμήδους καὶ ἓνα τοῦ ἄρχοντος Χαρικλείδους). Εἰκονίζομεν ἐνδεικτικῶς ἐν τμήμα τοῦ ἀμφορέως τοῦ Χαρικλείδους (πίν. 34β), τὸ ὅποιον σφίζει μέγα μέρος τῆς Νίκης (σύμβολον τοῦ ἄρχοντος) καὶ τῆς ἀσπίδος τῆς Ἀθηνᾶς, ὡς ἐπίσης καὶ δύο τμήματα τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν δύο ἀμφορέων τοῦ Καλλιμήδους (πίν. 35α - β)· ἐπὶ τοῦ ἐνός (πίν. 35α) παρίσταται ἡ Εἰρήνη τοῦ Κηφισο-
δότου (σύμβολον τοῦ ἄρχοντος Καλλιμήδους)³, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐτέρου σύμπλε-
γμα παλαιστῶν καὶ ἄκροι πόδες ἀνδρικής μορφῆς ἀριστερά (πίν. 35β). Εἰς τὰ δύο τελευταῖα θραύσματα ἄξια θαυμασμοῦ τυγχάνουν ἡ ἀκρίβεια τοῦ σχε-
δίου καὶ ἡ λεπτότης τῆς γραμμῆς. Ὁ ἀμφορεὺς οὗτος τοῦ Καλλιμήδους ἔχει διακοσμηθῇ ὑπὸ ἐνός τῶν πλέον ἱκανῶν ἀγγειογράφων.

Ὁ ἴδιος ἀγγειογράφος ἔχει διακοσμήσει ἓνα εἰσέτι ἀμφορέα τοῦ ἄρχοντος Καλλιμήδους⁴. Οἱ ὑπόλοιποι τέσσαρες παναθηναῖκοι ἀμφορεῖς τοῦ Καλλιμή-
δους ἔχουν διακοσμηθῇ ὑπὸ δύο διαφορετικῶν ἀγγειογράφων (οἱ τρεῖς ὑπὸ ἐνός ἀγγειογράφου). Οἱ τρεῖς συνολικῶς παναθηναῖκοι ἀμφορεῖς τοῦ ἄρχοντος Χαρικλείδους (δύο εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ εἰς εἰς θραύσμα-
τα) ἔχουν διακοσμηθῇ, ὡς φαίνεται, ὑπὸ ἐνός καὶ μόνον ἀγγειογράφου. Οὕτω ἐκ τῶν ἐνέα συνολικῶς παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, οἱ τρεῖς ἐγένοντο ἐπὶ ἄρ-
χοντος Χαρικλείδους ὑπὸ ἐνός ἀγγειοπλάστου καὶ ἀγγειογράφου, οἱ δὲ λοιποὶ ἐξ ἐπὶ ἄρχοντος Καλλιμήδους ὑπὸ τριῶν διαφορετικῶν ἀγγειοπλαστῶν καὶ
ἀγγειογράφων (οἱ δύο ἐκ τῶν τριῶν καλλιτεχνῶν ἔπλασαν καὶ διεκόσμησαν ὁ
μὲν ἓνα ὁ δὲ τρεῖς παναθηναίους ἀμφορεῖς).

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

1. ΠΑΕ 1974, σ. 39 κέ.

2. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν Ἐφορὸν Ἀγγείων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Βαρβάραν Φίλιπ-
πάκη, ὡς καὶ τοὺς τεχνίτας Τριαντάφυλλον Κοντογιώργην καὶ Στέλιον Γιαπιτζόγλου διὰ τὸ
ἐνδιαφέρον καὶ τὴν πρόθυμον συμπαράστασιν.

3. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἐρέτρια, Παναθηναῖκοι ἀμφορεῖς, ΑΑΑ II, 1969, 3, σ. 413 κέ.
J. FREL, Quelques noms d'archontes sur les amphores panathénaïques, Revue Arché-
ologique 2, 1972, σ. 286 κέ. E. LA ROCCHA, Eirene e Ploutos, Jahrbuch 89, 1974, σ. 125.

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΑΑΑ II, 1969, 3, σ. 412, εἰκ. 2.

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

(Παρένθ. πίν. Β' και πίν. 36 - 42)

Το έτος 1975 διενεργήθη ανασκαφική έρευνα εις τρεΐς τομείς τής βασιλικής του άρχιερέως Πέτρου τής παλαιοχριστιανικής πόλεως τών Φθιωτίδων Θηβών: τόν τομέα ΣΤ (ΤΜ - ΣΤ), τόν περιλαμβάνοντα τὸ δυτικὸν ἡμισυ τῆς νοτίως τῆς βασιλικῆς στοᾶς καὶ τὰ πέραν ταύτης προσκτίσματα (δωμάτια ΙΧ, ΧΙΙ, VIII, XIII, XI, XIV καὶ XV), τόν τομέα Θ (ΤΜ-Θ), ἥτοι τὸ δυτικὸν ἡμισυ τοῦ νοτίου κλίτους καὶ τὸν νέον τομέα Λ (ΤΜ-Λ), τόν περιλαμβάνοντα τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τῆς ἀνωτέρω στοᾶς (εἰκ. 1 κάτωψις). (Τὸ Ἔργον 1975, σ. 35 - 41, εἰκ. 31 - 34 καὶ παρένθετος πίν. Α'.) Αἱ ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπογράφοντος καὶ τὴν συνεργασίαν τῆς ἐπιμελητρίας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων δ. Εὐλ. Ἰατρίδου, ἔχουν ὡς ἑξῆς:

α) Δυτικὸν τέρμα νοτίας στοᾶς. Τμήμα
TOMEYS ΣΤ (ΤΜ - ΣΤ) μήκους 9 μ. εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς νοτίας στοᾶς δὲν εἶχε μέχρι τοῦδε λεπτομερῶς ἐρευνηθῆ εἰς βάθος χαμηλότερον τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἡνω ἐπιφανείας τοῦ στυλοβάτου. Κατὰ τὴν διενεργηθεῖσαν ἐφέτος σκαφικὴν ἔρευναν εὐρέθησαν τὰ λείψανα πέντε (5) πατωμάτων: Δα εἰς βάθος 0.08 μ. ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου τῆς στοᾶς με ἀνώμαλον ἐπιφάνειαν, ἀποτελούμενον ἀπὸ πεπατημένον χῶμα, θραύσματα κεράμων, μικρὰ τεμάχια λίθων καὶ ἄμμον. Δβ εἰς βάθος 0.205 μ. ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου, με λίαν ἀνώμαλον ἐπιφάνειαν, ἀποτελούμενον ἀπὸ πεπατημένον χῶμα, θραύσματα κεράμων καὶ θαλασσίαν ἄμμον. Εἰς βάθος 0.25 μ. περισυνελέγη μικρὰ χαλκῇ ὑποδιαίρεσις νομίσματος Λέοντος τοῦ Α' (457 - 474 μ.Χ.). Δγ εἰς βάθος 0.33 μ., ἀποτελούμενον ἀπὸ ἄμμοκονίαν πάχους 0.06 μ. με ἐπάλειψιν ἀσβέστου ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχει στρώσις λίθων, ὅπως εἰς τὸ ὑπόστρωμα τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων. Δδ εἰς βάθος 0.65 μ. ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου, ἀποτελούμενον ἀπὸ πηλόχωμα, πάχους κυμαινομένου ἀπὸ 0.01 - 0.06 μ.· εἰς τὸ στρώμα τοῦτο περισυνελέγησαν ἐλάχιστα ὄστρακα καὶ μικρὸν ἀπότμημα πλαισίου μαρμαρίνης τραπέζης. Δε εἰς βάθος 0.98 μ., εἶναι πολὺ ἰσχυρὸν καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄμμον καὶ πορσελίανην. Εἶναι τὸ γνωστὸν ἀνθυγρὸν στρώμα, τὸ ὁποῖον ἔχει μέχρι τοῦδε εὐρεθῆ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς βασιλικῆς καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον τεχνικὸν ἔργον εἰς τὸν χώρον αὐτῆς. Εἰς βάθος 0.93 μ., κάτωθεν δηλαδὴ τοῦ Δδ, εὐρέθη χαλκοῦν

νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου τοῦ Β', κοπὲν εἰς τὸ νομισματοκοπεῖον τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν περίοδον 346 - 350 μ.Χ.

Ἡ δευτέρα ἀπὸ Δυσμῶν βάσις (Β2) ὡς καὶ τμήμα τοῦ στυλοβάτου τῆς στοᾶς μήκους 2.53 μ. λείπουν (εἰκ. 1, κάτοψις καὶ πίν. 36α). Ἡ ὑποθεμελίωσις ὅμως τοῦ στυλοβάτου, ἀπὸ κοινὴν τοιχοποιίαν, συνεχίζεται κανονικῶς εἰς βάθος 0.28 μ. Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ στυλοβάτου εὐρέθησαν τὰ λείψανα ἀγωγοῦ ἀπὸ πηλίνους σωλῆνας διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τῶν ὑδάτων τῆς στέγης τῆς στοᾶς.

β) Δωμάτιον IX. Εὐρίσκεται δυτικῶς τοῦ δωματίου VI (εἰκ. 1). Ἡ πλήρης διερεύνησις τοῦ δωματίου τούτου κατέστη ἀναγκαία προκειμένου νὰ κατασκευασθῇ ἀναλημματικὸς τοίχος διὰ τὴν συγκράτησιν τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια (πίν. 36γ).

Ἡ σκαφή ἔγινεν εἰς τρία στρώματα: στρῶμα 1ον βάθους 0.00 - 0.45 μ., στρῶμα 2ον βάθους 0.45 - 1.05 μ. καὶ στρῶμα 3ον βάθους 1.05 - 1.60 μ. Πλὴν τοῦ 1ου στρώματος εἰς τὸ ὅποιον ἐσημειώθησαν 2 - 3 ἐπίπεδα τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια, διαμορφωθέντα κατὰ τὰ τελευταῖα 60 ἔτη τῆς οἰκῆσεως τῆς σημερινῆς καμοπόλεως Ν. 'Αγχιάλου, ἡ λοιπὴ ἐπίχωσις δὲν παρουσίασε στρωματολογικὸν ἐνδιαφέρον, καθ' ὅσον ἀποτελεῖτο ἀπὸ ἄμορφα συντρίμματα τοιχοποιίας καὶ χώματα φερτά. Εἰς τὸ δεύτερον στρῶμα μόνον παρητήρηθη ζώνη καταλοιπῶν πυρᾶς, ἀνίσου καὶ κυμαινομένου βάθους. Εἰς τὴν ζώνην ταύτην εὐρέθη χαλκοῦν νόμισμα, τεσσαρακοντανούμιον τοῦ 'Ιουστίνου Β' καὶ τῆς συζύγου του Σοφίας, ἐκ τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς περιόδου 569 - 570 μ.Χ. Εἰς τὸ αὐτὸ στρῶμα περισυνελέγη τεμάχιον μαρμάρου μὲ ἐλλιπῆ ἐπιγραφὴν εἰς 4 στίχους (ἀριθ. 218) καὶ τεμάχιον ἐντοιχίου ψηφιδωτοῦ. Εἰς τὸ 3ον στρῶμα περισυνελέγησαν: ὅπται πλίνθοι μὲ συμπιλήματα εἰς τὴν μίαν των πλευρὰν, μαρμαρίνη βάσις, ὕψους 0.225 μ. καὶ μήκους πλευρᾶς 0.62 μ., τὸ ἄνω ἥμισυ μαρμαρίνου ἄρραβδῶτου κίονος ὕψους 2.11 μ. καὶ διαμέτρου 0.38 μ. μὲ ἀνάγλυφον ἀνισοσκελῆ σταυρὸν ὕψους 0.48 μ. καὶ πλάτους 0.35 μ. (πίν. 36β), ἐν κιονόκρανον κ.ἄ.

Εἰς βάθος 1.60 μ. εὐρέθη ὑπόστρωμα ἐκ κορασανίου μὲ ἀνώμαλον τὴν ἐπιφάνειάν του. Ἡ ἀνωμαλία αὕτη ἐδημιουργήθη κατὰ τὴν ἀπόσπασιν τοῦ ὕλικου τοῦ πατώματος, τὸ ὅποιον δὲν κατέστη δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ ἂν ἦτο ψηφιδωτὸν ἢ πλάκες. Εἰς βάθος 1.68 μ. εὐρέθη καὶ ἡ λιθορριπὴ, ἡ προετοιμασία δηλαδὴ τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου. Ἐπεὶ δὲ ἡ τεχνικὴ αὕτη ἐφηρμόζετο κυρίως εἰς τὰ ψηφιδωτά, εἰκάζεται ὅτι τὸ πάτωμα τοῦ δωματίου IX ἦτο ψηφιδωτόν.

Ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα τοῦ δυτικοῦ τοίχου T28 (εἰκ. 1). Οὗτος ἀνελύετο εἰς πέντε μέρη· τὰς δύο παραστάδας εἰς τὰ ἄκρα (βόρειον - νότιον), δύο βάσεις μετὰ κίωνων καὶ τὴν εἰσοδον, ἀνοίγματος 2.30 μ. Εἰς τὰς θέσεις τῶν δύο βάσεων, αἱ ὅποιαι ἤρχοντο ὡς συνέχεια τῶν δύο παραστάδων, εὐρέθη μό-

νον τὸ ὑπόστρωμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶχον ἐδρασθῇ. Ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, ὅτι εἰς τὸ ἔρευνηθὲν δωμάτιον εὑρέθη μία μαρμαρίνη βάσις, ἐν κιονόκρανον καὶ τὸ ἄνω ἥμισυ μαρμαρίνου κίονος, φέροντος γλυπτὸν σταυρόν. Δὲν ὑπάρχει ἀμβολία ὅτι τὰ μέλη ταῦτα ἀνήκον εἰς τὸ συγκρότημα τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ IX, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς θὰ ἦτο τοξωτὴ καὶ οὕτω θὰ εἶχε κάποια μνημειακὴν ἐμφάνισιν.

Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ δωματίου IX ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο παραστάδας (T26 καὶ T27) καὶ θύραν, μήκους 1.15 μ. Ἐκ τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας σφίζεται εἰς τὴν θέσιν του μόνον τὸ ἥμισυ (εἰκ. 1). Ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἐκ μεταλλοῦ ὑποδοχὴ (διαμέτρου 0.08 μ. ὕψους 0.05 μ.), ἐπὶ τῆς ὁποίας περιστρέφετο ὁ ἄξων τοῦ θυροφύλλου.

Ἡ παραστάς T27 εἶναι κατεσκευασμένη κατὰ τὸ μικτὸν σύστημα, ἦτοι ἀπὸ ὀπτάς πλίνθους, διαστάσεων 0.33×0.33 μ. καὶ κοινὴν τοιχοποιίαν μὲ ἄφθονον ἀσβεστοκονίαν.

Εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ δωματίου IX ὑπάρχει αὐλαξ, τετραγώνου διατομῆς, σχηματιζομένη εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου. Ἡ αὐλαξ αὕτη διαπερᾶ τὸν T28 καὶ συνεχίζεται κάτωθεν τοῦ κατωφλίου τοῦ νοτίου τοίχου. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ δωμάτιον IX ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν λειψάνων προγενεστέρων κατασκευῶν (εἰκ. 1).

γ) Δ ω μ ἄ τ ι ο ν XII. Εὐρίσκεται νοτίως τοῦ IX (εἰκ. 1). Ἡ σκαφή ἐδῶ ἀπέβλεψεν ἀφ' ἐνὸς εἰς τὴν συμπληρωματικὴν ἀποχωμάτωσιν ἕως τῆς νοτίας οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια, προκειμένου νὰ κατασκευασθῇ ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος περὶ τοῦ ὁποίου ἔγινε λόγος ἀνωτέρω (πίν. 36γ), ἀφ' ἐτέρου νὰ διερευνηθῇ ἡ δομὴ τοῦ στυλοβάτου T20. Ἡ ἔρευνα αὕτη μόνον εἰς τὸν χώρον τοῦ δωματίου XII, ὅπου οὐδὲ ἕχνος πατώματος σφίζεται, ἦτο δυνατόν νὰ διεξαχθῇ. Ἐξηκριβώθη ὅτι ὁ στυλοβάτης T20 ἐδράζεται ἐπὶ ἰσχυρᾶς κατασκευῆς ἐκ πωρολίθων, τὸ μῆκος τῶν ὁποίων εἶναι ἀπὸ 0.50 - 1.18 μ., τὸ δὲ πλάτος καὶ τὸ ὕψος των ἀπὸ 0.68 - 0.70 μ. Κατὰ τὴν σκαφὴν περισυνελέγησαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ἐν χαλκοῦν νόμισμα τοῦ Ἀρκαδίου, χρονολογίας κοπῆς 378 - 383 μ.Χ. Εἰς βάθος 1.60 μ. εὑρέθησαν ἀδιάταρακτα χώματα μὲ θαλασσίαν ἄμμον.

δ) Δ ω μ ἄ τ ι ο ν VIII. Εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ δωματίου XII (εἰκ. 1), μὲ τὸ ὁποῖον ἐπικοινωνεῖ δι' ἐνὸς τετραβήλου. Οἱ τρεῖς κίονες τοῦ τετραβήλου βαίνουν ἐπὶ στυλοβάτου, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ T20.

Ἡ μία βάσις, ἡ βορεία, εἶχεν εὑρεθῇ τὸ 1973. Ἐφέτος ἀπεκαλύφθησαν καὶ αἱ ἄλλαι δύο. Ἐπὶ τῆς νοτίας μάλιστα ὑπάρχει καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἄρραβδώτου κίονος, ὕψους 0.62 (πίν. 37α). Ἄλλοτερον τμήμα ἄρραβδώτου κίονος τοῦ τετραβήλου, ὕψους 1.16 μ. καὶ διαμ. βάσεως 0.285 μ. εὑρέθη εἰς τὴν ἐπίγειον.

Αί αποστάσεις μεταξύ των βάσεων έχουν ως εξής: από τῆς α' ἀπὸ Βορρᾶ ἕως τῆς β' 1.29 μ. καὶ ἀπὸ τῆς β' ἕως τῆς γ' 1.35 μ. Ἀπὸ ἐνὸς τμήματος τόξου ἐκ πλίνθων, τὸ ὁποῖον εὑρέθη μεταξύ των συντριμμάτων τοιχοποιίας, εἰκάζεται ὅτι οἱ τρεῖς κίονες τοῦ τετραβήλου μεταξύ των δωματίων VIII καὶ XII ἔφερον τόξα. Σημειοῦται ὅτι ἀπὸ βάθους 0.60 μ. καὶ κατωτέρω μέχρι τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου περισυνελέγησαν πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ἰδίως δυτικῶς τοῦ τοίχου T1β, ὅπου ἀπεκολλήθη τεμάχιον διαστάσεων 1.30×0.69 μ. Ἐπιχρίσμα καὶ πῖθωνος μὲ ἔγχρωμον διάκοσμον ἔφερε καὶ ἡ ὀροφή τοῦ δωματίου, ὡς δεικνύει τεμάχιον τοιοῦτου ἐπιχρίσματος εὑρεθὲν ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σφίζονται καὶ αἱ αὐλακες, προφανῶς ἐκ τοῦ σχήματος τῶν καλῶν ἢ ἄλλης τινὸς ξυλοκατασκευῆς (πίν. 37β).

Περὶ συνελέγησαν 10 τεμάχια θωρακίων, ζεύξεις, μία βάσις, δύο ἐπιγραφαὶ ἑλλιπεῖς, ἡ μία ἀπὸ 6 στίχους καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ 13, εἰς μαρμάρινος πεσσίσκος καὶ ἐν χαλκοῦν νόμισμα τοῦ Βαλεντινιανοῦ Β', ἐκ τοῦ νομισματοκοπείου τῆς Νικομηδείας τῆς περιόδου 388 - 392 μ.Χ.

Ἐφέτος ἀπεκαλύφθη, πλὴν μικροῦ μέρους εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν, τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ δωματίου VIII εἰς βάθος 1.70 μ. Στῶμα καταλοιπὼν πυρᾶς πάχους 0.08 μ., τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς καταστροφῆς τοῦ κτηρίου εἶχεν ἐπικαθῆσει ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ συνετέλεσεν ὥστε τοῦτο νὰ προσλάβῃ μελάνην ἐπιφάνειαν καὶ ὁ διάκοσμός του νὰ μὴ διακρίνεται. Ἦρχισεν ὅμως ἀμέσως συστηματικὸς καθαρισμός (πίν. 38α) καὶ οὕτω τὸ ὥραϊον ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐπανεῦρε κατὰ μέγαν βαθμὸν τὴν ἀρχικὴν του ἐμφάνισιν. Ἡ παρεχομένη σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσις υποβοηθεῖ τὸν ἀναγνώστην νὰ ἐκτιμῇ τὴν λεπτότητα τῆς ἐργασίας, τὴν ἀκρίβειαν τοῦ σχεδίου καὶ τὸν πλοῦτον τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου ψηφιδωτοῦ (εἰκ. 2).

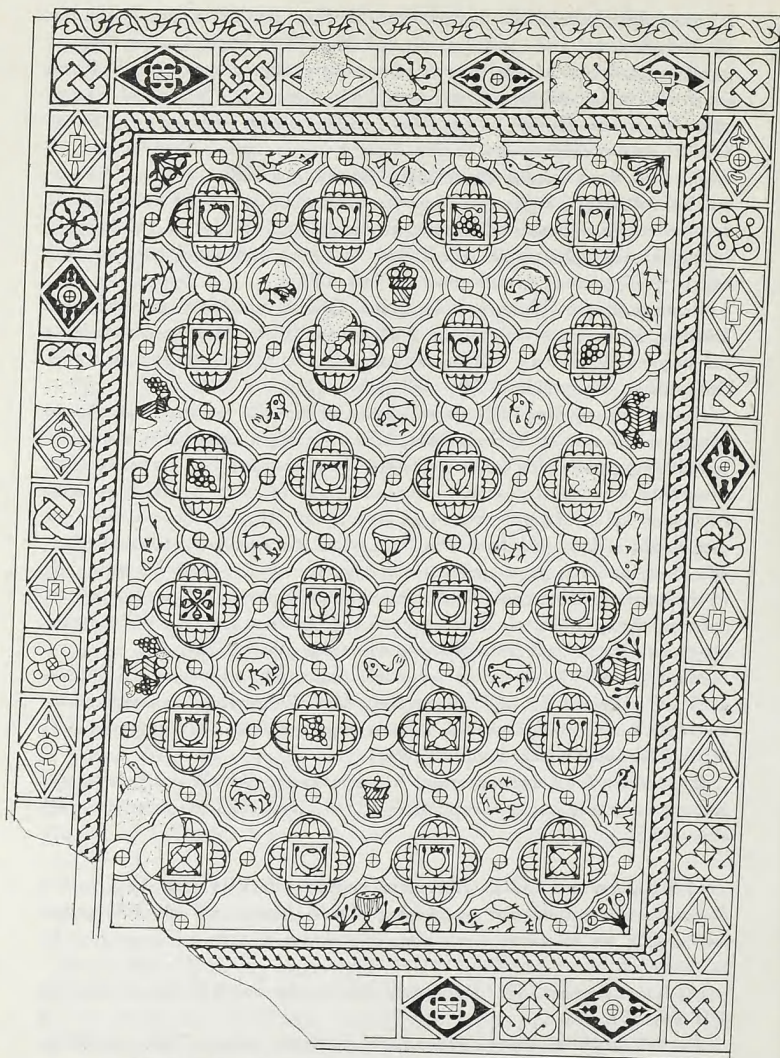
Μὲ τὸν σκοπὸν ὅπως καὶ τὸ ψηφιδωτὸν παραμείνῃ ἀκάλυπτον καὶ ὁρατὸν, ἀλλὰ καὶ ἡ κίνησις διὰ τῆς ὑπερκειμένης ὁδοῦ Τσιτσινία μὴ διακοπῇ, κατεσκευάσθη ἐλαφρὰ σιδηρᾷ γέφυρα, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ὑπερᾶνω τῶν χώρων XII, VIII, XIII καὶ XI (εἰκ. 1 καὶ πίν. 36γ).

Σημειοῦται, ὅτι ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς ἕως τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τοίχου T23 τοῦ δωματίου VIII εἶναι 47.36 μ.

ε) Δ ω μ ἄ τ ι ο ν XIII. Εὐρίσκεται νοτίως τοῦ VIII (εἰκ. 1). Ἐκ τοῦ δωματίου τούτου ἀνεσκάφη μικρῶν διαστάσεων χώρος παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν. Διεπιστώθη ὅτι τὸ πάτωμά του εἶναι ἐκ πηλίνων πλακῶν.

ζ') Δ ω μ ἄ τ ι ο ν XI. Εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ XIII καὶ νοτίως τοῦ VII (εἰκ. 1).

Ἐκ τοῦ δωματίου τούτου ἀπεκαλύφθη ὁ βόρειος τοῖχος, T21α καὶ T21β,

Εἰκ. 2. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσις τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δωματίου VIII.

μετὰ τῆς θύρας πλάτους 1.12 μ. καὶ χῶρος πλάτους 2.20 μ. Εἰς βάθος 1.75 μ. εὐρέθη τὸ ἐκ κορασανίου ὑπόστρωμα πατώματος, τὸ εἶδος τοῦ ὁποίου δὲν δύναται πρὸς τὸ παρὸν νὰ καθορισθῇ. Εἰς βάθος 1.70 μ. περισυνελέγη χρυσοῦς σόλιδος τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος (474 - 491 μ.Χ.), διαμέτρου 0.02 μ. Εἰς τὴν ὕψιν εἰκονίζεται ὁ Ζήνων ἐν προτομῇ κατὰ κρόταφον καὶ εἰς τὴν στεφάνην τὰ γράμματα *DN ZENO PPRP AVG*. Εἰς τὴν ὀπισθίαν ὕψιν εἰκονίζεται ὁλόσωμος ἡ Νίκη, πτερωτή, κρατοῦσα μακρὸν σταυρόν. Εἰς τὴν περιφέρειαν *VI-CTORIA AVGG*.

ζ) Δωμάτιον XIV. Εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ XI καὶ νοτίως τοῦ VII (εἰκ. 1).

Ἐκ τοῦ δωματίου τούτου ἀπεκαλύφθη ὁ βόρειος τοῖχος T21 μετὰ τῆς θύρας πλάτους 1.08 μ. καὶ μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου T25 (πίν. 38β). Τὸ πάτωμα εἰς βάθος 1.90 μ. εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ μεγάλων πηλίνων πλακῶν, διαστάσεων 0.62×0.62 μ. Εἰς βάθος 1.05 μ. εὐρέθη ἐν καλῇ καταστάσει σιδηροῦν κιγκλίδωμα παραθύρου, διαστάσεων 0.86×0.72 μ. (πίν. 39α). Περισυνελέγησαν σιδηρᾶ ἐξαρτήματα θυρῶν, εἷς λύχνος, ἐν νόμισμα δεκαεξανούμιον τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' τοῦ νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης τῆς περιόδου 527 - 562 μ.Χ. καὶ πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, τὰ ὅποια δεικνύουν ὅτι οἱ τοῖχοι T24, T21 καὶ T25 ἔφερον ζωγραφικὸν διάκοσμον καὶ μάλιστα εἰς δύο στρώματα (πίν. 38β).

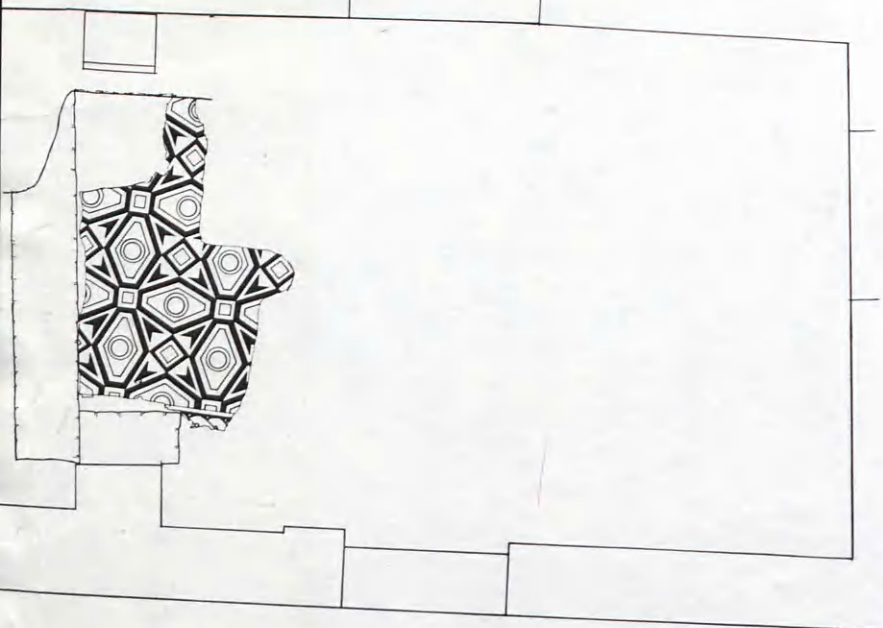
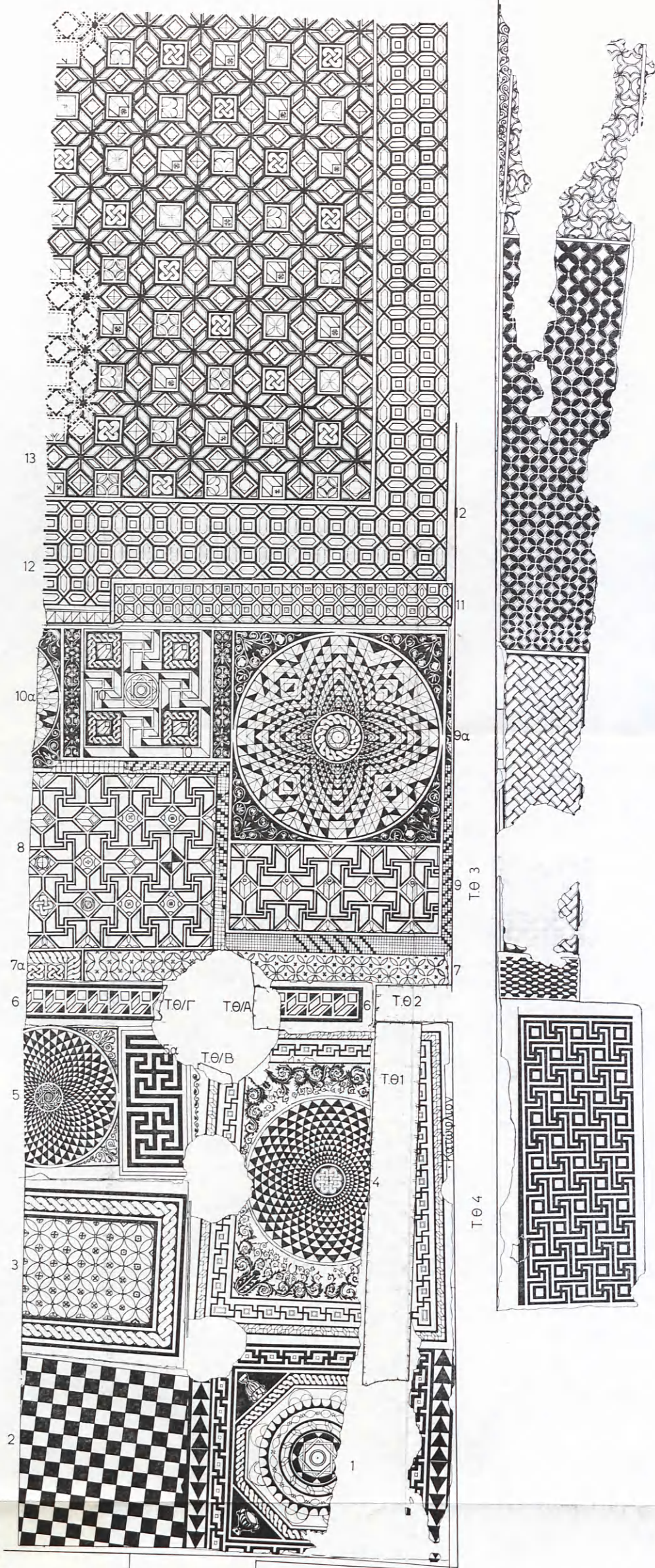
η) Χῶρος XV. Εὐρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ XIV (εἰκ. 1). Ἐξ αὐτοῦ ἀνεσκάφη μικρὸν μόνον μέρος εἰς βάθος 1.92 μ. Περισυνελέγησαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν.

2. ΤΟΜΕΥΣ Θ (TM - Θ) Ὡς εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν ἐκθέσεων τῶν προηγουμένων ἐτῶν, ὁ τομεὺς Θ ἐκτείνεται εἰς τὸ δυτικὸν ἡμισυ τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Ἐφέτος ἀνεσκάφη ὁ ὑποτομεὺς IV (ΥΠ - ΘIV), ὁ ὁποῖος καταλαμβάνων ὅλον τὸ πλάτος τοῦ κλίτους, ἔχει μῆκος εἰς μὲν τὴν νοτίαν του πλευρὰν 5.85 μ., εἰς δὲ τὴν βορείαν 6.30 μ. Οὕτω τὸ συνολικὸν μῆκος τοῦ ἀνασκαφέντος μέχρι τοῦδε χώρου τοῦ νοτίου κλίτους ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ του τοίχου εἶναι 23 μ. (εἰκ. 1).

Ὁ ὑποτομεὺς IV διηρέθη, πρὸς εὐκολίαν τῆς ἐργασίας, εἰς τέσσαρα ἴσα διαχωρά καὶ ἀνεσκάφη εἰς πέντε στρώματα, συνολικοῦ βάθους 1.29 μ.

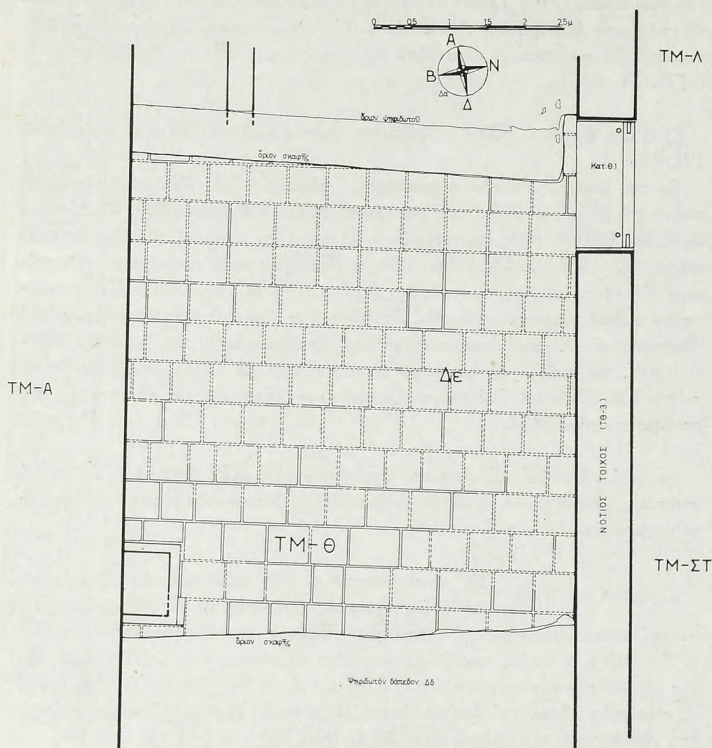
Εἰς βάθος 0.79 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ κλίτους εὐρέθησαν τὰ υπολείμματα πατώματος (Δε) ἐκ πηλίνων πλακῶν (πίν. 39β, 40α). Αἱ πλάκες, πληρὴ ἐλαχίστων, δὲν ἐσφύζοντο. Παρέμενον ὅμως τόσον σαφῇ τὰ σχήματα των καὶ αἱ διαστάσεις των ἐπὶ τοῦ υποστρώματος, ὥστε ἦτο λίαν εὐχερὴς ἡ σχεδιαστικὴ ἀποκατάστασις τοῦ πατώματος (εἰκ. 3). Εἰς τοῦτο ὑπῆρχον πῇ-

λιναι πλάκες, ὀρθογωνίου σχήματος, ἴσου πλάτους ἀλλ' ἀνίσου μήκους, τοποθετημέναι εἰς 12 σειρὰς κατ' ἄξονα ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον (πίν. 40α καὶ εἰκ. 3). Αἱ πλάκες εἶχον τοποθετηθῆ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου ἐπιφανείας τοῦ υποστρώματος, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖτο ἀπὸ πεπατημένον καθαρὸν χῶμα, ἐρυθρωποῦ

Εἰκ. 3. Σχεδιαστικὴ ἀποκατάστασις τοῦ πατώματος Δε.

χρώματος, τὸ ὁποῖον εἶχε πᾶχος 0.07 - 0.10 μ. καὶ εἶχεν ἀπλωθῆ ἐπάνω εἰς τὴν προετοιμασίαν, ἀποτελουμένην ἀπὸ δύο ἄλλα στρώματα· τὸ ἐπάνω, πάχους 0.05 μ. ἦτο ἀπὸ τεφρόχρουν χῶμα, τὸ κάτω ἀπὸ θαλασσίαν ἄμμον, ἣ ὅποια εἶχεν ἐπιστρωθῆ κατὰ τόπους διὰ νὰ ἐξαλειφθοῦν αἱ κοιλότητες τῶν χωμάτων καὶ νὰ σχηματισθῇ μία ὁπωσδήποτε ὁμαλὴ ἐπιφάνεια διὰ τὴν κατα-

σκευήν τοῦ πατώματος. Οἱ μεταξὺ τῶν πλακῶν ἄρμοι, πλάτους 0.025 - 0.05 μ. εἶχον συμπληρωθῇ δι' ἀββεστοκονίας. Ἐπειδὴ τὸ πάτωμα τοῦτο εἶχε καταστραφῇ ὑπὸ τοῦ στυλοβάτου τῆς κιονοστοιχίας καὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς, εἶναι προφανές ὅτι ἀνῆκεν εἰς κτήριον προγενέστερον ταύτης. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὅλα τὰ νομίσματα τὰ εὑρεθέντα κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτον πάτωμα Δε χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος καὶ κατωτέρω, συμπεραίνεται ὅτι τὸ κτήριο τὸ προηγηθὲν τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκε τὸ πάτωμα Δε, θὰ ἐκτίσθη περὶ τὰ μέσα τοῦ β' ἡμίσεος ἢ περὶ τὸ τέλος τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος.

Εἰς τὰ χρώματα μεταξὺ τοῦ πατώματος Δε καὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου ψηφιδωτοῦ διαπέδου Δδ ὑπῆρχον πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κλίτους, ἐνῶ περὶ τὸ μέσον τοῦτου δὲν ὑπῆρχον. Τὰ σπαράγματα ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὸν ζωγραφικὸν διάκοσμον ἀφ' ἑνὸς τοῦ τοίχου ΤΘ3, ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ὡς ἐσημειώθη εἰς τὰ ΠΑΕ τοῦ 1974, ἔχει κτισθῇ ὁ νότιος τοῖχος τῆς βασιλικῆς, ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἀντιστοίχου πρὸς αὐτὸν τοίχου, τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου πιθανῶς εὐρίσκονται ἢ κάτωθεν τοῦ νοτίου στυλοβάτου ἢ ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Τὰ σπαράγματα, περισυλλεγόμενα μετὰ μεγάλῃς προσοχῆς καὶ πολλοῦ κόπου, μᾶς πληροφοροῦν διὰ τὴν ἁρμονίαν τῶν χρωμάτων καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν θεμάτων, φυτικῶν, ζωικῶν, γεωμετρικῶν κλπ., τὰ ὁποῖα περιελάμβανεν ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ κτηρίου ἢ μᾶλλον τῶν κτηρίων, τὰ ὁποῖα προϋπῆρξαν καὶ τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ ἄλλου, εἰς τὰ ὁποῖον ἀνῆκε τὸ πλακόστρωτον πάτωμα Δε (πίν. 41α-γ).

Καθ' ὅλας τὰς διαστάσεις τοῦ ἀνασκαφέντος ὑποτομέως ΥΠ - ΘΙV καὶ εἰς βάθος 1.29 μ. ἀπὸ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς (Δα) εὐρέθη συνεχιζόμενον τὸ ἐκτεταμένον παλαιότερον ψηφιδωτὸν δάπεδον (Δδ), τὸ ὁποῖον, ὡς κατ' ἐπανάληψιν ἐτονίσθη, ἀνήκει εἰς κτήριο ἀρχαιότερον ὅχι μόνον τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ ἄλλου εἰς ὃ ἀνῆκε τὸ πλακόστρωτον Δε, ἀλλὰ καὶ ἐκείνων εἰς τὰ ὁποῖα ἀνῆκεν ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος, περὶ τοῦ ὁποίου ἔγινε λόγος ἀνωτέρω (πίν. 40β). Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ εἶναι γεωμετρικὰ καὶ ἀποτελοῦν συνέχειαν τῶν διαχώρων 12 καὶ 13 (παρένθ. πίν. Β').

Σημειοῦται ὅτι τὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα περισυνελέγησαν εἰς τὰ χρώματα μεταξὺ τῶν δύο πατωμάτων, τοῦ πλακοστρώτου Δε καὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου ψηφιδωτοῦ Δδ εἶναι ὑστερορρωμαϊκὰ, τοῦ Κωνσταντίου Β' (351 - 354 μ.Χ.), τοῦ Ἀρκαδίου (378 - 383 καὶ 388 - 392 μ.Χ.), τοῦ Θεοδοσίου Α' (388 - 392 μ.Χ.), τοῦ Βαλεντινιανοῦ Β' (388 - 393 μ.Χ.), τοῦ Ὀνωρίου καὶ Θεοδοσίου Β' (408 - 423 μ.Χ.), τοῦ Θεοδοσίου Β' (408 - 450 μ.Χ.), τοῦ Μαρκιανοῦ (450 - 457 μ.Χ.) καὶ τοῦ Λέοντος Α' (457 - 474 μ.Χ.).

3. ΤΟΜΕΥΣ Α (TM - Α)

Ὁ νέος τομεὺς Α ἐκτείνεται εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς στοᾶς. Ἀρχίζει ἀπὸ τῆς νοητῆς εὐθείας, ἣ ὁποία ἐνώνει τὸν ἀνατολικὸν σταθμὸν τῆς θύρας τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς καὶ τὸν πεσσὸν Π3, ὁ ὁποῖος ἔχει κτισθῆ ἑπάνω εἰς τὸν στυλοβάτην τῆς στοᾶς, μεταξὺ τῶν βάσεων Β15 καὶ Β16 (εἰκ. 1 καὶ 4). Ὁ τομεὺς, τὸ πλάτος τοῦ ὁποίου εἶναι 4.15 μ. καὶ τὸ μῆκος 20.65 μ., διηρέθη εἰς τέσσαρας ὑποτομεῖς, ἐκ τῶν ὁποίων ἐφέτος ἀνεσκάφησαν μόνον οἱ δύο πρῶτοι, ΥΠ-Α-Ι καὶ ΥΠ-Α-ΙΙ, συνολικοῦ μήκους 10 μ. Σκοπὸς τῆς ἐρεύνης ἦτο νὰ διαπιστωθῇ ἂν σφύζεται πρὸς Α τὸ ψηφιδωτόν, τὸ εὐρίσκόμενον εἰς τὸν χώρον τῆς στοᾶς καὶ νὰ ἀποκαλυφθῇ ὁ στυλοβάτης αὐτῆς.

Ἡ ἐπίχωσις, ὕψους 1.50 μ. ἐσκάφη εἰς δύο στρώματα· τὸ πρῶτον, ὕψους 1 μ. ἔφθανε μέχρι τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ δάπεδου Δβ, τὸ ὁποῖον κατελάμβανε τὸν χώρον τῆς στοᾶς καὶ με ἐλαφράν κλίσιν κατέβαινε εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ στυλοβάτου αὐτῆς (πίν. 42α καὶ εἰκ. 5). Τὸ δάπεδον Δβ, ἀπὸ ἀσβεστοκονίαν καὶ μικρὰ θραύσματα λίθων (λατύπην), συνολικοῦ πάχους 0.03 μ., θὰ ἐχρησίμευσε, λόγῳ τῆς κλίσεώς του, ὡς διάδρομος μεταξὺ τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς στοᾶς, δεδομένου ὅτι ἡ βορεῖα πλευρὰ του εὐρίσκετο κατὰ 0.20 μ. περίπου χαμηλότερον τοῦ κατωφλίου τῆς νοτίας θύρας ἐκεῖνης (εἰκ. 5). Εἰς τὸ δεύτερον στῶμα (1 - 1.50 μ.) παρατηρήθη ζώνη καταλοίπων πυρᾶς, ὕψους 0.16 μ., πολλὰ συντρίμματα τοιχοποιίας καὶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν ἀνασκαφέντων ὑποτομέων Α - Ι καὶ Α - ΙΙ τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον εὐρέθη κατεστραμμένον, πλὴν μικροῦ τμήματος, διαστάσεων 0.20 × 0.15 μ.

Ἐκ τῶν μελῶν τοῦ στυλοβάτου ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἑξῆς: πέντε βάσεις *in situ*, αἱ Β16, Β17, Β18, Β19 καὶ Β20 (εἰκ. 1 καὶ 4).

Ἐπὶ τῆς Β16 σφύζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ κίονος Κ16, ὕψους 0.56 μ. (πίν. 42β). Ὁ κίων Κ17 εὐρέθη πεσμένος πλαγίως. Ἐχει ὕψος 2.34 μ., κάτω διάμετρον 0.34 μ. καὶ ἄνω 0.285 μ. Εἰς ὕψος 0.30 μ. ἀπὸ τῆς βάσεώς του φέρει ἐγχάρακτον σταυρὸν καὶ δεξιὰ τούτου τὸ ὄνομα ΜΑΡΚΟΥ. Πιθανῶς εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ κατασκευαστοῦ ἢ τοῦ ἀναθέτου, Μάρκου (εἰμί), ἢ (ὑπὲρ εὐχῆς) Μάρκου, ἢ (Μνήσθητι Κύριε) Μάρκου. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς Β17 καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ Κ17 εἶναι ἐγχάρακτον τὸ γράμμα S.

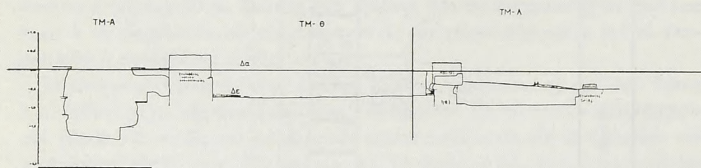
Ὁ κίων Κ18 εὐρέθη παρὰ τὴν βάσιν Β18 (εἰκ. 4 καὶ πίν. 42β). Οὗτος ἔχει ὕψος 2.36 μ., ἄνω διάμετρον 0.29 μ. καὶ κάτω 0.35 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς Β18 καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ Κ18 εἶναι ἐγχάρακτον τὸ γράμμα Θ. Ἐπὶ τῆς βάσεως Β19, αἱ διαστάσεις τῆς ὁποίας εἶναι 0.40 × 0.40 × 0.12 μ. καὶ ἄνω διάμετρος 0.35 μ., σφύζεται τὸ κάτω τμήμα τοῦ κίονος Κ19, ὕψους 0.455 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς βάσεως Β20, αἱ διαστάσεις τῆς ὁποίας εἶναι 0.38 × 0.37 × 0.125 μ. καὶ ἡ διάμετρος 0.325 μ., ὑπάρχει ἐγχάρακτον τὸ γράμμα Γ.

Εἰς τὸν ἀνασκαφέντα χώρον εὐρέθησαν καὶ δύο τμήματα τόξων, ἀπὸ ὁπτὰς πλίνθους διαστάσεων $0.27 \times 0.15 \times 0.03$ μ., συνδεομένης μὲ ἰσχυρὸν μεῖγμα, πάχους ἕως 0.04 μ. Ἐπομένως ἡ κιονοστοιχία τῆς στοᾶς ἔφερε τόξα.

Εἰς ἀπόστασιν 9.50 μ. ἀνατολικῶς τοῦ πέρατος τοῦ ὑποτομέως Λ - Π ἔγινε δοκιμαστικὴ τομὴ (τομὴ Λ - 1) διὰ νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν συνεχίζεται ὁ στυλοβάτης τῆς στοᾶς (εἰκ. 1). Οὗτος, εὐρέθη πράγματι εἰς βάθος 1 μ. συνεχίζο-

Εἰκ. 5. Κατὰ πλάτος τομὴ τῶν τομέων TM-Θ καὶ TM-Λ.

μενος κανονικῶς πρὸς Ἀνατολὰς. Ἀπεκαλύφθη μάλιστα *in situ* καὶ μία βάσις, ἡ ὑπ' ἀριθ. B26 κατὰ τὴν σειρὰν μετρήσεως ἀπὸ Δυσμῶν. Αἱ διαστάσεις τῆς B26 εἶναι $0.41 \times 0.40 \times 0.13$ μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς, διαμέτρου 0.345 μ. ὑπάρχει ἐγχάρακτον τὸ γράμμα Ζ.

Ἀκόμη ἀνατολικώτερον καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.80 μ. ἀπὸ τῆς τομῆς Λ - 1 ἡ νοίχθη καὶ ἑτέρα τομὴ (τομὴ Λ - 2) διαστάσεων 3.10×1.65 μ. Κατ' αὐτὴν εὐρέθη τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ στυλοβάτου, ὁ ὁποῖος καμπτόμενος κατ' ὀρθὴν γωνίαν συνεχίζεται πρὸς Βορρᾶν. Τὸ συνολικὸν μῆκος τοῦ στυλοβάτου, μετρούμενον ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τετραβήλου τοῦ Δωματίου Ι, εἶναι 57.40 μ.

ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Παρένθ. πίν. Γ', Δ' και πίν. 43 - 69)

Συνεχίσθησαν κατά τὸ ἔτος 1975 αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ αἱ ἔρευναι τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως ὑπὸ τοῦ ὑπογράφοντος, βοηθουμένου ὑπὸ τῆς ἀρχαιολόγου ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ δ. Ἑλένης Τρακοσοπούλου ὡς καὶ τῆς ἀρχιτέκτονος κ. Ἀναστασίας Λαζαρίδου - Μητσοπούλου, ἥτις ἐξεπόνησε τὰ σχέδια τῶν ἀνασκαφῶν. Ἀξιόλογος ἦτο ἐπίσης ἡ βοήθεια τὴν ὁποίαν προσέφεραν εἰς τὴν ἐν γένει ἐποπτεῖαν τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν διαφόρων θεμάτων τῶν ἀνασκαφῶν ὁ τεχνίτης-συντηρητὴς τοῦ Μουσείου Καβάλας κ. Ἀριστείδης Γανίτης καὶ ὁ ἀκαταπόνητος φύλαξ ἀρχαιοτήτων Ἀμφιπόλεως κ. Ἀλέξανδρος Κοχλιαρίδης¹. Αἱ ἐργασίαι, αἵτινες διήρκεσαν ἀπὸ 13 Ὀκτωβρίου ἕως 20 Δεκεμβρίου, ἐχρηματοδοτήθησαν κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Διὰ τὴν ἐκσκαφὴν, φόρτωσιν καὶ ἀποκομιδὴν τῶν μεγάλων στρωμάτων τῶν ἐπιχώσεων, ἐχρησιμοποιήθη μηχανικὸς ἐκσκαφεύς, φορτωτὴς καὶ δύο ἀνατρεπόμενα αὐτοκίνητα.

Αἱ ἔρευναι καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο περιορίσθησαν εἰς τοὺς δύο, μεγίστου ἐνδιαφέροντος, τομεῖς τοῦ παρελθόντος ἔτους², ἥτοι: α) εἰς τὸ τεῖχος τοῦ βορειότερου τμήματος τῆς πόλεως καὶ β) ἐκτὸς αὐτῆς εἰς τὸν ὑπερμεγέθη τύμβον τῆς θέσεως «Καστάς», ἐγγὺς τοῦ λόφου ὕψ. 133 μ., εἶχον δὲ σημαντικὰ ἀποτελέσματα.

ΤΟΜΕΥΣ α

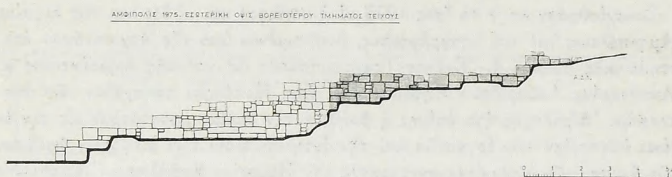
Εἰς τὴν βορειότεραν περιοχὴν τῆς πόλεως συνεχίσθη ἡ ἔρευνα κατὰ μῆκος τοῦ τείχους, τόσο κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευράν, ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τῆς διαπλατύνσεως τῶν τάφρων ἐξωτερικῶς μέχρι πλάτους 13 μ. καὶ ἐσωτερικῶς μέχρι πλάτους 11 μ., ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἀποκομιδῆς τῶν στρωμάτων τῆς ἐπιχώσεως μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου

1. Εἰς τοὺς ὡς ἄνω συνεργάτας μου ὡς καὶ εἰς τοὺς ἐργάτας τῶν ἀνασκαφῶν, ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης, διότι διὰ τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ζήλου αὐτῶν συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς τόσο δυσκόλου, λόγῳ τῶν μεγάλων ἐπιχώσεων καὶ κατολισθήσεων ἀνασκαφῆς, τὴν ἀποτύπωσιν τοῦ εἰς μέγα ὕψος σφζομένου τείχους καὶ τὴν σχεδιάσιν τῶν οἰκοδομῶν.

2. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1974, σ. 58 κέ.

ἐθεμελιώθη τὸ τεῖχος καὶ τῆς ἀποκαλύψεως τῆς διασφζομένης πρὸς Βορρῶν ἐπεκτάσεως αὐτοῦ (παρένθ. πίν. Γ'). Οὕτω διὰ πρώτην φοράν παρέχεται σαφὴς καὶ ὀλικὴ εἰκὼν τοῦ μεγάλου λίαν ἐνδιαφέροντος καὶ ἐντυπωσιακοῦ αὐτοῦ τμήματος τῶν ὀχυρώσεων τῆς Ἀμφιπόλεως (πίν. 43α - β, 44α).

1. Κατὰ τὸ ἔτος 1974 ἀπεκαλύφθη μικρὸν τμήμα τοῦ τεύχους ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ ἀνατολικοῦ λόφου, εἰς τὸ βορειότερον σημεῖον τοῦ ἀνασκαπτομένου

Εἰκ. 1. Ἡ ἐσωτερικὴ ὕψις τοῦ βορειότερου τμήματος τοῦ τεύχους.

τομέως¹. Ἐπεκταθείσης τῆς ἐρεύνης κατὰ τὸ ἔτος 1975, διεπιστώθη, ὅτι τὸ τεῖχος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο κατ' ἀρχὰς μὲν ἀκολουθεῖ ΒΑ κατεύθυνσιν μέχρι μήκους 9 μ., εἶτα δέ, σχηματίζον ἀμβλείαν γωνίαν, βορείον, ἐπὶ μήκους 10 μ. εἰσέτι, ἔνθα χάνονται τὰ ἔχνη του ἐπὶ τῶν βραχιδῶν κλιτύων, λόγῳ πλήρους καταστροφῆς του (παρένθ. πίν. Γ', X14, 15Ψ10, 12 καὶ εἰκ. 1). Οὕτω τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ βορείου τομέως τοῦ περιβάλλου μεταξὺ τῶν δύο λόφων, ἔχει ὀλικὸν μήκους 169 μ. (παρένθ. πίν. Γ'). Ἡ διατήρησις τοῦ τμήματος αὐτοῦ, λόγῳ τῆς μικρᾶς ἐπιχώσεως, εἶναι μετρία, τὸ δὲ ὕψος τοῦ τεύχους ποικίλλει ἀπὸ 0.25 - 1.84 μ. (πίν. 44β, 45α). Ἐχει οἰκοδομηθῆ διὰ μικρῶν διαστάσεων τετραγώνων λιθοπλίνθων πωρολίθων λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας, ὁμοίας πρὸς τὴν ἐργασίαν παρακειμένον τμήματος (παρένθ. πίν. Γ', X12, 13Ψ8, 9), ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη. Εἰς τὸ γέμισμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τεύχους ἔχει χρησιμοποιηθῆ γωνιακὸν τμήμα θριγκοῦ πωρίνης οἰκοδομῆς, μήκους 1.10 μ. (πίν. 45β).

2. Ἀπεκαλύφθη πλήρως ἡ διαπιστωθεῖσα τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 1972, ἔξωθεν τοῦ τεύχους καὶ εἰς σχετικῶς ὕψηλὰ στρώματα ἐπιχώσεως, στρώσις ὀξυπυθμένων ἀμφορέων² (παρένθ. πίν. Γ', X12Ψ8 - 9) καὶ περισυνελέγησαν ἐκ τῆς θέσεως ταύτης πλεῖστοι ἀμφορεῖς ἢ ἀποτμήματα τοιούτων (πίν. 46α - β).

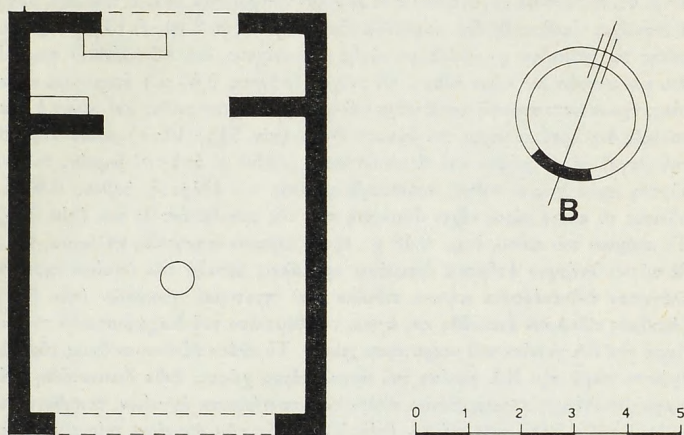
1. ΠΑΕ 1974, παρένθ. πίν. Γ, X14Ψ10.

2. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1972, σ. 67, πίν. 40 καὶ 41α.

Κάτωθεν τῆς στρώσεως τῶν ἀμφορέων περισυνελέγη ἱκανὸς ἀριθμὸς μικρῶν ἀβαφῶν ἀγγείων.

3. Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν καὶ εἰς ἀπόστασιν 12 ἕως 24.30 μ. ἀπὸ τοῦ τείχους (παρένθ. πίν. Γ', X12Ψ8, X11,18Ψ9), ἀπεκαλύφθησαν τέσσαρες κεραμοσκεπεῖς τάφοι (πίν. 47α - β), διεπιστώθησαν δὲ ἐντὸς τοῦ ἀμμόδους ἐδάφους δύο εἰσέτι ταφαὶ ἐν διαλύσει. Οἱ σκελετοὶ ἦσαν τοποθετημένοι ἐντὸς τοῦ

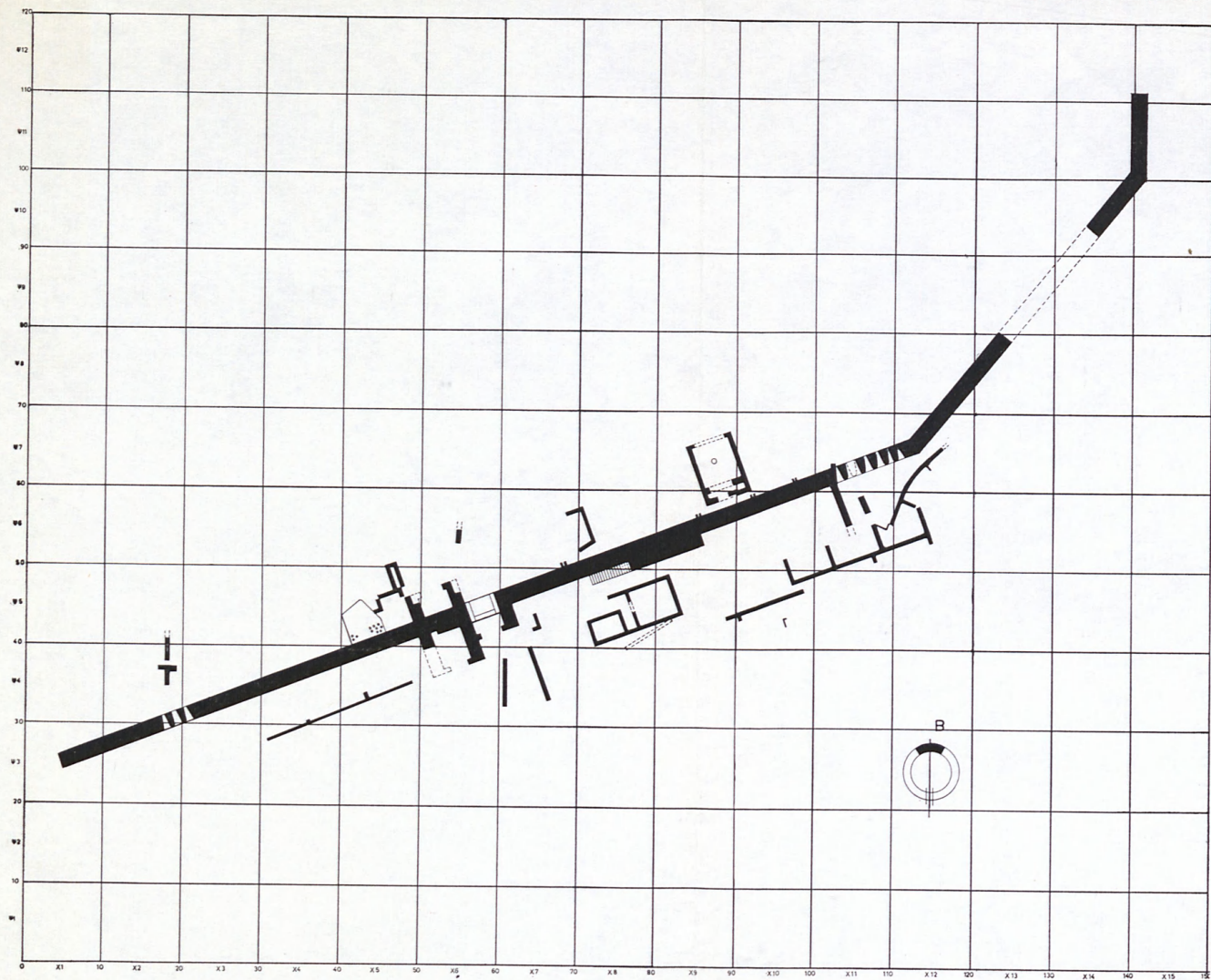

Α.Δ.Λ.

Εἰκ. 2. Κάτοψις ἱεροῦ.

ἐδάφους (πίν. 47γ), ἐπὶ ἀμμόδους στρώματος, ἐκαλύπτοντο ὑπὸ στρωτήρων λακωνικοῦ τύπου, δι' ὁμοίων δὲ στρωτήρων ὀρθίως τοποθετημένων ἐκαλύπτοντο καὶ αἱ πλευραὶ τῶν τάφων ἀρ. 2 καὶ 3. Εἰς τοὺς τάφους ἀρ. 2 καὶ 4 διεπιστώθη καῦσις τοῦ νεκροῦ. Ἡ ἔρευνα τῶν τάφων ἀπέδωσε μέγα πλῆθος εὐρημάτων τῆς ὀψίμου ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ὡς καὶ τῶν πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 48α - β). Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων εἶναι διαφόρων τύπων μελαμβαφῇ ἢ ἀβαφῇ ἀγγεῖα (πίν. 49α - β), λύχνοι, διάφορα εἰδώλια ἐξ ὧν πολλὰ ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτὸν τύπον γυναικὸς καθήμενης καὶ ἐχούσης τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν μηρῶν, χρυσὰ ἐλάσματα καὶ κοσμήματα (πίν. 49γ - δ, 50α).

4. Ἐξωτερικῶς τοῦ τείχους καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς τομῆς, ἀπεκαλύφθησαν τμήματα τοίχων διαφόρων οἰκοδομῶν εὐρισκομένων εἰς διάφορα ὕψη

ΚΑΤΩΙΣ ΤΟΥ ΑΠΟΚΑΛΥΦΘΕΝΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΑΝΑΣΚΑΦΑΣ 1972-1975 ΤΕΙΧΟΥΣ ΕΙΣ ΤΟ ΒΟΡΕΙΟΤΕΡΟΝ ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς κρηπίδος τοῦ τείχους (πίν. 50β, 51α). Ἐξ ὧλων αὐτῶν τῶν οἰκοδομῶν τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ οἰκοδομὴ ὑπ' ἀριθ. 3, εὐρισκομένη εἰς ἀπόστασιν μόλις 1.20 μ. ἀπὸ τοῦ τείχους (παρένθ. πίν. Γ', X9 - 10Ψ6 - 7), ἀνήκουσα πιθανώτατα εἰς ἱερὸν ἀταυτίστου εἰσέτι γυναικείας θεότητος, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν γυναικείων εἰδωλίων, τῶν κέρνων καὶ τῶν ὑδριῶν καὶ ἐχούσης πιθανῶς σχέσιν πρὸς τὸν Στρυμόνα. Πρόκειται περὶ μικρᾶς ὀρθογωνίου οἰκοδομῆς διαστάσεων 7.85×5.95 μ., χωριζομένης δι' ἐσωτερίου τοίχου εἰς δύο ἀνισομεγέθεις χώρους, ἐξ ὧν ὁ νότιος, διαστ. 5.07×1.56 μ., φαίνεται ὅτι προσετέθη ἀργότερον εἰς τὸ ἀρχικὸν οἰκοδόμημα (εἰκ. 2, πίν. 51β, 52α). Τοῦτο ἔχει οἰκοδομηθῆ ἐπὶ κρηπίδος ἐξεχούσης κατὰ 0.10 - 0.13 μ., εὐρισκομένης εἰς ἐπίπεδον χαμηλότερον αὐτῆς τοῦ τείχους, διὰ λιθοπλίνθων παρωλήθου καὶ μικρῶν λογάδων λίθων. Οἱ τοῖχοι (πάχους 0.45 μ.) ἐπιμελοῦς ἐργασίας, ἔχουν καταστροφῇ κατὰ μέγα μέρος μέχρι τῆς κρηπίδος καὶ μόνον ὁ ἀνατολικὸς διατηρεῖται μέχρι τοῦ ὕψους 0.80 μ. (πίν. 51β). Εἰς τὸ μέσον περιήπου τοῦ μεγαλύτερου χώρου καὶ εἰς ἀπόστασιν ± 2.50 μ. ἀπὸ τοῦ βορείου τοίχου, εὐρέθῃ κατὰ χώραν πίθος τοποθετηθεὶς ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, βάθους 0.80 μ., οὕτινος τὸ κάτω μέρος εἶχεν ἀποκοπῇ πρὸ τῆς τοποθετήσεώς του (πίν. 51β). Τὸ στόμιον τοῦ πίθου, διαμ. 0.48 μ., ἔφερε πῆλινον δισκοειδὲς κάλυμμα, πέριξ δὲ αὐτοῦ ὑπῆρχον ἀτάκτως ἐρριμέναι κροκάλαι, μεταξὺ τῶν ὁποίων περισυνελέγησαν ἐνδιαφέροντα πῆλινα εἰδώλια καὶ προτομαὶ γυναικῶν (πίν. 52β). Ἀριθμὸς εἰδωλίων ἀνευρέθη καὶ ἐγγὺς τοῦ θεμελίου τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου, παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ μικροτέρου χώρου. Τὸ πλέον ἀξιόλογον ὅμως εὑρημα, ἐγένετο παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ μεγαλύτερου χώρου, ἐνθα διεπιστώθη ἀνέπαφος ἀποθέτης, περιλαμβάνων πλέον τῶν πεντήκοντα ἀγγείων, τοποθετηθέντων μὲ τάξιν ἐγγὺς τῶν τοίχων (πίν. 53α). Ἐκ τῶν ἀγγείων τρία εἶναι κέρνοι, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ὑδρίαί, αἷτινες, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν μικρῶν διαστάσεων (ὕψος 0.10 - 0.15 μ.), θὰ πρέπει νὰ ᾔσαν ἀναθήματα. Ἐκτὸς ὀκτὼ μελαμβαφῶν (πίν. 53β), μιᾶς ἐρυθροβαφοῦς, ἐξ ἀβαφῶν, τοῦ μεγαλύτερου τμήματος ἐκ τοῦ ἄνω μέρους ἐρυθρομόρφου ὑδρίας μὲ παράστασιν γυναικός, κρατούσης εἰς τὰς ἐκτεταμένους χεῖρας ἀντικείμενα (πίν. 53γ), αἱ ὑπόλοιποι ἀποτελοῦν λίαν ἐνδιαφέροντα δείγματα τοῦ αὐτοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου κεραμεικῆς, τοῦ ὁποίου διὰ πρώτην φοράν ἀνευρίσκονται, εἰς τὴν θέσιν τῆς Ἀμφιπόλεως, ἀέραια ἀγγεῖα. Αἱ ὑδρίαὶ φέρουν διακόσμησιν ἐπὶ τῆς ὑπολεύκου ἐπιφανείας, δι' ἐρυθροῦ, πορτοκαλόχρου ἢ καστανοῦ χρώματος, φυτικὴν κατὰ ζώνας ἀνθεμίων (τριφύλλων ἢ πολυφύλλων), καλυκομόρφων ἀνθέων λωτοῦ, φυλλοστοιχιῶν, καρπῶν βαλανιδιᾶς κ.ἄ. ὡς καὶ γραμμικὴν διακόσμησιν ἐκ παραλλήλων γραμμῶν ἢ γλωσσῶν, τεθλασμένων ἢ κυματοειδῶν, στιγμῶν, σταυρῶν, ἀστερίσκων καὶ ροδάκων (πίν. 54β, 54δ - ε). Μόνον μία ὑδρία (ὕψους 0.145 μ.) φέρει εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς γάστρας παράστασιν ἐξηγριωμένου ζώου — προφανῶς λέοντος — κατὰ τρόπον περιγραφικόν, ἐνῶ εἰς τοὺς ὦμους τοῦ ἀγγείου

ἀπεικονίζονται δύο κωδωνόσχημοι κρατῆρες ἐκατέρωθεν ἀνθεμίου (πίν. 54α, γ).

Ὁμοίως καὶ οἱ κέρνοι φέρουν φυτικήν καὶ γραμμικήν διακόσμησιν, ἀποτελουμένην ἐκ φυλλοστοιχίας, μικρῶν καὶ μεγάλων ἀνθεμίων, ἀστερίσκων, δακτυλίων, τριγωνιδίων καὶ παραλλήλων γραμμῶν. Τὰ ἐπὶ τῆς κυλινδρικής βάσεως τοῦ ἀγγείου τούτου ἐπικολληθέντα μικρὰ ἀγγεία εἶναι ὁμοίως ὑδρίαί. Ὁ εἰς κέρνος φέρει τρεῖς ὑδρίας, ὁ ἕτερος, ἐκ τῶν ἀρχικῶν πέντε, διασφίξει τὰς τρεῖς, ἐνῶ ὁ ἐν μέρει μόνον διατηρούμενος τρίτος κέρνος, ὑπολογίζεται ὅτι ἀρχικῶς θὰ ἔφερε δέκα μικρὰς ὑδρίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας διεσώθησαν μόνον αἱ τρεῖς (πίν. 55α - β).

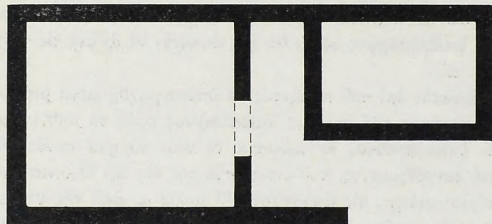
Ἄν ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῶν ἀγγείων αὐτῶν, πρὸ τῆς μελέτης παρομοίας κεραμεικῆς θέσεων τινων τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Στρυμόνος, ἐν τούτοις τὰ ἀνευρεθέντα εἰδῶλια, ὅπως ὁ αὐστηρορρυθμικὸς τύπος τῆς πεπλοφόρου, τῆς φερούσης τὴν μίαν χεῖρα ἐπὶ τοῦ στήθους (πίν. 56β), ὁ ὑστεροαρχαϊκὸς τύπος τῆς καθημένης ἐπὶ θρόνου γυναικὸς καὶ φερούσης τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν μηρῶν, ἐγγὺς τῶν γονάτων (πίν. 56α), ὁ μεταπικίδας τύπος πεπλοφόρου φερούσης κράνος (πίν. 56γ), ὡς καὶ ἡ προτομή (πίν. 56δ), δύνανται πιθανῶς νὰ ἀνέλθουν μέχρι τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐρυθρόμορφος ὑδρία θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸ γ' τέταρτον τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ ὑποστηριχθῇ μετὰ βεβαιότητος, ὅτι τὸ ἱερὸν προὔπηρχε τοῦ τείχους, παραλλήλως πρὸς τὸ ὁποῖον καὶ κεῖται, ὑπόθεσις λίαν ἐνδιαφέρουσα, ἂν μάλιστα τὸ νέον εὗρημα συνδυασθῇ καὶ μετὰ τοῦ ἀρχαικοῦ ἐπιγράμματος, τοῦ ἐντειχισθέντος εἰς τὴν ἐλληνιστικὴν πύλην τοῦ τείχους, εὐρισκομένην, εἰς ἀπόστασιν 30 μόλις μ. ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ¹. Θὰ ἀπεδεικνύετο οὕτω, ὅτι ἡ θέσις τῆς Ἀμφιπόλεως κατὰ τὴν ἀρχαίαν καὶ πρὸ τῆς ιδρύσεώς της ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸ ἔτος 437 π.Χ.

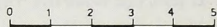
5. Τοῖχοι ἐτέρας ἐνδιαφερούσης οἰκοδομῆς (ἀριθ. 18, 19), ἧτις ἐθεμελιώθη ἐπὶ τοῦ βραχέως φυσικοῦ ἐδάφους τῶν κλιτύων τοῦ λόφου, ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἀνασκαπτομένου τομέως, ΒΔ τοῦ δυτικοῦ συγκροτήματος τῶν ὀχετῶν (παρένθ. πίν. Γ', Χ2Ψ4). Πρόκειται πιθανῶς περὶ οἰκίας, εὐρισκομένης εἰς ἀπόστασιν 4.80 μ. ἀπὸ τοῦ τείχους, τῆς ὁποίας οἱ τοῖχοι πλάτους 0.40 μ., διατηροῦνται εἰς ὕψος 0.30 μ. Ἀνατολικῶς τοῦ τοίχου 18 καὶ εἰς ἀπόστασιν 5.05 μ. ἀνευρέθη τὸ ἄκρον ἐτέρου παραλλήλου τοίχου (ἀρ. 19), μὴ ἐρευνηθέντος εἰσέτι, ἀνήκοντος προφανῶς εἰς τὴν αὐτὴν οἰκοδομήν. Παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ κτιρίου ἐγγὺς τῶν θεμελίων, ἀπεκαλύφθη φρέαρ,

1. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1973, σ. 50, πίν. 67α καὶ ΑΑΑ VIII, 1976, σ. 63, εἰκ. 14.

λαξευμένον ἐντὸς τοῦ βράχου καὶ ἐπενδεδυμένον διὰ πηλίνων κυλινδρικών σωλῆνων, διαμ. 0.72 μ. (πίν. 57α). Μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῶν περιεχομένων εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ φρέατος ἦτο καὶ ἀπότμημα μελαμβαφοῦς κανθάρου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἀνευρεθέντος εἰς βάθος 1.75 μ. καὶ φέροντος εἰς τὸν πυθμένα ἐγχάρακτον ἐπιγραφὴν (πίν. 57β). Πρὸ τῆς οἰκοδομῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.05 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ συγκροτήματος τῶν ὀχετῶν ἀπεκαλύφθη μαρμάρινος πεσσὸς ὕψ. 0.65 μ. καὶ πλ. 0.18 μ., φέρων μὲ γράμματα τοῦ

Α.Δ.Λ.

Εἰκ. 3. Κάτοψις οἰκοδομῆς ὑπ' ἀριθ. 12.

4ου π.Χ. αἰ. τὴν λέξιν *ΟΡΟΣ* (πίν. 57γ). Δὲν εἶναι βέβαιον ἐὰν πρόκειται περὶ ὕρου ὁδοῦ ἢ ἰδιοκτησίας τινος.

6. Ἡ ἐσωτερικὴ ὕψις τοῦ τείχους ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ μῆκος μέχρι τῆς κρηπίδος (παρένθ. πίν. Δ', εἰκ. 1). Ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων θεμελίων καὶ τοίχων οἰκοδομημάτων κατὰ τὴν διεύρυνσιν τῆς τομῆς ἐσωτερικῶς τοῦ τείχους, τὰ ὁποῖα ἔχουν οἰκοδομηθῇ ἐπὶ τῶν ἐπιχώσεων καὶ εὐρίσκονται εἰς διάφορα ὕψη ἀπὸ τῆς κρηπίδος τοῦ τείχους, δύο παρουσιάζουν τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον: α) Ἐσωτερικῶς τοῦ συγκροτήματος τῶν ἀναβασμῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.30 μ. ἐπ' αὐτῶν, ἀπεκαλύφθη ἡ οἰκοδομὴ (ἀρ. 12), παράλληλος πρὸς τὸ τεῖχος, αποτελουμένη ἐκ τριῶν χώρων (ἐνὸς μικροῦ δωματίου, ἐνὸς

διαδρόμου καὶ ἐνὸς μεγάλου δωματίου) ὀλικῶν διαστάσεων 12.08×5.25 μ. (παρένθ. πίν. Γ', X8 - 9Ψ5, εἰκ. 3, πίν. 58α - β). Θεμελιωμένη εἰς ἐπίπεδον ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ τῆς πέμπτης βαθμίδος τῶν ἀναβασμῶν, ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν τοῦ ὑψηλοτέρου τμήματος τοῦ τείχους, ἥτοι εἰς τὴν πρῶτον ἐλληνιστικὴν φάσιν. Οἱ τοῖχοι τῆς, πάχους 0.35 μ. εἶναι ὠκοδομημένοι διὰ κροκαλῶν, πελεκητῶν λίθων καὶ πηλοῦ εἰς τὰ χαμηλότερα μέρη, ἐνῶ εἰς τὰ ὑψηλότερα δι' ἀποτμημάτων κεράμων καὶ πηλοῦ, διατηροῦνται δέ, εἷς τινα σημεῖα, εἰς ὕψος 1.50 μ. (πίν. 59α). Κατὰ τὴν ἔρευναν τῆς οἰκοδομῆς περισυνελέγησαν διάφορα ἐνδιαφέροντα ὕστρακα ἀγγείων, ἀποτμήματα εἰδωλίων, ὥς καὶ τὸ εἰδώλιον δούλου τοῦ πίν. 61α. β) 'Εσωτερικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος τῶν ὀχετῶν καὶ παραλλήλως πρὸς τὸ τεῖχος (παρένθ. πίν. Γ', X10 - 12Ψ5 - 6), ἀνεσκάφησαν τρεῖς συνεχόμενοι χώροι οἰκοδομῆς, ἐν μέρει διατηρουμένης, μήκους ± 16 μ., τῆς ὁποίας τὰ θεμέλια εὐρίσκονται εἰς ὕψος ± 8 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς κρηπίδος τοῦ τείχους (πίν. 59β, 60α). Οἱ τοῖχοι τῆς, πάχους 0.50 μ. εὐτελοῦς κατασκευῆς, ἔχουν οἰκοδομηθῆ διὰ κροκαλῶν, ἀργῶν λίθων καὶ λιθοπλίνθων πωρολίθου, διατηρούμενοι μέχρις ὕψους 0.75 μ. Εἰς τὰς ἐπιχώσεις τοῦ δυτικοῦ δωματίου ἀνευρέθη μαρμαρίνη πλάξ ὕψ. 0.40 μ., περιέχουσα συμβόλαιον πράσεως οἰκίας, συμφώνως πρὸς τὸ κείμενον τῆς ὁποίας ὁ Λυκόφρων ἠγόρασε παρὰ τοῦ Μενάνδρου οἰκίαν ἀξίας 280 δραχμῶν (πίν. 60β). Τὸ κείμενον προσθετεῖ νέα, ἐνδιαφέροντα ὀνόματα εἰς τὴν προσωπογραφίαν τῆς 'Αμφιπόλεως, ἀναφέρει δὲ ὄνομα ἐπιστάτου, γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλου συμβολαίου. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἐκ τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς εἶναι καὶ τὸ ἀκέφαλον εἰδώλιον Κυβέλης τοῦ πίν. 61β.

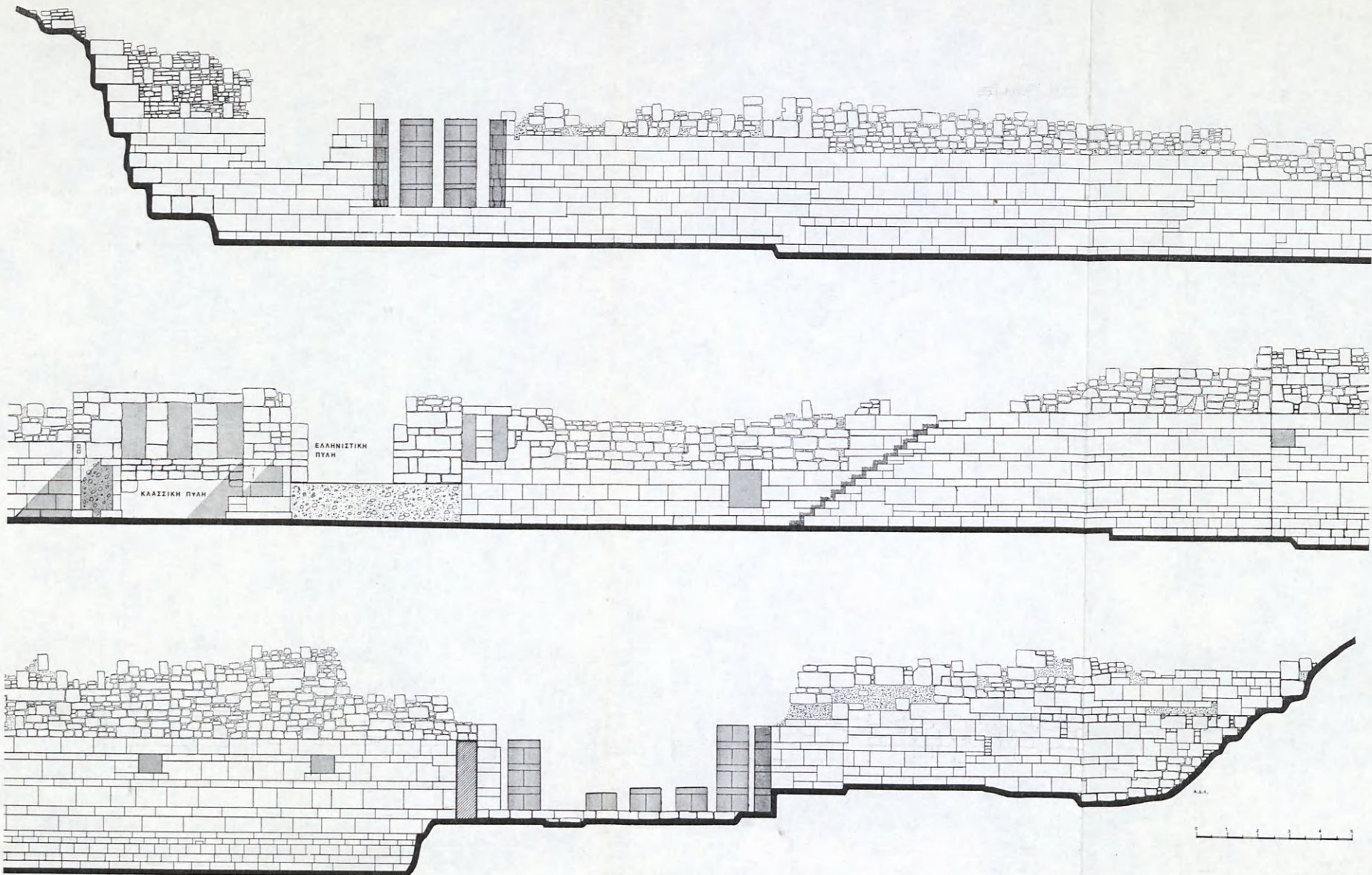
7. 'Εσωτερικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος ὀχετῶν συνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ καθέτου ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὀψέως τοῦ τείχους, τοίχου, ἐπὶ μήκους 5.60 μ. (παρένθ. πίν. Γ', X11Ψ6, 7, πίν. 61δ, 62α), ὅστις προφανῶς ἐχρησίμευε διὰ τὴν διοχέτευσιν πρὸς τοὺς ἀγωγοὺς ἀποχετεύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Ἡ παρουσία τοῦ τοίχου τούτου, ἐδραζομένου ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ἐδάφους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ἡ εὐθυνηρία τοῦ τείχους, διεπιστώθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἔτους 1972¹. 'Ανατολικῶς τοῦ τοίχου αὐτοῦ διεπιστώθη μικρὸν τμήμα ἐτέρου τοίχου, εὐρισκομένου εἰς ἐπίπεδον ὀλίγον ὑψηλότερον (παρένθ. πίν. Γ', X11Ψ6). Ἐκ τῆς περιοχῆς αὐτῆς προέρχεται τὸ εἰδώλιον χορευτρίας τοῦ πίν. 61γ, ἀνευρεθὲν εἰς βάθος 5 μ. περίπου.

8. 'Ετι ἀνατολικώτερον εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν συνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ διεπιστωθέντος τοίχου (ἀρ. 4) κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ παρελθόντος ἔτους²,

1. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1972, σ. 64 - 66, εἰκ. 1 - 3, πίν. 38α.

2. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1974, σ. 62.

(παρένθ. πίν. Γ', X11, 12, 13Ψ6, 7, πίν. 60α), ὅστις σχηματίζων ἀμβλειᾶν γωνίαν ὅπισθεν τοῦ συγκροτήματος τῶν ὀχετῶν προχωρεῖ κάτωθεν τῶν θεμελίων τῆς οἰκοδομῆς 9 - 10.

9. Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν, ἀνατολικώτερον τοῦ προηγούμενου τοίχου, εἰς τὴν ἀνατολικὴν παρυφὴν τῆς τομῆς τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου, διεπιστώθησαν κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῶν ἀνασκαφῶν ἕτεροι τοῖχοι (ἀρ. 17), ἀνήκοντες εἰς οἰκοδομὴν, μὴ ἐρευνηθεῖσαν εἰσέτι (παρένθ. πίν. Γ', X12Ψ7). Εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν καὶ εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον κατὰ 5.67 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς εὐθυνητῆρας τοῦ τείχους, ἀνευρέθη τάφος βρέφους δι' ἐγχυτρίσμου ἐντὸς δύο ὀξυπυθμένων ἀμφορέων ὕψους 0.71 μ. Μικρὰ ἔρευνα τοῦ χώρου τούτου ἀπέδωσε πλῆθος ἀποτμημάτων ἀγγείων, εἰδωλίων καὶ ἄλλων εὐρημάτων, σημαντικώτερα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ κάτωθι: α. Ἀκέφαλον μαρμάρινον ἀγαλμάτιον γυναικὸς μετὰ συμφοῦς πλίνθου, ἐνδεδυμένης ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, ὕψους 0.19 μ. (πίν. 62β). β. Ἀκέφαλον μαρμάρινον ἀγαλμάτιον κυνός (;) καθημένου ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, ὕψους 0.13 μ. (πίν. 63α). γ. Εἰδώλιον - λυχνός ἐνδεδυμένου δι' ἱματίου, κατὰ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, παποσιληνοῦ, οὐτινος ὁ φαλλὸς διαμορφοῦται εἰς μυκτῆρα (πίν. 62γ). δ. Πλεῖστα ἀποτμήματα εἰδωλίου Κυβέλης, διασφζούσης παρὰ τὸν ἀριστερὸν πόδα κεφαλὴν λέοντος. Εἰς τὸ αὐτὸ πιθανῶς εἰδώλιον ἀνήκει καὶ γυναικεία κεφαλὴ, φέρουσα πόλον. ε. Μήτρα πηλίνου εἰδωλίου διασφζούσα τὸ κάτω τῆς μέσης τμήμα τοῦ σώματος ἐνδεδυμένης καὶ βαδιζούσης γυναικείας μορφῆς (πίν. 63γ). ς'. Μήτρα μὲ παράστασιν ἀνθεμωτῆς ἐπιστέψεως στήλης (πίν. 63γ). ζ. Κεφαλὴ εἰδωλίου γυναικὸς, φερούσης ὑψηλὸν διάδημα. Εἰς τὸ αὐτό, πιθανῶς, εἰδώλιον ἀνήκει ἀριστερὰ γυναικεία χεῖρ, φέρουσα ψέλια (πίν. 63β). η. Κάνθαρος ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος», τοῦ ὁποίου ἀπεκρούσθησαν ἡ μία λαβὴ καὶ ἡ βάσις. Τὸ ἀγγεῖον φέρει εἰς τὸ κάτω μέρος ραβδώσεις, ἐνῶ εἰς τὸ λαιμὸν διακόσμησιν φυλλοστοιχίας μετὰξὺ δύο ζωνῶν, διὰ λευκοῦ χρώματος (πίν. 64α).

10. Ἐν τέλει ἐσωτερικῶς τοῦ τείχους καὶ εἰς ἀπόστασιν δεκάδων τινων μέτρων ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος τῶν ὀχετῶν, εἰς τὴν παρυφὴν τῆς διερχομένης ἐκεῖθεν κοινοτικῆς ὁδοῦ, ἀπεκαλύφθη σιρὸς (πίν. 64γ), λαξευθεὶς εἰς τὸν βράχον, τὰ τοιχώματα τοῦ ὁποίου καλύπτονται ὑπὸ κονιάματος. Ὁ σιρὸς βάθους 3.30 μ. εἶναι ἀπιδόσχημος, στενὸς εἰς τὸ στόμιον (διαμ. 0.80 μ.) διευρυνόμενος ἐν συνεχείᾳ (διάμ. πυθμένος 1.93 μ.). Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἤτο πλήρως κεκαυμένων χωμάτων καὶ τέφρας, περιεῖχε δὲ πλῆθος ἀποτμημάτων ἀγγείων μαγειρείου, κεράμων, πίθων καὶ ὀστράκων ἢ σχεδὸν ἀκεραίων ἀγγείων μελαμβαφῶν ἢ ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος». Εἰς τὴν τελευταίαν κατηγορίαν ἀγγείων ἀνήκει ὁ κάνθαρος τοῦ πίν. 64β, ὡς καὶ μικρὸν πινάκιον, τὸν πυθμένα τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ὀκτάφυλλος ρόδαξ, ἐνῶ τὰ χεῖλη τοῦ ἀγγείου φέρουν διακόσμησιν ἀστραγάλου (πίν. 65β).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τοῦ τομέως α, ἐκτὸς τῶν ἀναφερομένων ἀνωτέρω εὐρημάτων, περισυνελέγησαν πολλὰ ἐνσφράγιστοι λαβαὶ ἀμφορέων διαφόρων ἐργαστηρίων μετὰ συμβόλων καὶ ὀνομάτων, λύχνοι, ἀγγεῖες, νομίσματα, κεφαλαὶ καὶ ἀποτμήματα εἰδωλίων καὶ προτομῶν, διάφορα μικροαντικείμενα, ὡς καὶ ἀξιώλογα ἀποτμήματα καὶ ὄστρακα ἀγγείων. Ἐκ τῶν πλεόν ἐνδιαφερόντων εἶναι ἀπότμημα μεγάλου ἐρυθρομόρφου ἀγγείου μὲ παράστασιν Ἀφροδίτης ἐπὶ πτηνοῦ καὶ ἔρωτος ἱπταμένου πρὸ αὐτῆς (πίν. 65α), ὅπερ ἀνευρέθη ἔξω τῶν τειχῶν, ἐγγὺς τοῦ κεραμεικοῦ κλιβάνου καὶ τῆς οἰκοδομῆς 2 (παρένθ. πίν. Γ', X5Y5).

TOMEYS β

Ὁ εἰς τὴν θέσιν «Καστὰς» ΒΑ τῆς πόλεως ὑπερμεγέθης τύμβος ὑπῆρξε καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἀντικείμενον ἐντατικῆς ἐρεύνης. Οὕτως ἡρευνήθησαν ἡ νοτία καὶ ἐν μέρει ἡ ΝΑ, ΒΔ καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τύμβου μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἀποκομισθέντων τῶν χωμάτων τῆς ἐπιχώσεως ἔξω τῆς περιφερείας τοῦ τύμβου. Εἰς τὸν ΒΔ τομέα διεπιστώθη ἐκτεταμένη στρώσις λατυπῶν μαρμάρου, εἰς δύο δὲ σημεῖα τῶν ἐπιχώσεων παρατηρήθησαν μικρὰ στρώματα καύσεως. Ἐν τέλει εἰς τὴν ΝΔ πλευρὰν καὶ εἰς βάθος ± 11 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τύμβου, ἀπεκαλύφθη τετράγωνος πυρὰ, διαστ. 3.80×2.90 μ. περίπου. Αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ στρώσεων ἀργῶν λίθων, τοποθετηθέντων ἐπὶ τῆς ἄμμου κεκαλυμμένων διὰ σκληροῦ ἐρυθροῦ πηλοῦ καὶ φερόντων ἔχνη ἰσχυρᾶς πυρακτώσεως (πίν. 66α). Ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πυρᾶς, πλήρους λίθων, κεράμων, τέφρας καὶ ἀνθρώκων, περισυνελέγησαν μελαμβραφῇ ὄστρακα, λαβὴ καὶ χεῖλος κανθάρου, ὡς καὶ ἐνσφράγιστος λαβὴ ἀμφορέως, ἐπιτρέποντα τὴν χρονολόγησίν της εἰς τὴν πρῶιμον ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν. Ἐξ ἄλλου ἐγγὺς τῆς πυρᾶς ἀλλ' ἐντὸς ὑψηλοτέρου στρώματος, ἀνευρέθη καὶ τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιον τοῦ πίν. 65γ, τὸ ὁποῖον φέρει διακόσμησιν ἀνθεμίου.

Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ πυρὰ οὐδὲλως σχετίζεται πρὸς τοὺς ἀνευρεθέντας, ἀκόμη καὶ εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων ἀπ' αὐτῆς, τάφους, καθόσον οὗτοι εἶναι κατὰ πολὺ ἀρχαιότεροι τῆς πυρᾶς καὶ διότι οὐδεμία ταφὴ ἐγένετο διὰ καύσεως.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ΒΔ τμήματος τοῦ τύμβου ἀπεκαλύφθη στρώσις ἀργῶν λίθων, πλάτους 1.20 μ., ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, σχηματίζουσα ἡμικύκλιον διαμέτρου 4.20 μ. Κατὰ τὴν παρυφὴν τῆς στρώσεως διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις σκελετοῦ.

Κατὰ τὰς ἐρέυνας τοῦ ἔτους τούτου ἀνευρέθησαν ἕτεροι δέκα τάφοι τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, τινὲς τῶν ὁποίων δύνανται ἀσφαλῶς νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τοὺς ὀψίμους ἀρχαίκοις χρόνους. Ἐντὸς τοῦ ὑπ' ἀριθ. XVIII τάφου μάλιστα, ἀνευρέθησαν καὶ δύο ἀργυρᾶ νομίσματα τῶν Αἰγῶν (τριημιμβόλια),

χρονολογούμενα εἰς τὴν περίοδον μεταξύ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. καὶ τοῦ 480 π.Χ.¹

Τάφος X. Ἀπεκαλύφθη εἰς ἀπόστασιν 8.50 μ. ἀπὸ τῆς πυρᾶς. Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος διὰ ψαμμολιθικῶν πλακῶν καὶ χροκαλοπαγῶν λίθων καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ ὁμοίων λίθων. Εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸς ΒΔ. Τὸ μῆκος τοῦ σκελετοῦ ἦτο 1.75 μ., αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ τάφου ἦσαν $1.80 \times 0.40 \times 0.35$ μ. Ἡ ἔρευνα τοῦ τάφου ἀπέδωσε τὰ κάτωθι εὐρήματα: Ἐγγὺς τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀνευρέθη σιδηροῦν μαχαίριδιον, ἐγγὺς τῆς λεκάνης, μόνωτος κώθων, μὲ διακόσμησιν τριῶν δακτυλίων καὶ λευκῶν κοκκίδων, ἐγγὺς δὲ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὑπῆρχε σιδηροῦς, τοξοειδὲς ὀβελίσκος (πίν. 66β - γ).

Τάφος XI. Ἀνευρέθη περὶ τὰ 13 μ. ΝΑ τῆς πυρᾶς καὶ περὶ τὰ 10 μ. ἀπὸ τοῦ τάφου X, εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον κατὰ 2.50 μ. Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος δι' ἀργῶν λίθων καὶ πλακῶν καὶ καλυπτόμενος διὰ μεγάλης σχιστολιθικῆς πλακῆς καὶ διὰ λίθων (πίν. 67α). Ὁ νεκρὸς ἐναπετέθη μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν ἔχων τὴν κεφαλὴν πρὸς Β. Ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τάφου $1.86 \times 0.50 \times 0.30$ μ. Τὸ μόνον κτέρισμα ἦτο σιδηροῦς λεπτὸς, τοξοειδὲς ὀβελίσκος (πίν. 67β).

Τάφος XII. Διεπιστώθη περὶ τὰ 2.50 μ. ΝΑ τοῦ τάφου XI, εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον κατὰ 1.30 μ. Διεσώθησαν ὀλίγοι ἀργοὶ λίθοι καὶ ἐλάχιστα ὀστᾶ.

Τάφος XIII. Ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τύμβου εἰς βάθος 7 μ. περίπου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας. Τὰ διασωθέντα ὀλίγα ὀστᾶ δεικνύουν ὅτι ἀνῆκεν εἰς παῖδα. Ὁ νεκρὸς ἐναπετέθη μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς ΝΔ. Ἐκαλύπτετο ὑπὸ λίθων.

Τάφος XIV. Ἀνευρέθη ὁμοίως εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τύμβου εἰς βάθος 4 μ. καὶ ἀνῆκεν εἰς γυναῖκα. Ἡ νεκρὰ ἐναπετέθη μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἔχουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς Α. Μέγιστον μῆκος σκελετοῦ 1.63 μ. Ὁ τάφος ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος διὰ λεπτῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν, ἐκαλύπτετο δὲ δι' ὁμοίων πλακῶν. Ἐσωτ. διαστ.: $1.92 \times 0.46 \times 0.53$ μ. Ἡ ἄκρα δεξιὰ χεὶρ ἐκαλύπτετο ὑπὸ κώθωνος, φέροντος γραμμικὴν διακόσμησιν. Ἀνευρέθησαν ἐπίσης ἐπὶ τοῦ στήθους χαλκῇ τοξόσχημος ὀρπη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔλασμα χρυσοῦ, ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ χρυσοῦν ἀτρακτοειδὲς ἔλασμα, ἐγγὺς δὲ τοῦ κρανίου δύο χρυσοῦ ἔλασματα, πιθανῶς σφηκωτῆρες καὶ τμήμα χαλκῆς βελόνης (πίν. 67γ, 69α).

Τάφος XV. Ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ ΒΔ τμήμα τῆς περιφερείας τοῦ τύμβου εἰς βάθος 3.50 μ. ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ ἀμώδους ἐδάφους. Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ τριῶν ὁμοίων πλακῶν. Ἐσωτ. διαστ.: $1.66 \times 0.50 \times 0.40$ μ. Ὁ νεκρὸς, ἀνῆκεν εἰς ἄνδρα,

1. GAEBLER, σ. 19, ἀρ. 7 - 16, πίν. V, ἀρ. 26 - 28, 30 - 32. SNG, Cop. ἀρ. 25, 27 - 32. SNG, Ashmolean, ἀρ. 2225 - 2228.

ἐναπετέθη μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ ἔχων τὴν κεφαλὴν πρὸς ΝΔ καὶ τὰς χεῖρας κατὰ μῆκος τοῦ σώματος. Μέγιστον μῆκος σκελετοῦ 1.60 μ. Ἐπὶ τῆς ἄκρας δεξιᾶς χειρὸς ὑπῆρχεν ἀβαφῆς ἀμφορίσκος μὲ διακόσμησιν τριῶν ὀριζοντίων γραμμῶν καστανερύθρου χρώματος, ἐγγὺς δὲ τοῦ ἀμφορίσκου, παρὰ τὸ μηριαῖον ὅστων, κύλιξ ἔχουσα διακόσμησιν ζωνῶν ὁμοίου χρώματος, ὡς καὶ ἀποτμήματα λεπτοῦ, σιδηροῦ, τοξοειδοῦς ὀβελίσκου. Κάτω τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς χειρὸς ἀνευρέθη σιδηροῦν μαχαίριδιον (πίν. 68α, 69β).

Τά φ ο ς XVI. Ἀνεσκάφη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τύμβου περὶ τὰ 20 μ. νοτίως τῆς κορυφῆς καὶ εἰς βάθος 8 μ. περίπου, ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καὶ ἀνῆκε προφανῶς εἰς παῖδα. Εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ Α πρὸς Δ μὲ τὸ κρανίον πρὸς Α. Ἦτο κιβωτιόσχημος ἐκτισμένος διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ ὁμοίας πλακῶς. Ἐσωτ. διαστ.: $0.85 \times 0.31 \times 0.24$ μ. Μῆκος σκελετοῦ: 0.72 μ. Ἐντὸς τοῦ τάφου ἀνευρέθησαν ἐνώτιον, δακτύλιος, κρίκος καὶ ἀλληλένδετοι κρίκοι ἐκ χαλκοῦ, τρεῖς τοξόσχημοι χαλκαῖ πόρπαι, κρίκος ἐξ ἀργύρου καὶ χάνδρα ἐξ ὑαλομάζης (πίν. 68β-γ).

Τά φ ο ς XVII. Ἀνευρέθη εἰς ἀπόστασιν ± 1.85 μ. ΒΑ τοῦ προηγούμενου ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, εἰς ἐπίπεδον κατὰ 0.30 μ. ὑψηλότερον καὶ ἀνῆκε προφανῶς εἰς βρέφος (μῆκος τάφου ± 0.60 μ.). Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος δι' ἐξ μικρῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ δὲν ἔφερε κάλυμμα. Εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ Α πρὸς Δ μὲ τὸ κρανίον πρὸς Δ. Τὰ ὅστ' ἦσαν ἐντελῶς σαθρὰ ἤ δὲ ταφῇ ἀκτέριστος.

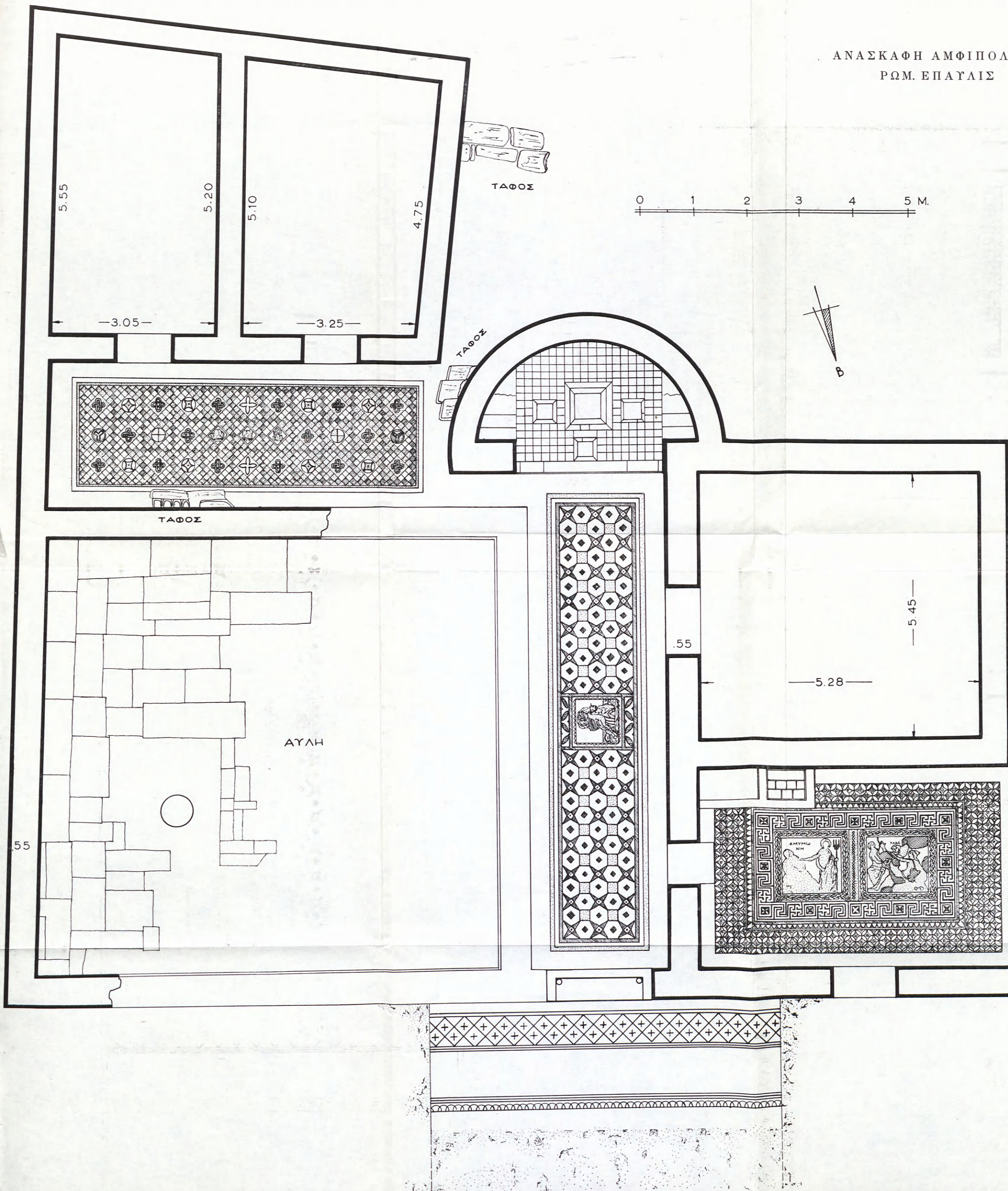
Τά φ ο ς XVIII. Ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τύμβου, νοτίως τῆς οἰκοδομῆς τοῦ κέντρου, εἰς ἀπόστασιν 13 μ. περίπου ἀπὸ τοὺς δύο προηγούμενους τάφους καὶ εἰς βάθος 10 μ. Ἦτο κιβωτιόσχημος, ἐκτισμένος διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ τριῶν ὁμοίων πλακῶν. Ἐσωτ. διαστ.: $1.70 \times 0.55 \times \pm 0.40$ μ. Ὁ νεκρὸς ἐναπετέθη μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν, μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Ν. Παρὰ τὴν δεξιάν χεῖρα ὑπῆρχε κῶθων (πίν. 69α, δεξιὰ)· παρὰ τὴν ἀριστερὰν χαλκαῖ πόρπαι καὶ σιδηροῦν ἐγχειρίδιον. Κάτωθεν τοῦ σκελετοῦ ἀνευρέθησαν δύο ἀρχαῖα ἀργυρὰ νομίσματα τῶν Αἰγῶν.

Τά φ ο ς XIX. Ἀνευρέθη εἰς τὸν ΒΔ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς εἰς βάθος 4 α 4.50 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τύμβου, ἐνθα στρῶσις ἀργῶν λίθων εἰς σχῆμ-ῆμικυκλίου, διαμ. 4.20 μ. Εἰς τὸ βορειότερον τμήμα τοῦ ῆμικυκλίου διεπιστώθη σκελετός, ἐναποτεθεὶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ ἐν μέρει διατηρούμενος μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸς Ν. Ὁ νεκρὸς ἦτο ἀκτέριστος.

Τὰ σημαντικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τύμβου καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπιβάλλουν τὴν συνέχισιν τῆς καὶ εἰς τὸ μέλλον διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ προορισμοῦ τοῦ τύμβου καὶ τὴν ἀνέυρεσιν τῆς ἀναζητουμένης μεγάλης ἐπιταφίου οἰκοδομῆς.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ
ΡΩΜ. ΕΠΑΥΛΙΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Παρένθ. πίν. Ε' και πίν. 70 - 78)

Κατά Σεπτέμβριον τοῦ 1975 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως.

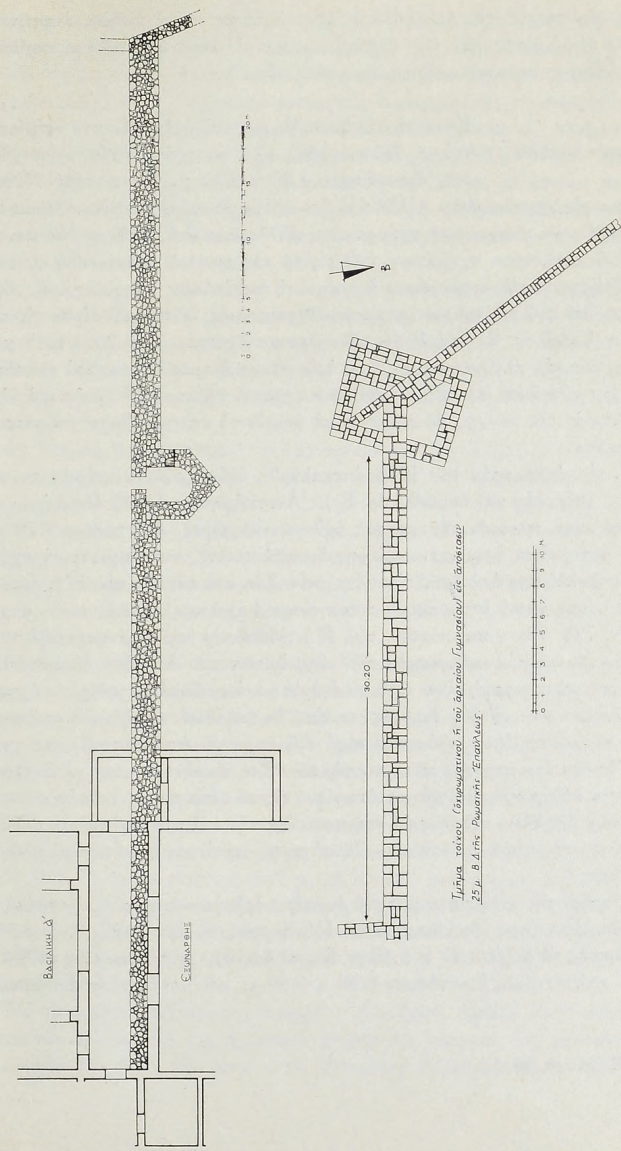
Ἡ ἔρευνα κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο περιορίσθη: 1ον) εἰς τὴν ἑναρξιν τῆς ἀποκαλύψεως τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν ὑπὸ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως καὶ μεγάλῃς ἐπιχώσεως καλυπτομένων τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως καὶ 2ον) εἰς τὴν πλήρη ἀποκάλυψιν τοῦ παρὰ τὴν ΝΔ πλευρὰν τῆς ἀκροπόλεως καὶ εἰς ἀπόστασιν 200 μ. περίπου ἀπὸ τῆς βασιλικῆς Α κειμένου παλαιοῦ κτηρίου (Ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως).

Τὸ περιτρέχον τὴν ἀκρόπολιν παλαιὸν τεῖχος σφίζεται εἰς πολλὰ σημεῖα εἰς ὕψος 2 - 2.50 μ., εἶναι δ' ἐκτισμένον μὲ κοινούς λίθους, ἰσχυρὸν κόνιαμα καὶ μὲ πολλοὺς μαρμαρίνους δόμους προερχομένους ἀπὸ κτήρια τῆς Ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως (πίν. 70α). Τοῦτο ἔχει ὅμως ὑποστῇ μεγάλην ἐπίχωση καὶ καλύπτεται ὑπὸ ἀγρίων δένδρων καὶ σχοίνων, περιτρέχει δὲ ὀλόκληρον τὴν ἀκρόπολιν εἰς μῆκος 1.200 μ. περίπου. Ἐκρίθη διὰ τοῦτο σκόπιμον νὰ ἀποκαλυφθῇ καὶ συντηρηθῇ διότι οὕτω θὰ προσδώσῃ ὥραϊαν ἐμφάνισιν καὶ ἐπιβλητικότητα εἰς ὅλον τὸν πέριξ αὐτοῦ χώρον, ἔνθα ἀνεσκάφησαν μέχρι τοῦδε τέσσαρες παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαί.

Ἀφῆρέθη λοιπὸν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἡ ἀγρία βλάστησις καὶ ἐπίχωσις, ἣτις ἐκάλυπτε τὸ νοτίως τῆς βασιλικῆς Α τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τεῖχους (πίν. 70β), τὸ ὅποῖον ἀπεκαλύφθη μέχρι τῆς ΝΔ γωνίας τῆς ἀκροπόλεως.

Τὸ ἀποκαλυφθὲν τοῦτο τμήμα τῶν τειχῶν ἔχει πᾶχος 2.40 μ. καὶ σφίζεται μέχρις ὕψους 2 - 2.50 μ. Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ἐπιχώσεώς του ἀνευρέθησαν πολλοὶ ἀρχαῖοι δόμοι, κίονες, κέραμοι καὶ πλίνθοι (πίν. 71α), εἰς ἀπόστασιν δὲ 26.15 μ. ἀπὸ τῆς ΝΔ γωνίας τῆς βασιλικῆς Α, καὶ πρὸς Νότον αὐτῆς ἀπεκαλύφθη, ὅτι ἔφερε ἐξέχοντα πρὸς Δυσμὰς ὀρθογώνιον πύργον, διαστάσεων 3 × 4.50 μ. παρουσιάζοντα ἐσωτερικῶς μὲν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, ἐξωτερικῶς δὲ τριγωνικῶς διαμορφωμένον. Ἐπειδὴ ὁ χώρος οὗτος ἔφερεν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς του στενὸν ἄνοιγμα (πολεμίστραν) πλάτους 0.12 μ., φαίνεται ὅτι ἦτο ἀμυντικὸς πύργος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰσῆρχοντο διὰ θύρας ἀνοίγματος 1.07 μ., εὐρυσκομένης ἐπὶ τοῦ τεῖχους (εἰκ. 1α καὶ πίν. 71β).

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνασκαφὴν καὶ ἀποκάλυψιν τμήματος τῆς δυτικῆς

Εἰκ. 1. α. Τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ τεύχους τῆς ἀκροπόλεως, β. Τμήμα τοίχου (ὀρθομαρτυρίου ἢ τοῦ ἀρχαίου Γυμνασίου) εἰς ἀπόστασιν 25 μ. ἀπὸ τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας.

πλευρᾶς τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως, ἐξηκολούθησε καὶ ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ τοῦ παρὰ τὴν ΝΔ πλευρὰν τῆς ἀκροπόλεως καὶ εἰς ἀπόστασιν 145 μ. περίπου ἐπισημανθέντος παλαιοῦ κτηρίου (ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1973 εἶχεν ἐκ τοῦ κτηρίου¹
 ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΑΥΛΙΣ τοῦτου ἀποκαλυφθῇ: 1) ὁ κεντρικὸς ὀρθογώνιος χώρος, διαστάσεων 2.60×9.34 μ., ὅστις πρὸς Νότον κατέληγεν εἰς χαμηλωμένην ἀψίδα καὶ ἦτο ἐστρωμένος μετ' ψηφιδωτὰ ἀπεικονίζοντα ἐξάγωνα γεωμετρικὰ σχήματα περιβαλλόμενα ἀνὰ τέσσαρα ὑπὸ κανονικῶν δωδεκαπλευρῶν σχημάτων, ἐνῶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὀρθογωνίου τοῦτου χώρου ὑπῆρχεν ἐντὸς τετραγώνου διαχώρου ἡ παράστασις τῆς Εὐρώπης ὑπὸ τοῦ εἰς ταῦρον μεταμορφωθέντος Διός· αὕτη μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Καβάλας, 2) τετράγωνον διαμέρισμα διαστάσεων 5.28×5.45 μ., παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὡς ἄνω ὀρθογωνίου διαμερίσματος καὶ πλησίον τῆς κόγχης αὐτοῦ καὶ 3) τμήμα ὀρθογωνίου χώρου πλάτους 2.70 μ., παρὰ τὴν ἀνατ. πλευρὰν τῆς κόγχης, ἐστρωμένον μετ' ψηφιδωτὰ ἀπεικονίζοντα γεωμετρικὰ σχήματα.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1975 ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρον τὸ κτήριο τοῦτο (ἐπαυλὶς) (πίν. 71γ καὶ παρένθ. πίν. Ε'). Ἀνεσκάφησαν: 1) ἐξ ὁλοκλήρου ὁ παρὰ τὴν ἀνατ. πλευρὰν τῆς κόγχης ὀρθογώνιος χώρος, διαστάσεων 2.70×8.10 μ., ὅστις εἶναι ἐστρωμένος μετ' ψηφιδωτὰ ἀπεικονίζοντα γεωμετρικὰ σχήματα περιβαλλόμενα ὑπὸ διπλῆς ταινίας (πίν. 72α καὶ παρένθ. πίν. Ε'), ἔφερε δ' εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ ἐντὸς τριῶν τετραγώνων διαχώρων κεφαλὰς τριῶν μορφῶν (πίν. 72β, 73α-γ καὶ παρένθ. πίν. Ε'). Μετὰ τὴν πλήρη ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου τούτου καὶ τὸν καθαρισμὸν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ δαπέδου διεπιστώθη ὅτι: ἡ μὲν πρώτη μορφή εἶναι ὠρίμου ἀνδρὸς μετ' ἀνεμιζομένην μακρὰν κόμην, ἄγχιον βλέμμα καὶ μετ' δύο ἐρυθρὰς ταινίας ἐκ ψηφιδῶν πέριξ τοῦ μετώπου, δίχην διαδήματος· ἔσως πρόκειται περὶ τοῦ ἀρχηγοῦ (πολεμιστοῦ) τῆς περιοχῆς. Ἡ δευτέρα παραπλευρῶς μορφή εἰκονίζει νεαρὰν γυναῖκα μετ' μακρὰν ἀτημέλητον κόμην καὶ μετ' διάδημα (ταινίαν) εἰς τὸ μέτωπον ἐκ τεσσάρων σειρῶν κυανῶν ψηφιδῶν, πιθανῶς δὲ πρόκειται διὰ τὴν σύζυγον τοῦ πρώτου. Τέλος ἡ τρίτη κατὰ σειρὰν μορφή εἰκονίζει εὐτραφεῖ νεανίσκον ἢ νεάνιδα μετ' πλουσίαν κόμην.

2) Ὁπισθεν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἀνωτέρω ὀρθογωνίου χώρου, ἀνεσκάφησαν δύο δωμάτια (πίν. 74α) διαστάσεων τὸ μὲν πρὸς τὰ ἀριστερὰ 3.05×5.55 μ., τὸ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ 3.25×5.10 μ. Εἰς τὰ δωμάτια αὐτὰ ἀνευρέθη πλήθος κεράμων καλυπτέρων, διαστάσεων 0.50×0.20 μ., καὶ μεγάλων ὀπτοπλινθῶν

1. ΠΑΕ 1973, σ. 38 κέ.

διαστάσεων $0.43 \times 0.45 \times 0.06$ μ., εἰσῆρχετο δέ τις εἰς αὐτὰ ἐκ τοῦ ὡς ἄνω ὀρθογωνίου χώρου διὰ θυρῶν ἀνοίγματος τοῦ μὲν πρὸς τὰ ἀριστερὰ 0.98 μ., τοῦ δὲ δευτέρου πρὸς τὰ δεξιὰ 100 μ. Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων τούτων ἔφεραν ἰσχυρὸν κονίαμα μετ' ἐγγράμιου γραμμικῆς διακοσμήσεως πομπηγianoῦ ὕφους. Τὰ κάτω μέρη τῶν τοίχων ἐχωρίζοντο διὰ διπλῶν ταινιῶν εἰς πλαίσια (ταμπλάδες) πλάτους 0.96 μ. καὶ ὕψους ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 0.50 μ. ἄνωθεν τῶν ταμπλάδων εἰκονίζετο ζωγραφισμένη κορνίζα ὕψους 0.35 μ. με λευκὸν καὶ ἐρυθρὸν χρῶμα. Τὰ πλαίσια ἐχωρίζοντο με λευκὴν, ἐρυθρὰν καὶ καστανόχρουν ταινίαν, ἐντὸς δὲ τῶν πλαισίων ἦσαν ζωγραφισμένοι ἀκανόνιστοι κύκλοι με βαθὺ ἐρυθρὸν καὶ μελανὸν χρῶμα (πίν. 74β).

3) Πρὸς Βορρᾶν τοῦ ὡς ἄνω ὀρθογωνίου χώρου ἀπεκαλύφθη μεγάλη αὐλὴ διαστάσεων 8.25×9.30 μ., ἐστρωμένη διὰ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν διαφόρων μεγεθῶν κυμαινομένων μεταξὺ τῶν 0.40 ἕως 0.90 μ. πλάτους καὶ 0.80 ἕως 1.80 μ. μήκους (παρένθ. πίν. Ε'), παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τῆς ὁποίας ἀνευρέθη φρέαρ (δεξαμενὴ), διαμέτρου 0.55 μ. καὶ βάθους 7.95 μ., κατεσκευασμένον διὰ ξηρολιθιάς.

4) Ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ ὀρθογωνίου χώρου τῆς ἐπαύλεως ἀνευρέθη μαρμαρίνον κατώφλιον μήκους 1.92 μ. καὶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ ὀρθογώνιος χώρος διαστάσεων 2.42×6.55 μ., ὁ ὁποῖος ἦτο ἐστρωμένος με ψηφιδωτά. Ὁ χώρος οὗτος διεχωρίζετο παρὰ τὸ μαρμαρίνον κατώφλιον ἀπὸ μίαν ταινίαν πλάτους 0.55 μ., ἡ ὁποία ἔφερε τετράγωνα πλευρᾶς 0.22 μ., εἰς τὸ κέντρον τῶν ὁποίων εἰκονίζοντο μικροὶ σταυροὶ χρώματος ἐρυθροῦ. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ταινίαν ὑπῆρχε ἑτέρα ταινία πλάτους 0.86 μ., ἡ ὁποία ἔφερε διπλοῦν μαϊάνδρον (πίν. 75α καὶ παρένθ. πίν. Ε').

5) Παρὰ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ ὀρθογωνίου χώρου, ὅπου ἔφερε εἰς τὸ μέσον τὴν παράστασιν τῆς ἀπαγωγῆς τῆς Εὐρώπης, ἀνεσκάφη διαμέρισμα διαστάσεων 3.22×5.85 μ. Εἰς τὸ δωμάτιον τοῦτο εἰσῆρχετὸ τις ἐκ τοῦ ὡς ἄνω κεντρικοῦ ὀρθογωνίου χώρου διὰ θύρας ἀνοίγματος 0.76 μ. (παρένθ. πίν. Ε'). Τὸ δάπεδον τοῦ διαμερίσματος τούτου ἦτο ἐστρωμένον με λαμπρὰς ψηφιδωτὰς παραστάσεις τῆς ἀρχαίας μυθολογίας. Πέριξ τῶν τοίχων τοῦ δωματίου τούτου ἔτρεχε ταινία πλάτους 0.25 μ. με λευκὰς ψηφίδας καὶ ἐν συνεχείᾳ ἑτέρα ταινία πλάτους 0.58 μ. ἐκ τεμνομένων κύκλων, μετὰ δὲ ἄλλη ταινία πλάτους 0.37 μ. με διπλοῦν πολύχρωμον μαϊάνδρον διακοπτόμενον ἀπὸ μικρὰ τετράγωνα διάχωρα φέροντα ἀνθεμωτὰ σχέδια. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ χώρου τούτου ὑπῆρχον δύο τετράγωνα διάχωρα, διαστάσεων 1.06×1.14 μ., πλαισιούμενα με ἀλυσιδωτὰ πλέγματα πλάτους 0.16 μ. (πίν. 75β καὶ παρένθ. πίν. Ε').

Εἰς τὸ πρῶτον τετράγωνον διάχωρον εἰκονίζεται σχεδὸν κατὰ μέτωπον ὁ Ποσειδῶν κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὴν τρίαιναν, ἐνῶ με τὴν δεξιὰν ἀκκουμβᾷ τὸν ὄμον τῆς παρ' αὐτὸν ἰσταμένης θυγατρὸς τοῦ Δαναοῦ Ἀμυ-

μώνης, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς αὐτῆς ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή *AMY-MQNH* (πίν. 76α καὶ παρένθ. πίν. Ε'). Κατὰ τὴν μυθολογίαν¹ ἡ Ἀμυμώνη ἦτο θυγάτηρ τοῦ Δαναοῦ καὶ τῆς Εὐρώπης. Ὅτε ὁ Δαναὸς φεύγων τὴν ὀργὴν τοῦ ἀδελφοῦ του Αἰγύπτου ἦλθε μὲ τὰς πεντήκοντα θυγατέρας του ἐξ Αἰγύπτου εἰς τὴν παραλίαν τοῦ Ἀργούς, εὔρε τὴν χώραν κατὰξηρον καὶ ἄνδρον ἕνεκα τῆς ὀργῆς τοῦ Ποσειδῶνος κατὰ τοῦ Ἰνάχου καὶ ἔστειλε τὰς θυγατέρας του πρὸς ἀναζήτησιν ὕδατος. Ἐκ τούτων ἡ Ἀμυμώνη ὑπέστη ἐπίθεσιν Σατύρου, ἀπὸ τὸν ὅποιον τὴν ἔσωσε ὁ Ποσειδῶν, εἰς δὲ τὴν θέσιν, ἔνθα ὁ Ποσειδῶν συνεδέθη μετὰ τῆς Ἀμυμώνης, ἀνέβλυσε διὰ τῆς τριαινῆς του ὕδωρ ἐκ τῆς γῆς, ὅπερ ὠνομάσθη Λερναία πηγὴ ἡ Ἀμυμώνιος ποταμός. Ἐγέννησε δὲ ἡ Ἀμυμώνη ἐκ τοῦ Ποσειδῶνος τὸν Ναύπλιον, ἰδρυτὴν τῆς Ναυπλίας. Ἡ οὕτω παρουσιασθεῖσα πηγὴ τῆς Ἀμυμώνης τοῦ πλουσιωτέρου εἰς ὕδρευσιν διαμερίσματος τῆς Λέρνης, εἰς τὴν ἄλλως πτωχὴν εἰς ὕδατα περιοχὴν τοῦ Ἀργούς, ἔδωκεν ἀφορμὴν ὡς ἐκ τοῦ ἔλλου συνδυασμοῦ τοῦ ὀρεινοῦ μέρους πρὸς τὸ βασίλειον τοῦ Ποσειδῶνος, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ μύθου τῆς ἀγάπης τῆς Δαναΐδος Ἀμυμώνης πρὸς τὸν κυρίαρχον τῆς θαλάσσης, τὸν Ποσειδῶνα. Ἡ ἀγάπη καὶ ὁ σύνδεσμος οὗτος ἐν τῷ μύθῳ περιεχόμενος, ἦτο θέμα προσφιλὲς τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἐπὶ ἀγγείων, κατόπτρων, τοιχογραφιῶν, νομισμάτων καὶ δακτυλιοῦ.

Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ὁ μῦθος ὅτι οἱ πεντήκοντα υἱοὶ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Δαναοῦ Αἰγύπτου ἐξῆλθον πρὸς καταδίωξιν τῶν πεντήκοντα Δαναΐδων, ἀλλ' ὅταν ἦλθον εἰς Ἀργὸς παρεκάλουν τὸν Δαναὸν νὰ ἔλθουν εἰς γάμον μὲ τὰς θυγατέρας του· οὗτος ἐδέχθη καὶ παρασκευάζων τρομερὰν ἐκδίκησιν, μετὰ τὴν γαμῆλιν ἐορτὴν, δίδει εἰς ἐκάστην αὐτῶν ἐγχειρίδιον, καὶ μυστικῶς ὀρκίζει αὐτὰς νὰ σφάζουν τοὺς συζύγους κατὰ τὴν πρώτην νύκτα. Πᾶσαι ὑπήκουσαν, πλην τῆς Ὑπερμήστρας, ἥτις σφάζει τὸν σύζυγόν της Λυγκέα καὶ φεύγει μετ' αὐτοῦ εἰς Λυγκίαν χώραν, ἔνθα πηγάζει ὁ Ἰναχος. Αἱ κεφαλαὶ τῶν τέκνων τοῦ Αἰγύπτου ἐτάφησαν εἰς τὰ ἔλη τῆς Λέρνης, τὰ δὲ σώματα αὐτῶν ἐξετέθησαν πρὸ τῶν τειχῶν τοῦ Ἀργούς. Κατὰ τὴν παράδοσιν αἱ Δαναΐδες ἐξήγγισαν

1. P. DECHARME, *Μυθολογία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος* (Μετάφρασις Ἀδ. Ι. Ἀδαμαντίου), σ. 320, 321. (Βλ. δύο εἰκόνας σ. 321. Εἰς τὴν πρώτην ὁ Ποσειδῶν καὶ ἡ Ἀμυμώνη ἐνώπιον τοῦ ἔρωτος καὶ τῆς Ἀφροδίτης, εἰς τὴν ἄλλην ἡ Ἀμυμώνη ἵσταται ὀρθία μὲ τὴν κεφαλὴν κεκλιμένην κρατοῦσα ὕδριν πλησίον τοῦ θεοῦ μὲ τὴν τρίαιναν, στηρίζοντος τὸν πόδα ἐπὶ βράχου, βλ. καὶ σ. 620, 621.) Περὶ τοῦ ἰδίου, *Μυθολογία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος* (μετάφρασις Ἀλεξάνδρου Μ. Καραλῆ, 1891, σ. 387, 388 εἰκ. 92, 93 καὶ σ. 588· ὁμοίως σ. 709, 710). Βλ. καὶ W. H. ROSCHER, *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*, Erster band, zweite Abteilung, 1889 - 1890, σ. 1409₁. Εἰς εἰκ. σ. 327₂ εἰς νόμισμα τοῦ Ἀργούς εἰκονίζεται ὁ Ποσειδῶν καὶ ἡ Ἀμυμώνη. Περὶ καὶ Ἑγκ. Λεξ. Ἑλευθεροδάχνη, 1927, τ. Α', σ. 932, 933. Ὁμοίως ΑΠΟΛΛΟΔ., *μυθογράφος* (ἔκδ. Dindorf), II, 1. 4.

τὸ κακούργημα αὐτῶν τιμωρηθεῖσαι μετὰ θάνατον ἐν Ἄδου εἰς τὸ νὰ πληρῶσιν ἀπαύστως ὕδατος πίθους ἄνευ πυθμένος, ἐξ' οὗ καὶ «ὁ πίθος τῶν Δαναῶδων»¹.

Εἰς τὸ δεῦτερον τετράγωνον διάχωρον εἰκονίζονται τέσσαρες μορφαί (πίν. 76β καὶ παρένθ. πίν. Ε') ἐκτελεσμένοι με μικρὰς λεπτάς πολυχρώμους ψηφίδας. Εἰς τὸ μέσον κυριαρχεῖ ἡ μορφή ὠραίου νεανίου, ὅστις τείνει τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὰ ἄνω, ἔχει τὸν δεξιὸν πόδα τεταμένον καὶ κλίνει τὸ σῶμα του πρὸς τὰ ἀριστερά, στριβίζον διὰ τοῦ πέλματος τὸν κεκλιμένον εἰς τὸ γόνυ ἀριστερόν πόδα του εἰς τὸ ἔδαφος. Πέριξ τοῦ νεανίου ἴστανται τρεῖς γυναικεῖαι μορφαί, αἱ ὁποῖαι, ὡς φαίνεται, ἐπιχειροῦν διὰ τῶν χειρῶν νὰ ἀπαγάγουν αὐτόν, ἐνῶ οὗτος ἀντιδρᾷ προσπαθῶν νὰ διαφύγῃ. Ἐκ τῆς ψηφιδωτῆς ἐπιγραφῆς ΥΛΑC, ἣτις σφίζεται ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ νέου καὶ ἀναγράφει τὸ ὄνομά του (πίν. 77α-β καὶ παρένθ. πίν. Ε'), συνάγεται ὅτι πρόκειται περὶ τῆς γνωστῆς μυθικῆς παραστάσεως τῆς ἀρπαγῆς τοῦ ὠραίου νεανίου Ὑλα ὑπὸ τῶν Νυμφῶν τῶν πηγῶν.

Κατὰ τὸν μῦθον² ὁ Ὑλας ἦτο υἱὸς τοῦ βασιλέως τῆς Μυσίας Θειοδάμαντος, ἐξέχων ἐπὶ κάλλει, ὡς ὁ Ὑάκινθος καὶ ὁ Ἀδωνις.

Ὁ Ἡρακλῆς φονεύσας τὸν πατέρα του παρέλαβε τὸν Ὑλαν μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸν κατέστησε πιστὸν σύντροφόν του καὶ εὐνοοῦμένον του. Ὅταν οἱ Ἀργοναῦται προσωρμίσθησαν εἰς τὴν Προποντίδα, εἰς τὰ παράλια τῆς Βιθυνίας, ὁ νεαρὸς Ὑλας ἐστάλῃ πρὸς ἀναζήτησιν πηγῆς διὰ νὰ ἀντλήσῃ τὸ ὕδωρ τὸ ἀναγκαῖον διὰ τὰ συμπόσια τῶν συντρόφων του. Ὑπὸ χλοερὸν ἄλσος, ὅπου τὸ ἔδαφος ἦτο στολισμένον διὰ λαμπρῶν ἀνθέων καὶ θάμνων διακρίνει πηγὴν. Πλησιάζει, κύπτει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ὑδάτων καὶ βυθίζει εἰς αὐτὰ τὴν ὑδρίαν· ἀλλ' αἱ θεῖαι (Νύμφαι) κάτοικοι τῆς πηγῆς, εἶδον τὸν ὠραῖον νεανίαν, ἐξέρχονται ἀπὸ τοὺς πυκνοὺς καλάμους τῆς πηγῆς καὶ παρασύρουν τὸν Ὑλαν διὰ τῆς χειρὸς εἰς τὰ βάθη τῆς λαμπρᾶς τῶν κατοικίας, ὅπου μὲ πολλὰς θωπείας δοκιμάζουν καὶ προσπαθοῦν νὰ κατευνάσουν τὸν φόβον του. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἡρακλῆς ἀνήσυχος τρέχει ἐδῶ καὶ ἐκεῖ πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ ἀγαπημένου νεαροῦ συντρόφου του, τὸν καλεῖ τρεῖς φορές, ἀλλ' ἡ φωνὴ τοῦ Ὑλα, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ τοῦ ἀποκριθῇ, χάνεται εἰς τὰ βάθη τῶν ὑδάτων. Ὁ μῦθος προσέθεσεν ὅτι ὁ ἥρωας ἠπειλήσῃ νὰ καταστρέψῃ ὅλοκληρον τὴν χώραν,

1. Πηγὰὶ τοῦ μύθου: ΑἲΣΧ. Ἰκέτ. ΑΠΟΛΛΟΔ. Β, 1,5. ΥΓΙΝΟΣ, Μ50. 168 - 170.

2. ΑΠΟΛΛΟΔ. (ἐκδ. Dindorf) III, 1, 4. ΑΠΟΛΛΩΝ. Ἀργον. 1, 1207 - 1240. ΘΕΟΚΤ. XIII, 45. ΣΤΡΑΒ. 12, 564. W. H. ROSCHER, Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie, Erster Band, zweite Abteilung, σ. 2795: δίδεται παρομοία εἰκὼν τῆς ἀρπαγῆς τοῦ Ὑλα, εἰς τοιχογραφίαν τοῦ Herculaneum. (Περὶ Herculaneum u. Pompeji gest. v. H. Roux Aine 2. Taf. 22.) Ἐγκ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη, 1931, τ. 12, σ. 441.

ἀν δὲν ἀνεκαλύπτετο ὁ ὕλας νεκρὸς ἢ ζῶν. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἰς ὥρι-
σμένην ἡμέραν οἱ κάτοικοι τοῦ Προυσίου καὶ τῶν περιχώρων διασκορπίζονται
ἐπὶ τοῦ ὅρους προφέροντες δι' ἰσχυρῶν κραυγῶν καὶ ἐπανειλημμένως τὸ ὄνο-
μα τοῦ Ὑλα.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν σκηνὴν τῆς ἀπαγωγῆς τοῦ Ὑλα, παρουσιάζει ἡ ἀποκα-
λυφθεῖσα ψηφιδωτὴ παράστασις, εἰς τὸ κάτω δεξιὸν μέρος τῆς ὁποίας διακρί-
νεται ἡ πεσοῦσα ὕδρια, τὴν ὁποίαν ἐκράτει ὁ Ὑλας (πίν. 76β).

Ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τῶν συνοδευουσῶν τὰ ψηφιδωτὰ ἐπιγραφῶν (γραμμά-
των) AMYMWΩNH καὶ YΛAC συνάγεται ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ καὶ ἐπομένως καὶ
τὸ κτήριον πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τοὺς περὶ τὸν 2ον ἢ τὸν 3ον μ.Χ. αἰ.
χρόνους. Ἡδὴ ἀπὸ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. τὸ C ἐμφανίζεται εἰς τὰς ἐλληνικὰς ἐπι-
γραφὰς ὡς Σ, ἐνδιάμεσον καὶ τελικόν, ἢ δὲ χρήσις του διευρύνεται κατὰ τὰς
περιόδους 120 - 210 καὶ 210 - 5ον μ.Χ. αἰ.¹

Τὸ Ω μικρὸν ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον τὸ 160 π.Χ., μετὰ ταῦτα δὲ εἰς ἐπιγραφὰς
τῶν περιόδων 30 - 50, 50 - 120, 120 - 210 καὶ κυρίως 210 - 5ον μ.Χ. αἰ.²
Γενικῶς ἡ χρήσις τῶν γραμμάτων Α Μ Λ Δ C ω γενικεύεται κατὰ τοὺς
2ον καὶ 3ον μεταχριστιανικοὺς αἰῶνας, ὅτε καὶ διεδόθησαν εὐρύτατα τὰ ἐλλη-
νικὰ παγανιστικὰ ἀλφάβητα³.

Ἐν συμπεράσματι, ἡ χρήσις τοῦ C ὡς τελικοῦ Σ, τῶν Α, Λ, εἰς γωνιώδη
σχεδὸν μορφήν καὶ ὑπερεξέχουσαν τὴν δεξιὰν κεραίαν, τοῦ Μ μετὰ καμπυ-
λουμένων τῶν σκελῶν, καὶ τοῦ ω μικροῦ, πεπλατυσμένου, εἶναι εὐρυτάτη εἰς
ἐπιγραφὰς τοῦ 2ου καὶ 3ου μ.Χ. αἰ.⁴

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως ἐγένετο καὶ ἡ
ἀνασκαφὴ ἀρχαίου τοίχου, ὅστις ἐπεσημάνθη ὀλίγα μέτρα ΒΔ τῆς Ρωμαϊκῆς
ἐπαύλεως (εἰκ. 1β). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐπεκτεινόμενος πρὸς Βορρᾶν τῆς ἐπαύλεως
ἀνεσκάφη εἰς μήκους 30.20 μ. καὶ διεπιστώθη ὅτι εἶναι ἐκτισμένος μετ' ἀρχαίους
μεγάλους μαρμαρίνους δόμους καὶ ἔχει πᾶχος 1.57 μ. Πλησίον τῆς ἐπαύλεως

1. W. LARFELD, Handbuch der Griechischen Epigraphik, 1907, σ. 396, πίν. III, καὶ σ. 489 - 499, 504, πίν. II. L. H. JEFFERY, The Local Scripts of Archaic Greece, 1961, σ. 114. Βλ. σχετικῶς M. GUARDUCCI, Epigrafia Greca, τ. III, 1974, σ. 97, εἰκ. 42 - 529. 195, εἰκ. 78 (μωσαϊκὰ ἐπιγραφαὶ ἐξ Ὁστίας τοῦ 2ου καὶ 3ου μ.Χ. αἰῶνος), σ. 449, εἰκ. 171 (μωσαϊκὴ ἐπιγραφὴ Πάφου τῆς Κύπρου τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.), σ. 448, εἰκ. 170 (μωσαϊκὴ ἐπιγραφὴ Θηβῶν Βωιωτίας, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.) κλπ.

2. LARFELD, ἑ.δ. σ. 477, 490, 500, 501, 505, πίν. II. Ὁμοίως GUARDUCCI, ἑ.δ. σ. 97, εἰκ. 42. 529, εἰκ. 218.

3. C. KAUFMANN, Handbuch der Altchristlichen Epigraphik, 1917, σ. 450 καὶ 457. Βλ. καὶ παρὰ A. WILHELM (Beiträge zur Griechischen Inschriftenkunde, 1909, ἀριθ. 86).

4. Βλ. ἐν IG II/III /2, 1069, 1088, 1092, 1102, 1115, 1120. Ὁσαύτως εἰς J. REYNOLDS, The Equites Romani at Balagrae in Cyrenaica, in Libya Antiqua, τ. VIII, 1971, σ. 43 ἀριθ. 1 (τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.).

ὁ τοῖχος οὗτος κατέληγεν εἰς ὀρθογώνιον πύργον διαστάσεων 6.50×7.61 μ. (πίν. 78α). Ἐπὶ τοῦ τοίχου καὶ πλησίον τοῦ πύργου εὐρέθη ἐντειχισμένος κοσμήτης (κορνίζα) ἐκ λευκοῦ μαρμάρου διαστάσεων 0.83×0.16 μ. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κορνίζης καὶ ἐπὶ πλάτους 0.11 μ. ὑπάρχει γλυπτὸς διάκοσμος με ἔλικας, αἵτινες κατὰ ζεύγη στέφονται ἀπὸ ἀνθέμια καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἐκφύονται ἄνθη λωτοῦ καὶ ἀκάνθης (πίν. 78β). Ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τοῦ κοσμήτου (κορνίζης) καὶ τῆς μορφῆς τοῦ ἀνθεμίου συνάγεται ὅτι πρόκειται περὶ ἐπιστέψεως ἀναθηματικῆς στήλης ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ ἐκτέλεσις τῆς διακοσμῆσεως καὶ τῶν κυματίων τῆς κορνίζης εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελῆς.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἀρχαίου ὡς ἄνω τοίχου εὐρέθησαν ἐρριμμένοι πολλοὶ μαρμαρίνοι δόμοι ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνασκαπτομένου τοίχου, ὅστις λόγῳ τοῦ πάχους του (1.57 μ.) καὶ ἐπειδὴ καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ὀρθογώνιον πύργον πιθανῶς νὰ ἐχρησίμευεν ὡς ὀχυρωματικὸς τοῖχος ἢ νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ ἀρχαῖον γυμνάσιον τῆς παλαιᾶς Ἀμφιπόλεως. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τοίχου τούτου ἀνευρέθησαν πολλὰ τεμάχια δωρικῶν κιονοκράνων, βάσεων, μαρμαρίνη κεφαλὴ γυναικὸς καὶ ἐνεπίγραφον μαρμαρίνον τεμάχιον διαστάσεων 0.35×0.47 μ. με μεγάλα γράμματα ὕψους 0.7 μ. ρωμαϊκῶν χρόνων· ἀναγινώσκει δέ τις (πίν. 78γ):

H ΘΥΓΑΤ(HP)

YATΩ

Τέλος κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἀρχαίου, παρὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἔπαυλιν, τοίχου ἀνευρέθησαν δύο χαλκᾶ νομίσματα, τὰ ὅποια μετὰ τὸν καθαρισμόν ἐταυτίσθησαν ὑπὸ τῆς ἐφόρου τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν κ. Ἀδαμ. Οἰκονομίδου ὡς ἀκολουθῶς:

1. Φίλιππος Β', υἱὸς τοῦ Ἀμύντου καὶ πατὴρ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (386 - 336 π.Χ.), πρβ. SNG Cop., ἀρ. 618 κέ.

2. Κάσσανδρος, ὁ πρεσβύτερος υἱὸς τοῦ Μακεδόνα στρατηγοῦ Ἀντιπάτρου. Περὶ τὸ 306 - 297 π.Χ. Πρβ. SNG Cop., ἀρ. 1142 κέ.

Ῥωσάτως κατὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἀνασκαφὴν τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως, ἀνευρέθησαν τέσσαρα νομίσματα, τὰ ὅποια μετὰ τὸν καθαρισμόν ἐταυτίσθησαν ὑπὸ τῆς ἐφόρου τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν ὡς κάτωθι:

1. Θεσσαλονίκη, ἐποχῆς Γορδιανοῦ (238 - 244 μ.Χ.). Πρβ. δι' ὅπ. ὅψιν SNG Cop., ἀρ. 417 κέ.

2. Λυσίμαχος, στρατηγὸς Μ. Ἀλεξάνδρου (περὶ τὸ 360 - 281 π.Χ.). Πρβ. Lieshine, σ. 157, ἀρ. 1440.

3. Ἐφesus, ἐποχῆς Καρακάλλα. Πρβ. Mionnet, III, σ. 112, ἀριθ. 380 καὶ δι' ὅπ. ὅψιν Ἐλαγάβαλος (218 - 222).

4. Κιστοφοριακόν, ἐποχῆς Αὐγούστου (63 π.Χ. - 14 μ.Χ.).

6. ΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

(Πίν. 79 - 87)

Ἡ μικρὴ πίστωση, ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία κατὰ τὸ 1975, ἦταν ἀρκετὴ μόνο γιὰ νὰ συνδέσω τὰ νήματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν μου στὴ Μακεδονία μετὰ τὴν ἐξαετῇ ἀπουσία μου στὴν Πάτρα καὶ στὰ Ἰωάννινα.

Ἀπὸ τίς σωστικὲς ἢ συστηματικὲς ἀνασκαφές, ποὺ ἔμειναν στὴ μέση μὲ τὴ «μετάθεσή» μου τὸν Μάιο τοῦ 1969, ἔκρινα σκόπιμο καὶ ἐπεῖγον νὰ ἐπανέλθω κατὰ τὸ 1975:

α) Στὸ ναὸ τοῦ Ἀμμωνος Διὸς στὴ Χαλκιδική, ὅπου ἔσκαψα κατὰ τὰ ἔτη 1968 - 1969¹,

β) Στὴν Πέλλα, ὅπου γιὰ τελευταία φορὰ εἶχα σκάψει τὸ 1968²,

γ) Στὴ Μίεζα, πιδ ἐντοπισμένα στὸ Νυμφαῖο, ὅπου δὲν τελείωσε ἡ ἀνασκαφή³, καὶ

δ) Στὴ Λευκόπετρα καὶ στὸ Μουσεῖο Βεροίας, ὅπου φυλάσσονται οἱ ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφές καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα τοῦ 1965 ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Μητροῦς Θεῶν Αὐτόχθονος⁴.

Σύντομες ἐκθέσεις ἔχουν δοθῇ ἤδη γιὰ τὸ ἔργο στὸ

1. ΝΑΟΣ ΑΜΜΩΝΟΣ ΔΙΟΣ ἱερὸ τοῦ Ἀμμωνος Διὸς. Ὡς γνωστὸν ἐντοπίσθηκε ὕστερα ἀπὸ σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὴν Καλλιθέα (πρῶ-
ην Μὰλ Τεπε) τῆς χερσονήσου Παλλήνης, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀθυτος,
ποὺ διατηρεῖ παραλλαγμένο τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας Ἀφύτιος.

1. ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 312, ὅπου τὸ νέο ὄνομα τοῦ πρώην Μὰλ Τεπε γράφεται κατὰ λάθος Νέα Καλλιθέα, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Καλλιθέα, ἐκτενέστερα ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 354 κέ., ὅπου τὸ ἴδιο λάθος στὴ σ. 375, σημ. 16.

2. ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 307 κέ. Τὰ Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία τελικὰ δὲν δημοσιεύθηκαν σὲ τόμο τοῦ περιοδικοῦ Balkan Studies, ὅπου ἀναφέρεται (αὐτόθι σημ. 42), ἀλλὰ σὲ ἰδιαιτερό τόμο μὲ τίτλο: Ἀρχαία Μακεδονία, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26 - 29 Αὐγούστου 1968, Θεσσαλονίκη 1970. Τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Πέλλα μέρος αὐτόθι σ. 220 κέ.

3. ΠΑΕ 1968, σ. 65 κέ.

4. ΑΔ 21, 1966, Χρονικά, σ. 352 κέ., πρβ. Μακεδονικά 7, 1967, σ. 343 κέ., 9, 1969, σ. 200.

Ἀφορμὴ ἔδωσαν σκαφικὲς ἐργασίες μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα τύπου Fuchs γιὰ τὴ θεμελίωση μεγάλου τουριστικοῦ ξενοδοχείου. Μὲ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα ἀνοίχθηκαν δύο ὁμάδες ἀπὸ παράλληλες τάφρους καὶ τὰ προϊόντα τῆς ἐκσκαφῆς ἀπέθεσε ὁ χειριστὴς τοῦ μηχανήματος σὲ σωρούς (πίν. 79α). Μεταξὺ τῶν δύο ὁμάδων ἐπιμήκων τάφρων ἐσκάφη ἄλλη κυκλική, ποὺ ἐπίσης διακρίνεται στὴν εἰκόνα. Δὲν γνωρίζω ἄλλη καταστροφή τόσο βράνυση σὲ τόση ἔκταση.

Μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης οἱ ἐκσκαφὲς σταμάτησαν καὶ οἱ ὑπεύθυνοι τῆς καταστροφῆς παραπέμφθηκαν στὰ Δικαστήρια. Γιὰ τὴν κατασκευή τοῦ ξενοδοχείου δοκιμάσθηκαν ἄλλες θέσεις. Κατεδαφίσθηκε τὸ μεγαλύτερο κτίσμα τοῦ κτήματος (πίν. 79β), ποὺ ἦταν Μετόχι τῆς Μονῆς Παντελεήμονος τοῦ Ἀγίου Ὁρους πρὶν ἀγορασθῇ ἀπὸ τὸν Ἀγαπητὸ Τρικαλιώτη, ἔγιναν καὶ ἐδῶ τομὲς δοκιμαστικὲς κατὰ τὸ 1969, καί, ἀφοῦ βεβαιώθηκε πὼς μόνο λείψανα μᾶλλον ἀσημάντων κατασκευῶν μεταγενεστέρων ὑπῆρχαν, ἐπετράπη νὰ κτισθῇ τὸ πελώριο ξενοδοχεῖο στὴ θέση αὐτή. Ἡδὴ λειτουργεῖ ἀπὸ ἐτῶν μὲ τὸ ὄνομα: Ἀμμων Ζεύς.

Μετὰ τὴ «μετάθεσή» μου στὴν Πάτρα ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης μὲ ἔφορο τὸν κ. Ἀνδρέα Βαβρίτσα, συνέχισε τὴν ὑπηρεσιακὴ — ὅπως μοῦ ἐξήγησε ἡ κ. Γιούρη — μέριμνα γιὰ τὸ χῶρο. Ἀντιμετώπισε δηλαδὴ κυρίως τὸ πρόβλημα τῆς ἀπαλλοτριώσεως καὶ γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν τὰ ὅρια τοῦ ἀπαλλοτριωτέου χώρου συνεχίσθηκαν οἱ σκαφικὲς ἐρευνες¹.

Ἐγινε ὅμως καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ποὺ δὲν ἦταν ἀπαραίτητη γι' αὐτὸ τὸ σκοπό, στὸν ἴδιο τὸ ναό. Ἐπίσης ἔγιναν μετατοπίσεις ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὴ θέση ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Ἔτσι π.χ. ἄλλαξαν θέση, ὅπως διαπίστωσα τὸ 1975, κομμάτια ποὺ δὲν βρέθηκαν «κατὰ χώραν», ἀλλ' ὅπως φαίνονται σὲ εἰκόνα ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ (πίν. 80α). Ἡ πλίνθος, ποὺ βρέθηκε ἀνεστραμμένη (καλύτερα φαίνεται στὴν εἰκόνα ΑΔ 23, 1970, Χρονικά, πίν. 305α), εἶναι τώρα τοποθετημένη πρόχειρα, ἀλλ' ἀπατηλά, πρὸς ΒΑ τῶν πλίνθων τῆς πλακοστρώσεως τῆς στοᾶς, ποὺ εἶχαν εὑρεθῇ «κατὰ χώραν» (ΑΔ, ἑ.ἀ. ἄνω δεξιὰ). Πλίνθοι τῶν βαθμίδων, ποὺ εἶχαν εὑρεθῇ διάσπαρτοι, ἔχουν ἐπίσης τοποθετηθῇ στὴν ἴδια γωνία τοῦ ναοῦ καὶ σὲ ἄλλες θέσεις, ἐνῶ λείπουν λίθοι ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ «θεάτρου».

Χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους, δραστικώτερη ἦταν ἡ ἀνασκαφικὴ ἐπέμβαση μπροστὰ στὴ νότια στενὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Ἐδῶ διαπιστώθηκαν δύο διαδοχικοὶ «βωμοί», ἀπεκαλύφθη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ «θεάτρου» καὶ εὑρέθηκαν ὄστρακα, σπαράγματα γλυπτῶν καὶ θραύσματα μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα ἐσθῆριξαν ριζικὲς λύσεις τοπο-

1. AAA 4, 1971, σ. 356 κέ. (Ε. ΓΙΟΥΡΗ).

γραφικῶν, ἀρχιτεκτονικῶν καὶ χρονολογικῶν προβλημάτων¹, μὲ κάποια σπουδῇ, νομίζω, ἀφοῦ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐκτεθῇ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ δὲν ἔχουν περιγραφῇ τὰ πράγματα, στὰ ὅποια, ὑποτίθεται, στηρίζονται τὰ συμπεράσματα.

Ἡ κάποια προχειρότητα καὶ σπουδῇ διαπιστώνεται μὲ τὴν πρώτη ἀνάγνωσιν. Παρατηρῶ σχετικᾶ:

α) Ὑπολογίζεται «ἐκτάσεως 20 περίπου στρεμμάτων ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ» (ἡ τῶν Ἱερῶν; ἰδὲ κατωτ.). Ὑποτίθεται ὅτι ἔτσι;

β) Κατὰ τὸ 1969 δὲν εἶχε ἀποκαλυφθῇ «τὸ πόδιον τοῦ ναοῦ»². Ἐφ' ὅσον γνωρίζω, πόδιον ὁ ναὸς δὲν εἶχε. Ὅπως δὲν εἶχε πόδιον δὲν ἀπεκαλύφθη³.

γ) Γίνεται λόγος κατ' ἐπανάληψιν γιὰ κτίσμα «μὲ κερίδας». Δὲν ὑπάρχουν κερίδες. Φαίνεται καθαρὰ καὶ στίς εἰκόνες⁴. Κερίδες εἶναι «wedge shaped division of the seats in the theatre»⁵.

δ) Ὁ «βωμός», τοῦ ὁποίου τὸ μῆκος εἶναι αἶσον περίπου μὲ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, ὑποτίθεται ὅτι «εἶναι ὁ ἀρχικὸς βωμός τοῦ ναοῦ» (σ. 359), ὁ δὲ λίθινος θριγκὸς «εἶναι, πιθανώτατα, ὁ ἀρχικὸς θριγκὸς τοῦ ναοῦ». Ἀλλ' ὁ «βωμός» ἔχει περίεργο σχῆμα, κατασκευὴ καὶ πρὸ παντὸς προσανατολισμὸ διαφορετικὸ πρὸς τὰ σωζόμενα θεμέλια, στὰ ὅποια ἀποδίδεται ὁ λίθινος «ἀρχικὸς θριγκὸς τοῦ ναοῦ». Τὰ πράγματα ὅπως ἐρμηνεύονται φαίνονται ἀσυμβίβαστα.

ε) Ἡ ἀπόδοση ὅλων τῶν διαφόρων κεραμώσεων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν ρυθμῶν στὸν ἴδιον ναὸ εἶναι συζητήσιμη καὶ πάντως δὲν τεκμηριώνεται ἀκόμα.

στ) Τὸ ὅλικο εἶναι «κογχυλιάτης» (σ. 360), ἴσως μόνον κατὰ πολὺ μικρὸ μέρος. Γενικὰ δὲν εἶναι κογχυλιάτης, ἀλλ' ἀσβεστόλιθος ὅπως δὲν εἶχε, ὅμοιος μὲ πωρόπετρα, ἴσως ἐγχώριος.

ζ) Στὴν ἐνεπίγραφη βάση τοῦ ἀναθήματος εἰς Ἀπόλλωνα Καναστραῖον σώζεται πλὴν ἄλλων «καὶ κορμὸς δένδρου μὲ ὅσιν ἀριστερά του» (σ. 361), ἀλλὰ τοῦτο εἶναι τυπογραφικὸ λάθος μᾶλλον. Τὸ σωζόμενο πάντως εἶναι ὅφιν καὶ σώζεται πράγματι μέρος του.

Αὕτη ἡ ἐνεπίγραφη βάση δημιουργεῖ σοβαρότερο ζήτημα, ἂν χρησιμοποιηθῇ ὡς ἐνδείξη γιὰ τὴν τοπογραφίαν, μὲ ἰσοτιμία, ὅπως οἱ ἄλλες ἐνδείξεις, ποὺ στήριξαν στὴν ἀρχὴ δυνητικὰ καὶ στὸ τέλος ἀνεπιφύλακτα τίς ὑποθέσεις:

1. AAA 4, 1971, σ. 356 κέ.

2. AAA, ἔ.δ. σ. 356 καὶ 358.

3. Εἶναι ἀρετό, ἂν εἶναι ἀνάγκη, νὰ ἰδῇ κανεὶς πρόχειρα τί εἶναι πόδιον, D. S. ROBERTSON, A Handbook of Greek and Roman Architecture, 1945, σ. 387, λ. *Podium*, W. B. DINSMOOR, The Architecture of Ancient Greece, 1950³, σ. 394, λ. *Podium*, πρβ. A. W. LAWRENCE, Greek Architecture, 1957, σ. 131.

4. AAA, ἔ.δ. σ. 357 κέ., εἰκ. 1 καὶ 7.

5. LIDDEL - SCOTT - JONES, λ. *kerkis* III. Πρβ. D. S. ROBERTSON, ἔ.δ. σ. 382, λ. *Cuneus*, ἂν εἶναι ἀνάγκη.

α) «κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., οἱ Ἀφυταῖοι . . . ἰδρύνουν τὸ Ἱερὸν τῶν Νυμφῶν καὶ τοῦ Διονύσου» (σ. 362),

β) «πρόκειται περὶ Ἱεροῦ, πιθανώτατα Θεσμοφορίου, ὡς δεικνύει ἡ εὕρεσις τοῦ καρποῦ τῆς ροιᾶς» (σ. 364),

γ) «Εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Διονύσου λοιπὸν ἰδρῦθῃ, προφανῶς, τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμμωνος Διὸς κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Διονύσου ὑπῆρχεν ἐπίσης, Θεσμοφόριον, καὶ ἐλατρεύετο ὁ Ἀπόλλων Καναστραῖος» (σ. 366), καὶ

δ) «Ἡ Ἀφυτις συμφῶνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἰδρῦθῃ εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.» (σ. 366)¹.

Στὰ ἀνωτέρω καὶ στὰ συμφραζόμενά τους δὲν εἶναι σαφὲς ἂν καὶ ποῦ νοεῖται νῶς, ἐπίσης δὲν εἶναι σαφὲς τί νοεῖται ὡς Ἱδρυση Ἱεροῦ, ἀλλ' ὅπως δὲ ἴπο-
τε οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς ἀπεκάλυψαν περισσότερα τοῦ ἐνὸς κτίσματα:

α) «τοῖχον μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. . . πιθανώτατα Θεσμοφόριον» (σ. 363 κέ.),

β) «στυλοβάτην κτηρίου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὡς τεκμαίρεται ἐκ τῆς πρὸ αὐτοῦ εὐρεθείσης πηλίνης ἀναγλύφου σίμης (εἰκ. 19), ἡ ὁποία εἶναι τοῦ ἰδίου τύπου μὲ τὰς σίμας τοῦ ἱαοῦ».

Αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν πεποιθήσή μου ὅτι εἶναι ἀκόμα παρακινδυνευμένο νὰ ἀποδώσωμε στὸν ἀνεσκαμμένο ναὸ καὶ σὲ διαδοχικὲς οἰκοδομικὰς φάσεις του τίς κεραμώσεις, ποὺ διαπιστώσαμε, μάλιστα μὲ τίς γνωστὲς συνθῆκες, δηλαδὴ μὲ κατεστραμμένη στρωματογραφία.

Κατὰ τὸ 1975, ποὺ ξαναγύρισα στὸ Ἀμμώνιο μὲ τὰ ἡμερολόγια, τίς φωτογραφίες, τὰ σχέδια καὶ τίς ἀναμνήσεις μου, δὲν εἶχα τὴ δυνατότητα γιὰ πραγματικὴ σκαφή, ἀλλὰ μόνο γιὰ καθαρισμοὺς ἐπιφανειακοὺς. Μὲ τὴ βοήθεια φοιτητῶν καὶ τοῦ Ἀργύρη Κούντουρα, καθάρισαμε συνδέσμους καὶ μοχλοβόθρια, ἐλέγξαμε στὶς λεπτομέρειές τους τὰ παλαιὰ σχέδια καὶ κάναμε καινούρια λεπτομερειακά, ἀναγνωρίσαμε τίς παλαιὰς φωτογραφίες καὶ κάμαμε νέες, γυρίσαμε τὸν τόπο γιὰ συμπληρωματικὸ κατατοπισμὸ κλπ.² Ἐπίσης εἶδαμε τὰ κινήτὰ εὐρήματα στὸ Μουσεῖο τοῦ Πολυγύρου, ποὺ εἶναι εἴτε ἐκτεθειμένα,

1. Ἀλλὰ ἡ Ἀφυτις κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο πῆρε τὸ ὄνομα «ἀπὸ Ἀφύτου τινὸς ἐγγχωρίου» καὶ στὴ θέση τοῦ Ἱεροῦ θὰ ἔδινε ἀνέκαθεν σπουδαιότητα ἡ πηγὴ τοῦ νεροῦ, βασικὸς παράγων καὶ τῆς λατρείας. Στὴν πρόσφατη Princeton Encyclopedia of Classical Sites, 1976, ἡ Ἀφυτις εἶναι σωστὰ τοποθετημένη στὸ χάρτη 9, ἀλλὰ τὸ κείμενο (λ. *Arphyltis*) δὲν εἶναι ἐνημερωμένο.

2. Ὁφείλω νὰ εὐχαριστήσω] γιὰ τὴ βοήθειά τους τὸν ἐμπειρο σχεδιαστὴ κ. Ἀργύρη Κούντουρα, τοὺς φοιτητὰς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ.κ. Λεωνίδα Πάκα καὶ Γιάννη Λαμπρινίδη καὶ τίς θυγατέρες μου Σοφία καὶ Βασούλα Πέτσα — ἡ μιὰ φοιτήτρια τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἡ ἄλλη τὴν ὥρα (1976 - 1977) ὑπότροφος φοιτήτρια τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὸ Smith College, Northampton, Mass. Πρόσφεραν ἐθελοντικὰ τίς ὑπηρεσίες τους.

εἴτε μὲ τάξῃ ἀπλωμένα στὰ ράφια τῆς Ἀποθήκης. Ἀφήσαμε τὴ μελέτη τους γιὰ προσεχῇ περίοδο, ἕως τοῦ χρόνου.

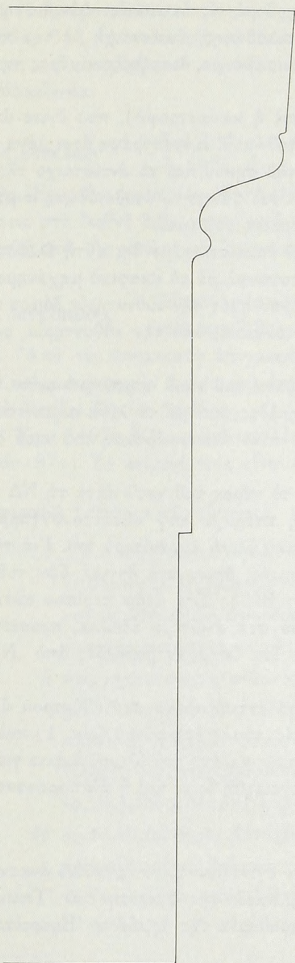
Ἐδῶ εἶναι καιρὸς νὰ δώσωμε λίγες ἀκόμα ἀνασκαφικὲς εἰκόνες, ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ δοθοῦν μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ 1969 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο.

Ὅκτῳ εἶναι συνολικὰ οἱ δόμοι, τῶν ὁποίων σώζονται μέρη («κατὰ χώραν») στὰ λείψανα τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἄνω εἶναι πέντε δόμοι θεμελίου, ἡ εὐθυνηρία, ἡ βαθμίδα μὲ ὑποτομές, ὅπως καὶ ὁ δόμος τοῦ στυλοβάτη, στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸ πλακόστρωτο τῆς στοᾶς τοῦ πτεροῦ, τοῦ ὁποίου σώζονται ἐπίσης λίθοι «κατὰ χώραν».

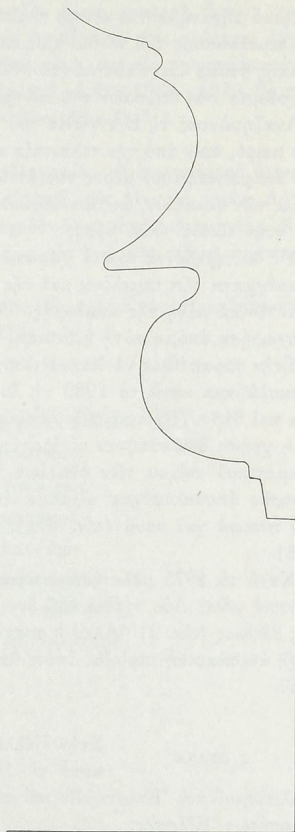
Στὶς εἰκόνες διακρίνονται πλίνθοι «κατὰ χώραν» τοῦ πλακοστρώτου τῆς στοᾶς (πίν. 80α, κάτω ἀριστερὰ καὶ καλύτερα, 80β ἄνω). Πλίνθοι τοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς πρώτης βαθμίδος ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὶς ὑποτομές (πίν. 80α, μπροστὰ) καὶ ξεχωρίζουν μεταξὺ τους ἀπὸ τὴ διαφορὰ τοῦ ὕψους (στυλοβάτης 0.31 μ., βαθμίδα 0.275 μ.). Ἡ βαθμίδα, ὅπως καὶ ὁ στυλοβάτης λείπουν σχεδὸν σ' ὅλο τὸ μῆκος τῶν πλευρῶν, ἐνῶ διατηρεῖται ἡ εὐθυνηρία, τῆς ὁποίας οἱ πλίνθοι συνδέονταν μὲ ζηταμόρφους συνδέσμους (πίν. 80α καὶ 81α). Μετακινημένες πλίνθοι πρώτης βαθμίδος καὶ στυλοβάτου εὐρέθησαν καὶ στὴ νότια πλευρὰ, κατὰ τὴ ΝΔ γωνία, ὅπου μεταγενέστερα προσεκολλήθη καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ «θεάτρου» (πίν. 81β). Ἄλλη βρέθηκε ἀνεστραμμένη (μὲ τὶς ὑποτομές ἄνω), ὅπως φαίνεται στὸ μέσον περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς (πίν. 82α), ἐνῶ στὸ ἄκρο τῆς ἴδιας πλευρᾶς διατηρεῖται ἡ ΝΑ γωνία τῆς εὐθυνηρίας (πίν. 82α, δεξιὰ).

Καθὼς ἀνοίξε τὶς τάφρους τὸ σκαφικὸ μηχανήμα, κατέστρεψε ζῶνες τῆς θεμελιώσεως, ἀλλὰ καὶ δημιουργήσε τὴ δυνατότητα νὰ ἰδοῦμε τὴ συμπαγῆ κατασκευὴ τῆς καὶ τὴν τοιχοδομία τῆς. Τὴ συμπαγῆ κατασκευὴ ἐπέβαλλε ἕως ἡ γειννίαση μὲ τὴ θάλασσα καὶ ἡ ἔλλειψη στέρεου βράχου σὲ ἐπίπεδο ψηλότερο ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας. Ἡ θεμελίωση πατάει σὲ χῶμα. Γι' αὐτὸ ἔγιναν πέντε δόμοι θεμελίου κάτω ἀπὸ τὴν εὐθυνηρία, σ' ὅλο τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, συμπαγεῖς.

Ἐνα λάκκο ἄνοιξε τὸ σκαφικὸ μηχανήμα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ μέσα στὰ θεμέλια τοῦ προνάου (πίν. 82β, κάτω δεξιὰ). Κατεστράφη ἔτσι κάθε ἔχνος τῆς ΝΑ παραστάδος τοῦ προνάου, ἐνῶ διατηροῦνται εὐτυχῶς μέρη τῆς εὐθυνηρίας τοῦ ἀνατολικοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ (πίν. 83α, κέντρο τῆς εἰκόνας), ὥστε μαζὶ μὲ τὰ σωζόμενα ἔχνη τοῦ μεσοτοίχου μεταξὺ προνάου καὶ σηκοῦ καὶ τῶν περάτων κατὰ τὴ ΝΔ καὶ τὴ ΒΔ γωνία, εἶναι δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις τῶν διαστάσεων τοῦ προνάου καὶ τοῦ σηκοῦ κατὰ προσέγγιση. Στὶς ἴδιες εἰκόνες (πίν. 82β καὶ 83α) εἶναι φανερὴ ἡ συμπαγὴς κατασκευὴ καὶ ἡ ψευδισόδομη τοιχοδομία τῶν θεμελίων. Ἡ ἄθικτη στρώση κάτω εἶναι ὁ τρίτος δόμος τοῦ θεμελίου, ὁ μεσαῖος. Στὸ θεμέλιο ἀνήκουν καὶ οἱ ἀνώτερες δύο, ἡ ἐπόμενη εἶναι ἀντίστοιχη πρὸς τὴν εὐθυνηρία τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ἀνώτατη

Εικ. 1. Τομή ἐπιπράνιου.

Εικ. 2. Τομή ιωνικής βάσεως.

σωζόμενη στο σημεῖο αὐτό, μὲ τὴν ἔξαρση - εὐθυνηρία τῶν τοίχων, εἶναι ἀντίστοιχη πρὸς τὴν 1η βαθμίδα τοῦ ναοῦ μὲ τὶς ὑποτομές. Δὲν διατηρεῖται δηλαδὴ καθόλου ἡ δεύτερη βαθμίδα - στυλοβάτης, ἀντίστοιχη μὲ τὴν πλακόστρωση τῆς στοᾶς τοῦ περικοῦ, πού, ὅπως εἴπαμε, διατηρεῖται μέρος τῆς στὴ δυτικῇ πλευρά.

Στὸ ἴδιο βάθος ἔφθασε ἡ τάφρος (καὶ ἡ καταστροφή), πού ἔγινε ἀπὸ τὸ σκαφικὸ μηχανήμα στὸ κέντρο περίπου τοῦ ναοῦ. Κατεστράφη ἔτσι μέγα μέρος τῆς θεμελιώσεως τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ σηκοῦ καὶ τὸ ἀντίστοιχο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Στὴν εἰκόνα (πίν. 83β) εἶναι φανερὴ ἡ ψευδισόδομη συμπαγὴς τοιχοδομία τῶν θεμελίων στὸ κέντρο περίπου τοῦ ναοῦ.

Ἀναζητώντας τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ διαπιστώσαμε ὅτι αὐτὴ ἔλειπε ἤδη ἀπὸ καιρὸ, πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία καταστροφή μὲ τὸ σκαφικὸ μηχανήμα. Εἶχαν ἀπομείνει μόνον μέρος τοῦ ἀντίστοιχου πρὸς τὴν εὐθυνηρία δόμου καὶ οἱ δόμοι τῶν θεμελίων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τέσσερις ὑπὸ τὴν εὐθυνηρία φαίνονται στὴν εἰκόνα (πίν. 84α).

Τὰ διατηρηθέντα «κατὰ χώραν» λείψανα τοῦ ναοῦ συμπληρώνονται μὲ τὰ σπαράγματα τῶν θεμελίων καὶ τῆς κρηπίδος, καὶ μὲ τὰ λίγα σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς. Ἀλλὰ στὴν ἀναπαράσταση τοῦ ναοῦ δὲν θὰ προχωρήσῃ ἀκόμη αὐτὴ ἡ ἔκθεση.

Στὴν προσπάθεια νὰ διαπιστώσουμε τὸ πέρασ τοῦ ναοῦ κατὰ τὴ ΝΔ γωνία ἀπεκαλύψαμε κατὰ τὸ 1969 τὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ «θεάτρου» (πρβ. πίν. 80α καὶ 81β). Ἔχει κτισθῇ μὲ οἰκοδομικὸ ὕλικό ἀρχαιότερό του. Γιὰ τὴ δεύτερη χρῆση δουλεῖτηκαν οἱ ὁρατὲς πλευρές, ὅπως στὴ δυτικὴ ὕψη τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου τῶν ἐδωλίων (πίν. 84β). Στὸ μέσο περίπου αὐτῆς τῆς πλευρᾶς ἀποκαλύφθηκε κλίμακα ἀνόδου στὰ ἀνώτερα ἐδώλια, προσιτὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ (πίν. 85α), ἐνῶ δὲν ὑπῆρχαν βαθμίδες ἀπὸ Ν (πίν. 85β).

Κατὰ τὸ 1975 μελετήσαμε κάπως τὰ ἐντειχισμένα στό «θέατρο» ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Δύο σχέδια ἐδῶ δίνουν τὶς τομὲς ἐπικράνου (εἰχ. 1) καὶ ἰωνικῆς βάσεως (εἰχ. 2). Ἀλλὰ ἡ συστηματικὴ μελέτη τοῦ ὕλικου ἔμεινε γιὰ προσεχῆ ἀνασκαφικὴ περίοδο, ὅποτε θὰ ἐπιχειρηθῇ ἴσως καὶ ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ναοῦ.

2. ΠΕΛΛΑ

Στὴν Πέλλα δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐργασθῶ ἀνασκαφικὰ κατὰ τὸ 1975, παρὰ τὴν ἔγκριση τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ τὴν προθυμία τῆς ἀρμόδιας Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἐδέσεως.

Μόνον ἐπισκέφθηκα ἐπανειλημμένως τὸν τόπο καὶ τὸ Μουσεῖο, ἀνασύνταξα στὸ ἀρχεῖό μου φωτογραφίες, σχέδια κλπ. καὶ ἐνημερώθηκα στίς ἐργασίες τῆς Ἐφορείας κατὰ τὴν ἐξαστία καὶ στὴ διεθνῇ βιβλιογραφία. Ἐνα

μέρος αὐτῆς τῆς ἐνημερωτικῆς ἐργασίας θὰ παρουσιασθῇ στὰ Μακεδονικά¹.

Ἐδῶ δίνουμε μόνον δύο εἰκόνες τοῦ χώρου ποὺ εἶχαμε σκάψει κατὰ τὸ 1968 (πίν. 86α - β)². Ἀποκαλύφθηκε τότε ἀψιδωτὴ κατασκευὴ καὶ ἔγιναν παρατηρήσεις, ποὺ ἀναφέρθηκαν σύντομα στὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία.

3. ΛΕΥΚΑΔΙΑ

Καὶ στὰ Λευκάδια δὲν ἔγινε σκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὸ 1975, ἀλλὰ μόνον ἐνημέρωση στὶς νεώτερες ἐργασίες τῆς Ἐφορείας κατὰ τὴν ἐξαετία τῆς ἀπουσίας μου καὶ προσπάθεια ἐνημερώσεως στὴ διεθνή βιβλιογραφία, ἡ ὁποία, γιὰ τὰ ἔτη 1968 - 1970, θὰ παρουσιασθῇ στὰ Ἀρχαιολογικά Χρονικά τῶν Μακεδονικῶν³.

4. ΛΕΥΚΟΠΕΤΡΑ

Ἐπανέλαβα τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὕλικοῦ, ποὺ προήλθε ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος. Ἀπὸ τὶς ὑπερεκατὸ ἐπιγραφές, σχεδὸν ὅλες ἀπελευθερωτικές, δίνω ἐδῶ τὰ κείμενα μερικῶν ἀκόμα καὶ ἐπιφυλάσσομαι γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευσή, ποὺ ἐλπίζω δὲν θὰ βραδύνῃ.

Στὸ Ἔργον 1975 δόθηκε εἰκόνα πλάκας μαρμάρινης μὲ τέσσερις ἐπιγραφές (ἐδῶ πίν. 87α). Τὸ κείμενό τους εἶναι ὡς ἑξῆς:

Α' Ἐπιγραφή (κέντρον τῆς εἰκόνης).

1 Τῇ Α τοῦ Δαισίου μηνός, ἔτους $\overline{ΕΟΣ}$ τοῦ καὶ $\overline{ΑΥΤ}$,

ἐν Βεροία τῇ Μητροπόλει τῆς Μακεδονίας

καὶ δις Νεωκόρου, Φοννδάνιος Νεικέρως

ἐμαρτυροποιήσατο τοὺς ἐπισφραγισαμέ-

5 νους προτεθειμέναι αὐτὸν πιττάκιον δω-

ρεᾶς ἀπὸ τῆς εἰκάδος τοῦ προγεγραμμένου

μηνός, ἐξ ἧς ἡμερῶν δέκα, ἐκ πιττακίου ἀν-

τιλῆφθε καὶ ἀντεσφραγίσθε τὰ ὑπογεγραμμέ-

να, δωρεῖσθαι δὲ τὸν Νεικέ-

10 ρωτα Μητρὶ Θεῶν Αὐτόχθο-

νι παιδίον αὐτοῦ ὀνόμα-

τι Νεικοτύχην. vacat. "Ερρωσ[-

μοι.

1. Μακεδονικά 15, 1975, Χρονικά Ἀρχαιολογικά (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

2. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 220 κέ. καὶ εἰκ. 6 - 8.

3. Μακεδονικά, ἔ.ἀ.

Β' Ἐπιγραφή (ἄνω ἀριστερά).

- 1 [Ἔ]τους· Α·Μ·Τ· τοῦ κέ·[Ζ]·Ν·Υ·, [Δεῖ]ου· ΗΙ·
 Ἀδρῆ· Διονυσία Βεροιαία, ἡ πρὶν Ἀ[λεξ]άνδρου,
 δωροῦμε καὶ χαρίζομε Μητρὶ Θεῶν Ἀντόχθονι
 κοράσιον ἐτῶν·ΙΒ·, ὀνόματι Ἀδρηλίαν, γένι
 5 μακεδονικῶ, οἰκογενές, τὸ γεννηθὲν ἐκ δούλης
 μου Ἀλεξάνδρας, ἐφ' ᾧ προσμῖνῃ μοι παρὰ τὸν τῆς ζωῆς
 χρόνον, μετὰ δὲ τὴν τελευτὴν τὴν ἐμὴν ἵνε αὐτὸ τῆς θεοῦ
 μηδενὸς ἀντιλέγοντος. Ἱερειτενούσης Ἐδρυδί-
 κης, προνοοῦντος Κρισπινίου Κευναχίου. Εἰ δέ
 10 τις ἀντιποιήσῃτε δόσι τῇ
 θεῷ προστίμω * $\tilde{M}$ Ι Β
 ἀπλᾶς (φύλλον κισσοῦ).

Γ' - Δ' Ἐπιγραφές (ἄνω δεξιά).

- 1 Ἔτους Γ·Μ·Τ· τοῦ κέ Θ·Ν·Υ, Δ[εῖ]ου Η·Ι·, Θεοδότῃ
 εἰερόδουλος Μητροῦς Θεῶν Ἀντόχθονος, ἡ πρὶν Συμφόρου,
 χαρίζομε δούλην μου ὀνόματι Ζοΐχην, ἐτῶν· Μ· Μητρὶ Θεῶν
 Ἀντόχθονει κέ τῆς πεδίσκης Ζοΐχης πεδίον Θεοδᾶν,
 5 ἐτῶν· Ι·Δ·, ἐφ' ᾧ προσμῖνωσίν μοι παρὰ τὸν τῆς ζωῆς χρόνον.
 Εἰ δέ τις ἀντιποιήσῃτε τούτων δ' ἰο σωματίων δόσι τῷ ἱερωτά-
 τω ταμίῳ * $\tilde{M}$ ·Κ·Ε· κέ αὐτῇ τῇ θεῷ * $\tilde{M}$ ·Κ·Ε· (vacat).
 1 Ἔτους Ε·Μ·Τ· Δίου· ΗΙ· Ἀδρ' Παράμονος τοῦ πρὶν Πα-
 ραμόνον οἰκῶν κώμῃ Κανν[·]νέας χαρίζομε Μητρὶ
 Θεῶν Ἀντόχθονι κοράσιον ὀνόματι
 Ἀμμίαν ὡς ἐτῶν· ΙΒ·, ὅπερ ἐπιράμην παρὰ Θεοδό-
 5 τῆς, ἐφ' ᾧ προ[σ]μῖνῃ μοι τὸν τῆς ζωῆς χρόνον. Ἴ δέ τις
 ἀντιποιήσῃτε, δόσι τῇ θεῷ * $\tilde{M}$ ΚΕ.

Ἐξ ἄλλου σὲ πλευρὰ μαρμάρινου βωμοῦ εἶναι χαραγμένες διαδοχικὰ δύο ἐπιγραφές (πίν. 87β):

Α' Ἐπιγραφή.

- 1 Φλαύιος Ἐδτράπ[ελο]ς Μη[τρὶ Θεῶν].

- Αὐτόχθονι χαρ[ίζο]με]τὰ ὑπάρ-
 χοντά μοι πάν[τα -
 οντα ἐν Ἀλλιβέοι[ς
 5 σώματα τὰ ὑπογεγρα[μμένα]
 Σελήνην, Πολυξένην, Ἀφ[- -
 Παράμονος, Νεικάνωρ, Ἀ[λ - -
 Μενναῖς, Νείκη, Ἀφροδεσία, Ἀν[- -
 παίδιον Ἀντίοχος, ἀνὴρ Λύκος, παι[δίον]
 10 Λύκος, Ἀλεξάνδραν, καὶ χειρογράφα]τὰ
 ὑπάρχοντα ΙCΑ ὀφείλω δηνάγια χεῖλι-
 α ἀποδώσι ἢ θεὸς κὲ αὐτὸν Φήλικα, ὑπὲρ ο[ὔ]
 δέδωκα τὰ χεῖλια δηνάγια. Προσμένονσι
 δέ μοι τὸν ζῶ χρόνον ὑπηρετοῦντα τῇ θεῷ
 15 τὰς ἐθίμους ἡμέρας, μετὰ δὲ τὴν ἐμὴν τε-
 λευτὴν μηδένα εἶνε κύριον ἢ τὴν θεὸν μόνη-
 ν. Ἐχαρισάμην τὰ ἐμὰ πάντα Φλαύιος Εὐδ-
 ράπελος ἱερεῖτεύοντος Αἰρηλίου Σωπάτρου.

Β' Ἐπιγραφή.

- 1 Ἀβιδία Λεοντὸ τρειῶν τέκνων δίκειον ἔ-
 χονσα ἐχαρισόμην Μητρει Θ(ε)ῶν Αὐτόχθονι
 πεδάριον ὀνόματι Λέο(ν)τα, ὡς ἐτῶν ε', κὲ
 μηδένα κυριώτερον{ον} εἶν(αι) εἰ μὴ τὴν θεόν.
 5 Ἐχαρισόμην εἰερωμένης Ἑλίας Ἀμίλας, ἐπιμ-
 ελου(μένου) Κομνίου Ἱερωνίμου.

Οἱ τέσσερις ἐπιγραφές στὴν πλάκα εἶναι χρονολογημένες μὲ τὴν ἀκτιακή, οἱ τρεῖς καὶ μὲ τὴ μακεδονικὴ χρονολογία, ἀλλὰ τὸ ἀναγραφόμενο ἔτος φαίνε-
 ται νὰ εἶναι ὁ χρόνος τελέσεως τῆς πράξεως, ὅχι καὶ τῆς ἀναγραφῆς τῆς, δη-
 λαδὴ τῆς χαράξεώς της. Τοῦ βωμοῦ ἐξ ἄλλου οἱ δύο ἐπιγραφές, ὅπως καὶ ἄλ-
 λες τῆς Λευκόπετρας χωρὶς χρονολογία, ἐλπίζω θὰ χρονολογηθοῦν ἔμμεσα μὲ
 τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν.

Λίγα σχετικῶς εἶναι τὰ προβλήματα ἀναγνώσεως καὶ συμπληρώσεως, ἀ-
 τυχῶς σὲ καίρια σημεῖα τοῦ τοπωνυμίου στὴν ἐπιγραφή Δ' τῆς πλάκας καὶ
 στὴν ἐπιγραφή Α' τοῦ βωμοῦ. Τὸ νόημα δυσκολεῖται κάπως μόνο στὶς νομικές-

γραφειοκρατικὲς διατυπώσεις τῆς πράξεως Α' τῆς πλακὸς καὶ στὸν 11ο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς Α' τοῦ βωμοῦ. Αὐτὰ καὶ ἄλλα ποικίλα ζητήματα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συζητηθοῦν στὴν παροῦσα σύντομη ἐκθεση τῆς περιορισμένης ἐνημερωτικῆς ἔρευνας τοῦ 1975.

ΦΩΤΙΟΣ ΠΕΤΣΑΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Παρένθ. πίν. ρ' και πίν. 88 - 93)

Αί ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἀνασκαφαὶ τοῦ ἔτους τούτου συνεχίσθησαν περὶ τὸ Ὀκτάγωνον εἰς τρεῖς κυρίως τομεῖς, ἦτοι 1) εἰς τὴν πἀροδον Β, 2) εἰς τὴν Ἐμπορικὴν ὁδὸν καὶ 3) εἰς τὰ βορείως τοῦ αἰθρίου τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ προσκτίσματα. Προσέτι ἐντὸς τοῦ συγκροτήματος, καὶ ἰδιαίτερος εἰς διάφορα σημεία τοῦ Ὀκταγώνου, ἐγένοντο εἰδικαὶ ἔρευναι πρὸς ἐπίλυσιν προβλημάτων τινῶν ἀνακυπτόντων ἐκ τοῦ ὑπὸ τὸ Ὀκτάγωνον διαπιστωθέντος ἀρχαιοτέρου ναοῦ, τοῦ ὁποίου τμήματά τινα ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰς τὸ δύσκολον ἔργον τῆς συνθέτου ταύτης καὶ ποικιλομόρφου ἀνασκαφῆς μοὶ ἐβοήθησαν οὐσιαστικῶς οἱ ἀρχαιολόγοι κ. Γεώργ. Γούναρης, Ἀριστ. Μέντζος καὶ ἡ δ. Ἑλλη Πελεκανίδου. Ἐπίσης ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἀνασκαφὴν καὶ φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Πάρδος Β

Ἡ σκαφὴ συνεχίσθη ἐκ τοῦ σημείου ἔνθα διεκόπη πέρυσιν, ἦτοι εἰς ἀπόστασιν 5 μ. νοτίως τῆς γωνίας κάμψεως πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς παρόδου Β πρὸς διακρίβωσιν τῆς διαμορφώσεως, τῆς προεκτάσεως καὶ τοῦ τέρματος αὐτῆς (παρένθ. πίν. ρ').

Διεπιστώθη ὅτι ὁ τοίχος ὁ ὀρίζων δυτικῶς τὴν πἀροδον καὶ εἰς ἀπόστασιν 10 μ. ἐκ τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν δωματίου LXV τοῦ ἐπισκοπείου, παρουσιάζει ὁμαλὴν ἐκ τῆς εὐθείας ἀπόκλισιν πρὸς Ἀνατολὰς, ἥτις αὐξάνεται βαθμιαίως κατὰ μῆκος τοῦ ὑπολοίπου τοίχου μέχρι τοῦ τέρατος αὐτοῦ, ἔνθα ἐνοῦται μετὰ τῆς κατὰ Νότον καὶ καθέτως πρὸς τὴν πἀροδον προεκτάσεως τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ. Ἡ ἀπόκλισις αὕτη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς παρόδου, οὕσα ἠθελήμενη, ἀναποκρίνεται πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἔναντι αὐτοῦ, παραλλήλου καὶ εἰς ἀπόστασιν 4 μ., βαίνοντος ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅστις καμπτόμενος εἰς ἀμβλείαν γωνίαν πρὸς Ἀνατολὰς συνεννοῦται μετὰ τῆς ἐκ ΝΔ προεκτεινομένης Ἐμπορικῆς ὁδοῦ (πίν. 88α). Ἡ ἐλαφρὰ αὐτὴ κάμψις τῆς παρόδου διαφαίνεται καὶ ἐκ τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν λαμβάνουν οἱ τελευταῖοι μαρμαρόλιθοι τοῦ καταστρώ-

ματος, εὐρεθέντες κατὰ χώραν. Δυστυχῶς οἱ πλεῖστοι τούτων μετεκινήθησαν ἢ κατεστράφησαν τεμαχισθέντες ἢ μεταβληθέντες εἰς λατύπην.

Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν παραλλήλων ἐκατέρωθεν τῆς παρόδου τοίχων ἐνῶ ἀπὸ τινος σημείου καὶ ἐπέκεινα μετρεῖ 3.90 μ. - 4 μ., εἰς τὴν ἀπόληξιν αὐτῶν, ἥτις ἀπέχει 19.50 μ. ἀπὸ τοῦ γωνιαίου διαμερίσματος LXV τοῦ ἐπισκοπέου, ἀνέρχεται εἰς 4.50 μ. Εἰς τὸ σημεῖον, ἔνθα ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος κάμπτεται πρὸς Ἀνατολάς, παρατηρήθη ὅτι τὸ λιθόστρωτον τῆς παρόδου ἀλλάσσει κατεύθυνσιν τῶν μακμαρολίθων αὐτοῦ βαινόντων ἀπὸ Δ πρὸς ΒΑ.

Εἰς τὴν συμβολὴν τῶν δύο ὁδῶν, ἥτοι τῆς παρόδου Β καὶ τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ, ἀπεκαλύφθη ἡ ἑνωσις δύο ὑπονόμων, ἐξ ὧν ὁ εἰς ἀποτελεῖ συνεχῆσαν τοῦ διατρέχοντος τὴν πάροδον Β καὶ ὁ ἕτερος ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ. Τὸ διαμορφούμενον ἐνταῦθα φρεάτιον (πίν. 88α) ἔχει πλάτος 1 μ. καὶ ὕψος 0.90 μ. Ὁ πυθμὴν αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐκ λίθων καὶ πλίνθων συνδεομένων δι' ἰσχυροῦ κονιάματος τὰ δὲ κάθετα τοιχώματα ἐξ ἀργῶν λίθων.

Κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων καὶ τῶν κρημνισμάτων ἐκ τῆς παρόδου καὶ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν αὐτῆς περισυνελέγησαν τρία χαλκᾶ νομίσματα: τοῦ Κώνσταντος (;), τοῦ Ὀνωρίου καὶ τοῦ Θεοδοσίου Α'. Τὰ δύο πρῶτα εὐρέθησαν εἰς ὕψος 0.30 μ. ἐνῶ τὸ τρίτον εἰς βάθος 0.70 μ. ἐκ τοῦ λιθοστρώτου. Ἐπίσης περὶ τὴν συμβολὴν τῆς παρόδου πρὸς τὴν Ἐμπορικὴν ὁδὸν ἐπὶ τοῦ καταστρώματος περισυνελέγησαν τέσσαρα τμήματα κίονων διαφόρου διαμέτρου καὶ τμήμα ἐπικράνου ἀμφικίονος, πάντα προερχόμενα ἐκ τοῦ ἐγγὺς πρὸς Βορρᾶν κειμένου ἐπισκοπέου.

Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα πάροδος Β (παρένθ. πίν. ƒ'), μήκους 38.50 μ. καὶ πλάτους 3.60 μ. - 4 μ., ἀρχομένη ἀπὸ τῆς κατὰ Βορρᾶν ὁδοῦ Ἐγνατία ἐκτείνεται κατ' εὐθείαν γραμμὴν πρὸς Νότον καὶ ὀρίζει δυτικῶς μὲν τὸ σύνολον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐπισκοπέου ὡς καὶ τὸν ὑπαιθρον περὶ τὸν δακτύλιον τοῦ Ὀκταγώνου χῶρον, ἀνατολικῶς δὲ ἕτερα κτίσματα μὴ ἐρευνηθέντα, ἀνεξάρτητα ὅπωςδῆποτε τοῦ ἀνασκαφέντος οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου.

Ἐπίσης ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς παρόδου εἰς μῆκος 19 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπισκοπέου, ἔνθα συνενεῖται μετὰ τοῦ παρατρέχοντος βορείως τὴν Ἐμπορικὴν ὁδὸν ἀναλήμματος, ὀρίζει ὑπαιθριον χῶρον, ἐμβαδοῦ 561 μ.², χρησιμεύοντα, ὡς ἐσημειώθη ἄλλοτε (ΠΑΕ 1960, σ. 49 εἰκ. 1), κατὰ τὴν ΒΑ αὐτοῦ γωνίαν, παρὰ τὴν παραλληλόγραμμον δεξαμενὴν διὰ τὴν ταφὴν ἀρτιγεννῆτων παίδων.

Πρὸς ἔλεγχον, ἐὰν πράγματι ὁ χῶρος οὗτος ἦτο πάντοτε ἐλεύθερος καὶ ἀκαλυπτος, τοῦθ' ὅπερ ἀρχιτεκτονικῶς ἦτο ἐπιβεβλημένον διὰ τὴν προβολὴν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, διὰ τὸν φωτισμὸν αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐστεγασμένου δακτυλίου, ἐπεχειρήσαμεν, βορείως καὶ νοτίως περὶ τὸ κέντρον αὐτοῦ, δύο τομάς. Εἰς τὴν πρώτην (Α), διαστάσεων 3.25 × 1.60 × 1.15 μ. καὶ εἰς βάθος 0.80 μ. ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, τὴν ὁποίαν θεωρῶ διὰ πολλοὺς ἀποχρῶντας λόγους ὡς τὴν ὀριστικὴν στάθμην τοῦ δαπέδου, ἀνεφάνη τοῖχος

πλάτους 0.52 μ., ἔχων κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἄλλος τοῖχος εὐρέθῃ καὶ εἰς τὴν δευτέραν τομῇν (Β) εἰς βάθος 0.85 μ. καὶ εἰς μῆκος 0.90 μ. ἔχων τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν πρῶτον κατεύθυνσιν καὶ καμπτόμενος πρὸς Ἀνατολὰς. Οἱ τοῖχοι οὗτοι εἶναι ἀνεξάρτητοι τῶν κτισμάτων τοῦ ἀνασκαπτομένου συγκροτήματος τὸ δὲ βάθος εἰς ὃ ἀνεφάνησαν μαρτυρεῖ ὅτι ἀνήκουν εἰς προγενέστερον κτίσμα τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας, ἐξουδετερωθὲν κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν χριστιανικῶν κτηρίων.

Ἐκ τῆς τομῆς Α περισυνέλεγχσαν τὰ ἐξῆς χαλκᾶ νομίσματα: 1) Μ. Κωνσταντίνου εἰς βάθος 0.90 μ., 2) Μ. Κωνσταντίνου εἰς βάθος 0.85 μ., 3) Θεοδοσίου Α' εἰς βάθος 0.70 μ., 4) Βαλεντινιανοῦ εἰς βάθος 0.88 μ., 5) Οὐάλεντος εἰς βάθος 0.75 μ.

2. Ἐμπορικὴ ὁδός

Ἡ ἀποκάλυψις τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ συνεχίσθη πρὸς Ἀνατολὰς εἰς μῆκος 27 μ. (παρέθν. πίν. F'). Αὕτη βαίνει παραλλήλως καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος (25 μ.) τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου. Ἐντεῦθεν καὶ εἰς μῆκος 7.80 μ. κάμπτεται ἐλαφρῶς πρὸς Βορρᾶν. Ἐκ τοῦ σημείου τούτου ἡ κάμψις πρὸς ΒΑ κατεύθυνσιν γίνεται ἰσχυροτέρα, τῆς ὁδοῦ συναντωμένης μετὰ τῆς παρόδου Β καὶ ἐκτεινομένης ἐκείθεν μέχρι τῆς ἀνατολικῆς πύλης τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, τῆς καλουμένης πύλης τῆς Νεαπόλεως. Τὸ μῆκος τῆς ἀποκαλυφθείσης κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν ταύτην περίοδον Ἐμπορικῆς ὁδοῦ εἶναι 60.80 μ. καὶ τὸ μέσον πλάτος αὐτῆς 5.40 μ.

Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν, ἥτις εἰς μῆκος 13 μ. τῆς ὁδοῦ περιορίσθη μόνον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν αὐτῆς καὶ εἰς πλάτος 2 μ., τὸ ἀναφανὲν ἐξ ἀρχῆς ὑπερυψωμένον κρηπίδωμα, χαρακτηρισθὲν ὡς κράσπεδον, συνεχίζεται μὲ τὰς αὐτὰς πάντοτε διαστάσεις ἐνῶ τῆς ὑπολοίπου ὁδοῦ, ἥτις προεκτείνεται ΒΑ, κατεστράφη μέχρι τῆς ὑποθεμελιώσεως αὐτοῦ (πίν. 88α).

Εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ τμήματος τούτου τῆς ὁδοῦ διακρίνονται εὐκρινῶς τὰ ἐξῆς· πέντε ἐπάλληλα ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω στρώματα: α) στρῶμα πάχους 0.20 μ. ἐκ χρώματος ἀμμόδους καὶ χάλικος· β) στρῶμα πάχους 0.10 - 0.15 μ. περιέχον ἔντονα ἔγχυ πυρός· γ) στρῶμα πάχους 0.45 - 0.50 μ. περιέχον χῶμα καὶ χάλικας· δ) στρῶμα πάχους 0.80 μ. ἐξ ἀργῶν λίθων· ε) στρῶμα πάχους 0.55 μ. ἐξ ὑπομέλανος χρώματος εὐρισκομένου εἰς ὕψος 1.20 μ. ἐκ τῆς σφζομένης θεμελιώσεως τοῦ κράσπεδου.

Τὰ ὡς ἄνω στρώματα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν φερτὰ χρώματα ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἄλλας τιὰς παρατηρήσεις καὶ τὴν εὕρεσιν μεταξὺ αὐτῶν νομισμάτων, συμβάλλουν εἰς τὴν ὁρθὴν, πάντοτε ὅμως κατὰ προσέγγισιν, περιγραφὴν τῆς ἱστορίας τῆς καταστροφῆς τοῦ μνημείου καὶ τῆς τύχης τοῦ τόπου.

Εἰς ἀπόστασιν 15 μ. πρὸς Δυσμᾶς εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ ὑπαίθριου χώρου, παρὰ τὴν ἑδρασιν τοῦ τοίχου τούτου καὶ ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου τῆς ὁδοῦ ἀπεκαλύφθη πρόχειρος ταφή (πίν. 88β). Ὁ σκελετὸς εὗρέθη ἀκέφαλος ἐνθ' κατὰ τὰ ἄλλα ἄθικτος. Ἡ ταφή ἐγένετο ἀργότερον ὅτε ἡχρηστεύθη ἡ Ἐμπορικὴ ὁδὸς καλυφθεῖσα τοὐλάχιστον εἰς ὕψος 0.60 μ. δι' ἀμμοδῶν χωμάτων. Ἡ ὑπαρξίς ταφῆς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μαρτυρεῖ συμπληρωματικῶς, ἐν σχέσει καὶ πρὸς τὰ διαπιστωθέντα στρώματα, ὅτι καὶ ἡ Ἐμπορικὴ ὁδὸς, μία ἐκ τῶν κυρίων ἀρτηριῶν τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων, ἦτο ἡχρηστευμένη, ὡς καὶ ἡ Ἐγνατία, ἥδη ἀπὸ τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς.

Τὰ εὐρήματα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ἀποκαλυφθείσης ὁδοῦ συνίσταντο κυρίως ἐξ ἀκρωτηριασμένων καὶ μικρῶν τεμαχίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν: κίονων, βάσεων ἀμφικιονίων, ἐπικράνων, ἐπιστυλίων, θωρακίων, ἐγγωνίων λίθων, ἅτινα ἀνευρίσκοντο ἐν συμφυρμῷ μετὰ τῶν χωμάτων καὶ τῶν κρημνισμάτων εἰς τὰ κατώτατα στρώματα τῆς ἐπιχώσεως. Ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου καὶ παρὰ τὸ διατηρούμενον κράσπεδον ἀνεφάνησαν πέντε κίονες. Οἱ τρεῖς τοποθετημένοι παραλλήλως ὁ εἷς παρὰ τὸν ἄλλον καὶ οἱ δύο μεμονωμένοι κατὰ μῆκος (πίν. 89α). Τούτων τὴν προέλευσιν καὶ τὴν χρῆσιν δὲν δύναμαι εἰσεῖτι νὰ καθορίσω. Μελλοντικὴ ἔρευνα καὶ ἡ πλήρης ἀποκάλυψις των θὰ διαφωτίσουν ἴσως τὸ πρόβλημα.

Καθ' ὅλην τὴν ἐργασίαν τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ ἐκ τῶν ἐπ' αὐτῆς κρημνισμάτων καὶ τῶν ἐπ' ἀλλήλων στρωμάτων τῆς ἐπιχώσεως, περισυνελέγησαν πολλὰ νομίσματα τῶν Μ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντος, Κωνσταντοῦ, Οὐάλεντος, Θεοδοσίου Α', Ἀρκαδίου καὶ Μαυρικίου Τιβερίου. Τὰ νομίσματα ταῦτα εὐρεθέντα εἰς διάφορα στρώματα καὶ δὴ τὰ νεώτερα εἰς τὰ ἀνώτερα, τὰ δὲ ἀρχαιότερα εἰς τὰ κατώτερα καὶ ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου τῆς ὁδοῦ, προσδιορίζουν, νομίζω, τὸν χρόνον καὶ τὰς περιόδους τῆς χρήσεως καὶ τῆς μερικτῆς ἀχρηστεύσεως αὐτῆς, ἥτοι, ὡς προελέχθη, ἡ κεντρικὴ αὐτὴ νοτία ἀρτηρία τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων ἦτο ἐν χρήσει καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τῆς πόλεως μέχρι καὶ τοῦ 7ου αἰῶνος, ἐπικαλυπτομένη μετὰ ταῦτα προοδευτικῶς διὰ φερτῶν διὰ τῶν βροχῶν χωμάτων καὶ τῶν κρημνισμάτων ἐκ τῶν παροδίων κτισμάτων.

Περὶ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου παρετηρήθη, ὅτι εἰς τὴν περιγραφεῖσαν ὁδὸν καὶ εἰς σημεῖον ἀπέχον 6 μ. νοτίως τῆς ΝΑ γωνίας τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ Ὁκταγώνου, συμβάλλει ἐνδεχομένως πρὸς τὴν Ἐμπορικὴν ὁδὸν ἐτέρα κυρία ὁδὸς λιθόστρωτος μὲ κατεύθυνσιν ἐκ ΝΔ πρὸς ΒΑ (πίν. 89β).

3. Κλίμαξ — Νοτία στοὰ τοῦ Ὁκταγώνου

Εἰς τὴν ἀναφανεῖσαν πρὸ τριετίας κλίμακα τὴν φέρουσαν ἐκ τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν νοτίαν στοὰν τοῦ Ὁκταγώνου καὶ προσκεκολλημένην ἐπὶ τοῦ

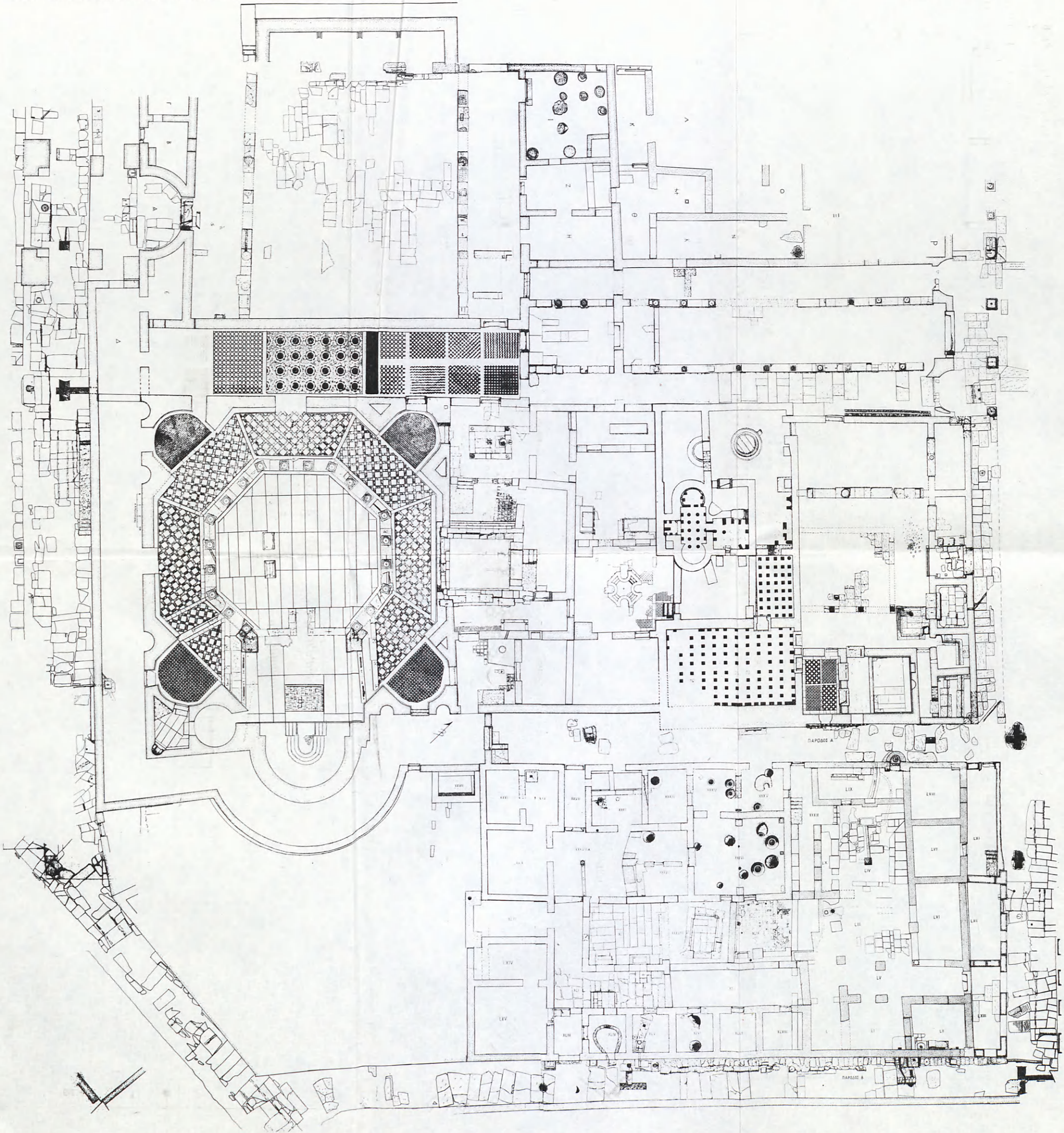
ἀναλημματικοῦ τοίχου αὐτῆς (ΠΑΕ 1973, σ. 69, πίν. 75α, Ἔργον 1974, σ. 44 εἰκ. 34), ἐπερατώθη ἡ ἔρευνα πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ συνόλου αὐτῆς (παρένθ. πίν. F', πίν. 90α). Ἀντιστοιχῶς πρὸς τὴν δυτικὴν κλίμακα καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ σχηματιζομένου ἐν συνεχείᾳ αὐτῆς πλατυσκάλου, μήκους 7 μ. καὶ ὕψους ἀπὸ τοῦ λιθοστρώτου τῆς ὁδοῦ 2.15 μ., ἀνεφάνησαν πέντε βαθμίδες μήκους 1 μ. καὶ πλάτους 0.30 μ. Ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη ἐκ τῶν κάτω, ἐξ ἐγγωνίου λίθου μήκους 1.06 μ., πλάτους 0.46 μ. καὶ ὕψους 0.19 μ., ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ καταστροφώματος τῆς ὁδοῦ. Αἱ τέσσαρες ἕτεραι εἶναι κτισταί. Οὕτω ἡ προσπέλασις ἐκ τῆς Ἑμπορικῆς ὁδοῦ πρὸς τὸ Ὀκτάγωνον ἐπετυγχάνετο διὰ δύο κλιμάκων παρίστων κατὰ Ἀνατολὰς καὶ Δυσμὰς, αἵτινες ὠδήγουν εἰς στενομηκὴν ἐξώστην (πλατύσκαλον), ὁ ὁποῖος ἔφερε πρὸς τὴν νοτίαν στοάν.

Παραλλήλως ἐπεχειρήθη ὁ τελικὸς καθαρισμὸς καὶ ἡ ἔρευνα τῆς ὥς ἄνω στοᾶς, ἥτις ἔχει μῆκος μέχρι τῆς ἀνατολικῆς ἀπολήξεως 42.50 μ. καὶ πλάτος 3.80 μ. (παρένθ. πίν. F', πίν. 90β). Ἀπεμακρύνθησαν ἐξ αὐτῆς χώματα ἐξ ἐπιχώσεως καὶ κρημνίσματα ἐκ τοῦ Ὀκταγώνου. Ἐξ αὐτῶν περισυνελέγησαν πολλὰ ἀποτμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μαρμάρινα πλακίδια ἀνήκοντα μᾶλλον εἰς τὴν κάλυψιν τοῦ δαπέδου, ὀλίγα θραύσματα ὕλου πρασίνου καὶ κιτρίνου χρώματος καὶ χαλκοῦν νόμισμα τοῦ Μαυρικίου Τιβερίου (ΝΑ κόγχη τῆς στοᾶς). Τὸ ὑπόστρωμα τῆς πλακώσεως ἐξ ἰσχυροῦ κεραμοκονιάματος διατηρεῖται μόνον εἰς τινὰ σημεῖα.

Ἐκ τῆς νοτίας στοᾶς ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ ναοῦ γίνεται διὰ τριῶν εἰσόδων ἀνοιγομένων εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ Ὀκταγώνου (παρένθ. πίν. F')· μιᾶς κατὰ τὸ κέντρον καὶ δύο πλαγίων διαφόρου ἐκάστης πλάτους (2.40, 2.20, 1.60 μ.). Εἰς τὸν αὐτὸν τοῖχον διαμορφοῦνται ἐξωτερικῶς καὶ ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν σχηματιζομένων κατὰ τὴν ΝΑ καὶ τὴν ΝΔ γωνίαν τριγωνικῶν πεσσῶν τρεῖς ἡμικυκλικαὶ διακοσμητικαὶ κόγχαι χορδῆς 1.60 μ. αἱ δύο (ΝΔ) καὶ 1.70 μ. ἡ ἑτέρα (ΝΑ).

Ὡσαύτως κατὰ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν τοῦ ἐρευνηθέντος χώρου, ἀνεφάνη ἡ ἐξωτερικὴ παρεῖα τοῦ κατωτάτου τμήματος τοῦ ἐν πολλοῖς κατεστραμμένου νοτίου μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Μόνον ἐν τμήμα ἐκ τοῦ τοίχου τούτου ἀρχόμενον ἐκ τῆς ΝΔ ἀκμῆς τῆς ΝΑ διακοσμητικῆς κόγχης καὶ συνεχιζόμενον μέχρι τῆς ΝΑ γωνίας αὐτοῦ, διεσώθη εἰς σχετικὸν ὕψος καὶ εἰς καλὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἡ ἤττον κατὰστασιν ἐπιτρέπουσαν τὴν διαπίστωσιν ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος τοῦ τοῖχος συνίστατο ἐξ ἐπιμελοῦς ἀργολιθοδομῆς μετὰ παρεμβλήτων σειρῶν πλίνθων. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ διατηρουμένου εἰς ὕψος τμήματος ἦτο ἐπιχειρισμένη διὰ λεπτοῦ ἀνοικτοφαίου κονιάματος φέροντος χαραγὰς διὰ μυστρίου.

4. Προσκτίσματα βορείως τοῦ αἰθρίου τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ

Εἰς τὸν βορειοδυτικῶς τοῦ Ὀκταγώνου τομέα, αἱ ἐφετιναὶ ἔρευναι ἀπεκάλυψαν τὰ διαμερίσματα Μ, Ν, Λ καὶ τμῆμα τοῦ χώρου Ο (παρένθ. πίν. Γ', πίν. 91α).

Ἀνατολικῶς τοῦ διαμερίσματος Θ εἰς τὸ δωμάτιον Μ ἡ σκαφὴ προὐχώρησεν ἐκ τοῦ νοτίου τοίχου πρὸς Βορρᾶν, ῥητοὶ ἀπὸ τοῦ σημείου εἰς τὸ ὅποιον διεκόπη κατὰ τὴν παρελθούσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον. Καθ' ὅλον τὸν ἀπελευθερούμενον χώρον ὑπὸ τὰ «φερτὰ» χρώματα καὶ τὰ κρημνίσματα, ἅτινα εἶναι περιορισμένα εἰς ἑκτασιν, ἐνεφανίσθη στρῶμα ὕψους 0.30 μ. ἐκ κεράμων καλυπτῆρων καὶ στρωτήρων, αἵτινες εὐρίσκοντο εἰς τὴν θέσιν, ἣν κατέλαβον ὅτε κατέπεσεν ἡ στέγη. Ὑπὸ τὸ στρῶμα τοῦτο ἕτερον πάχους 0.10 μ. ἐκ λεπτοῦ χρώματος φέρει ἔντονα ἔχνη πυρὸς καὶ πολλὰ θραύσματα ἀπλῶν ἀγγείων. Εἰς ἀπόστασιν 2.17 μ. βορείως τοῦ νοτίου καὶ 0.97 μ. δυτικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀνεφάνη πεσσοκίων ἐμπεπηγμένος εἰς τὸ δάπεδον, τεθραυσμένος κατὰ τὸ ἄνω μέρος αὐτοῦ, ἐδραζομένης τῆς συμφυοῦς τετραγώνου αὐτοῦ βάσεως του εἰς βάθος 0.90 μ. ἐκ τοῦ βεβαιωθέντος ὡς δευτέρου δαπέδου τοῦ δωματίου. Τὸ διατηρούμενον ὕψος αὐτοῦ μετρεῖ 1.69 μ. καὶ ἡ διάμετρός του 0.34 μ. Ἐκάστη πλευρὰ τοῦ κάτω μέρους τοῦ τετραγώνου ἔχει πλάτος 0.32 μ. ἐνῷ τὸ πλάτος τῆς συμφυοῦς τετραγώνου βάσεως αὐτοῦ εἶναι 0.54 μ.

Κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἐργασιῶν διεπιστώθη ὅτι ὁ χώρος Μ (παρένθ. πίν. Γ'), διαστάσεων 3.50×4.50 μ., τοῦ δυτικοῦ τοίχου αὐτοῦ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν ἔχοντος ἀπόκλινσιν ἐκ τῆς εὐθείας πρὸς Νότον, ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν περίοδον, εἶναι σύγχρονος δηλ. πρὸς τὰς διαμορφώσεις καὶ μετασκευάς, αἱ ὁποῖαι ἀνελήφθησαν ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτέρων, τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸν πρῶτον ναὸν κτισμάτων. Τοῦτο τεκμαίρεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι: 1) ὁ βόρειος καὶ ἀνατολικὸς τοῖχος, προχείρου σχετικῶς κατασκευῆς, ἔχουν διάφορον καθ' ὕψος ἐδρασιν. Ὁ πρῶτος ἐδράζεται κατὰ τι χαμηλότερον τοῦ δαπέδου (0.05 μ.) καὶ ὁ ἕτερος εἰς βάθος 0.50 μ., ἀμφότεροι δὲ ἐπὶ κρημνισμάτων καὶ ἐπιχώσεων καὶ 2) τὸ σημεῖον ὅπου πατεῖ ὁ περιγραφεὶς ἀνωτέρω πεσσοκίων εὐρίσκεται χαμηλότερον κατὰ 0.90 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ ἐρευνωμένου διαμερίσματος Μ, εἰς τὴν στάθμην ἀκριβῶς τῶν δαπέδων τῶν χώρων Ζ καὶ Ι, οἷτινες, ὡς ἐξηκριβώθη παλαιότερον, ἀνήκουν εἰς τὰ προσκτίσματα τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ (ΠΑΕ 1973, σ. 59, παρένθ. πίν. Δ', πίν. 75β). Ἐκ τῶν ἐπιχώσεων τοῦ χώρου Μ περισυνελέγη νόμισμα χαλκοῦν τοῦ Ἰουστινιανοῦ (νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης).

Ἡ σκαφὴ συνεχίσθη πρὸς τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ χώρου Λ, ἐνθα ἀνεφάνη κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῖχος πλάτους 0.60 μ. εἰς μῆκος 2 μ. Ἐναντι αὐτοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.40 μ. προσκεκολλημένη ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ προέκτασιν τοῦ αὐτοῦ τοίχου τοῦ δωματίου Μ, ἀπεκαλύφθη παρα-

στάς μήκους 1.10 μ. και πλάτους 0.60 μ. ἐξ ἀργολιθοδομῆς λίαν ἀμελοῦς κατασκευῆς (πίν. 91β). Αὕτη κατὰ κύριον λόγον ἐδράζεται ἐπὶ μεγάλου μαρμαρίνου κιλλίβαντος μήκους 0.81 μ., ἀρίστης κατασκευῆς, χρονολογούμενου πιθανώτατα εἰς τοὺς μέσους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους (2ος αἰών).

Μεταξὺ τῆς παραστάδος ταύτης καὶ τοῦ ἔναντι αὐτοῦ τοίχου ἀνοίγεται εἶδος τι θύρας, πλάτους 1.40 μ., ὁδηγούσης εἰς τὸν πρὸς Βορρᾶν χώρον.

Ἡ σύνθεσις τῶν στρωμάτων τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἀνασκαφέντος τούτου τμήματος τοῦ χώρου Λ εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τοῦ Μ, ἥτοι ἀποτελεῖται ἐκ κεράμων καὶ κάτωθι αὐτῶν ἐξ ἐντόνων ἰχνῶν πυρός. Ἐν συμφυρμῷ μετὰ τοῦ στρώματος τούτου εὐρέθησαν πολλὰ ὕστρακα, τεμάχια ὑαλίνων σκευῶν, τέσσαρα τμήματα πηλίνων ὑδραγωγῶν σωλῆνων ἔχόντων προεξοχὰς καὶ ὑποδοχὰς συναρμολογήσεως καὶ ἕτερα θραύσματα παρομοίων σωλῆνων μετ' ἐφυαλώσεως κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν. Ἡ διάμετρος τοῦ κυρίως σώματος αὐτῶν κυμαίνεται ἀπὸ 0.07 μ. ἕως 0.10 μ. Ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τῶν ἀνωτέρω σωλῆνων ἐπικάθηται παχὺ στρώμα ἰζήματος, δεῖγμα τῆς μακρᾶς αὐτῶν χρήσεως.

Ἀνατολικῶς τῶν χώρων Μ καὶ Λ ἀπεκαλύφθη στενόμενῃς διαμέρισμα Ν μήκους 13.50 μ. καὶ πλάτους 3.50 μ. (παρένθ. πίν. Γ', πίν. 91α). Ὁ ἀνατολικὸς τοίχος αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μεσοτοιχίαν μετὰ τῆς τρικλῖτου στοᾶς, παρυσιάζει ἐπαλλήλως δύο τρόπους δομῆς. Εἰς τὸν πρῶτον, ὅστις ἀνήκει εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ τοίχου ὕψους ἐκ τοῦ δευτέρου δαπέδου 0.55 μ. καὶ πλάτους 0.85 μ., ἡ τοιχοδομία ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ κεραμικοῦ κονιάματος εἶναι λίαν ἐπιμελής, ὁμοία πρὸς τὴν τῶν διαμερισμάτων Ι, Ζ, Θ, Κ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίῳ ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ τοίχου ἀνήκει εἰς τὴν πρῶτην περίδον τοῦ ἀρχαιότερου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ καὶ εἶναι σύγχρονον πρὸς τὸ σύνολον τῶν κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ αἱθρίου ἀποθηκευτικῶν χώρων (ΠΑΕ 1973, σ. 56 κέ., παρένθ. πίν. Δ'). Ὁ δεῦτερος τρόπος δομῆς, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸ ἄνω μέρος τοῦ τοίχου, μεγίστου ὕψους 0.38 μ. καὶ ἐν ἐλαφρᾷ ἐσοχῇ ἐπὶ τοῦ πρώτου ᾠκοδομημένος, ἐμφανῶς ἀμελοῦς κατασκευῆς, ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν περίδον, ὅτε ἰδρῦθη ἡ ἐκ τῆς ὁδοῦ Ἐγνατία πρὸς τὸ Ὀκτάγωνον ὁδηγοῦσα τρίκλιτος στοά. Δύο εἰσοδοὶ ἡνοίγοντο ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου: μία κατὰ τὸ νότιον τμήμα του καὶ ἡ ἑτέρα κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον αὐτοῦ, ἥτις διετηρήθη καὶ κατὰ τὴν δευτέραν περίδον (ἐποχὴ Ὀκταγώνου) ἀνυψωθέντος βάσει τῆς στάθμης τοῦ νεωτέρου δαπέδου αὐτῆς.

Ἡ εἴσοδος αὕτη διηκολύνη τὴν ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς τρικλῖτου στοᾶς. Εἰς ἔτι μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ὅτε κατεστράφη καὶ τὸ Ὀκτάγωνον, ἀπεμονώθη ὁ χώρος Ν, φραχθείσης τῆς πρὸς τὴν στοὰν εἰσόδου δι' ἀργῶν λίθων καὶ χωματόλασπης.

Εἰς τὴν αὐτὴν περίδον, τὴν μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῶν μεγάλων κτισμάτων, ἀνήκουν καὶ οἱ ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ Ν ἐμφανισθέντες δύο συνεχόμενοι εἰς σχῆμα Γ τοῖχοι, μεγίστου ὕψους 0.57 μ. καὶ μήκους 4.90 μ. καὶ 1.80 μ., λίαν προχεί-

ρου κατασκευῆς, οἵτινες διεμόρφωνον κατὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ διαμερίσματος στενομήκη χώρον ἀνοικτὸν κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν. Μετὰ τὴν ἀποτύπωσιν καὶ τὴν φωτογράφησιν, οἱ ἀνωτέρω τοῖχοι καθηρέθησαν πρὸς διευκόλυνσιν τῆς περαιτέρω ἐν τῷ σημείῳ τοῦτοῦ ἐρεῦνης.

Ἡ στάθμη τοῦ δευτέρου δαπέδου, τοῦ συγχρόνου πρὸς τὸ Ὀκτάγωνον, δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ ἕνεκα τῶν κάτωθι κατὰ χώραν εὐρημάτων: 1) Παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ διαμερίσματος ἀπεκαλύφθη εἰς ἔκτασιν 2×1 μ. τὸ ἐξ ἰσχυροῦ κεραμικοῦ κονιάματος ὑπόστρωμα τῆς ἐπενδύσεως τοῦ δαπέδου, 2) ἕτερον μικρότερον, παρόμοιον πρὸς τὸ πρῶτον, τεμάχιον ἀνεφάνη ἐπίσης κατὰ χώραν παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.20 μ. ἐκ τοῦ βορείου (παρένθ. πίν. F', πίν. 91α), 3) παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος ἀπεκαλύφθη τὸ κάτω ἡμισυ μεγάλου πίθου, διαμέτρου 1.60 μ. ἐμπειπηγμένου εἰς τὸ δάπεδον, 4) εἰς τινα σημεῖα κάτωθι τοῦ χώματος τοῦ καλύψαντος τὸ δάπεδον καὶ 0.75 μ. ἐκ τοῦ μεγίστου ὕψους τοῦ τοίχου διεπιστώθη στρῶμα πάχους 0.25 μ. ἐκ κεραμίδων καὶ ὑπ' αὐτὸ ἕτερον στρῶμα ἐκ τέφρας.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα εἰς τὸν χώρον Ν ἦσαν ἐλάχιστα. Μικρὰ κολοβωμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὡς τμήματα ραβδωτοῦ κίονος, τοιχοβάτου καὶ βατῆρων θωρακίων, μεταφερθέντα ἐκ τοῦ αἰθρίου διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικὸν κατὰ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ μεταγενεστέρου τοίχου.

Ἡ σκαφή συνεχίσθη πρὸς Βορρᾶν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ διαμερίσματος Ο. Τὸ ἀποκαλυφθὲν μέρος εἰς μήκος 3.90 μ. τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δωματίου σφίεται εἰς ὕψος 0.80 μ. Συνίσταται ἐξ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς ἐξ ἀργῶν λίθων συνδεομένων δι' ἰσχυροῦ κονιάματος. Εἰς τὴν νοτίαν παρεῖαν φέρει λεπτὸν ἐπίχρισμα. Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν τμήμα καὶ ὑπὸ τὰ κρημνίσματα, ἀνεφάνη στρῶμα κεραμίδων καὶ κάτωθι αὐτοῦ πολλὰ ἐνδείξεις πυρός. Ἐκ τῶν κρημνισμάτων διεχωρίσθησαν τμήματα ραβδωτοῦ κίονος χρησιμοποιηθέντα ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν. Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸν χώρον τοῦτον θὰ συνεχισθοῦν.

Εἰς ἀπόστασιν 0.55 μ. νοτίως τοῦ βορείου τοίχου καὶ εἰς βάθος 0.68 μ. ἐκ τῆς ἄνω ἀπολύξεως αὐτοῦ περισυνελέγη χαλκοῦν νόμισμα Ἰουστινιανοῦ Α'.

5. Ψηφιδωτὰ τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐργασίας ἐθεωρήθη σκόπιμος ἡ ἐκ νέου ἔρευνα πρὸς Α καὶ Δ τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ περιπάτου τοῦ Ὀκταγώνου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκ πλακιδίων καὶ πλακῶν ποικιλοχρῶμων ἐπένδυσις ἦτο τελείως κατεστραμμένη. Ἐπεχειρήθη ἡ ἔρευνα αὕτη: α) διὰ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ ἐτέρων ψηφιδωτῶν τοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ, τμήματα τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν πρὸ ἐτῶν (ΠΑΕ 1967, σ. 82, πίν. 55, 56) καὶ β) διὰ τὴν τυχὸν ἀνέυρεσιν στοιχείων, ἅτινα θὰ ὑπεβοῦντο εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλή-

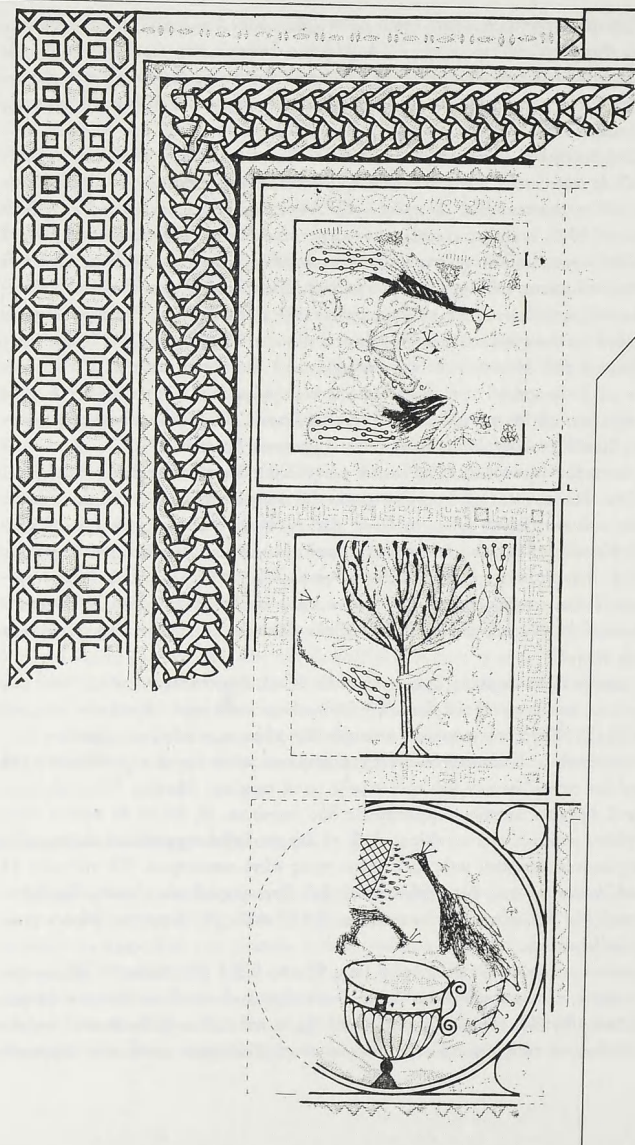
ματος τῆς μορφῆς τοῦ πρώτου ναοῦ. Δυστυχῶς οὐδὲν ἀπέδωκαν αἱ προσπάθειαι ἐπὶ τοῦ δευτέρου τούτου στόχου. Ἀντιθέτως ἀπεκαλύφθη ὥραϊον ψηφιδωτὸν δάπεδον καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ ἀπόληξιν ἐντὸς διώτου δέλτου σπουδαιοτάτῃ διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ μνημείου ψηφιδωτῇ ἐπιγραφῇ, περὶ ἧς κατωτέρω.

Ἡ ψηφιδωτῇ διακόσμησις (εἰκ. 1, πίν. 92α), ἡ ὁποία κατὰ τὴν κάλυψιν ὑπέστη πολλὰς κακώσεις, συνίσταται ἐκ τριῶν τετραγώνων διαχώρων περιβαλλομένων ὑπὸ πλαισίων. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξ Ἀνατολῶν διάχωρον (πίν. 92β), διαστάσεων 1.49×1.46 μ., εἰκονίζεται κατὰ τὸ κέντρον κἀνθάρος ἔχων πλατὺ μνηοειδὲς σῶμα, κοῖλον χεῖλος καὶ πυραμιδοειδῇ βάσιν συνδεομένην μετὰ τοῦ ραβδωτοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου διὰ σφαίρας. Ἐκ τοῦ κανθάρου ἀναδύεται ἐλισσόμενος καὶ ἀπλούμενος εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς παραστάσεως βλαστὸς κληματίδος μετὰ φύλλων καὶ σταφυλῶν. Ἐκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου παριστάνονται μετωριζόμενα ἀνὰ ἓν παγώνιον εἰς διαφορετικὴν ἑκάτερον στάσιν. Τὸ ἐξ ἀριστερῶν μὲ ἀνυψωμένον τὸν μακρὺ λαιμὸν καταλαμβάνει ὅλον σχεδὸν τὸ ὕψος τοῦ διαχώρου, τὸ ἕτερον κλίνει πρὸς τὸν κἀνθαρ. Ὁ λευκὸς κάμπος τῆς συνθέσεως διανθίζεται δι' ἀνθοφόρων ποικιλοχρῶμων θάμνων.

Τὸ δεῦτερον (κεντρικόν) διάχωρον (πίν. 92β), διαστάσεων 1.49×1.48 μ., πληροῦται διὰ συνθέσεως ἐχούσης φορὰν ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς. Εἰς τὸ κέντρον, καταλαμβάνον ὅλον τὸ ὕψος τῆς συνθέσεως, εἰκονίζεται πολὺκλαδον καὶ πλατύφυλλον δένδρον μὲ ὕψηλὸν καὶ ραδινὸν κορμὸν. Ἐπὶ τοῦ φυλλώματος, ἀριστερὰ, διακρίνεται παγώνιον ἑτοιμον νὰ ραμφίσῃ τὰ φύλλα, ἐνῷ δεξιὰ παριστάνεται ἕτερον παγώνιον μὲ τὴν ράχιν πρὸς τὸ δένδρον, ραμφίζον βλαστὸν ἐξερχόμενον ἐκ τῆς ρίζης αὐτοῦ. Τὸν αὐτὸν βλαστὸν ραμφίζουν δύο μικρότερα ἀντωπὰ πτηνά.

Τὸ τρίτον πρὸς Δυσμὰς διάχωρον (πίν. 93α), διαστάσεων 1.49×1.46 μ., διατηρεῖται κατὰ τὰ δύο τρίτα. Τὸ ὑπόλοιπον κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν κατεστράφη. Ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου ἐγγράφεται κύκλος περιβάλλων σύνθεσιν τῆς ὁποίας τὸ κέντρον κάτω καταλαμβάνει μέγα ἀγγεῖον ραβδωτὸν κατὰ τὴν κοιλίαν στηριζόμενον ἐπὶ τριγωνικῇ μετὰ σφαίρας βάσεως. Ἐπὶ τῶν χειλέων τοῦ ἀγγείου πατοῦν συμμετρικῶς δύο παγώνια, ἐξ ὧν τὸ ἐν κύπτει πρὸς τὸ μεγάλον στόμιον τοῦ κανθάρου ἐνῷ τὸ ἕτερον δεξιὰ προσπαθεῖ νὰ ραμφίσῃ ὀπώρας ἐκ τοῦ ὑπερβην καὶ κεκλιμένου πρὸς αὐτὸ κανίστρου. Τὰ τρίγωνα τὰ σχηματιζόμενα ἐκ τοῦ τετραγώνου καὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου κύκλου, ὡς δηλοῖ τὸ διατηρηθὲν ΝΑ κόσμημα, πληροῦνται διὰ κύκλων μετ' ἐγγεγραμμένων γεωμετρικῶν θεμάτων.

Τὸ σύνολον τῶν τριῶν διαχώρων (εἰκ. 1, πίν. 92β) περιβάλλεται διὰ τεσσάρων πλαισίων: συμπλεκόμενων ὀκταγώνων ἐχόντων κατὰ τὸ κέντρον τετράγωνον, βαθμιδωτῶν τριγώνων, διπλοῦ πλοχοῦ καὶ πάλιν βαθμιδωτῶν τριγώνων. Ἐκάτερον τῶν δύο πρώτων διαχώρων περιβάλλεται κατὰ τὰς τέσσαρας

Εἰκ. 1. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ψηφιδωτὴ διακόσμησης.

πλευράς δι' ἰδιαιτέρου πλαισίου, ἥτοι ἐκ σπειρομαϊάνδρου καὶ ἐκ διπλῶν μαϊάνδρων περικλειόντων ὀρθογώνια παραλληλόγραμμα.

Ἡ ἐπιγραφὴ. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ, τὸ ἐξωτερικὸν πλαίσιον τῶν τεμνομένων ὀκταγώνων ἐναλλάσσεται μὲ στενὴν ταινίαν ἐξ ἀστραγάλου (πλάτ. 0.03 μ.), ἥτις διακόπτεται ὑπὸ διώτου δέλτου (tabula ansata) μετ' ἐπιγραφῆς (πίν. 93β). Ἐκ τοῦ σημείου ἐνώσεως τῶν ὧτων μετὰ τῆς δέλτου ἐκφύονται λοξῶς τέσσαρα φύλλα κισσοῦ πληροῦντα τὴν σχηματιζομένην τριγωνικὴν ἐπιφάνειαν.

Διαστάσεις τῆς δέλτου: πλάτος 0.33 μ., μήκος μετὰ τῶν ὧτων 1.195 μ., ἄνευ τῶν ὧτων 0.875 μ., μήκος ὧτων 0.16 μ. Κάμπος λευκός. Ὑψος γραμμῶν ἐπιγραφῆς 0.09 μ. Αἱ λέξεις Πορφύριος ἐπίσκοπος, Παῦλον καὶ ἡ βραχυγραφία ΧΡΩ ἀπεδόθησαν διὰ χρυσῶν ψηφίδων· ἡ πρόθεσις ἐν δι' ἐρυθρῶν· ὅλαι αἱ ἄλλαι λέξεις διὰ φαιῶν.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἀκολούθως:

ΠΟΡ[ΦΥ]ΡΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟ

ΠΟΣ ΤΗ[Ν] [Κ]ΕΝΤΗCΙΝ ΤΗC ΒΑCΙΑΙΚΗ

C ΠΑΥΛΟ[Υ] [ΕΠ]ΟΙΗCΕΝ ΕΝ ΧΡ(ΙCΤ)Ω

Στίχ. 1 - 2. Πορφύριος ἐπίσκοπος Φιλίππων: εἶναι εἷς μόνον γνωστὸς ὑπογράφων τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Σαρδικῇ Συνόδου (342/43). *J. D. Mansi*, *Sanctorum Consiliorum Nova et Amplissima Collectio*, Φλωρεντία - Βενετία 1759, III, σ. 38, 42, 48. *P. Lemerle*, *Philippe et la Macedoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 270. Τὴν ταύτισιν τοῦ ἀναφερομένου ἐπισκόπου Πορφυρίου πρὸς τὸν συμμετασχόντα εἰς τὴν ἐν Σαρδικῇ Σύνοδον, ἐνισχύει καὶ τὸ ἀνευρεθὲν πρὸ ἐτῶν ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ Ὁκταγώνου καὶ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ νόμισμα τῆς Εὐδοκίας, συζύγου τοῦ Ἀρκαδίου (ΠΑΕ 1962, σ. 187), τὸ ὁποῖον ἐκ τῆς θέσεως τῆς ἀνευρέσεώς του ἀποτελεῖ terminus ante διὰ τὴν ἱδρυσιν τοῦ πρώτου ναοῦ καὶ terminus post διὰ τὴν ἐπανῆδρυσιν τοῦ Ὁκταγώνου.

Βασιλική: Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν ἑννοίαν, ἥτοι γενικῶς σημαίνει τὸν λατρευτικὸν χώρον ἀνεξαρτήτως μορφῆς (βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, Ἀθῆναι 1952, τ. I, σ. 19 κέ.). Ἐλπίζω ὅτι ἡ περαιτέρω ἔρευνα θὰ διαφωτίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ, ὅστις ὁπωσδήποτε συνδέεται πρὸς τὸ ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ ἐλληνοιστικὸν ἱερόν, μετὰ τοῦ ὁποῖου κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν κοινὸν ἔχει τὸν τοῖχον.

Στίχ. 3. Παῦλον: Ὁ λατρευτικὸς οὗτος χώρος συνεχίζων ὑπὸ χριστιανικὸν περίβλημα ἐλληνοιστικὴν λατρείαν ἀφηρωισθέντος νεκροῦ, ἡγιάσθη ἐπ' ὀνόματι

τοῦ ἀποστόλου Παύλου, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Φιλίππων, ὡς μαρτύριον. Καί περὶ αὐτοῦ ὑπάρχουν εἰς τὸν χώρον πολλαὶ ἐνδείξεις.

6. Ἔργασίαι συμπληρωματικαὶ

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀνασκαφῆς ἐγένοντο αἱ ἀκόλουθοι ἐργασίαι συντηρήσεως καὶ ἀποτυπώσεως:

1) Διὰ ξηρολιθίᾳς συνεπληρώθησαν ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς τρικλίτου στοᾶς, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἀντιστηρίξεως τῆς παρόδου Β, καὶ ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ Ὀκταγώνου.

2) Συνεπληρώθη ἡ κάτοψις τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου διὰ νεωστὶ παρατηρηθεισῶν λεπτομερειῶν. Ἀπετυπώθη τὸ παλαιότερον καὶ τὸ ἀποκαλυφθὲν ἐφέτος ψηφιδωτὸν δάπεδον.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΡΩΝΗΣ *

(Πίν. 94 - 109)

Ἡ πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδος εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν τῆς Τορώνης ἐκάλυψε τὸ διάστημα ἀπὸ 10 Ἰουνίου μέχρι 25 Αὐγούστου. Ἐκτὸς ἐμοῦ τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τῆς ἀποστολῆς περιελάμβανε τὴν Δρ. Ann Birchall, τὸν κ. Peter Connor, τὸν Δρ. J. P. Descoeudres, τὸν κ. Graham Joyner, τὴν δ. Jenifer Neils καὶ τὸν κ. Colin Williams. Τὸ τεχνικὸν προσωπικὸν ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὸν κ. Ray Skobe (φωτογράφον), τὸν κ. David Watkinson (συνηρητὴν) καὶ τὴν κ. Ruth Rivett (ἀρχεῖα). Τὴν ἔφορον δ. Αἰκατερίνην Ρωμιοπούλου ἀντεπροσώπευε ἡ δ. Μαρία Καρρά. Ἡ τοπογραφικὴ μελέτη τοῦ χώρου ἐγένετο ὑπὸ τῶν κυρίων Κων. Μέλφου καὶ Ἀνθ. Μπαντέλλα («Τοπομετρικὴ» Ο.Ε., Θεσσαλονίκη)· ἐκτὸς ἐνός (εἰκ. 1) τὰ δημοσιεύμενα σχέδια εἶναι τοῦ «Ἐργαστηρίου 23» Θεσσαλονίκης.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

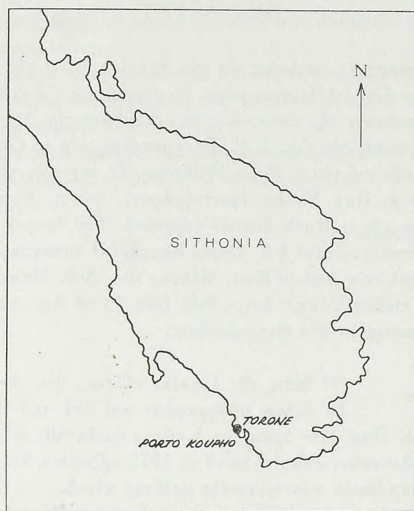
Ἡ θέσις τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἥτις ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων συγγραφέων καὶ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, ἦτο ἀνέκαθεν γνωστή. Παρ' ὅλον ὅμως ὅτι ὁ χώρος ἐμελετήθη ἐν μέρει κατὰ τὴν διάρκεια τῶν τελευταίων ἐτῶν¹ ἡ κατὰ τὸ 1975 ἀρξαμένη ἀνασκαφὴ ἀποτελεῖ τὴν πρώτην προσπάθειαν συστηματικῆς μελέτης αὐτοῦ.

* Ὁφείλω νὰ ἐκφράσω τὴν βαθυτάτην εὐγνωμοσύνην μου εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Γεώργιον Μπακαλάκην εἰς τὸν ὅποιον χρεωστώ τὴν πρώτην μου γνωριμίαν μετὰ τὸν χώρο. Εἰδικῶς θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω διὰ τὴν συμπαραστάσιν των τὴν ἔφορον Ἀρχαιοτήτων δ. Αἰκατερίνην Ρωμιοπούλου καὶ τὴν ἀντιπρόσωπον αὐτῆς κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς δ. Μαρίαν Καρρά, τοὺς καθηγητὰς κ. Μανόλην Ἀνδρόνικον καὶ Γ. Ι. Δεσποίνην καθὼς καὶ τοὺς κ. Νικόλαον Νικονάνον καὶ Ἰωακεῖμ Παπάγγελον. Ἰδιαιτέρως ὀφείλω νὰ ἀναφέρω ἐδῶ τὴν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀπεριόριστον βοήθειαν τοῦ Συμβουλίου τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ προσωπικοῦ αὐτῆς καὶ κυρίως τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων. Βαθύτατα ὑπόχρεως εἶμαι εἰς τὸν ἀείμνηστον Νικόλαον Κοντολέοντα, τὸν Γενικὸν Ἐπιθεωρητὴν Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων Ἑλλάδος κ. Δημήτριον Λαζαρίδην καὶ τὸν Γενικὸν Διευθυντὴν κ. Γρηγόριον Κωνσταντινόπουλον. Εἰς τὸν κ. Σπ. Γ. Γουλιέλμον εἶμαι ἐπίσης βαθύτατα ὑπόχρεως διὰ τὴν συνεχῆ αὐτοῦ βοήθειαν εἰς τὴν ἐπίλυσιν δυσκόλων προβλημάτων πρακτικῆς φύσεως κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς.

1. B. D. MERITT, Scione, Mende and Torone, AJA 27, 1923, σ. 447 - 460· D. H. FRENCH, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia and Catalogue of Sherd Material in the University of Thessaloniki (1967) (ἐργασία ἀδημοσίευτος) καὶ Μ. ΒΕΡ-

Τὸ ὄνομα «Τορώνη» ἐχρησιμοποιήθη ἄνευ διακοπῆς τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ βου π.Χ. αἰ. εἰς δύο παραλλαγάς: «Τορώνη» καὶ «Τερώνη». Ἡ δευτέρα γραφή εἶναι γνωστὴ κυρίως ἐκ τῶν νομισμάτων τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἡ κοπὴ τῶν ὁποίων ἀρχίζει κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους¹. Ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης χρησιμοποιοῦν τὴν γραφὴν μὲ ο². Ἡ Τορώνη ἐκτίσθη εἰς τὴν ἄκραν τῆς

Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς χερσονήσου τῆς Σιθωνίας.

κεντρικῆς χερσονήσου τῆς Χαλκιδικῆς, τῆς Σιθωνίας, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ ἀποίκων ἐκ Χαλκίδος τῆς Εὐβοίας³ (εἰκ. 1 καὶ πίν. 94α).

ΤΣΩΝΗ - ΚΟΚΟΛΗ, Τορώνη, Μὴ Ἀρχαία Πόλις τῆς Χαλκιδικῆς, 1970 (ἐργασία ἀδημοσίευτος).

1. Διὰ τὰ νομίσματα τῆς Τορώνης βλ. μεταξὺ ἄλλων δημοσιεύσεων καὶ τὰς ἑξῆς: B.V. HEAD, *Historia Numorum*², 1911, σ. 206· *Excavations at Olynthus III*, 1931, σ. 11 κέ. καὶ IX, 1938, σ. 165 καὶ 314 κέ· CH. SELTMAN, *Greek Coins*, 1960, σ. 66 κέ· B.V. HEAD, *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum*, 1963, Macedonia, σ. 106 - 108· E. BABELON, *Traité des monnaies grecques et romaines*, Méros B', τ. A', σ. 1159 κέ· M. PRICE - N. WAGGONER, *Archaic Greek Silver Coinage, The «Asyut» Hoard*, 1975, σ. 14, 21 καὶ 47 - 49.

2. ΗΡΟΔ. VII 22 καὶ VII 122. ΘΟΥΚ. IV 110, 1· IV 120, 3· IV 122, 2· IV 129, 1· IV 132, 3· V 2, 3· V 3, 2· V 3, 6· V 6, 1.

3. Ὁ ΘΟΥΚ. ἀναφέρει τὴν πόλιν ὡς Τορώνην τὴν Χαλκιδικήν (IV 110, 1), ὃ δὲ

Ἡ χρονολογία τῆς ιδρύσεως τῆς πόλεως δὲν εἶναι γνωστή, ἐλπίζεται δὲ ὅτι ἡ ἀνασκαφικὴ ἥμῶν μελέτη θὰ διασαφήσῃ ἐν καιρῷ, μετὰ τὸ ἄλλων, καὶ αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Οἱ Τορωναῖοι, ἐν τούτοις ἀναφέρονται εἰς σφῆζόμενον ἀπόσπασμα ποιήματος τοῦ Ἀρχιλόχου. Ἐπομένως πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ἱδρυσις τῆς Τορώνης δὲν δύναται νὰ εἶναι νεωτέρα τοῦ α' ἡμῖσεος τοῦ 7ου αἰ., δυνατόν δὲ νὰ ἀνέρχεται εἰς τὸν 8ον αἰ.¹ Οἱ Τορωναῖοι ἐβόηθησαν τοὺς Πέρσας κατὰ τὴν εἰσβολὴν των εἰς Ἑλλάδα τὸ 480 π.Χ.², ἀργότερον δὲ ἐγένοντο μέλη τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας³. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἡ Τορώνη ἐνεπλάκη εἰς τὴν σύγκρουσιν μετὰ τὴν Ἀθηναίων καὶ Σπαρτιατῶν. Κατὰ τὸν Θουκυδίδην, τὸ 423 π.Χ. ὁ στρατηγὸς τῶν Λακεδαιμονίων Βρασίδας κατέλαβε τὴν πόλιν τῇ βοηθείᾳ προδοτῶν⁴. Τὸ ἐπόμενον ἔτος οἱ Ἀθηναῖοι ἐπετέθησαν κατὰ τῆς Τορώνης ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης καὶ τὴν ἐπανακατέλαβον⁵. Μετὰ τὴν Νικίειον εἰρήνην ἡ πόλις παρέμεινε δι' ἐν χρονικὸν διάστημα εἰς τὸ πλευρὸν τῶν Ἀθηναίων, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὅμως ἀπωλέσθη δι' αὐτοὺς πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ.⁶ Ἀκολούθως ἡ Τορώνη ἐγένετο σύμμαχος τῆς Χαλκιδικῆς Συμμαχίας ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς Ὀλύνθου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲ καὶ μέλος αὐτῆς⁷. Ἡ μεταγενεστέρα ἱστορία τῆς πόλεως παρουσιάζει διακυμάνσεις, αἱ δὲ πληροφορίαι ἡμῶν περὶ αὐτῆς εἶναι ἀνεπαρκεῖς⁸. Τὸ 348 π.Χ. ἡ Τορώνη κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Β'⁹. Τὸ 169 ὁ Εὐμένης Β' τῆς Περγάμου καὶ ὁ Προυσίας Β' τῆς Βιθυνίας ἀπεπειράθησαν ἀνεπιτυχῶς νὰ τὴν κατακτήσουν¹⁰. Τελικῶς ἡ Τορώνη ὑπέκυψεν εἰς

ΔΙΟΔ. ὡς Τορώνην, ἄποικον μὲν Χαλκιδικῶν (XII 68, 6). Διὰ τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν Τορωναίων βλ. D. BRADEEN, *The Chalcidians in Thrace*, *AJPh* 73, 1952, σ. 376.

1. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Νέαι Ἐπιγραφαὶ περὶ τοῦ Ἀρχιλόχου ἐκ Πάρου, *ΑΕ* 1952, σ. 44. Διὰ τὴν χρονολογίαν τῆς ιδρύσεως τῆς Τορώνης βλ. N. G. L. HAMMOND, *A History of Greece*, 1959, σ. 116.

2. ΗΡΟΔ. VII 122.

3. Διὰ τὸ ζήτημα τῆς εἰσόδου τῶν Τορωναίων εἰς τὴν Ἀθηναϊκὴν Συμμαχίαν βλ. B. D. MERITT, H. T. WADE - GERV καὶ M. F. MCGREGOR, *The Athenian Tribute Lists*, 1939 - 1953, τ. III, σ. 223.

4. ΘΟΥΚ. IV 110 κέ.

5. ΘΟΥΚ. V 2 - 3.

6. Βλ. *Excavations at Olynthus* IX, σ. 314.

7. Διὰ τὰς σχέσεις τῆς Τορώνης μετὰ τοῦ Χαλκιδικοῦ Κοινοῦ βλ. ΞΕΝΟΦ. Ἑλληνικά V 3, 18.

8. Βλ. ΔΙΟΔ. Βιβλιοθήκην XV 81, 6· ἐπίσης ΙΣΟΚΡ., Περὶ Ἀντιδόσεως 108. Μαρτυρίαν διὰ τὰς σχέσεις τῆς Τορώνης μετὰ τοῦ Χαλκιδικοῦ Κοινοῦ ἀποτελοῦν τινὰ τῶν νομισμάτων τῆς Τορώνης τῶν εὑρεθέντων εἰς Ὀλυνθον (*Excavations at Olynthus* III, σ. 109 - 110· VI, σ. 96 - 97· IX, σ. 314 - 316).

9. ΔΙΟΔ. Βιβλιοθήκη XVI 53, 2.

10. LIVIUS XLIV, 12.

τοὺς Ρωμαίους¹. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Τορώνης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἡ πόλις παρέμεινεν ἀσήμεντος παρ' ὅλον ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἐπέζησε μέχρι τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἐφ' ὅσον ἐσχάτως μία πρωτοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἀνεσκάφη ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς χρονολογούμενη εἰς τὸν 5ον μ.Χ. αἰ.² Αἱ γραπταὶ πηγαὶ φαίνεται ὅτι δὲν μᾶς δίδουν καμμίαν πληροφορίαν περὶ τῆς Τορώνης κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, μέχρι τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰ., ὅτε ὁ χῶρος ἀναφέρεται ἐκ νέου εἰς ἔγγραφα τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἀρχικῶς μὲν ὡς «Χειμαδεῖον»³, ἀργότερα δὲ ὡς «Φραγκόκαστρο» καὶ «τόπος»⁴. Τὸ ὀχυρωματικὸν τεῦχος τὸ διατηρούμενον ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Ληκύθου φαίνεται ὅτι ἐκτίσθη κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 14ου αἰ.⁵ (πίν. 94β).

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου μέρος μόνον τῶν ἐρείπειων τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος τῆς πόλεως καὶ τῶν κτισμάτων ἐντὸς αὐτῆς ἐφαινετο ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων γενομένη καταστροφή ἦτο προφανῶς μεγάλη⁶. Εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, ὅμως, ἡ τοπογραφία τῆς περιοχῆς καὶ τὸ σχέδιον τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος εἶχον γίνεαι σαφέστερα.

Ἡ ἀρχαία πόλις εἶχε κτισθῇ εἰς τὸ ΒΔ ἡμισυ λοφώδους προεκβολῆς τῆς γῆς πλησίον τοῦ Ν ἄκρου τῆς Σιθωνίας (εἰκ. 2). Ἀπὸ γεωγραφικῆς ἀπόψεως τὰ πλεόν σημαντικὰ στοιχεῖα ἐντὸς τῆς προεκβολῆς αὐτῆς εἶναι ὁ Λόφος 1, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ (Βίγλα) εὐρίσκεται εἰς τὸ Ν ἄκρον τῶν ὀρίων τῆς πόλεως καὶ ἦτο ὠχυρωμένη κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους (εἰκ. 2 καὶ 3 καὶ πίν. 94β), καὶ ἡ «Λήκυθος», δηλαδὴ τὸ μικρὸν ἀκρωτήριον εἰς τὸ ΒΔ ἄκρον αὐτῆς (ἀκρωτήριον 1, εἰκ. 3 καὶ πίν. 94β). Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπὶ τῆς Ληκύθου ὑπῆρχε ναὸς ἀφιερωμένος εἰς τὴν Ἀθηνᾶν⁷. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ἡ Λήκυθος ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὡς φρούριον⁸. Ἀπὸ γεωγραφικῆς ἀπόψεως ἐνδιαφέρων εἶναι καὶ ὁ λιμὴν ΝΑ τῆς ἀναφερθεῖσης λοφώδους προεκβο-

1. LIVIUS XLV 30.

2. Προσφάτως ἡ βασιλικὴ ἠρευνήθη ἀνασκαφικῶς ὑπὸ τοῦ κ. Νικ. Νικονάνου.

3. Actes d'Esphigmenou (Archives de l'Athos VI), 1973, σ. 142.

4. FRANZ DÖLGER, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, 1948, σ. 72, 142 καὶ 147.

5. Τὴν πληροφορίαν αὐτὴν ὀφείλω ἐπίσης εἰς τὸν κ. Π. Θεοδωρίδην.

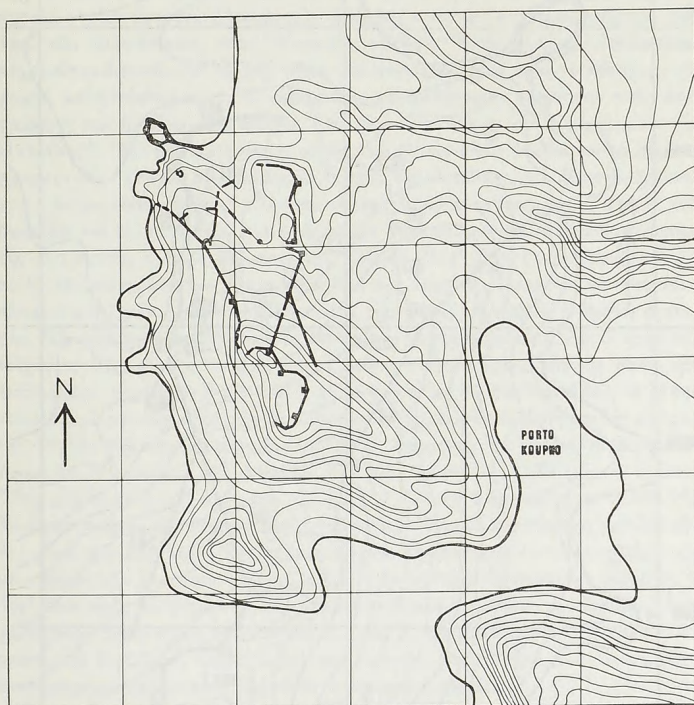
6. Εἰς τὸν κ. Ἱ. Παπάγγελον ὀφείλω τὴν πληροφορίαν ὅτι τὸ ὀχυρωματικὸν σύστημα καθὼς καὶ ἄλλα κτίσματα τῆς ἀρχαίας πόλεως ὑπέστησαν μεγίστην καταστροφήν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., ὅτε αἱ πλὴνθου τῶν τειχῶν καὶ κτηρίων μετεφέρθησαν εἰς μεγάλας ποσότητας διὰ τὴν στρώσιν ὁδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ κ. Παπάγγελος ὀφείλει τὴν πληροφορίαν αὐτὴν εἰς λεπτομερῆ ἀφήγησιν τοῦ γέροντος Ἀστερίου Πάργα ἐκ τῆς Συκιάς Χαλκιδικῆς, τὸν ὁποῖον ἐπεσκέφθη κατὰ τὸ 1971.

7. ΘΟΥΚ. IV 116.

8. ΘΟΥΚ. IV 113, 2.

λῆς (εἰκ. 2), ὅστις σήμερον μὲν ὀνομάζεται «Πόρτο Κουφό», κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δὲ ὀνομάζετο «Κωφὸς Λιμὴν»¹ (πίν. 94γ-δ). Ὁ κύριος λιμὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως ὅμως φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ λιμὴν ἀνατολικῶς τῆς Ληκύθου². Εἰς

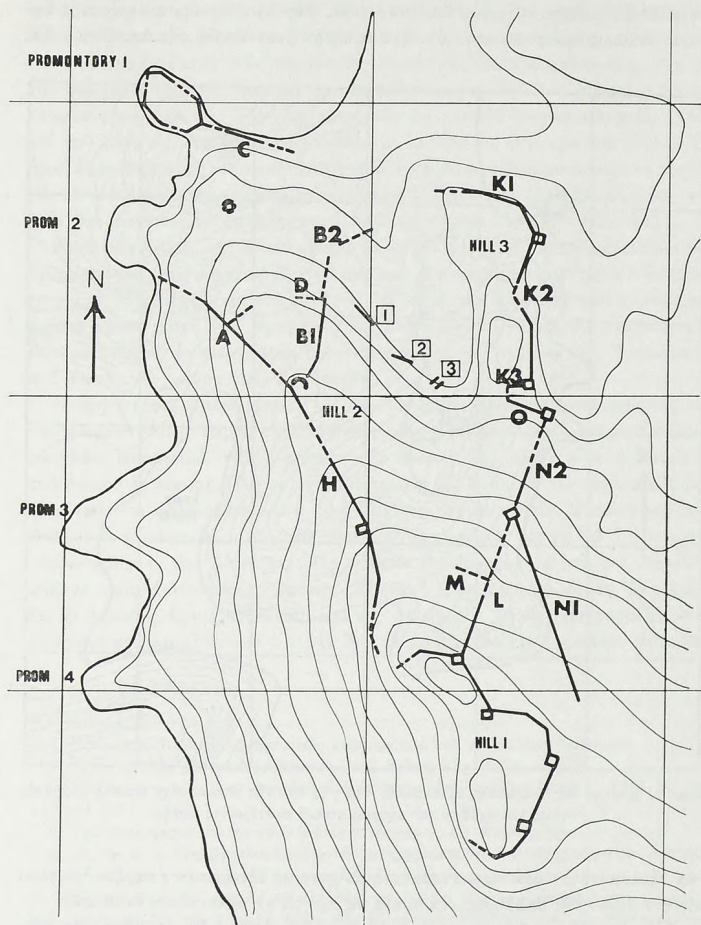
Εἰκ. 2. Χάρτης τῆς λοφώδους προεκβολῆς τῆς γῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶχε κτισθῇ ἡ ἀρχαία πόλις καὶ σχέδιον τοῦ ὁχυρωματικοῦ συστήματος αὐτῆς.

τὸν λιμένα αὐτὸν μία προκαταρκτικὴ ἀνίχνευσις ἔδειξε τὴν ὑπαρξιν ἐρειπίων εἰς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης, τὰ ὅποια θὰ πρέπει νὰ μελετηθοῦν ἐν καιρῷ.

Διὰ τὸ σχέδιον τῆς πόλεως καὶ τῶν τειχῶν αὐτῆς ὁ Θουκυδίδης μᾶς δίδει

1. ΘΟΥΚ. V II, 2. B. D. MERITT, ἐ.ἀ. σ. 453 κέ.

2. ΘΟΥΚ. V II, 3.

Εἰκ. 3. Πρόχειρον σχέδιον τοῦ δρυωματικοῦ συστήματος τῆς Τορώνης.

πολυτίμους πληροφορίας εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον¹ εἰς τὸ ὁποῖον ἀφηγεῖται ὅτι τὸ 423 π.Χ., καθ' ὃν χρόνον οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον τοποθετημένην φρουράν εἰς Τορώνην, ὁ Λακεδαιμῶν στρατηγὸς Βρασίδης ἐβάδισε μετὰ στρατοῦ ἐναντίον τῆς πόλεως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός, διαφυγῶν τὴν προσοχὴν τῶν Τορωναίων καὶ ἐστρατοπέδευσεν εἰς ἀπόστασιν τριῶν σταδίων, πλησίον τοῦ ναοῦ τῶν Διοσκούρων, πρὸς Ἀνατολὰς αὐτῆς². Ἐπτά ἐλαφρῶς ὥπλισμένοι στρατιῶται διεισέδυσαν εἰς τὴν πόλιν διὰ ρήγματος (τοῦ πρὸς τὸ πέλαγος τείχους), κατηυθύνθησαν εἰς τὸ «ἀνωτάτῳ φυλακτήριον», ἐφόνευσαν τοὺς ἐκεῖ φρουροὺς καὶ ἤνοιξαν μίαν πυλίδα, ἣτις εὐρίσκετο ἐναντι τοῦ Καναστραίου τῆς Παλλήνης³. Ἐκ τῆς ἀφηγήσεως αὐτῆς τοῦ Θουκυδίδου ὀφείλομεν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὑπῆρχεν ὀχυρωματικὸν τεῖχος τῆς Τορώνης, μὲ ἐξωτερικὴν παρειὰν ἐστραμμένην πρὸς Δ. Ὁ Θουκυδίδης ὅμως προσθέτει ὅτι οἱ ἄνδρες τοῦ Βρασίδα καὶ οἱ μετ' αὐτῶν συνεργαζόμενοι Τορωναῖοι ἤνοιξαν καὶ τὴν πλησίον τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως εὕρισκομένην πύλην⁴. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀκριβὴς θέσις αὐτῆς τῆς πύλης δὲν ἀναφέρεται, ἡ ἀγορὰ τῆς Τορώνης θὰ πρέπει νὰ εὐρίσκετο πλησίον τοῦ λιμένος, εἰς τὴν μόνην ἐντὸς τῶν τειχῶν σχετικῶς ἐπίπεδον περιοχὴν, ΝΑ τῆς Ληκύθου. Ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὑπῆρχε καὶ τεῖχος μὲ ἐξωτερικὴν παρειὰν ἐστραμμένην πρὸς Βορρᾶν. Ἐπίσης κατὰ τὸν Θουκυδίδην, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἰδία ἡ πόλις ὑπέκυψεν εἰς τὸν Βρασίδαν, οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ φιλικῶς πρὸς αὐτοὺς διακείμενοι Τορωναῖοι ἡμύνησαν ἐπὶ μακρότερον ἐντὸς τοῦ «φρουρίου» τῆς Ληκύθου. Ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ὀχύρωσις τῆς Ληκύθου ἦτο ἴσως αὐτοτελής⁵. Τελικῶς ὁ Θουκυδίδης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ Βρασίδης κατέλαβε τὴν Τορώνην ὑπῆρχε προάστειον ἐκτὸς τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος καὶ ὅτι εὐθὺς μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ἤρχισε τὴν ἀνέγερσιν «περιτειχίσματος» μὲ σκοπὸν τὴν ἐγκλείσιν τοῦ προαστείου ἐντὸς τῆς ὀχυρωμένης περιοχῆς⁶. Ἐφ' ὅσον πρὸς τὸ παρὸν ἐνδείξεις διὰ τὴν ὑπαρξίν τοιούτου προαστείου ὑπάρχουν μόνον ἀνατολικῶς τοῦ τείχους Β (εἰκ. 3, οἰκοδομήματα 1, 2 καὶ 3), θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, τοῦλάχιστον προσωρινῶς, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου ἀναφερόμενον προάστειον εὐρίσκετο ἀνατολικῶς αὐτοῦ.

Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος τῆς Τορώνης

1. ΘΟΥΚ. IV 110 - 116.

2. Διὰ τὸ «Διοσκόρειον» βλ. B. D. MERITT, ἐ.δ. σ. 457 κέ. Τὰ ὑπολείμματα τοῦ ναοῦ τῶν Διοσκούρων ὑπέστησαν μεγάλην βλάβην προσφάτως λόγω τῆς κατασκευῆς τῆς νέας ὁδοῦ. Κατὰ τὸν κ. Παπάγγελον τὸ 1971 αἱ ὑπὸ τοῦ Meritt περιγραφόμεναι πλινθοὶ εὐρίσκοντο *in situ* ἡ καταστροφή ἐγένετο πρὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1973, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν χῶρον ἐκ νέου.

3. ΘΟΥΚ. IV 110.

4. ΘΟΥΚ. IV 111, 2.

5. ΘΟΥΚ. IV 113 κέ.

6. ΘΟΥΚ. V 2, 4.

κατὰ τὸ 1975 ἐπιβεβαιοῦν μέχρις ἐνὸς σημείου τὰς πληροφορίες τοῦ Θουκυδίδου. Εἰς τὸ σχέδιον τῆς εἰκ. 3 σημειοῦνται ὅλα τὰ τεῖχη, τὰ ὅποια ἀνεύρομεν κατὰ τὸ 1975: Τὸ τεῖχος Α ἔχει τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ παρειάν ἐστραμμένην πρὸς τὸ πέλαγος καὶ θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ τεῖχος διὰ τοῦ ὁποίου διεισέδυσαν ἐντὸς τῆς πόλεως οἱ ἐπτὰ ἄνδρες τοῦ Βρασίδα¹. Τὸ τεῖχος Β μετὰ τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ ἐπεκτάσεως, ἣτις δὲν φαίνεται ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ τεῖχος μετὰ τῆς πύλης πλησίον τῆς ἀγορᾶς. Τὸ τεῖχος Β θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς πόλεως τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἔβραν τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀναπτυχθῇ τὸ προάστειον τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου. Ἐπιπροσθέτως, ἀνατολικῶς καὶ νοτιοανατολικῶς τῆς περιοχῆς τῆς περικλειομένης ὑπὸ τῶν τειχῶν Α, Β καὶ C, τὰ ὅποια σχηματίζουν ἐσωτερικὸν κλοιόν, ἀνεύρομεν τὰ τεῖχη H, K, L, M, N καὶ O, τὰ ὅποια σχηματίζουν ἐξωτερικὸν ὀχυρωματικὸν σύστημα. Τὰ τεῖχη αὐτὰ εἶναι νεώτερα, χρονολογοῦνται ὅπως θὰ ἐξηγησώμεν κατωτέρω εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, προστετέθησαν δὲ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ προαστείου τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, ὅπερ εἶχεν ἀναπτυχθῇ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. ἀνατολικῶς τοῦ τεύχους Β. Τὰ τεῖχη τοῦ ἐξωτερικοῦ συστήματος δὲν ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου διότι εἶναι νεώτερα αὐτοῦ. Ἡ θέσις τοῦ μὴ περατωθέντος «περιτειχίσματος» τοῦ Βρασίδα δὲν εἰσέτι προσδιορισθῇ. Διὰ στρατηγικοὺς λόγους ὥστόσο, θὰ πρέπει ἴσως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐξετείνετο κατὰ μῆκος τῆς ράχews τοῦ Λόφου 3 (εἰκ. 3), ὅπου ἐκτίσθη μεταγενεστέρως τὸ τεῖχος K. Σχετικῶς πρὸς τὴν Λήκυθον ἤδη ἀνεφέραμεν ὅτι τὸ βυζαντινὸν τεῖχος ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν γραμμὴν τοῦ ἀρχαίου, κλασσικοῦ τεύχους. Τὰ ὑπολείμματα τοῦ κλασσικοῦ τεύχους δικαιοῦν τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἀκρωτηρίου ὡς «φρουρίου» χωριζομένου ἀπὸ τὴν κυρίως πόλιν διὰ στενοῦ ἰσθμοῦ². Ἐντὸς τῆς ὀχυρωμένης περιοχῆς ὑπάρχουν τρία ἄλλα ἀξιοσημεῖωτα ἀπὸ γεωγραφικῆς ἀπόψεως χαρακτηριστικά. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ Λόφος 2, ἐπὶ τοῦ ὁποίου συναντῶνται τὰ τεῖχη Α καὶ Β, ἔχον ὕψος 89.52 μ. Ἐπὶ αὐτοῦ ὑπάρχουν ἐρείπια πύργου, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ ἦτο σημαντικὸς διὰ τὴν ἀμυναν τῆς πόλεως. Ἐπιφυλακτικῶς θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὴν γνώμην ὅτι αὐτὸς ὁ πύργος ἦτο «τὸ ἀνωτάτω φυλακτήριον» τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, εἰς τὸ ὅποιον οἱ ἄνδρες τοῦ Βρασίδα ἐφόνευσαν τοὺς φρουροὺς τὸ 423, πρὶν ἀνοίξουν τὰς πύλας τῶν τευχῶν εἰς τὸν ὑπόλοιπον σπαρτιατικὸν στρατόν³. Τὸ δεῦτερον σημαντικὸν γεωγραφικὸν στοιχεῖον εἶναι ὁ Λόφος 1, ὅστις ἀποτελεῖ τὸ ὑψηλότατον ση-

1. Αὐτὸ τοῦτο τὸ τεῖχος Α ἢ ἡ ἐπέκτασις αὐτοῦ κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς μετὰ τῶν ἀκρωτηρίων 1 καὶ 2, τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ὑπολείμματα μὴ σημειούμενα εἰς τὸ σχέδιον τῆς εἰκόνης 3.

2. ΘΟΥΚ. IV 113, 2 - 3.

3. Εἰς αὐτὸν τὸν λόφον τοποθετεῖ τὸ ἀνωτάτω φυλακτήριον καὶ ὁ MERITT (ἐ.ἀ. σ. 456).

μεῖον τῆς περιοχῆς μεταξὺ τοῦ λιμένος τῆς Τορώνης καὶ τοῦ «Κωφοῦ Λιμένος», ἔχει δὲ ὕψος 215 μ. Ἡ κορυφὴ αὐτοῦ τοῦ λόφου συνδέεται μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος, ἀπετέλει δὲ χωρὶς ἄλλο τὴν ἀκρόπολιν τῆς πόλεως κατὰ τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους. Ἡ εἰς τὸ μέλλον ἀνασκαφικὴ μελέτη τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Λόφου 1 θὰ εἶναι ἐνδιαφέρουσα μὲν ἀλλὰ ἐπιπόνοος. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἔχομεν θετικὰς ἢ ἀρνητικὰς ἐνδείξεις διὰ τὴν χρῆσιν τῆς κορυφῆς ὡς φρουρίου κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἢ κλασσικούς χρόνους. Τὸ τρίτον ἀξιοσημείωτον γεωγραφικὸν στοιχεῖον εἶναι ὁ Λόφος 3 ἐπὶ τῆς ράχως τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται τὸ τεῖχος Κ.

2. ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ
ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ
ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ
(εἰκ. 3)

Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου προέβημεν εἰς καθαρισμόν τῶν τμημάτων τῶν τειχῶν, τὰ ὅποια ἐκαλύπτοντο ὑπὸ πλουσίας βλαστῆσθῆσεως¹. Ἡ ἐκτέλεσις τοῦ σχεδίου τῆς εἰκ. 3 θὰ ἦτο ἀδύνατος ἐὰν δὲν εἶχε προηγηθῇ αὐτὸς ὁ καθαρισμός, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐπέτρεψεν ὄχι μόνον νὰ καθορίσωμεν τὰ ὅρια τῆς πόλεως ἀλλὰ καὶ νὰ ἀρχίσωμεν τὴν συστηματικὴν μελέτην ἐνὸς τῶν πλέον ἐπιβλητικῶν κατὰ τὴν διατήρησιν ὀχυρωματικῶν συστημάτων τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ὁ καθαρισμὸς ἐγένετο ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ κ. Peter Connor καὶ τῆς δ. Jenifer Neils, ἐν μέρει δὲ καὶ τοῦ Δρ. J. P. Descoeudres. Τὰ ἡμερολόγια τοῦ κ. Connor καὶ τῆς δ. Neils ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης ἐκθέσεως.

Ἡ μελέτη τοῦ τεύχους Α (εἰκ. 3) ἔδειξεν ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ ἀρχαιότερον μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθὲν τεῖχος εἰς Τορώνην. Πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅμως ὅτι τοῦτο δὲν εἶχε κτισθῇ καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ μῆκος συμφώνως πρὸς ἓνα μόνον ρυθμὸν καὶ ὅτι ἡ τοιχοδομία αὐτοῦ ὑποδηλοῖ περισσότερας τῆς μιᾶς φάσεις. Πλησίον τῆς κορυφῆς τοῦ Λόφου 2 τὸ τεῖχος συνδέεται πρὸς τὸ ἐπ' αὐτῆς οἰκοδόμημα (πύργον) διὰ βραχέος τμήματος, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξωτ. παρειὰ συνίσταται ἐκ χονδροειδῶς λαξευμένων πλίνθων (πίν. 95α). Ἀξιοσημείωτον εἶναι καὶ ἕτερον τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς, πλησίον τῆς κορυφῆς τοῦ Λόφου 2, ἡ τοιχοδομία τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ παραλλαγὴν τῆς καλουμένης λεσβίας δομῆς² (πίν. 95β). Ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησις αὐτοῦ τοῦ τμήματος δὲν εἶναι εὐκόλος, θὰ πρέπει ὅμως τοῦτο νὰ ἀνῆκῃ εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν³. Ὀλίγον χαμηλότερον, τόσον ἡ ἐξωτερικὴ ὅσον καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τεί-

1. Ἡ ἐκτέλεσις τῆς τοπογραφικῆς μελέτης ἐγένετο ταυτοχρόνως πρὸς τὸν καθαρισμόν τῶν τειχῶν· εἰδικὴ ἐκθεσις δι' αὐτὴν θὰ δημοσιευθῇ ἐν καιρῷ.

2. Βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΔΟΥ, Τὰ Ὑλικά Δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, τ. 2, 1959 - 60, σ. 247, εἰκ. 205.

3. Βλ. R. L. SCRANTON, Greek Walls, 1941, σ. 26, εἰκ. 3 καὶ F. E. WINTER, Greek Fortifications, 1971, σ. 170, εἰκ. 156 καὶ σ. 79, εἰκ. 56.

χους διατηροῦνται καλῶς ἐπιτρέπουσαι τὸν ὑπολογισμόν τοῦ πάχους εἰς 1.70 μ. (πίν. 96α). Πρὸς τὸ κάτω ΒΔ αὐτοῦ τέρμα τὸ τεῖχος συνίσταται ἐκ τεραστίων ἀπελεκήτων λίθων ἐνθυμιζόντων κυκλώπειον δομὴν (πίν. 96β). Ἡ χρονολόγησις αὐτοῦ τοῦ τμήματος χωρὶς ἀνασκαφικὴν ἔρευναν εἶναι δύσκολος, διότι τεῖχη συνιστάμενα ἐκ τεραστίων λίθων συναρμολογηθέντων ἄνευ οὐδεμιᾶς, ἢ κατόπιν ἐλαχίστης λαξεύσεως ὠκοδομοῦντο καθ' ὅλας τὰς ἐποχάς. Τοιοῦτοι λίθοι καλοῦνται («λογάδες») ὑπὸ τοῦ Πausανίου καὶ ἄλλων συγγραφέων¹.

Τὸ τεῖχος Β ἀρχίζει καὶ αὐτὸ πλησίον τῆς κορυφῆς τοῦ Λόφου 2, κατέρχεται δὲ πρὸς τὴν θάλασσαν ἐπεκτεινόμενον ἐπὶ τῆς βορείας κλιτύος αὐτοῦ (εἰκ. 3). Διὰ προφανεῖς στρατηγικοὺς λόγους τὸ τεῖχος δὲν εἶναι ἀπολύτως εὐθύ, ἀλλ' ἀκολουθεῖ τὴν ἀνατολικὴν παρυφὴν κορυφογραμμῆς καὶ ἐπομένως σχηματίζει καμπύλας καὶ γωνίας. Ἡ τοιχοδομία δὲν εἶναι ὁμοιόμορφος, ἡ δὲ ἀνομοιομορφία αὐτῇ ὑποδηλοῖ διαφόρους φάσεις καὶ ἐπιδιορθώσεις. Τὸ τεῖχος Β δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο τμήματα Β1 καὶ Β2. Τὸ νότιον τμήμα (Β1) ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Λόφου 2 μέχρι περιοχῆς τοῦ ἐδάφους, ἥτις σχηματίζει ἐκτεταμένην ἀναβαθμίδα μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Τὸ βόρειον τμήμα (Β2) δὲν διατηρεῖται καλῶς. Ἀρχικῶς θὰ πρέπει νὰ ἐξετείνετο πρὸς Βορρᾶν μέχρι σημείου πλησίον τοῦ λιμένος, ὅπου θὰ συνήντα τὸ τεῖχος C. Ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρον εἶναι μέρος τοῦ τεύχους Β1, τοῦ ὁποῦ ἡ θανασιῶς διατηρουμένη ἐξωτερικὴ (ἀνατολική) παρειὰ συνίσταται ἐκ τριῶν σειρῶν πλίνθων γρανίτου κατεργασμένων κατὰ τὸ ὀρθογώνιον ἰσόδομον σύστημα (πίν. 97α). Ἡ θέσις τῶν πλίνθων τοῦ νοτίου ἄκρου σαφῶς δεικνύει ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τεύχους ἐσχματίζεν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀμβλεῖαν γωνίαν εἴτε λόγῳ τῆς παρουσίας προμαχώνος εἴτε λόγῳ ἀπλόης ἀποτόμου ὑποχωρήσεως πρὸς Δ. Ἡ χρονολόγησις τοῦ τεύχους Β1 δὲν εἶναι εὐκολος ἂν δὲν προηγηθῇ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα· τὸ μέρος αὐτὸ ὅμως πρέπει νὰ ἐκτίσθῃ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους². Ἀνεφέραμεν ἤδη ὅτι τὸ τμήμα Β2 εὐρίσκεται εἰς κακὴν κατάστασιν. Ὀλίγαι πλίνθοι αὐτοῦ διατηροῦνται εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν.

Ἡ διαίρεσις τοῦ τεύχους Β εἰς δύο τμήματα ὀφείλεται εἰς τὸν τοῖχον D, ὅστις ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α. Ἡ παρουσία τοῦ τοίχου D καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους εἰς αὐτὸ τὸ ὕψος, τὸ ὅποιον, ὡς ἀνεφέρθη ἤδη, σχηματίζει ἀναβαθμίδα, ὑποδηλοῦν τὴν ὑπαρξίν πύλης.

Τμήμα τοῦ τεύχους C πλησίον τοῦ ἰσθμοῦ μεταξὺ τῆς πόλεως καὶ τῆς Ληκύθου

1. Βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΝ, ἔ.δ. σ. 243 κέ.

2. Βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΝ, ἔ.δ. σ. 223 κέ. R. L. SCRANTON, ἔ.δ. σ. 178 - 179. F. E. WINTER, ἔ.δ. σ. 80, εἰκ. 58 καὶ σ. 168, εἰκ. 151. W. WREDE, Attische Mauern, 1933, εἰκ. 46, 48 καὶ 57.

ἦτο ὁρατὸν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1975 (πίν. 97β). Ἡ τοιχοδομία αὐτοῦ ἐνθυμίζει τὸ ἀκανόνιστον τραπεζιόσχημον σύστημα, τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται κυρίως εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους¹.

Ἀνεφέραμεν ἤδη τὰ ἐπὶ τοῦ Λόφου 2 ὑπολείμματα σημαντικοῦ κτηρίου δυναμένου νὰ ταυτισθῇ, μετ' ἐπιφυλάξεων, πρὸς τὸ «ἀνωτάτω φυλακτήριον» τοῦ Θουκυδίδου. Τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, γνωστοῦ σήμερον ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἀνεμόμυλος», μόνον μέρος μιᾶς σειρᾶς λίθων διατηρεῖται ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους (πίν. 98α).

Θὰ ἐξετάσωμεν τώρα περιληπτικῶς τὰ τεῖχη H, K, L, M, N καὶ O τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος, ὅπερ συνδέεται μετὰ τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Λόφου 1 συμπλέγματος τειχῶν καὶ πύργων. Τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ ἀπετέλει ἀναμφιβόλως τὴν ὠχυρωμένην ἀκρόπολιν τῆς πόλεως κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν.

Τὸ τεῖχος H (εἰκ. 3) συνδέει τοὺς Λόφους 1 καὶ 2 καὶ συμπληροῖ, τρόπον τινά, τὴν ὑπὸ τοῦ τείχους A προσφερομένην προστασίαν. Τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ εἶναι τὸ ψευδοῖσόδομον ὀρθογώνιον, ὅπερ εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος. Αἱ ἐξωτερικαὶ παρειαὶ τῶν λιθοπλίνθων προεξέχουν ὡς προσκεφάλαια, τὸ δὲ μέγεθος αὐτῶν ποικίλλει². Κατὰ τὴν προκαταρκτικὴν μελέτην ἡμῶν δὲν ἠδυνήθημεν νὰ προσδιορίσωμεν τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον τὸ τεῖχος αὐτὸ συνδέεται μετὰ τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Λόφου 1. Ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρον εἶναι τμήμα διατηρούμενον ἐπὶ ὑψιπέδου ἐφαπτόμενον ὑψηλοῦ καθέτου βράχου (πίν. 98β). Τὸ τμήμα αὐτὸ συνίσταται ἐξ ὀκτώ σειρῶν πλίνθων ἐρειδομένων ἐπὶ τοῦ βράχου, ὅστις εἶναι τόσον ἀπότομος ὥστε νὰ καθίσταται περιττὴ ἡ συνέχισις τοῦ τείχους ὑψηλότερον. Εἰς ἕτερα σημεῖα ἠδυνήθημεν νὰ ὑπολογίσωμεν τὸ πλάτος τοῦ τείχους, εἴτε διότι διετηροῦντο καὶ αἱ δύο παρειαὶ αὐτοῦ, εἴτε διότι, παρ' ὅλον ὅτι αἱ πλίνθοι εἶχον ἀφαιρεθῇ, διετηροῦντο αἱ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου τεχνηταὶ τομαί, αἵτινες εἶχον χρησιμοποιηθῇ ἀντὶ θεμελίου (πίν. 99α). Ἡ σύνδεσις τοῦ τείχους H μετὰ τοῦ κτηρίου ἐπὶ τοῦ Λόφου 2 δὲν εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος σαφής.

Τὸ τεῖχος K ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς βορείας, ἀνατολικῆς καὶ νοτίας παραφῆς τῆς ράχους τοῦ Λόφου 3 καὶ ὑποδιαιρεῖται εἰς τρία τμήματα: K1, K2

1. Βλ. W. WREDE, ἑ.ἀ. εἰκ. 88, 90, 96· R. L. SCRANTON, ἑ.ἀ. σ. 170, C3· A. K. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ἑ.ἀ. σ. 219 καὶ· J. POUILLOUX, La Forteresse de Rhamnonte, 1954, πίν. XXI, 2· XXV, 4· XXVIII, 1· F. E. WINTER, ἑ.ἀ. σ. 161, σημ. 41· Excavations at Olynthus VIII, πίν. 10, 2.

2. Διὰ παραδείγματα τῆς τοιχοδομίας αὐτῆς βλ. F. E. WINTER, ἑ.ἀ. εἰκ. 62, 63, 161, 162, 192.

καὶ K3. Αἱ πλίνθοι εἶναι ὅλαι ἐξ ἀσβεστολίθου τὸ δὲ σύστημα τοιχοδομίας εἶναι καὶ ἐδῶ τὸ ψευδοσόδομον. Τὸ τμήμα K1 χωρίζεται ἀπὸ τοῦ K2 ὑπὸ ὀρθογωνίου κτηρίου, προφανῶς πύργου, τοῦ ὁποίου αἱ πλίνθοι ἔχουν συληθῇ. Παρ' ὅλον ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ δὲν διατηρεῖται καλῶς, τὸ πάχος αὐτοῦ δύναται νὰ ὑπολογισθῇ εἰς τὰ 2.70 μ. Τὸ τμήμα K2 χαρακτηρίζεται ὑπὸ ἐντόνου καμπύλης εἰς τὸ μέσον (εἰκ. 3). Νοτίως τοῦ ὀρθογωνίου πύργου καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐξ αὐτοῦ διατηροῦνται ἐν μέρει δύο σειραὶ πλίνθων (πίν. 99β). Νοτιώτερον ἀξιοσημείωτοι εἶναι δύο πλίνθοι τῆς ἐξωτερικῆς παρειάς, αἱ ὁποῖαι σχηματίζουν ὀρθὴν γωνίαν εἶναι δὲ λαξευμέναι εἰς τρόπον ὥστε τὰ προσκεφάλαια αὐτῶν νὰ μὴ ἐφάπτονται μεταξύ των. Τὸ τμήμα K3 ἐκτείνεται ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς σχηματίζον μετὰ τοῦ τμήματος K2 γωνίαν. Τὸ τμήμα K3 καὶ τὸ τεῖχος O, ἔναντι αὐτοῦ, συγχλίνουν πρὸς Δ, πρὸς περιοχὴν ὅπου ὑπάρχει αὐχὴν τοῦ ἐδάφους μετὰ τῶν Λόφων 1 καὶ 3 καὶ σημερινὴ ἀτραπὸς ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ σύγκλισις τῶν τειχῶν καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ αὐχὴν καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἀτραπὸς ἀποτελοῦν μίαν ἐκ τῶν δύο μόνων φυσικῶν ὁδῶν προσεγγίσεως τῆς πόλεως ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χερσονήσου, ὑπέδειξαν εἰς ἡμᾶς τὴν πιθανὴν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπαρξίν πύλης. Ὡς ἐκ τούτου ἀπεφασίσαμεν τὴν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τῆς περιόδου ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τῶν τειχῶν K3 καὶ O.

Ἡ θέσις τοῦ τείχους L προσδιωρίσθη μετὰ βεβαιότητος μόνον ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Λόφου 1 μέχρι τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον συναντᾶ τὸ τεῖχος M. Τὸ τεῖχος L σχηματίζει εὐθεῖαν γραμμὴν ἄνευ γωνιῶν καὶ διακυμάνσεων, μόνον δὲ βραχέα τμήματα αὐτοῦ διατηροῦνται. Παρ' ὅλον ὅτι αἱ πλίνθοι σπανίζουσιν ἠδυνήθημεν νὰ ὑπολογίσωμεν τὸ πλάτος αὐτοῦ εἰς τὰ 2.15 μ. ἐκ τῶν τομῶν ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου τῶν χρησιμοποιηθεισῶν ἀντὶ θεμελίων.

Τὸ τεῖχος M σχηματίζει μετὰ τοῦ τείχους L ὀρθὴν γωνίαν. Αἱ πλίνθοι αὐτοῦ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ὀρθογώνιοι, ἔχουν δὲ ἐπιπέδους ἐξωτερικὰς παρειάς (πίν. 100α)¹. Τὸ τεῖχος διατηρεῖται εἰς μῆκος περίπου ὀκτώ μέτρων.

Τὸ τεῖχος N ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, N1 καὶ N2, κατέρχεται δὲ ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ Λόφου 1 λοξῶς, μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ NA πρὸς ΒΔ. Ἡ σύνδεσις αὐτοῦ μετὰ τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος τῆς ἀκροπόλεως δὲν εἶναι σαφής. Τὸ τμήμα N1 σχηματίζει γωνίας καὶ διακυμάνσεις, ὥκοδομήθη δὲ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μὲ σκοπὸν τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ τείχους L. Τὸ ἀνώτατον μέρος αὐτοῦ ἐταυτίσαμεν εὐκόλως τῇ βοήθειᾳ ὀγκωδῶν πλίνθων διατηρουμένων εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν καὶ τῇ βοήθειᾳ βαθειῶν τομῶν ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου χρησιμοποιηθεισῶν διὰ τὰς θεμελίους πλίνθους (πίν. 100β). Εἰς ἓν σημεῖον διετηρεῖτο μικρὸν τμήμα τριῶν σειρῶν (πίν. 101α), πλησίον δὲ τοῦ ἄνω τέρματος ἐσημειώσαμεν τὴν ὑπαρξίν προμαχώνος ἢ πύργου προβάλλοντος ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς παρειάς περὶ τὰ 2.5 μέτρα καὶ ἔχοντος

1. Αἱ μέγισται πλίνθοι ἐν τούτοις εἶναι τραπεζοειδεῖς, ἔχουν δὲ μῆκος περίπου 0.60 μ.

μῆκος μεγαλύτερον τῶν 6 μ. Εἰς τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον τὸ τμήμα N1 συναντᾷ τὸ N2 ὑπῆρχεν ἐπιβλητικὸς πύργος ἢ προμαχῶν (εἰκ. 3), ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει καταστραφῇ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου λόγῳ συλίσσεως τῶν πλίνθων αὐτοῦ. Τὸ τμήμα N2 ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Β συνέχειαν τοῦ N1, σχηματίζει δὲ καὶ αὐτὸ γωνίαν. Αἱ περισσότεραι διατηρούμεναι λιθόπλινθοι ἔχουν τὴν ἐξωτερικὴν παρειὰν ἐξωγαμωμένην ἐν μικρὸν τμήμα ὅμως τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται καλῶς πλησίον τοῦ βορείου ἄκρου αὐτοῦ, συνίσταται ἐκ λίθων ἐχόντων κατ' ἐξαίρεσιν ἐπιπέδους ἐξωτερικὰς παρειάς (πίν. 101β). Τὸ πλάτος τοῦ N2 εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶναι 2.75 μ. Ἡ σύνδεσις τοῦ τμήματος N2 μετὰ τοῦ τείχους Ο εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀσαφής.

Τὸ τεῖχος Ο ἔχομεν ἤδη ἀναφέρει ἀνωτέρω. Τμήματα αὐτοῦ εἶναι λίαν κατεστραμμένα, ἐσημειώσαμεν δὲ κατὰ μῆκος τοῦ τείχους τρία ὀρύγματα συλίσσεως. Τὸ πλάτος αὐτοῦ δύναται νὰ ὑπολογισθῇ εἰς τὰ 2.70 μ. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ τρίτου (ἀνατολικῷ) ὀρύγματος ὑπῆρχε προμαχῶν ἢ πύργος, ὅστις κατεστράφη. Παρ' ὅλον ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ πύργου δὲν εἶναι σαφὲς ἡδυνήθημεν νὰ ὑπολογίσωμεν τὰς διαστάσεις αὐτοῦ, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ ἦσαν περίπου 10 × 10 μ. Τὸ ἀνατ. τέρμα τοῦ τείχους δὲν ἀνευρέθη.

3. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ (εἰκ. 3)

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τῆς περιόδου ἐργασιῶν ἠρχίσαμεν ἀνασκαφὰς εἰς δύο περιοχάς: 1) εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ τῶν τειχῶν K3 καὶ

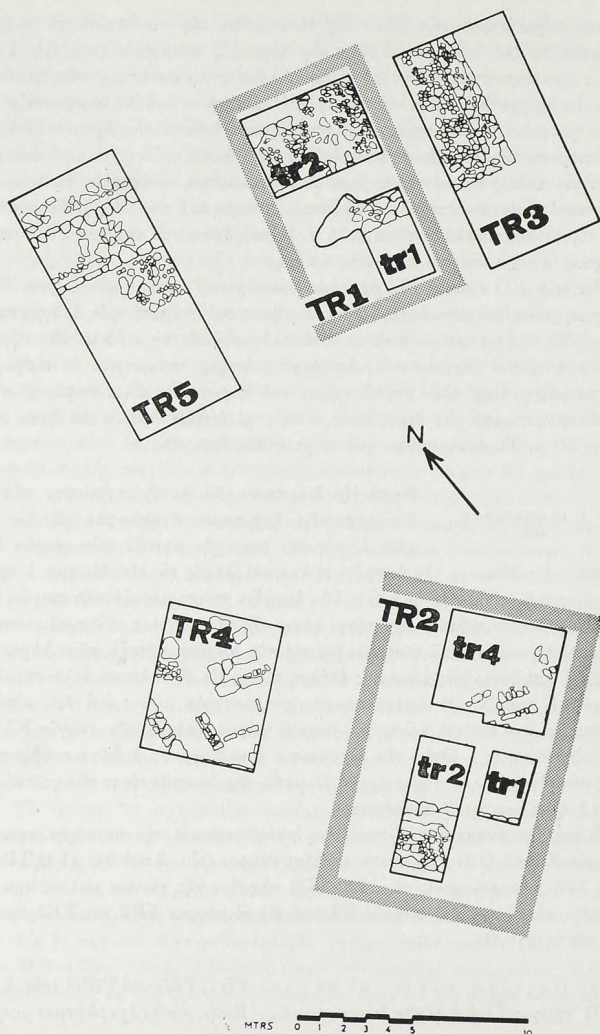
Ο, ὅπου ὑπεθέσαμεν τὴν ὑπαρξίν πύλης καὶ 2) εἰς τὸ οἰκοδόμημα 1 πρὸς Ἀνατολάς τοῦ τείχους Β (εἰκ. 3). Τὴν ὑπαρξίν πύλης μεταξὺ τῶν τειχῶν K3 καὶ Ο ἐθεωρήσαμεν πιθανὴν ὅχι μόνον λόγῳ τῆς ἰδιομορφίας τοῦ σχεδίου τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος εἰς τὸν αὐχένα μεταξὺ τῶν Λόφων 1 καὶ 3, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς ἀπουσίας ἐτέρας πύλης εἰς οἷονδήποτε ἄλλο σημεῖον τῶν τειχῶν K καὶ N. Ἡ ἀποτελεσματικὴ προστασία πύλης ἐπὶ τοῦ αὐχένος θὰ πρέπει νὰ ἦτο δυνατὴ λόγῳ τοῦ στενοῦ χώρου μεταξὺ τῶν τειχῶν K3 καὶ Ο. Τὸ οἰκοδόμημα 1 ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν ἀναλήμματος δρόμου συνδέοντος τὴν ὑποτιθεμένην πύλην τοῦ τείχους Β μετὰ τῆς ὑποτιθεμένης πύλης τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον ἡνοίχθησαν εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ τῶν τειχῶν K3 καὶ Ο ἐν ὅλῳ πέντε μεγάλοι τάφροι (εἰκ. 4 καὶ 5): α) αἱ TR1, TR3 καὶ TR5 ἐγκαρσίως εἰς τὸ τεῖχος K3, πλησίον τῆς γωνίας καὶ εἰς τὴν γωνίαν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τείχους K2, καὶ β) αἱ τάφροι TR2 καὶ TR4 ἐγκαρσίως εἰς τὸ τεῖχος Ο.

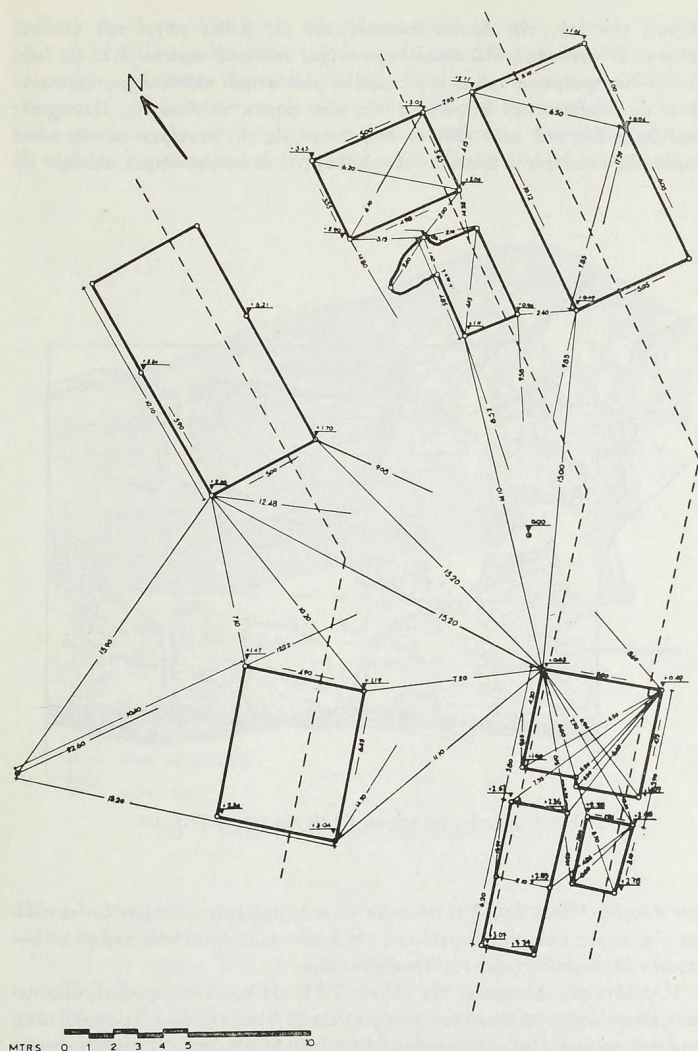
α) Περιοχὴ πύλης: αἱ τάφροι TR1, TR3 καὶ TR5¹ (εἰκ. 4 καὶ 5). Ἡ τάφος TR1 ἡνοίχθη δοκιμαστικῶς. Ἐντὸς αὐτῆς ἐχαράξαμεν μικροτέραν

1. Τὴν ἀνασκαφὴν αὐτῶν τῶν τάφων ἐπέβλεψεν ὁ κ. P. Connor.

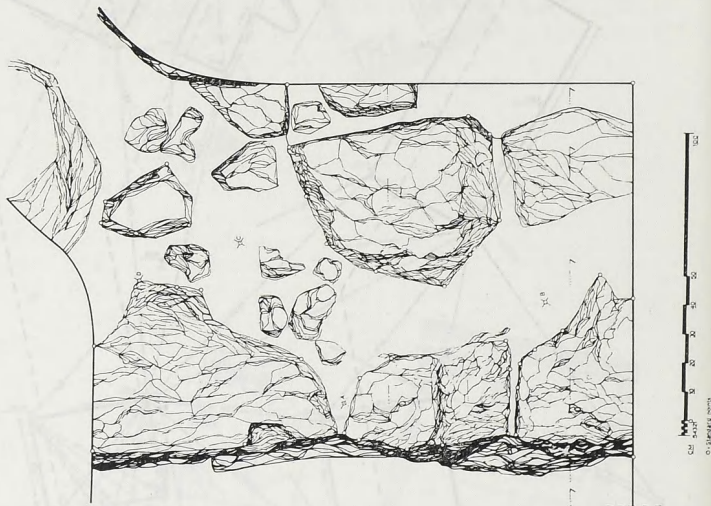

Εἰκ. 4. Σχέδιον τάφρων ἀνασκαφεισῶν ἐγκαρσίως εἰς τὰ τείχη Κ3 καὶ Ο.

Εικ. 5. Σχέδιον τάφρων ἀνασκαφείσων ἐγκαρσίως εἰς τὰ τεῖχη Κ3 καὶ Ο.

τάφρον, τὴν tr1, τὴν ὁποίαν ἀνεσκάψαμεν εἰς βάθος μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐδῶ ἀπεκάλυψε τεῖχος πλάτους περίπου 1.22 μ. (εἰκ. 6). Τὸ διατηρούμενον τμήμα περιλαμβάνει μίαν σειρὰν πλίνθων χρησιμοποιοῦμένην ὡς θεμέλιον καὶ ὑπεράνω αὐτῆς μίαν σειρὰν πλίνθων τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς, καθὼς καὶ μίαν πλίνθον ἀνήκουσαν εἰς τὴν δευτέραν ἐκ τῶν κάτω σειρὰν τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς (πίν. 102α). Αἱ ἀνώτεραι σειραὶ πλίνθων εἴ-

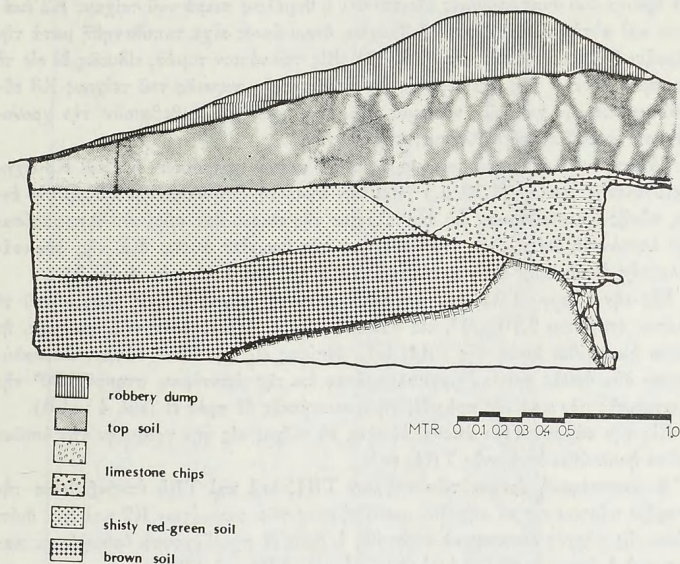
Εἰκ. 6. Κάτοψις τοῦ τείχους K3 εἰς τὴν τάφρον TR1, tr1.

χον συληθῇ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ σύστημα τοιχοδομίας ἐσημειώσαμεν ὅτι αἱ πλίνθοι τῆς σειρᾶς ὑπὲρ τὴν θεμελίωσιν εἶχον τέσσαρας ἐπιπέδους πλευράς, ἐξωτερικὴν δὲ παρειὰν σχήματος προσκεφαλαίου.

Ἡ μελέτῃ τῆς Δ παρειᾶς τῆς τάφρου TR1, tr1 ἔφερεν εἰς φῶς στρώμα πελεκημάτων ἀσβεστολίθου (3ον στρώμα) εἰς τὸ ὕψος τῆς πρώτης σειρᾶς πλίνθων τοῦ τείχους (ἀμέσως ὑπεράνω τῆς σειρᾶς θεμελιώσεως), ἀποδεικνύον ὅτι ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία ἐγένετο μετὰ τὴν ἀνέγερσιν αὐτῶν (εἰκ. 7).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν αὐτῆς τῆς τάφρου ἤλθεν εἰς φῶς χαλκοῦν νόμισμα (ἀρ. εὐρ. 75.97) εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ 4ου στρώματος, ὑπὸ τὸ 3ον στρώμα τῶν πελεκημάτων ἀσβεστολίθου (πίν. 108α-β). Ἐφ' ὅσον τὸ 3ον στρώμα εἶναι ἀναγκαστικῶς σύγχρονον πρὸς τὸ τεῖχος, τὸ νόμισμα τὸ ὁποῖον εὑρέθη ἐντὸς τοῦ 4ου στρώματος, ὑπ' αὐτὸ, πρέπει νὰ εἶναι τοῦλάχιστον ὀλίγον ἀρχαιότερον. Τὸ νόμισμα χρονολογεῖται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, περὶ τὸ

Εἰκ. 7. Τομὴ τῆς δυτ. παρειᾶς τῆς τάφρου TR1, tr1.

323 π.Χ., ἐπομένως τὸ τεῖχος πρέπει νὰ εἶναι τοῦλάχιστον ὀλίγον νεώτερον καὶ νὰ ἀνήκει εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν.

Ἐκτὸς τῆς τάφρου TR1, tr1, ἐχαράξαμεν πρὸς Ἀνατολὰς αὐτῆς τὴν τάφρον TR3 μὲ σκοπὸν τὴν μελέτην τῆς γωνίας τῆς σχηματιζομένης ὑπὸ τῶν τευχῶν K2 καὶ K3. Διὰ πρακτικοὺς λόγους ἀνεσκάψαμεν τὴν τάφρον εἰς τρεῖς τομεῖς: 1) εἰς τὸν δυτ. τομέα, πρὸς Δ τῆς ἐξωτ. παρειᾶς τοῦ τείχους K2 καὶ βορείως ὀγκώδους πλίνθου, ἥτις προεξείχε τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους πρὸ

τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 8 καὶ πίν. 102β)¹, 2) εἰς τὸν ἀνατ. τομέα, ἀνατολικῶς τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους K2 καὶ 3) εἰς τὸν νότιον τομέα, νοτίως τῆς ἀναφερθείσης προεξέχουσας πλίνθου. Εἰς τὸν δυτικὸν τομέα ἡ ἀνασκαφὴ ἐξέθεσε τὰς ἐσωτερικὰς παρειὰς τῶν τειχῶν K2 καὶ K3 καὶ λιθορριπὴν (γέμισμα) ἐντὸς τῆς ὑπ' αὐτῶν σχηματιζομένης γωνίας, συνισταμένην ἐξ ἀκατεργάστων λίθων διαφόρων μεγεθῶν (εἰκ. 8 καὶ πίν. 102β). Εἰς τὸν νότιον τομέα ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς δύο σειρὰς πλίνθων τοῦ τείχους K3, ἐκ τῶν ὁποίων μία, ἡ θεμέλιος, ἐκάλυπτο ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου (πίν. 103α). Ἡ ἔρευνα τοῦ ἀνατ. τομέως ἔδειξεν ὅτι ἡ θεμέλιος σειρὰ τοῦ τείχους K2 ἐκάλυπτο καὶ αὐτὴ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὅπου ὅμως εἶχε τοποθετηθῇ μετὰ τὴν χάραξιν βαθείας αὐλακος (πίν. 103β). Εἰς τὸν νότιον τομέα, εἰδικῶς δὲ εἰς τὸ γέμισμα μεταξὺ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους K3 εὐρέθη καὶ ἕτερον χαλκοῦν νόμισμα (ἀρ. εὐρ. 75.501) ἐπιβεβαιοῦν τὴν χρονολόγησιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν.

Τὸ μικρὸν πλάτος τοῦ τείχους εἰς τὴν ὑπὸ τῶν τμημάτων K2 καὶ K3 σχηματιζομένην γωνίαν (1.22 μ.)² καὶ τὴν ὀγκώδη, ἐπιμελημένην λιθορριπὴν ἐντὸς αὐτῆς ἡρμηνεύσαμεν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς παρουσίας πύργου. Ἀπεφασίσαμεν λοιπὸν νὰ ἐλέγξωμεν τὴν ὀρθότητα τῆς θεωρίας αὐτῆς διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὰς τάφρους TR1, tr2 καὶ TR5 (εἰκ. 4 καὶ 5).

Εἰς τὴν τάφρον TR1, tr2 ἀπεκαλύψαμεν τὸ τεῖχος K3 εἰς ὅλον αὐτοῦ τὸ πλάτος (περίπου 2.70 μ.)³, εἰς γραμμὴν ὅμως βορειοτέραν τῆς γραμμῆς, ἣν τοῦτο ἡκολούθει ἐντὸς τῆς TR1, tr1. Ἐπίσης εἰς τὴν ἰδίαν τάφρον ἀπεκαλύψαμεν δύο ὀρθὰς γωνίας προκαλουμένας ἐκ τῆς ἀποτόμου στροφῆς 90° τῆς ἐξωτερικῆς μὲν παρειᾶς πρὸς N, τῆς ἐσωτερικῆς δὲ πρὸς B (εἰκ. 4 καὶ 9).

Εἰς τὴν τάφρον TR5 ἀπεκαλύψαμεν τὸ τεῖχος εἰς τὴν γραμμὴν τὴν ὁποίαν τοῦτο ἡκολούθει ἐντὸς τῆς TR1, tr2.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν τάφρων TR1, tr2 καὶ TR5 ἐπεβεβαίωσε τὴν ὑπαρξίν πύργου εἰς τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν τμημάτων K2 καὶ K3, διότι μόνον ὡς πύργος δύναται νὰ ταυτισθῇ ἡ πρὸς N προεξέχουσα ὀρθογώνιος κατασκευὴ ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ἐντὸς τῶν τάφρων TR1 καὶ TR3.

β) Περιοχὴ πύλης: αἱ τάφροι TR2 καὶ TR4⁴ (εἰκ. 4 καὶ 5).

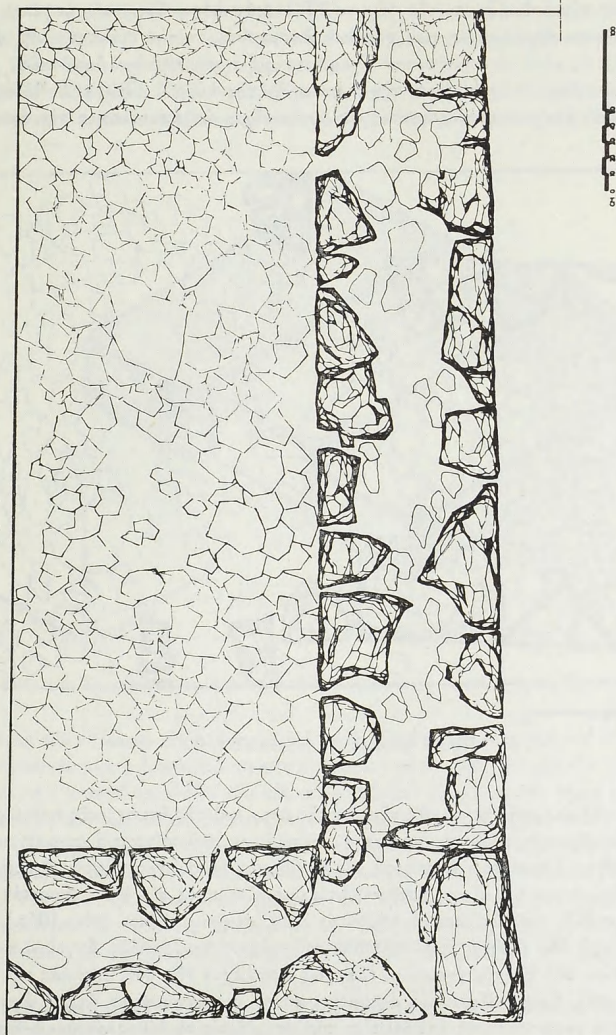
Τὴν τάφρον TR2 ἐχαράξαμεν μὲ σκοπὸν τὴν μελέτην τοῦ τείχους O πλη-

1. Ὅς ἔδειξεν ἡ ἀνασκαφὴ ἡ πλίνθος αὐτὴ ἐφάπτεται τῆς γωνιαίας πλίνθου μεταξὺ τῶν τειχῶν K2 καὶ K3, εὐρίσκεται δὲ ἀμέσως πρὸς B αὐτῆς.

2. Τὸ πλάτος τῶν τειχῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος ὑπερβαίνει συνήθως τὰ 2 μέτρα.

3. Τὸ πλάτος αὐτὸ συμφωνεῖ πρὸς τὸ πλάτος τοῦ τείχους εἰς τὰ τμήματα K1 καὶ K2 ὡς τοῦτο ὑπελογίσθη κατὰ τὴν προανασκαφικὴν μελέτην τοῦ α' ἡμίσεος τῆς περιόδου ἐργασιῶν.

4. Τὴν ἀνασκαφὴν αὐτῶν τῶν τάφρων ἐπέβλεψαν ἡ δρ. Ann Birchall καὶ ὁ κ. Gr. Joyner.

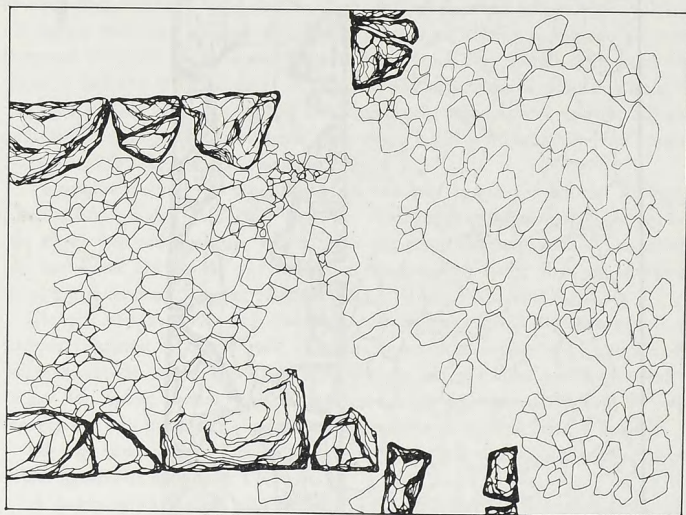

Ελκ. 8. Κάτοψις τῆς τάφρου TR3.

σίον τῆς ὑποτιθεμένης πύλης. Ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἐξωτ. παρειᾶς αὐτοῦ ἠγοίξαμεν τὴν τάφρον TR2, tr1. Λόγω ὅμως τῆς μεγάλης καὶ ἐπικινδύνου ἀποκλίσεως τῶν πλίνθων ἀπεφασίσαμεν τὴν διακοπὴν τῆς ἀνασκαφῆς εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον καὶ τὴν ὑποστήριξιν τῶν πλίνθων διὰ δοκῶν.

Ἀκολούθως ἀπεφασίσαμεν τὴν ἀνασκαφὴν τῆς τάφρου TR2, tr2. Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ ἐπιφανειακοῦ χρώματος εἰς αὐτὴν εἴχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκά-

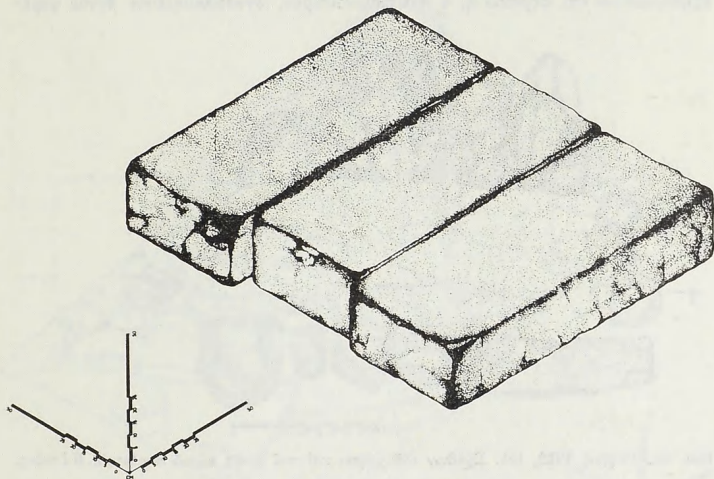

Εἰκ. 9. Κάτοψις τῆς τάφρου TR1, tr2.

λυψιν τῆς κορυφῆς τόσον τῆς ἐξωτερικῆς ὅσον καὶ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἐπέτρεψαν τὴν μέτρησιν τοῦ πλάτους τοῦ τείχους ἀνερχομένου εἰς τὰ 2.58 μ. Περαιτέρω ἀνασκαφὴ εἰς τὸ βόρειον ἡμισυ τῆς τάφρου ἔφερεν εἰς φῶς ὁλόκληρον τὴν ἐξωτ. παρειάν, ἥτις ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἐξωτ. παρειάν τοῦ τείχους K3, καὶ τῆς ὁποίας σφύζονται τρεῖς σειραὶ πλίνθων (πίν. 104α). Ἡ ἀνασκαφὴ ἐδῶ ἐξέθεσε πολὺ πλησίον τοῦ τείχους χονδροειδὲς ἀγγεῖον κεκαλυμμένον ὑπὸ πλακὸς γνευσίου, ἐλαφρῶς προεξέχον τῆς δυτ. παρειᾶς τῆς τάφρου (πίν. 104β). Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν αὐτοῦ διεπιστώσαμεν ὅτι τὸ ἀγγεῖον περιεῖχε ταφὴν βρέφους καὶ ὅτι εἶχε τοποθετηθῇ εἰς τὸ βάθος λάκκου, ὁ ὁποῖος

θα πρέπει νὰ ἀνεσκάφη εἰς χρόνον μεταγενέστερον τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ τείχους¹. Τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀγγείου (πίν. 109γ) ἐξητάσθη ἐπιμελῶς, ἐντὸς αὐτοῦ δὲ εὐρέθησαν ἐκτὸς τῶν ὀστέων καὶ τεμάχια λεπτῶν σιδηρῶν ἀντικειμένων, ἴσως περονῶν, καθὼς καὶ μία χάνδρα.

Ἐντὸς τῆς τάφρου TR2 ἀνεσκάψαμεν καὶ τὴν τάφρον tr4 ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἔρευναν τριῶν πλακῶν γρανίτου προεξεχουσῶν κάπως ὑπεράνω τῆς ἐπι-

Εἰκ. 10. Ἰσομετρικὸν σχῆδιον τῶν πλακῶν τοῦ τάφου εἰς τὴν τάφρον TR2, tr4.

φανείας τοῦ ἐδάφους. Αἱ πλάκες αὗται ἦσαν τοποθετημέναι ἢ μία πλησίον τῆς ἄλλης κατὰ τρόπον ὑποδηλοῦντα τὴν παρουσίαν τάφου (εἰκ. 10 καὶ πίν. 105α). Μετὰ τὴν μετακίνησιν τῶν πλακῶν ἀνεσκάψαμεν βραδέως καὶ προσεκτικῶς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου κοσινίζοντες ἐπιμελῶς τὸ χῶμα. Πλησίον τῆς κορυφῆς ὑπῆρχον ἕγνη τέφρας, μερικὰ κεκαυμένα τεμάχια ἀσβεστολίθου καὶ ὀστρακα, τὰ ὅποια εἶχον προφανῶς τοποθετηθῇ ἐντὸς τοῦ τάφου ἐσκεμμένως. Τὰ ἄνω στρώματα ἦσαν μαλακά, τὰ κατώτερα στρώματα ὅμως ἦσαν σκληρότερα. Ὁ σκελετὸς ἐνεφανίσθη εἰς βάθος περίπου 0.63 μ. Ὁ νεκρὸς ἦτο ὑπτίος, μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ μῆκος τοῦ

1. Τοῦτο εἰκάζομεν ἐκ τῆς διαταραχῆς τῶν στρωμάτων καὶ τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ στρώματος πελεκημάτων πλησίον τῆς ἐξωτ. παρειᾶς τοῦ τείχους.

τάφου ἦτο μικρότερον τοῦ ὕψους τοῦ νεκροῦ, μόνον δὲ τρεῖς παρειαι αὐτοῦ εἶχον ἐπενδυθῆ ἄρχικῶς διὰ τοίχων. Ὁ νεκρὸς εἶχε τοποθετηθῆ μετὰ τὴν ἐπένδυσιν τῶν τριῶν παρειῶν εἰς τρόπον ὥστε ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ νὰ προεξέχη πέραν τοῦ ἀνατ. ὁρίου τοῦ τάφου (πίν. 105β). Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ νεκροῦ, ὁ τάφος συνεπληρώθη διὰ τῆς προσθήκης ἀνατ. τοίχου ὑπεράνω τοῦ θώρακος αὐτοῦ, ὁ δὲ λάκκος πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ τοίχου ἐπληρώθη δι' ἀκατεργάστων λίθων. Τὸ σῶμα δὲν εἶχε τοποθετηθῆ ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν πυθμένα, ἀλλὰ ἐξηπλωμένον ἐπὶ φορείου ἧ, ὁ καὶ πιθανώτερον, ἐγκεκλεισμένον ἐντὸς φερέ-

Εἰκ. 11. Τάφος TR2, tr4. Σχέδιον τοῦ τάφου καὶ τοῦ ἐντὸς αὐτοῦ σκελετοῦ. Κάτοψις.

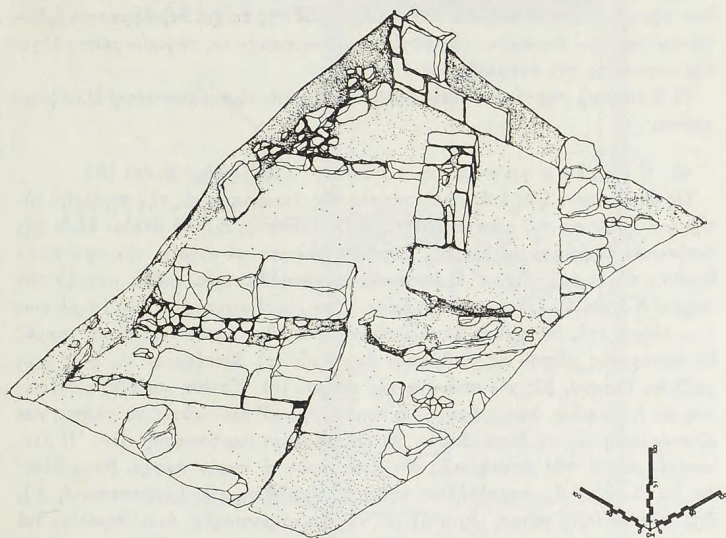
τρου, ἡ χρῆσις τοῦ ὁποίου ἀπεδείχθη ἐκ τῆς εὐρέσεως σιδηρῶν ἡλων περίξ τοῦ σκελετοῦ¹ (εἰκ. 11). Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ νεκροῦ προσετέθη χῶμα ὡς μέρος τοῦ τελετουργικοῦ τῆς κηδείας, τελικῶς δὲ ὁ τάφος ἐκαλύφθη διὰ τῶν τριῶν περιγραφεισῶν πλακῶν. Τὸ ἀνεπαρκὲς μῆκος τοῦ τάφου ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ὑπάρξεως τριῶν μόνον διαθεσίμων πλακῶν διὰ τὸ κάλυμμα.

Ὁ νεκρὸς πρέπει νὰ ἦτο ἄρρην καὶ νέος διότι μεταξὺ τῶν μηρῶν τοῦ σκελετοῦ εὐρέθησαν τὰ ὑπολείμματα στλεγγίδος, πλησίον δὲ τῆς ἀριστερᾶς αὐτοῦ χειρὸς αἰχμαὶ τινες δοράτων καὶ βελῶν (εἰκ. 11 καὶ πίν. 105γ).

1. Ἡ χρῆσις φερέτρου ὑποδηλοῦται καὶ ἐκ τοῦ ὕψους τῆς βάσεως τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος δὲν ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ σκελετοῦ. Ἐὰν ὁ νεκρὸς ἦτο ἐγκεκλεισμένος ἐντὸς φερέτρου, ὡς ὑποθέτομεν, τὸ χῶμα θὰ πρέπει νὰ ὑπέστη βαθμιαίαν καθίζησιν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς σήψεως τοῦ φερέτρου, πληροῦν τὸ μεταξὺ τοῦ φερέτρου καὶ τῆς βάσεως τοῦ τοίχου κενόν.

Δυτικῶς τῆς τάφρου TR2, ἐναντι τῆς TR5, ἠγνοίξαμεν τὴν τάφρον TR4 εἰς περιοχὴν, ὅπου τὸ τεῖχος Ο ἦτο ὁρατὸν ἐν μέρει ὑπεράνω τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Διὰ τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς ἀπεβλέπομεν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ τείχους πλησιέστερον πρὸς τὴν ὑποτιθεμένην πύλην τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος καθὼς καὶ εἰς τὴν ἔρευναν μερικῶν πλίνθων γρανίτου εἰς τὸν βόρειον τομέα τῆς τάφρου, αἱ ὁποῖαι προσεξείχον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους

Εἰκ. 12. Τάφος TR4. Ἰσομετρικὸν σχέδιον. Ἀποψὶς ἀπὸ Β.

ὑποδηλοῦσαι τὴν παρουσίαν τάφου. Εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους Ο ἀπεκαλύφθη ὑπὸ πλίνθον, ἥτις ἦτο ὁρατὴ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης. Αὕτη ἔδειξεν ὅτι τὸ τεῖχος ἐξετείνετο πρὸς Δ εἰς τὴν γραμμὴν, τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰς τὰς τάφρους TR2, tr1 καὶ TR2, tr2 (εἰκ. 4) μέχρι γωνιαίας πλίνθου, ἥτις καὶ αὕτῃ προσεξείχε τοῦ ἐδάφους καὶ ὅπου ἡ ἐξωτ. παρειὰ ἀλλάζει κατεύθυνσιν ἀποτόμως καὶ στρέφεται πρὸς Β (εἰκ. 12 καὶ πίν. 106α). Εἰς τὸ βόρειον ἡμισυ τῆς τάφρου ἡ ἔρευνα ἡμῶν ἔδειξεν ὅτι αἱ πλίνθοι ἐκ γρανίτου ἀπετέλουν εἰς τὴν πραγματικότητά κατασκευὴν συνιστάμενην ἐκ λίθων διατεταγμένων εἰς δύο συντρεχούσας γραμμάς, ἥτις εἶχεν ἐν μέρει συληθῇ.

Ἐντὸς τοῦ νοτίου ἡμίσεος τῆς τάφρου ἀπεκαλύφθησαν δύο τοῖχοι. Ὁ πρῶτος, μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν, εἶχε δυὸ παρειάς (πίν. 106α), αἱ δὲ πλίνθοι αὐτοῦ ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν δευτέρας χρήσεως. Ὁ δεύτερος, ὁ ὁποῖος εἶχε κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α, συνίστατο ἐκ μιᾶς σειρᾶς λίθων, ἐσχημάτιζε δὲ μετὰ τοῦ πρώτου ὀρθὴν γωνίαν (εἰκ. 4, 12, πίν. 106α). Ἐναντι τοῦ πρώτου τοῖχου καὶ πλησίον τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς τάφρου εὐρέθῃ καθέτως τοποθετημένη πλάξ ὁμοιάζουσα πρὸς στήλην (εἰκ. 4, 12 καὶ πίν. 106α). Ἡ ἐκ πλίνθων γρανίτου κατασκευὴ καὶ οἱ δύο περιγραφέντες τοῖχοι περιέφρασσον ὀρθογώνιον περίπου περιοχὴν, τὴν ὁποίαν ἡρμηνεύσαμεν ὡς ταφικὸν χώρον λόγῳ τῆς παρουσίας τοῦ ἀναφερθέντος σήματος.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου TR4 διεκόπη εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον λόγῳ ἐλλείψεως χρόνου.

γ) Οἰκοδόμημα 1, ἡ τάφος TR1¹ (εἰκ. 3 καὶ 13).

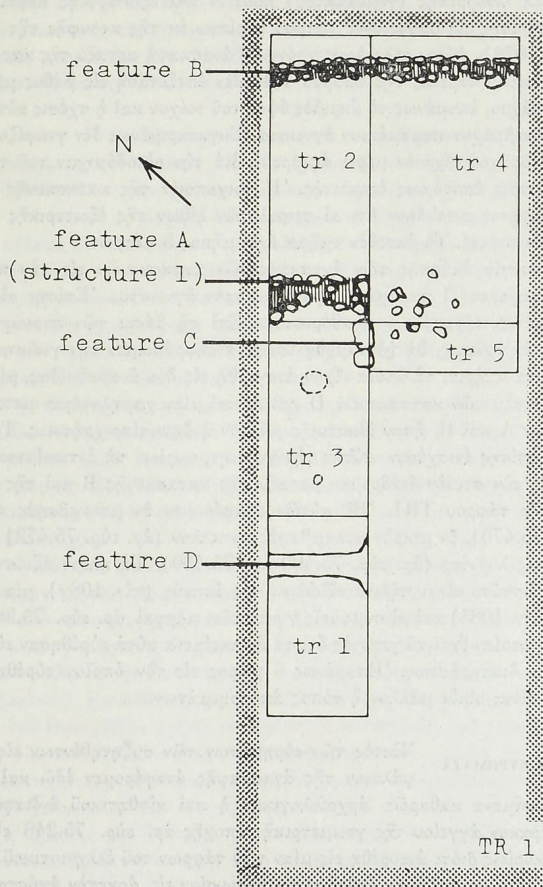
Ὅς ἀνεφέραμεν ἤδη ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἦτο ἡ ἔρευνα τοῦ οἰκοδομήματος 1 (κατασκευῆς Α), τὸ ὁποῖον ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν ἀναλήμματος δρόμου, ὅστις θὰ ἡδύνατο νὰ συνδέῃ τὴν προϋποτιθεμένην πύλην τοῦ τείχους Β μετὰ τῆς προϋποτιθεμένης πύλης μεταξὺ τῶν τειχῶν K3 καὶ Ο. Ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως περιοχῆς διαστάσεων 2×13 μέτρων (= τάφοι tr1, tr3 καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς τάφρου tr2, ἐκτὸς μικρᾶς ἐκτάσεως ἐνὸς μέτρου εἰς τὸ βόρειον ἄκρον αὐτῆς) δὲν ἔφερεν εἰς φῶς ἔχνη μείζονος δρόμου. Εἰς τὸν πυθμὲνα τῆς τάφρου tr1 ἔξετέθη προεξέχουσα, τεχνητῶς λαξευμένη λωρὶς βράχου ἐκτεινομένη καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ πλάτος καὶ πλατυνομένη εἰς τὸ ἀνατ. ἄκρον, ἣν ὠνομάσαμεν «κατασκευὴν D». Ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς κατασκευῆς δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν σαφές. Κατευθύνεται ἐκ Δ πρὸς Α, παραλλήλως πρὸς τὸ οἰκοδόμημα 1 (=κατασκευὴ Α), ἔχει πλάτος 0.52 μέτρα, δυνατὸν δὲ νὰ ἐχρησιμοποιήθῃ ἀντὶ θεμελίου διὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἀνέγερσιν τοῖχου. Ἐὰν ἡ θεωρία αὐτῆς εὐσταθῇ, ἡ κατασκευὴ θὰ πρέπει νὰ μελετηθῇ ἐν σχέσει πρὸς τὰς κατασκευὰς Α (=οικοδόμημα 1) καὶ C, διότι ἐνδέχεται ὁμοῦ νὰ περιτείχιζον δωμάτιον².

Τὴν τάφρον tr2 ἀνεσκάψαμεν εἰδικῶς διὰ τὴν μελέτην τοῦ οἰκοδομήματος 1 (κατασκευῆς Α). Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξεν ὅτι τοῦτο ἦτο ἐν τῇ πραγματικότητι τοῖχος ἔχων μίαν μόνον ἐξωτερικὴν παρειάν (πρὸς Β) ἐκ κατεργασμένων λίθων διατηρουμένων εἰς δύο σειράς, ὅπισθεν δὲ αὐτῆς λιθορριπὴν (γέμισμα) ἐξ ἀσβεστολίθων καὶ πελεκημάτων σχίστου. Ὁ τοῖχος τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος ἦτο 0.82 μ. εἶχε κτισθῇ ἐπὶ τοῦ σχιστολιθικοῦ φυσικοῦ βράχου κατηφορίζοντος ἀποτόμως πρὸς Βορρᾶν (πίν. 106β).

1. Τὰς ἐργασίας εἰς αὐτὴν τὴν τάφρον ἐπέβλεψεν ἡ δ. J. Neils.

2. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸς Βορρᾶν τῆς κατασκευῆς D εἶναι λεῖα, ἐνῶ πρὸς Νότον εἶναι ἀκανόνιστος.

Ἡ ἀνασκαφή τῶν τάφων tr3 καὶ tr5 ἐξέθεσε τὴν κατασκευὴν C, συνιστάμενην ἐκ δύο πλίνθων τοποθετημένων εἰς ἐπίπεδον κάπως ὑψηλότερον τῆς κατασκευῆς A, ἐντὸς ἀβαθοῦς αὐλακὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἡ κατασκευὴ C

Εἰκ. 13. Τάφος TR1 εἰς τὸ οἰκοδόμημα 1. (Σχέδ. J. Neils καὶ G. Neil.)

εἶχε μῆκος 0.70 μ. καὶ πλάτος 0.52 μ. (ὅμοιον πρὸς τὸ πλάτος τῆς κατασκευῆς D) ἔδιδε δὲ καὶ αὐτὴ τὴν ἐντύπωσιν ὑπολείμματος τοίχου (πίν. 107α).

Πλησίον τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς τάφρου TR1, ἐντὸς τῶν μικρῶν τάφρων tr2 καὶ tr4, ἀνεσκάφημεν ἐν μέρει τὴν κατασκευὴν B, ἥτις ἦτο τοίχος ἀποτελούμενος ἐκ λιθορριπῆς (γεμίσματος) πρὸς N καὶ ἐξωτερικῆς παρειᾶς πρὸς B ἐμφανισθείσης εἰς βάθος ἐνὸς μέτρου περίπου ἐκ τῆς κορυφῆς τῆς λιθορριπῆς (πίν. 107β). Λόγω ἐλλείψεως χρόνου ἡ ἀνασκαφὴ μεταξὺ τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς βορείας παρειᾶς τῆς τάφρου TR1 δὲν ἐπεξετάθη εἰς βάθος μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐπομένως τὸ ἀκριβὲς ὕψος τοῦ τοίχου καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν φυσικὸν βράχον παραμένουν ἄγνωστα. Συγκεκριμένως δὲν γνωρίζομεν ἂν ὁ φυσικὸς βράχος εἶχε ἐν μέρει ἀφαιρεθῇ διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ τοίχου ἢ ἦτο ἐκ φύσεως ἀποτόμως ἐπικλινής. Ἡ τοιχοποιία τῆς κατασκευῆς B εἶναι καλῆς ποιότητος παρ' ὅλον ὅτι αἱ σειραὶ τῶν λίθων τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς δὲν εἶναι κανονικαί. Τὸ ἐκτεθὲν τμήμα ἔχει μῆκος 5 μέτρων.

Ἡ λειτουργία ἐκάστης τῶν ἀνασκαφειῶν κατασκευῶν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ οἰκοδομήματος 1 παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἄγνωστος. Ἐπίσης αἱ μεταξὺ αὐτῶν σχέσεις παραμένουν ἀκαθόριστοι. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν περιορισμένων ἐνδείξεων, ἐν τούτοις, θὰ ἡδυνάμεθα ἵσως νὰ ἐκφράσωμεν τὴν γνώμην ὅτι τὰ ἀνασκαφέντα κτήρια, τὰ ὅποια εἶχον ἀνεγερθῇ εἰς δύο ἀναβαθμίδας, μίαν ὑψηλότεραν μεταξὺ τῶν κατασκευῶν D καὶ A καὶ μίαν χαμηλότεραν μεταξὺ τῶν κατασκευῶν A καὶ B, ἦσαν ἰδιωτικῆς μᾶλλον ἢ δημοσίας χρήσεως. Τὰ μικρὰ εὐρήματα ἐπίσης ἐνισχύουν αὐτὴν τὴν γνώμην, κυρίως τὰ ἀντικείμενα τὰ εὐρεθέντα εἰς τὸν στενὸν διάδρομον μεταξὺ τῆς κατασκευῆς B καὶ τῆς βορείου παρειᾶς τῆς τάφρου TR1. Ἐξ αὐτῶν ἀναφέρομεν ἐν μελαμβαφῆς πινάκιον (ἀρ. εὐρ. 75.470), ἐν μικρὸν μελαμβαφῆς κύπελλον (ἀρ. εὐρ. 75.472) καὶ δύο μελαμβαφεῖς λυχνίας (ἀρ. εὐρ. 75.469 καὶ 75.480). Τὰ πλέον ἀξιοσημείωτα εὐρήματα ὥστος εἶναι πῆλινα εἰδώλια: εἷς ἱππεύς (πίν. 108γ), μία κεφαλὴ λέοντος (πίν. 108δ) καὶ αἱ συμφυεῖς γυναικεῖαι μορφαὶ ἀρ. εὐρ. 75.366 (πίν. 109α). Σημασίαν ἔχει τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εὐρέθησαν εἰς καλὴν κατάστασιν διατηρήσεως. Ἐπομένως ὁ χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον εὐρέθησαν θὰ πρέπει νὰ εἶναι οἰκία μᾶλλον ἢ τόπος ἀπορριμμάτων.

4. ΜΙΚΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ἐκτὸς τῶν εὐρημάτων τῶν συζητηθέντων εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς ἀνασκαφῆς ἀναφέρομεν ἐδῶ καὶ μερικὰ ἄλλα ἀντικείμενα καθαρῶς ἀρχαιολογικοῦ ἢ καὶ αἰσθητικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Τὸ ὄστρακον ἀγγείου τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀρ. εὐρ. 75.248 εἶναι σημαντικὸν κυρίως διότι ἀνευρέθη εἰς μίαν τῶν τάφρων τοῦ ἐλληνιστικοῦ τείχους K3¹, ὑποδεικνύον πρῶτον ἀνθρωπίνην παρουσίαν εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ

1. Εἰδικῶς εἰς τὴν τάφρον TR1, tr2, στρῶμα 2 (εἰκ. 3 καὶ 4).

τοῦ λιμένος. Ἐκ τῆς ἰδίας περιοχῆς προέρχεται καὶ τὸ τεμάχιον τῆς μελανομόρφου κύλικος τοῦ βου π.Χ. αἰ. ἄρ. εὐρ. 75.365 (πίν. 109β) τύπου little master καὶ δὴ lip cup¹. Εἰς τὸν βον αἰῶνα χρονολογεῖται ἴσως καὶ ὁ αἰνιγματικὸς ἱππεύς (πίν. 108γ) ὁ προερχόμενος ἐκ τῆς τάφρου TR1 τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ οἰκοδομήματος 1.

Εἰς τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν χρονολογοῦνται ἡ κεφαλὴ λέοντος (πίν. 108δ) καὶ αἱ συμφυεῖς μορφαὶ ἄρ. εὐρ. 75.366 (πίν. 109α) ἀνευρεθεῖσαι καὶ αὐταὶ εἰς τὴν τάφρον τῆς περιοχῆς τοῦ οἰκοδομήματος 1².

5. ΠΡΟΣΩΡΙΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ περίοδος ἐργασιῶν εἰς Τορώνην κατὰ τὸ 1975 διηρέθη εἰς δύο ἡμίση. Κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ, καθ' ὃν χρόνον ἐξετελεῖτο τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς περιοχῆς, ἐκαθάρισαμεν τὸ ὀχυρωματικὸν σύστημα τῆς ἀρχαίας πόλεως ἐκ τῶν θάμνων, οἱ ὅποιοι ἐκάλυπτον μεγάλα τμήματα αὐτοῦ καὶ προέβλεψεν εἰς προανασκαφικὴν μελέτην τῶν τειχῶν καὶ γενικῶς τοῦ χώρου, ἥτις μᾶς ἐπέτρεψε τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ προχείρου σχεδίου τῆς εἰκόνας 3, τὴν δοκιμαστικὴν χρονολόγησιν τμημάτων τῶν τειχῶν καὶ τὴν συσχέτισιν τῶν ἐνδείξεων τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων πρὸς τὰς πληροφορίας περὶ Τορώνης τὰς διδομένας ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου.

Παρ' ὅλον ὅτι μεγάλα τμήματα τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος παραμένουν κεκαλυμμένα λόγῳ προσχώσεων ἢ κεκρυμμένα λόγῳ τῆς πλουσίας βλαστῆσεως, ἡ μελέτη ἡμῶν διεσάφησεν αἰσθητῶς τὸ σχέδιον τῆς πόλεως, ἔρριψε πλούσιον φῶς εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἐκτάσεως τῆς καλυπτομένης κάτωθεν αὐτῆς εἰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ διηυκρίνησε μεγάλως τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου καθ' ὃν αὕτη ἀνεπτύχθη.

Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τῆς περιόδου ἐργασιῶν ἀνεσκάψαμεν ὀλικῶς ἡ μερικῶς ἀριθμὸν τάφρων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ὑποθετικῆς πύλης τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος, ἡ ἀνασκαφὴ δὲ αὐτῶν κατέστησε δυνατὴν τὴν λεπτομερῆ μελέτην τῆς τοιχοδομίας καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τοῦλάχιστον μέρους αὐτοῦ. Κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον ἠνοίξαμεν τάφρον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ οἰκοδομήματος 1, ἡ μελέτη τῆς ὁποίας ἐνίσχυσε τὴν γνώμην ἡμῶν ὅτι τὸ «προάστειον» τοῦ Θουκυδίδου πρέπει νὰ εὑρίσκετο ἀνατολικῶς τοῦ τείχους Β, ἔφερε δὲ εἰς φῶς καὶ ἀριθμὸν ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφερόντων μικρῶν ἀντικειμένων.

Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμεικῶν ὁστράκων προερχομένων ἐκ τῆς Ληκύθου, ὑφ' ἡμῶν καὶ ἄλλων ἀρχαιολόγων, ἔδειξεν ὅτι ταῦτα χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τῆς 3ης π.Χ. χιλιετηρίδος μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ τῆς τουρκικῆς κατοχῆς. Ἐφ' ὅσον ὁστράκα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς δὲν

1. Καὶ τοῦτο τὸ τεμάχιον προέρχεται ἐκ τῆς τάφρου TR1, tr2.

2. Κατὰ τὸν κ. R. A. Higgins θὰ πρέπει νὰ εἶναι τοπικῆς κατασκευῆς.

εὐρέθησαν ὅσον γνωρίζομεν ἐκτὸς τῆς Ληκύθου, προτείνομεν δοκιμαστικῶς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς τὴν ἐξῆς ἀναπαράστασιν γενομένων ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πόλεως.

Εἰς ἐν πρῶτον στάδιον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ χαλκοῦ, ἡ Τορώνη ἦτο μικρὸς συνοικισμὸς ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Ληκύθου. Εἰς δεῦτερον στάδιον, κατὰ τὴν γεωμετρικὴν, ἀρχαϊκὴν καὶ κλασσικὴν ἐποχὴν, καὶ ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἀποικισμοῦ ὑπὸ τῶν Χαλκιδέων, ἡ πόλις ἐπεξετάθη καλύπτονσα τὴν περιοχὴν τὴν περικλειομένην ὑπὸ τῶν τειχῶν Α, Β καὶ Γ, τμήματα τῶν ὁποίων χρονολογοῦνται εἰς τοὺς ἀρχαίους καὶ κλασσικούς χρόνους. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνεπτύχθη τὸ προάστειον τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, τὸ ὁποῖον τοποθετοῦμεν ἀνατολικῶς τοῦ τείχους Β βασιζόμενοι ὅχι μόνον εἰς τὰς ἐνδείξεις τὰς προκυπτούσας ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν εὐρημάτων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν μικρῶν ἀντικειμένων τῶν προερχομένων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς περιοχῆς τοῦ οἰκοδομήματος 1. Εἰς ἐν τρίτον στάδιον, εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἡ πόλις ἐπεξετάθη πρὸς Ἀνατολὰς εἰς βαθμὸν καθιστῶντα τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος ἀναγκαίαν.

Γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἡ Τορώνη ὑπέπεσεν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐπιρροὴν τῶν Ρωμαίων· ἀλλὰ ἡ κατὰ τὸ 1975 προανασκαφικὴ καὶ ἀνασκαφικὴ μελέτη τοῦ χώρου ἔφερεν εἰς φῶς ἐλάχιστα ἔχνη τῆς παρουσίας αὐτῶν ἐν Τορώνῃ. Δυνάμεθα ἐπομένως νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἡ πόλις παρήκμασε κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ἰδίως διότι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς καὶ αἱ γραπτὰ πηγαὶ φαίνεται ὅτι σιωποῦν περὶ αὐτῆς. Ἀνεφέραμεν ἤδη ὅτι βορειοανατολικῶς τοῦ τείχους Γ, πλησίον τῆς ἀκτῆς, ἀνεσκάφη ἐσχάτως ναὸς τῆς πρωίμου βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἐν τούτοις δὲν ἔχομεν λόγους νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἡ Τορώνη ἤκμασε κατὰ τοὺς μεσαιωνικούς χρόνους. Ἐπομένως ὡς τέταρτον καὶ τελευταῖον σημαντικὸν στάδιον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὸν 14ον αἰῶνα εἰς τὸν ὁποῖον χρονολογεῖται τὸ βυζαντινὸν τεῖχος τῆς Ληκύθου καὶ κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ ὄνομα «Τορώνη» ἐμφανίζεται ἐκ νέου, αὐτὴν τὴν φορὰν εἰς χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Ἐκ τῶν δεδομένων φαίνεται ὅτι ἡ Λήκυθος κατ'ὀλίγον μετὰ μικρὰς διακοπὰς ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τῆς 3ης π.Χ. χιλιετηρίδος μέχρι τοῦ 14ου καὶ 15ου μ.Χ. αἰ., ὥσως δὲ καὶ μεταγενεστέρως, ἦτο ἐπὶ χρόνον μακρότερον οἰασθήποτε ἄλλης περιοχῆς τοῦ χώρου.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

Ἡ μελέτη τοῦ κρανίου τῶν Πετραλώνων κατὰ τὸ 1965¹, διὰ τῆς ὁποίας ἀπεδεικνύετο ὅτι τὰ πολὺ πρωτόγονα γνωρίσματά του δὲν εἶχον φυλογενετικὴν συγγένειαν μὲ παρόμοια κρανία εὐρεθέντα εἰς τὴν Ἀφρικὴν, χώραν θεωρουμένην κατ' ἐξοχὴν ὡς κοιτίδα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ὠδήγησεν εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ σπηλαίου Πετραλώνων Χαλκιδικῆς. Ἐπειδὴ ἡ θέσις καὶ ὁ περίξ τοῦ κρανίου χώρος εἶχον ἀναμοχλευθῆ ἄνευ συστήματος ἀπὸ προηγουμένων ἐρευνητῶν, ὑπεχρεώθημεν νὰ ἀρχίσωμεν τὰς ἀνασκαφὰς μας μακρὰν τοῦ τόπου εὐρέσεως τούτου πρὸς καλυτέραν κατανόησιν τῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὁ Πετραλώνειος, ἀλλὰ βασικῶς διὰ νὰ διαπιστωθῇ ἂν τὸ σπήλαιον κατεκλήθη καὶ εἰς παλαιότερας ἐποχὰς παρὰ τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο δὲ καὶ ἀπεφασίσθη διὰ τῆς ἐπὶ τόπου ἐρεύνης κατὰ τὸ 1966.

Δοθείσης τῆς ἀδείας αἱ ἀνασκαφαὶ ἤρχισαν τὴν 14 Μαρτίου 1968. Ἐσταμάτησαν δὲ προσωρινῶς κατὰ τὰ μέσα Ἰουνίου τοῦ ἰδίου ἔτους. Αἱ ἀποκαλύψεις τῶν ἀνασκαφῶν τούτων ἦσαν καταπληκτικαὶ καθ' ὅτι διὰ πρώτην φορὰν ἀπεδεικνύετο ὅτι εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔζησε κατὰ τὸ Πλειστόκαινον ὁ *Homo erectus*. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τούτων ἐξετέθησαν κατὰ τὸ 9ον διεθνὲς συνέδριον τοῦ Τεταρτογενοῦς, εἰς Παρίσιους τὸ 1969², ἐδημοσιεύθησαν δὲ λεπτομερέστερον τὸ 1971³. Ἐπανήλθομεν εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ σπηλαίου τὸν Ἰούλιον 1974 δι' ἐξόδων τῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος, τὸ δὲ θέρος τοῦ 1975 διὰ τῆς ἐνισχύσεως καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν.

Κατὰ τὰς δύο τελευταίας ἀνασκαφικὰς περιόδους συνεχίσθη εἰς βάθος ἡ τομὴ ἡ ὁποία ἤρχισε κατὰ τὸ 1968. Ἡ τομὴ αὕτῃ συνίσταται εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ὑπεδάφους τοῦ σπηλαίου εἰς ἑκτασιν περίπου δύο μέτρων καὶ βάθους

1. A. N. POULIANOS, The Place of the Petralonian Man among Palaeoanthropoi, Akten des Anthropologischen Kongresses, 1965. Anthropos, C. 19 (N.S. II), Str. 216, Moravske Museum, 1967.

2. A. N. POULIANOS, Climatic Fluctuations of the Pleistocene as indicated in a Trial Cross - Section of the Petralona Cave, VIII Congres INQUA, Resumés des Communiations, σ. 141.

3. A. N. POULIANOS, Petralona, a middle Pleistocene Cave in Greece, Archaeology 24, ἀρ. I, January 1971, σ. 6 - 11.

πέντε μέτρων. Διὰ τῆς τομῆς αὐτῆς ἀπεκαλύφθησαν εἴκοσι περίπου γεωλογικὰ στρώματα (εἰκ. 1 καὶ πίν. 110α). Εἰς τὸ σχεδιάγραμμα αὐτὸ φαίνεται ὁ σταλαγμίτης καὶ κάτωθεν αὐτοῦ ἔπονται τὰ διάφορα γεωλογικὰ στρώματα, τὰ ὁποῖα καὶ ἀντανακλοῦν τὰς διαφόρους γεωλογικὰς περιόδους τοῦ Πλειστοκαίνου, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου ὑφίσταται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Τὸ στρώμα τοῦ σταλαγμίτου τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους τοῦ σπηλαίου καθὼς καὶ οἱ σταλαγμιτικοὶ κίονες ποὺ ὑπερυψοῦνται τοῦ ἐδάφους, ἀναλογοῦν εἰς μεσοπαγετώδη περίοδον, ἣ ὁποία διήρκεσεν ἀρκετὰς χιλιετηρίδας. Ἡ περίοδος αὕτη δεικνύει ὅτι τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς ἦτο πολὺ ὑγρὸ, μὲ μεγάλας βροχοπτώσεις. Ἡ διήγησις τοῦ ὕδατος ἀπὸ τοὺς βράχους τοῦ ὑπερφύου δημιουργήσαν τοὺς σταλακτίτας καὶ σταλαγμίτας τῆς σπηλιᾶς. Πρὶν ὅμως τὸ νερὸ δημιουργήσῃ τοὺς σταλαγμίτας τοῦ ἐδάφους, ἐπότισε τὸ κατὰστρωμα τοῦ σπηλαίου εἰς βάθος ἀρκετῶν ἑκατοστῶν καὶ τοιουτοτρόπως ἐσχηματίσθη τὸ πρῶτον στρώμα τῆς breccia κάτωθεν τοῦ σταλαγμίτου. Εἶναι δὲ ἡ breccia στρώμα ἐδάφους ἀναμεμιγμένον μὲ ὅστ' ἄζωον, λίθους, λίθινα ἐργαλεῖα, κοπρόλιθους, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν συμπαγῆ μᾶζαν, τελείως «τσιμενταρισμένην», ἀνασκαπτομένην μετὰ πολὺν μεγάλῃς δυσκολίας. Τὸ χρῶμα τοῦ στρώματος εἶναι σκοῦρο καφέ. Ἀντανακλᾷ μίαν περίοδον ἀρκετὰ ξηράν, μεσοσταδιακὴν μεγάλῃς περιόδου παγετῶνων διὰ τὴν βόρειον καὶ κεντρικὴν Εὐρώπην, διὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα περιπαγετώδη. Ἡ περίοδος αὕτη εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην ὀνομάζεται συμφώνως μὲ τὴν ἀλπικὴν ὁρολογίαν περίοδος τῆς Mindel. Δὲν ὑπάρχει σύμφωνος γνώμη διὰ τὴν ἀπόλυτον χρονολόγησίν της, ἀλλὰ συνήθως κυμαίνεται ἡ περίοδος αὕτη μεταξὺ 360.000 καὶ 575.000 ἐτῶν πρὸ τῆς παρούσης ἐποχῆς. Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον πρέπει νὰ χρονολογηθῇ καὶ τὸ κρανίον τοῦ Πετραλωνείου, γνωστοῦ ὡς *Archanthropus europaeus petraloniensis*, ἐν ἀναμονῇ πλεόν ἀκριβοῦς χρονολογήσεώς του. Εἰς τὸ στρώμα αὐτὸ εὐρίσκονται λίαν πρωτόγονα ἐργαλεῖα κυρίως ἀπὸ χαλαζίαν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλο σκληρὸν ὑλικόν, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ κυρίως ὡς μαχαίρια, ξυράφια καὶ σουβλιά. Παραλλήλως ἐπεξεργάζεται τὰ ὅστ', τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ἐπίσης ὡς ἐργαλεῖα. Ἡ πρωτόγονος λιθοτεχνία χρησιμεύει διὰ τὴν σχετικὴν χρονολόγησιν τῶν στρωμάτων, ἐπὶ πλεόν ὅμως κριτήριον χρονολογήσεως εἶναι ἡ πανίς. Μεταξὺ τῶν ἀνακαλυφθέντων ζῶων σχεδὸν εἰς τὸ ἐπιφανειακὸν στρώμα εἶναι ἡ θάιναι (*Crocota Crocuta*), ἣ ὁποία θεωρεῖται ἡ πλεόν σημαντικὴ σήμερον διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Πλειστοκαίνου. Τὸ ζῶον αὐτὸ διατηρεῖται καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς Mindel καὶ ἐξαφανίζεται ἢ διαφθοροποιεῖται κατὰ τὴν ἐπομένην μεσοπαγετώδη ποὺ ἀκολουθεῖ¹. Ἄλλα ζῶα τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκονται εἶναι διάφορα εἶδη ἄρκτου, κύνες κλπ., ὅλα ἐνδεικτικὰ αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἐπομέ-

νως ἡ σχετικὴ χρονολόγησις τοῦ πρώτου στρώματος τῆς τομῆς πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡπωσδήποτε μεγαλύτερα τῆς ἡλικίας τῶν 500.000 ἐτῶν.

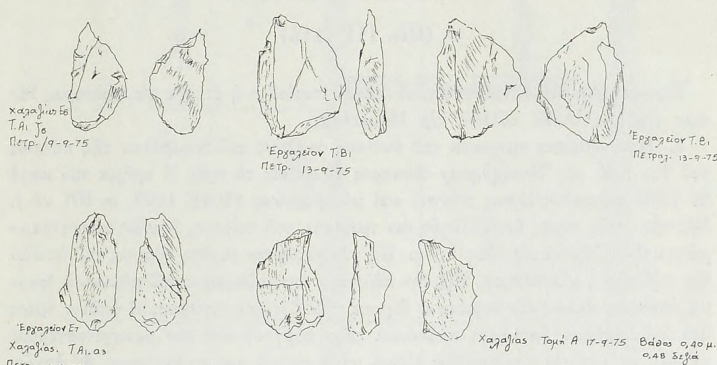
Ἐχουν ληφθῇ δείγματα διαφόρων ὕλικῶν τῶν στρωμάτων τὰ ὅποια καὶ ἀπεστάλησαν εἰς ἐργαστήρια πανεπιστημίων τοῦ ἐξωτερικοῦ διὰ τὴν ἀπόλυτον χρονολόγησιν.

Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς τομῆς, καὶ μετὰ τὸ ἔνατον στρώμα, παρατηρεῖται ἓν δεῦτερον στρώμα σταλαγματικοῦ ὕλικου (travertine), τὸ ὁποῖον καὶ θεωροῦμεν ὅτι ἀντιπροσωπεύει μίαν ἄλλην μεγάλην μεσοπαγετώδη περίοδον, ἀλλὰ μικροτέρας διαρκείας ἀπ' ὅ,τι ὁ ἐπιφανειακὸς σταλαγματῆς. Τὸ κλίμα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ἐπίσης ὑγρὸν καὶ ἀρκετὰ βροχερόν, ἔπεται δὲ τῆς παγετώδους περιόδου, τὴν ὁποίαν εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην ὀνομάζουν περίοδον τῆς Günz. Ἡ διάρκεια τῆς τελευταίας ὑπερβαίνει, συμφώνως μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, τὰς 50.000 ἐτῶν, ἀρχομένη 600.000 ἔτη τοῦλάχιστον πρὸ τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Ἡ διάρκεια τῆς μεσοπαγετώδους Günz - Mindel θεωρεῖται ἐπίσης ὅτι εἶναι 50.000 ἔτη. Ὑπενθυμίζομεν ὅτι τὸ πάχος αὐτοῦ τοῦ στρώματος (travertine) δὲν ὑπερβαίνει τὰ 5 ἑκατοστά. Ἀντιθέτως, ὁ σταλαγματῆς τῆς ἐπιφανείας εἰς πολλὰ σημεῖα εἶναι μεγαλύτερος τῶν 30 ἐκ. Φυσικὰ, ὁ ρυθμὸς ἐναποθέσεως τοῦ σπηλαιοαποθέματος εἶναι ὁ παράγων ὁ καθοριστικὸς διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς διαρκείας ἐκάστης περιόδου. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτοῦνται μακροχρόνιοι ἐργαστηριακαὶ μελέται καὶ ἀναλύσεις δι' ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβέστερα ἀποτελέσματα. Πρὸς τὸ παρὸν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ περιοριζώμεθα εἰς ἀντιστοίχους μόνον χρονολογήσεις καὶ ὁρολογίας χρησιμοποιουμένας εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην διὰ τὸν προσανατολισμὸν καὶ τὴν σχετικὴν χρονολόγησιν τῶν ἐρευνῶν μας.

Πάντως ἡ στρωματογραφία καὶ ἡ πανὶς ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζομεθα δεικνύουν διαρκῆ κατοίκησιν τοῦ σπηλαίου, ἢ χρῆσιν αὐτοῦ τοῦλάχιστον, παρὰ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἔχουν αἱ ἐρευναὶ μας ἕως καὶ τὸ 1975, ἐπὶ σειρὰν 500.000 ἐτῶν καὶ ἄνω, ἤτοι ἀπὸ 600.000 - 500.000 περίπου, πρὸ τῆς ἐποχῆς μας. Ἀργότερον τὸ σπήλαιον κλείνει μὲ προσχώσεις καὶ καθίσταται πλέον δύσκολος ἡ κατοίκησίς του. Ὁ ἄνθρωπος δὲν χάνεται, ἀλλὰ μεταφέρεται εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς περιοχῆς ἢ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης, πλέον ἀσφαλῆ καὶ πρὸςφορα διὰ τὴν ἐπιβίωσιν του.

Τὰ ἐργαλεῖα κάτωθεν τοῦ μεσαίου στρώματος τοῦ σταλαγματικοῦ ὕλικου εἶναι ἐπίσης πελέκεις, ξέστρα καὶ διάφορα μαχαίρια ἀπὸ χαλαζιάν, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ βωξίτην (εἰκ. 2, πίν. 110γ - δ). Εἰς ὅλα τὰ στρώματα, ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, τὰ ἐργαλεῖα αὐτὰ παρουσιάζουν ἐξέλιξιν τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν: ἀπὸ ἀπλᾶ λίθινα ρόπαλα ἢ «γροθιᾶς» μετατρέπονται μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου εἰς τελειότερα ἐργαλεῖα. Ἰδιαιτέρως αὐτὸ παρατηρεῖται μὲ τὸν χαλαζιάν, τὸν ὁποῖον ἐπεξεργάζεται εἰς τὸ ἀνώτερον στρώμα τῆς Mindel τόσοσον τέλεια πὺ ἐνθυμίζει ὠρισμένας φορὰς τὴν τεχνικὴν Πρωτο-

λεβαλλοῦν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἡ διαφορὰ βεβαίως τῆς χρονολογήσεώς της ἀπὸ αὐτὴν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης εἶναι τεραστία: ἡ τεχνικὴ τῶν Πετραλῶνων εἶναι ἀρχαιοτέρα περίπου 200.000 χρόνια. Τάσιν τελειοποιήσεως παρ-
ρουσιάζουν καὶ τὰ ὀστεῖνα ἐργαλεῖα, ἰδιαιτέρως εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα.

Εἰκ. 2. Λίθινα ἐργαλεῖα.

Εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ στρώματα παρατηροῦνται ἔχνη φωτιᾶς: καμένα ὀστᾶ, πυρωμένοι λίθοι, ἢ καὶ στάκτη ἀκόμη εἰς ἐλάχιστα σημεῖα.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω κάνουν τὸ σπήλαιον Πετραλῶνων τὸ ἀρχαιότερον καὶ ση-
μαντικώτερον σπήλαιον εἰς τὸ ὁποῖον κατῴκησεν ἄνθρωπος εἰς τὴν Εὐρώπην.

Αἱ ἔρευναι συνεχίζονται εἰς βάθος καὶ εἰς ἔκτασιν διὰ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ
ἄλλων πιθανῶν στρωμάτων τοῦ Πετραλωνείου πολιτισμοῦ, τοῦ παλαιότερου
μέχρι σήμερον ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους.

ΑΡΗΣ ΠΟΥΛΙΑΝΟΣ

Ἐπανελήφθη διὰ δευτέραν ἀνασκαφικὴν περίοδον ἡ ἔρευνα εἰς τέσσαρας θέσεις τῆς κλασσικῆς πόλεως τῆς Μαρωνείας.

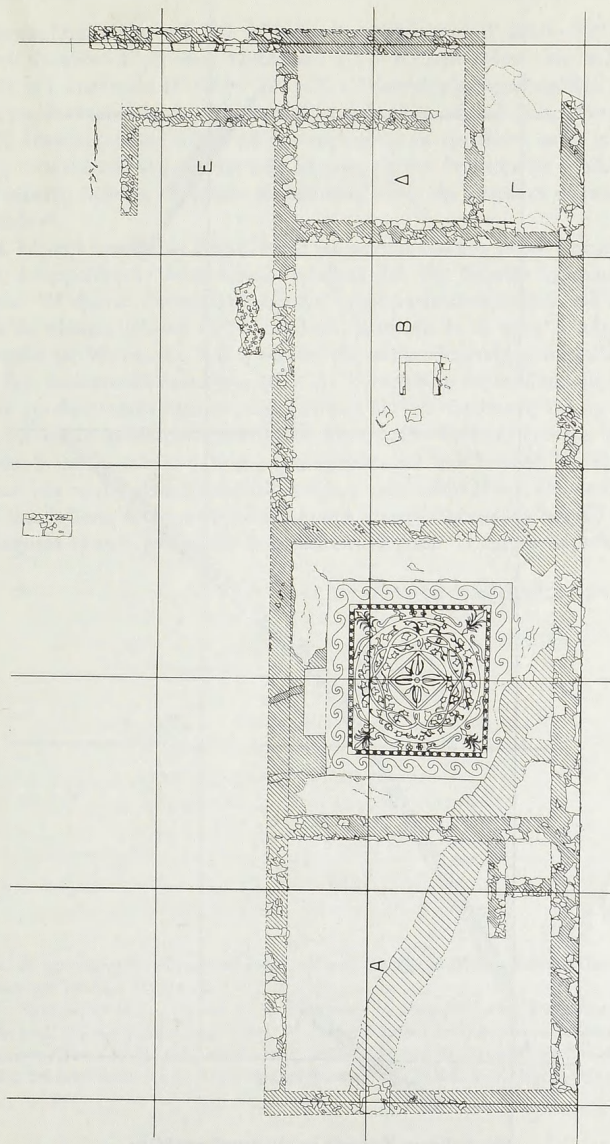
1. Ἐρευνήθησαν τμήματα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἦνοίχθησαν τέσσαρες τομαὶ εἰς τὸ πρὸς Ν τμήμα τοῦ κατὰ τὸ 1969 ἀποκαλυφθέντος πύργου καὶ μία βορείως (ΠΑΕ 1971, σ. 101 κέ.). Εἰς τὰς τρεῖς τομὰς ἀπεκαλύφθησαν τμήματα τοῦ τείχους, ἱκανῶς κατεστραμμένα καὶ σφῆζόμενα εἰς ὕψος 0.30 μ. Εἰς τὴν τετάρτην εὐρέθη πύργος, τοῦ ὁποίου δὲν σφῆζεται ἡ μία πλευρά. Εἰς τὴν πέμπτην τομὴν βορείως τοῦ πύργου ἡ ἔρευνα ἀπέδωσε καλῶς εἰργασμένους δόμους τοῦ δυτικοῦ σκέλους, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν ἔρευνήθησαν (πιθανῶς πρόκειται περὶ πύργου) καὶ δύο μεταγενεστέρους τάφους ἐκ μικρῶν πλακοειδῶν λίθων μετὰ πηλοῦ καὶ καλύμματος δι' ἀργῶν πλακῶν.

2. Εἰς τὴν θέσιν «Μισονήσι», ὅπου καταλήγει τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως, ἐγένετο ἐκτεταμένη ἔρευνα διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τάφων ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος εἰς τὴν περιοχὴν νεκροταφείου. Προσφάτως εἶχον ἀποκαλυφθῇ ὑπὸ μηχανικοῦ ἐκσκαφῆς δύο τάφοι καλυβίται. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ἀνεσκάφησαν ἄλλοι δύο ὅμοιοι τάφοι, τῶν ὁποίων ὁ εἰς περιεῖχε καυσὶν νεκροῦ, ἐνῶ τοῦ δευτέρου τὰ ὁστ' ἦσαν εἰς καλὴν κατάστασιν, ἀπέδωσε δὲ νόμισμα τῶν Ἀβδήρων τῶν περὶ τὸ 411 - 386 π.Χ. χρόνων (πίν. 111α).

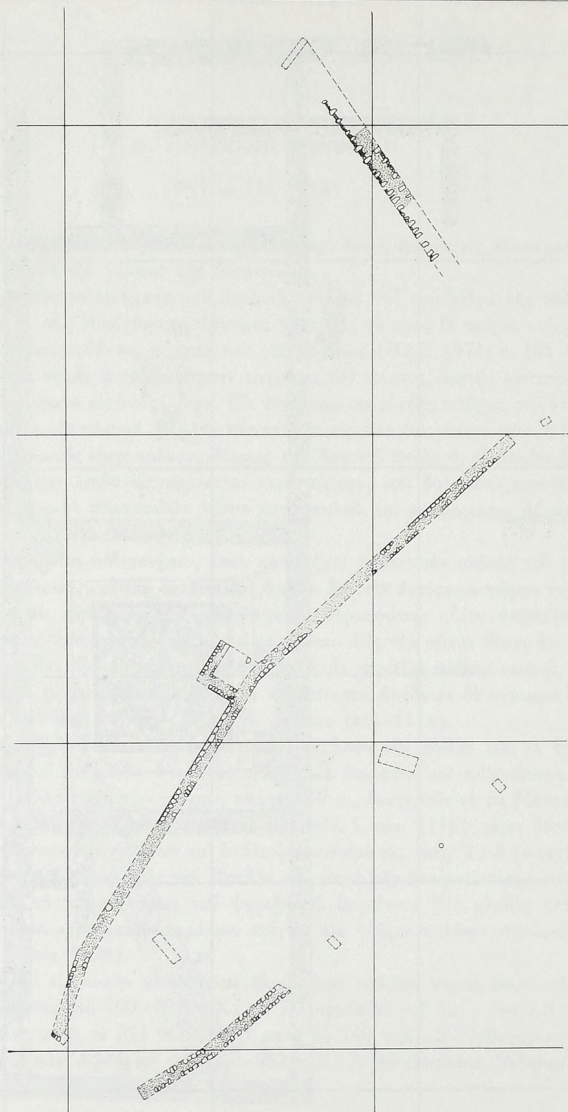
3. Συνεχίσθη ἡ ἀποκάλυψις καὶ ἄλλων τμημάτων τῆς οἰκίας μετὰ τὸ ψηφιδωτόν. ΒΑ τοῦ ἀνδρῶνος ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς δωμάτια καὶ πιθανώτατα καὶ τέταρτον. Πολλὰ μέρη τῶν τοίχων, πλάτ. 0.50 μ., διατηροῦν τὸ ἐκ δύο στρωμάτων κοίλαμα. Ἐν μικρὸν δωμάτιον (Γ) (εἰκ. 1, πίν. 111β) φέρει δάπεδον ἐκ λευκῶν θαλασσίων χαλίκων καὶ ἐπάλειψιν κονιάματος, πάχ. 2 - 3 χιλιοστῶν. Τὸ δάπεδον ἔχει κλίσιν πρὸς τὴν εἴσοδόν του, παρὰ τὴν ὁποίαν ὑπάρχει μικρὸς βόθρος. Εἰς τὸ παραπλεύρως τοῦ ψηφιδωτοῦ δωμάτιον (Β) εὐρέθη πλήθος λακωνικῶν καὶ κορινθιακῶν κεράμων στέγης καὶ τμήμα πηλίνου περιρραντηρίου (εἰκ. 1, πίν. 112β).

Ἐκ τῶν 46 εἰς καλὴν κατάστασιν εὐρεθέντων χαλκῶν νομισμάτων, τὰ 23 εἶναι Μαρωνείας τοῦ 400 - 350 π.Χ., τὰ 7 Μαρωνείας τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., 1 Μαρωνείας μετὰ τὸ 311 π.Χ. καὶ 1 μετὰ τὸ 146 π.Χ., 5 Ὀρθαγορίας τοῦ 350 π.Χ., 2 τῶν Ἀβδήρων τοῦ 425 - 352 π.Χ., 2 τοῦ βασιλέως Ἀδαίου τῆς

Εἰκ. 1. Ἡ οἰκία μὲ τὸ ψηφιδωτόν. Κάτοψη.

Εἰκ. 2. Ράχες. Τμήματα ὑπυρωματικοῦ περιβόλου.

Σιντικῆς Ἡρακλείας τοῦ 200 (;) π.Χ., 2 τοῦ Φιλίππου Β' (356 - 350 π.Χ.) 1 τοῦ Φιλίππου Ε', 1 τοῦ Ἀλεξάνδρου Γ', 1 Κυζίκου (4ου - 3ου π.Χ. αἰ.) καὶ 1 τοῦ Δημητρίου Β' (259 - 229 π.Χ.). Ἐπίσης εὐρέθησαν καὶ δύο χρυσᾶ, ἀρίστης διατηρήσεως, ἐν Φιλίππου Β' καὶ ἐν Λυσιμάχου¹ (πίν. 112α).

Ἡ ἀποκάλυψις ἐνὸς τοίχου μὴ ἔχοντος σχέσιν μὲ τὴν οἰκίαν καὶ ἡ χρονολογικὴ ποικιλία τῶν νομισμάτων μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ οἰκία εἶχε δύο φάσεις, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἐρευνηθῇ κατὰ τὴν ἐπομένην ἀνασκαφικὴν περίοδον².

4. Εἰς τὴν τοποθεσίαν Ράχες, ἐντὸς τοῦ μεταξὺ τῶν δύο μακρῶν τειχῶν χώρου, ἐπεσημάνθησαν ἐπιφανειακαὶ ἐνδείξεις διὰ τὴν ὑπαρξίν ὀχυρωματικῶν ἔργων. Ἡ ἔρευνα ἀπεκάλυψε τμήματα ὀχυρωματικοῦ περιβάλλου τοῦ ὁποίου, ἡ νοτία πλευρά, μήκους 131 μ. περίπου, βαίνουσα ἐκ Δ πρὸς Α κάμπτεται ἐλαφρῶς εἰς δύο σημεῖα, ἐνῶ ἡ βορεία, τῆς αὐτῆς ἀντιστοίχως κατευθύνσεως, δὲν ἔχει ἀποκαλυφθῇ ὁλόκληρος (εἰκ. 2). Ὁ περίβολος περιορίζεται εἰς πλάτος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ἐνῶ ἡ δυτικὴ δὲν ἔχει ἐντοπισθῇ ἀκόμη. Ἡ νοτία πλευρά, ἡ καλῦτερον ἐρευνηθεῖσα, πλάτ. 2.15 - 2.40 μ., ἔχει ἓνα πύργον. Ἄλλο ἐν τείχῳ, πλάτ. 3.20 μ., ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ κατασκευὴ τῶν τειχῶν εἶναι ἐκ μικρῶν, συνήθως πλακοειδῶν λίθων, καὶ εἰς ὀρισμέναις περιπτώσεσι ἐξ ἀργῶν ὀγκολίθων μετὰ μικρῶν πλακοειδῶν μεταξὺ αὐτῶν. Ἐλάχιστα ἀβαφῇ, χονδροειδῇ ὄστρακα ἀνευρέθησαν. Ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθῇ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΤΣΙΜΠΙΔΗΣ - ΠΕΝΤΑΖΟΣ

1. Ἡ χρονολόγησις τῶν νομισμάτων ὀφείλεται εἰς τὴν κ. Μαίρη Χόντα - Πάντου, τὴν ὁποίαν καὶ ἀπὸ ἐδῶ εὐχαριστῶ.

2. Εὐχαριστίαι ὀφείλονται καὶ εἰς τὸ τοπογραφικὸν συνεργεῖον τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὸν τοπογράφον μηχανικὸν κ. Μ. Γιαννουλάκην διὰ τὴν ἐκπόνησιν τῶν δημοσιευμένων σχεδίων. Ἡ ἐλευθέρη σχεδιαστικὴ ἀπεικόνισις τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως τῆς οἰκίας τοῦ ψηφιδωτοῦ ὀφείλεται εἰς τὴν σπουδάστριαν τῆς Α.Σ.Κ.Τ. δ. Ἰωάνναν Φιλιππίδου.

Συνεχίσθη και ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀρχαίας Μεσημβρίας τῆς Θράκης* εἰς τὸν περιτειχισμένον οἰκισμὸν, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ κυρίως, ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικῶς εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν, ἔνθα ὁ πύργος (Π), ὡς καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τούτου (πίν. 113α). Ἐπίσης ἐξεκαθαρίσθη ὁ χώρος ἐκ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως καὶ τῶν ἐπιφανειακῶν λίθων καὶ χωμάτων, ἐξωτερικῶς τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ εἰς ἱκανὴν κατὰ πλάτος ἔκτασιν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶναι καθ' ὅλα ἔτοιμος διὰ μελλοντικὴν ἔρευναν (πίν. 113β). Ἀκόμη ἐγένετο διάνοιξις νέας ὁδοῦ προσπελάσεως, ἔτι βορειότερον τῆς ὑπαρχούσης καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος, ἥτοι ἀπὸ τῆς σημερινῆς πρὸς Α εἰσόδου εἰς τὸν χώρον, μέχρι τῆς πρὸς Δυσμᾶς νεκροπόλεως, διὰ τὴν ἐν καιρῷ ἀπρόσκοπτον ἔρευναν τῆς ἐκτάσεως ταύτης. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν δυτ. πλευρὰν τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἐξωτερικῶς ταύτης ἐκαθαρίσθη εἰς τινα σημεῖα ὁ χώρος ἐκ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως, περισσότερον δὲ πέραξ τῶν δύο πύργων τῆς πλευρᾶς ταύτης, ἥτοι τοῦ ΒΔ καὶ τοῦ ΝΔ, πρὸς καλυτέραν ἐμφάνισιν τοῦ χώρου ἀφ' ἑνός, ἀλλὰ καὶ πρὸς προετοιμασίαν τούτου δι' ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος, ἀφ' ἑτέρου (πίν. 114α - β).

Εἰς τοποθεσίαν, τέλος, ἐκτὸς τοῦ τείχους τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν δυτικὴν πλαγίαν, τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς ταύτης καὶ ἄνωθεν τοῦ σημερινοῦ δρόμου ὑψώματος, ἐγένετο διάνοιξις θεμελίων δι' ἀνέγερσιν μουσειακῆς ἀποθήκης, κατὰ τὸ πρότυπον τῆς ὑπ' ἀριθ. 1 οἰκίας τοῦ οἰκισμοῦ, ὡς αὕτη ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ ΠΑΕ 1973, σ. 75, εἰκ. 4.

Εἰδικώτερον ἀνεσκάφη, κατ' ἀρχήν, ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατ. τοίχου, καθ' ὅλον τὸ μῆκος, ἀπὸ τὸν πύργον (Π) καὶ μέχρι τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν κρημνοῦ, ἐπὶ πλάτους 3 μ. καὶ βάθους 0.40 μ. (πίν. 115α).

Εἰς τὸν προσκεκολλημένον εἰς τὸν ἀνατ. τοῖχον τοῦ οἰκισμοῦ τετράπλευρον χώρον - δωματίον (ΠΑΕ 1973, σ. 74) (πίν. 115β, 116α) ἡ ἔρευνα ἐξετάθη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τούτου καὶ μέχρι βάθους 0.60 μ. Εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τούτου,

* Ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων Θράκης κ. Πάντος Πάντος ἐπέβλεψε τὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ δι' ὀλίγας ἡμέρας, ἀναχωρήσας ἐν συνεχείᾳ δι' ἔκτακτον ἀπασχόλησιν εἰς τὸ Σπήλαιον Πετραλῶνων Χαλκιδικῆς.

Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν προσέφεραν τὰς ὑπηρεσίας των, ὅπως κάθε χρόνον, με' ἐξαιρετικὸν ζῆλον, ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Δημήτριος Μαθιός, καθὼς καὶ ὁ ἡμερομίσθιος φύλαξ τῆς περιοχῆς κ. Ἀπόστολος Πιλάου.

ἐνθα ὄνοιγμα δίκην θύρας, εὐρέθησαν, ἐσωτερικῶς ἡμικυκλική στρῶσις ἐκ λίθων ὡς βαθμὶς πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἐνῶ εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν ἡμικυκλική ἐστία. Εἰς ἐπιμήκη τομήν, γενομένην εἰς τὸ κέντρον τούτου καὶ μέχρι βάθους 1.60 μ., διεπιστώθησαν πέντε διάφορα στρώματα, τοῦ ἀρχαιοτέρου ἀναγομένου εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰ.

Εὐρήματα: Εἰς τὸ πρῶτον στρῶμα 0.20 μ. - 0.60 μ. εὐρέθη δεξιὸν ὀπισθιον τέταρτον γυναικείας κεφαλῆς διατηρούμενον εἰς καλὴν κατάστασιν (ὕψ. 0.165 μ.), ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Ἡ κόμη, εἰς μακροὺς ἴσους ἐκτενισμένους βοστρύχους, δένεται ὀπίσω εἰς κρωβύλον. Μία παραγναθίς (ἀφέλεια) πίπτει ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ ὠτός. Τεμάχιον ἀγγείου μὲ παράστασιν (ρόπαλον), ὅστρακον σκύφου μὲ παράστασιν λευκοῦ χρώματος, κλασσικῶν χρόνων, μεγариκῶν σκύφων, μελαμβαφῆ, προϊστορικά, λαβαὶ καὶ βάσεις σκύφων, κυαθίων, κανθάρων κλασσικῶν χρόνων, ἐνσφράγιστοι λαβαὶ ἀμφορέων, μυκτήρ λύχνου μεταγενεστέρων χρόνων, χαλκοῦν νόμισμα, τεμάχιον στρωτήρος κεράμου κορινθιακοῦ τύπου. Εἰς τὸ στρῶμα 0.60 - 0.80 μ. σιδηροῦν ἀντικείμενον, τεμάχιον λαβῆς κρατῆρος κλασσικῶν χρόνων, βάσις πινακίου, δύο ἐνσφράγιστοι λαβαὶ ἀμφορέων, ὅστρακα μελαμβαφῆ, κανθάρων, κυαθίων, (αὐτ. κλιτύος), ἐνῶ εἰς τὸ 0.80 - 1 μ. πολλοὶ κέραμοι στέγης, χαλκῇ καρφίς, μελαμβαφῆς πῆλινος λύχνος, τεμάχια πινακίου, ὡς καὶ σκύφων καὶ κανθάρων κλασσικῶν χρόνων.

Εἰς τὸ στρῶμα 1 - 1.20 μ., τὸ ὁποῖον τερματίζεται εἰς στρῶσιν ἐκ χαλίκων, ὡς καὶ εἰς τὸ 1.20 - 1.40 μ., εὐρέθησαν μικρὰ τεμάχια χαλκοῦ ἀντικειμένου, τεμάχια χεῖλους λάρνακος μὲ κυμάτιον, κρατῆρος καὶ ἄλλων ἀγγείων μὲ μελανὸν χρῶμα, ὡς καὶ ὀλίγα προϊστορικά, ἐνῶ εἰς τὸ ὁμοίως ἐκ χαλίκων θαλάσσης καὶ μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδάφους στρῶμα 1.40 - 1.60 μ., χεῖλος κανθάρου μετὰ λαβῆς καὶ χεῖλος σκύφου, κλασσικῶν χρόνων καὶ ὀλίγα προϊστορικά.

Ἀκόμῃ διεπιστώθη ὅτι ὁ ἀνατ. τοῖχος τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ ἔχει θεμελιωθῇ εἰς τὸ σημεῖον, ἐνθα ἀρχίζει ἡ στρῶσις τῶν χαλίκων, ἀποτελεῖ δὲ χρῆσιμον στοιχεῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τούτου (πίν. 116β).

Ἐξωτερικῶς τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ πύργου (II) ἐκαθαρίσθη ὁ χῶρος εἰς ἀρκετὴν ἔκτασιν, ἀνεσκάφη δὲ μέχρι βάθους 0.40 μ. πρὸς τὴν ΒΑ πλευράν, ἐνθα ἀπεκαλύφθη τοῖχος μέχρι 6 μ. μήκους, ἐκτεινόμενος καὶ ἔτι περαιτέρω πρὸς Α, ἐνῶ ἕτερος κάθετος συνεχίζεται πρὸς Νότον (πίν. 117α).

Εὐρήματα: Κεφαλὴ πηλίνου εἰδωλίου, τεμάχια ἀγγείου τοπικοῦ ἐργαστηρίου, λαβὴ κρατῆρος, λαβαὶ κανθάρων, σκύφων, ὅστρακα μεγариκῶν σκύφων, μελαμβαφῆ, προϊστορικά, δύο πλακίδια ἐκ χαλκοῦ, ἑπτὰ χαλκᾶ νομίσματα ἐκ τῶν ὁποίων ἐν Ζώνης (4ος π.Χ. αἰ.), ἐν Ἀλεξάνδρου Γ', καὶ ἐν Ἀλεξάνδρου Ε' (296 - 294 π.Χ.). Εἰς τὸν ὑπόλοιπον χῶρον, πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ οἰκισμοῦ καὶ μέχρι τῆς θαλάσσης, εὐρέθησαν δέκα ἑξ χαλκᾶ νομίσματα, ἑξ ὧν ἐν Ζώνης (4ος π.Χ. αἰ.), τεμάχια καὶ κεφαλαὶ πηλίνων εἰδωλίων, ἐκ τῶν ὁ-

ποίων ἐν μὲ καλύπτραν καὶ ἕτερον Ἀθηνᾶς (;), σιδηροῦν ξίφος εἰς τεμάχια, τμήματα ἐξ ἀκροκεράμων, ἥλοι ἐκ χαλκοῦ, πλακίδια δύο ἐκ χαλκοῦ, τετράπλευρος πλᾶξ ἐκ μολύβδου, λαβαὶ κρατῆρος καὶ ἀμφορέως, τεμάχιον καλύμματος πυξίδος, τμήματα κανθάρου, ἐγχάρακτον χεῖλος πίθου, τεμάχια πινακίων, ὄστρακον μὲ παράστασιν δύο προσώπων, τμήμα σίμης μὲ ἑλικά, μυκτὴρ λύχνου, ὄστρακα μεγαρικῶν σκύφων, «δυτ. κλιτύος», μελαμβαφῇ καὶ τινα προϊστορικά.

Εἰς ἀπόστασιν 8 μ. ἐκ τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν νοτίου ἄκρου τοῦ ἀνατ. σκέλους τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμού, ἀπεκαλύφθη τάφος ἐκ σχιστολίθων, καθέτως καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐκ τούτου κείμενος, ἔσωτ. διαστ. μήκ. 2.05 μ., πλάτ. 0.80 μ., βάθ. 0.70 μ. Ὁ τάφος εἶναι κτισμένος διὰ σχιστολίθων καὶ ἐπιχρισμένος δι' ἀββεστοκονιάματος. Ἐντὸς αὐτοῦ καὶ πρὸς Α ὑπάρχει, δίκην προσκεφαλαίου, πηλοσωλὴν μὲ ἀββεστοκονιάμα στερεωμένος, ὡς καὶ πλακίστρωσις εἰς τὸν πυθμένα (πίν. 117β - 118α). Ἐντὸς τούτου εὐρέθησαν τρεῖς σκελετοί· ἐκ τούτων ὁ εἷς εἶχε τὴν κεφαλὴν πρὸς Δυσμᾶς, φαίνεται δὲ ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν πρώτην, τὴν ἀρχαιοτέραν, ταφὴν, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι εἶχον τὰς κεφαλὰς πρὸς Ἀνατολὰς.

Εὐ ρ ή μ α τ α: Τρία ὑάλινα ἀγγεῖα εἰς τεμάχια, μόνωτον πήλινον ἀγγεῖον, ὑαλινὴν περόνη, ἀνήκοντα εἰς τοὺς πρὸς Ἀνατολὰς νεκρούς, ἐνῶ εἰς τὸν πρὸς Δυσμᾶς πλᾶξ ἐκ μολύβδου εἰς τὸ στήθος του, ἀργυροῦν ἐνώτιον ἀνδρικόν (;), μέγα ἀγγεῖον ἐξ ὑάλου, πήλινος λύχνος (ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς). Εὐρέθησαν ἐπίσης διάφορα ὄστρακα καταπεσόντα ἐντὸς, προφανῶς, ἐκ τῶν ρωγμῶν τοῦ ἐκ σχιστολίθων καλύμματος.

Εἰς τὴν οἰκίαν Ι τοῦ Π.Ο. καὶ εἰς τὸ δωμάτιον (γ) ἐγένετο τομὴ εἰς σχῆμα Γ (πίν. 118β), εὐρέθησαν δέ, μέχρι βάθους 0.50 μ., πολλοὶ κέραμοι στέγης, στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου, χαλκοῦν νόμισμα Μαρωνείας (400 - 350 π.Χ.), τεμάχιον ἐκ χαλκοῦ ἀντικειμένου καὶ διάφορα ὄστρακα, ἐνῶ ἔτι βαθύτερον καὶ μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἐντὸς στρώματος ἐκ χαλκίων, πάχους 0.45 μ., χαλκῇ αἰχμῇ βέλους, μήκους 0.021 μ., μὲ τρεῖς ἀκμᾶς (τριγλῶχis διστός), ὡς καὶ διάφορα ὄστρακα. Ἀκόμη πρὸς τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς τομῆς ἀπεκαλύφθησαν δύο μικροὶ τοῦχοι, ἐπὶ χαλκίων ἐδραζόμενοι, ἀνήκοντες, προφανῶς, εἰς καταστραφέντα ὀχετὸν παλαιότερων χρόνων.

Εὐ ρ ή μ α τ α: Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, εὐρέθησαν, τρεῖς ἐνσφραγιστοὶ λαβαὶ ἀμφορέως, βάσεις λύχνου καὶ πινακίων κλασσικῶν χρόνων, τεμάχια κρατῆρος, κανθάρου, κυαθίων καὶ σκύφων ὁμοίως, τεμάχιον πινακίου μὲ ἐμπίστον διακόσμησιν, τεμάχια ἀγγείου τοπικοῦ ἐργαστηρίου, τεμάχιον ἀρυβαλλοειδοῦς ἀγγείου, τεμάχιον πώματος πυξίδος μὲ περιέργον παράστασιν, δύο πόδια εἰς τὴν μίαν πλευρὰν καὶ ἄλλα εἰς τὴν ἄλλην, τεμάχιον κλασσικοῦ ἀγγείου μὲ φύλλον κισσοῦ, προχοὴ πηλίνης λεκανίδος, διάφορα μελαμβαφῇ, «δυτ. κλιτύος», ὀλίγα προϊστορικά.

Ἐντὸς τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ ἡ ἔρευνα ἐξετάθη πέραν τοῦ ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὸ 1973 ληνοῦ (πίν. 119α), ἤτοι πρὸς Β, Δ καὶ Ν, ἐξηκριβώθησαν δὲ οἱ πέραν χωρίων-χωρίσματα, ἀνήκοντες εἰς τὸ συγκρότημα τούτου, ὡς βοηθητικοὶ καὶ ἀποθηκευτικοὶ χώροι ὑγρῶν καὶ στερεῶν, οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων ἦσαν ἐστρωμένοι διὰ κουρασσανίου (πίν. 119β). Εὐρύματα: Εἴκοσι χαλκᾶ νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τέσσαρα Μαρωνείας (400 - 350 π.Χ.), ἐν Ζώνης (4ος π.Χ. αἰ.), ἐν Λυσιμάχου (323 - 281 π. Χ.), ἐν Σαμοθράκης (280 π.Χ.), ἐν Μεγάλου Κωνσταντίνου, πλήθος τεμαχίων ἐκ πηλίνων εἰδωλίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων κερασφόρος κεφαλὴ, κεφαλὴ Ἀθηνᾶς, καρφίδες ἥλιοι καὶ αἰχμαὶ βέλους ἐκ χαλκοῦ, ἀνάγλυφος πλάξ πιλοφόρου θεᾶς μὲ κύμβαλον, διάτρητα πηλίνα βάρη, λαβαὶ ἀμφορέων, μεταξὺ τῶν ὁποίων μία ἐνσφράγιστος ΘΑΣΙΩ(Ν) ΙΣΟΔΙΚΟ, χαλκοῦν ἐνώτιον, σιδηροῦς σαυρωτὴρ δόρατος, τεμάχια μολύβδου διάφορα, ὕστρακα μεγαρικῶν σκύφων, κυαθίων, κανθάρων, σκυφιδίων, «δυτ. κλιτύος», πολλὰ τεμάχια πινακίων κλασσικῶν χρόνων, βάσεις καὶ χεῖλη ἐρυθρομόρφου κρατῆρος καὶ ἄλλων ἀγγείων, τμήματα πυξίδων, τεμάχιον μεγάλου ἀγγείου τοπικοῦ ἐργαστηρίου μὲ καστανέρυθρον ταινίαν, ἀγνῶτες, τμήμα ἀσκοειδοῦς ἀγγείου, λαβαὶ καὶ ἄλλα τεμάχια ἐκ μεγάλων προϊστορικῶν ἀγγείων καὶ ἐν μὲ χαρακτηριστὴν διακόσμησιν ζικ-ζάκ, μυκτῆρες λύχνων κλασσικῶν, τεμάχια χεῖλους μεγάλης πελίκης, ὕστρακα κοινὰ χονδροειδῆ. Ἡ κεντρικὴ ὁδὸς τοῦ οἰκισμοῦ Α-Δ, ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, ἐκαθαρίσθη ἐτι περαιτέρω, ἰδίως πρὸς τὸ δυτ. ἄκρον ἐφαπτομένως τοῦ ληνοῦ (πίν. 120α).

Εὐρύματα: Χαλκῆ αἰχμὴ βέλους, τρία χαλκᾶ νομίσματα, ἐξ ὧν ἐν Μαρωνείας (400 - 350 π.Χ.), ὕστρακα μεγαρικῶν σκύφων, διάφορα μελαμβαφῆ, «δυτ. κλιτύος», ἀσκοειδὲς ἀγγεῖον, τεμάχια ἀπὸ πινακία, δακρυδόχους, κανθάρους, κυάθια, λαίμους ἀγγείου μὲ τρεῖς λαβάς, ὕστρακα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων καὶ ἄλλων τοπικοῦ ἐργαστηρίου μὲ ταινίαν, προχοὴ λεκανίδος, τεμάχιον ἀνθεμίου καὶ τινα προϊστορικά.

Τομὴ ἐγένετο, ὡσάυτως, εἰς δωμάτιον (πίν. 120β) νοτίως καὶ ἐφαπτομένως τῆς ὡς ἄνω κεντρικῆς ὁδοῦ καὶ περὶ τὸ μέσον ταύτης, πρὸς Α τοῦ σημείου, ἐνθα ἀπορροφῶνται τὰ ἐκ τῶν βροχῶν ὕδατα τοῦ βορείου τμήματος τοῦ Π.Ο. Ἐνταῦθα καὶ εἰς βάθος 0.47 μ. ἀπεκαλύφθη τοῖχος παράλληλος πρὸς τὴν τομὴν, ἥτοι μὲ κατεύθυνσιν ἐκ Βορρᾶ πρὸς Νότον. Εὐρύματα: Δύο χαλκᾶ νομίσματα, χαλκοῦς ἥλος, πηλινὸς πεσσοὺς σφενδόνης (:), τεμάχια ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, κλασσικοῦ ἀγγείου μὲ φύλλον κισσοῦ, ἀρυβαλλοειδοῦς ἀγγεῖου, πολλὰ ὕστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων, βάσεις σκύφου χρώματος ἐρυθροφαίου μὲ ἐπιγραφὴν ΜΟΝΟΜΑΧΟΥ, προϊστορικὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡμοειδὲς εἰς δύο τεμάχια, μολυβδίνη ψῆφος, χαλκῆ σφενδὼνὴ πόρπης, τέσσαρα χαλκᾶ νομίσματα Μαρωνείας (400 - 350 π.Χ.).

Εἰς ἱκανὴν ἐκ τοῦ ληνοῦ ἀπόστασιν καὶ πρὸς ΝΑ τούτου ἀπεκαλύφθη χώρος

ἐστίαις ἡ φούρνου (πίν. 121α - β), μετέσσαρας τετραγώνους πλίνθους κατὰ χώραν, ἐμφανῆ δὲ εἶναι τὰ ἔχνη τῆς πυρᾶς ἐκ τῆς μακροχρονίου χρωσεως· ἡ ἔρευνα ὅμως τούτου δὲν ἐτελείωσε.

Εὐρήματα: Τρία χαλκᾶ νομίσματα, δύο Μαρωνείας (400 - 350 π.Χ.), ἐν Κασσάνδρου (315 - 256 π.Χ.), ὅστρακα μεγαρικῶν σκύφων, μελαμβαφῆ, «δυτ. κλιτύος», ἐρυθρόμορφα, ἐν μελανόμορφον, τμήμα ὑδρορροῆς (λεοντοκεφαλῇ) ἐγχωρίου κατασκευῆς, βάσις κλασσικοῦ πινακίου, τμήματα εἰδωλίων, δακρυδόχων, ὡς καὶ τεμάχια κουρασάνιου ἐκ τῆς στρώσεως τῶν πλίνθων.

Ὁμοίως ἐγένετο ἔρευνα εἰς τὸν χώρον μεταξὺ τοῦ ληνοῦ καὶ τῶν πρὸς Δυσμᾶς χωρισμάτων τοῦ οἰκισμοῦ, ἰδίᾳ ἐκ τοῦ χωρίσματος Α καὶ πρὸς Νότον, ἐπὶ ἐκτάσεως μήκους 25 μ., πλάτους 4 μ. καὶ βάθους 0.50 μ. Ἀπεμακρύνθησαν τὰ διάφορα νεωτέρων χρόνων τοιχάρια καὶ ἐφάνη καθαρὰ πλεόν ἡ δυτικὴ ὁδός (πίν. 122α) τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, ἥτις ἔχει κατεύθυνσιν ἐκ Β πρὸς Ν, ὡς καὶ ἡ ἀντίστοιχος πρὸς τὴν Α πλευράν. Οὕτω ἔχομεν πέντε πλεόν ὁδοὺς ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ, ἥτοι δύο με κατεύθυνσιν ἐκ Β πρὸς Ν καὶ τρεῖς ἐξ Α πρὸς Δ, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεκονιώνουν ἅπασαι αἱ οἰκίαι καὶ τὰ ἄλλα κτίσματα. Πιθανὸν ὅμως νὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλη, τετάρτη, ὁδὸς εἰς τὴν ἀνεξέρευνητον, ἀλλὰ καὶ λίαν κατεστραμμένην νοτίαν πλευράν τούτου, ὅμως θὰ εἶναι δύσκολον νὰ ἐξακριβωθῇ, καθ' ὅσον ἐλάχιστοι τοῦτοι ἔχουν ἀπομείνει, λόγῳ τῆς κατακρημνισέως των εἰς τὴν θάλασσαν.

Εὐρήματα: Δέκα πέντε χαλκᾶ νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων πέντε Μαρωνείας (400 - 350 π.Χ.), ἐν Ἀβδήρων (425 - 352 π.Χ.), ἐν Ἀλεξάνδρου Γ', δύο Ζώνης (4ος π.Χ. αἰ.) καὶ ἐν Μαρωνείας μετὰ τὸ 146 π.Χ., τεμάχια πηλίνων εἰδωλίων, ἡλοι ἐκ χαλκοῦ καὶ σιδήρου, χαλκοῦν πλακίδιον, χαλκοῦν ἐργαλεῖον, τμήμα πηλίνης σαρκοφάγου με κυμάτιον καὶ μέλαν χρῶμα, δύο ἀγνῦθες ἐκ πηλοῦ διάτρητοι, κυκλικὸν διάτρητον περίαπτον, τρεῖς ἐνσφράγιστοι λαβαὶ ἀμφορέων Θάσου, ὅστρακα μεγαρικῶν σκύφων, κυαθίων, κανθάρων, σκυφιδίων, διάφορα μελαμβαφῆ, «δυτ. κλιτύος», τεμάχια πινακίων, πηλῖνοι λύχνοι, τεμάχια ἀγγείων ἐξ ὑάλου, ὅστρακα με μαίανδρον, βάσεις μεγάλων σκύφων καὶ κανθάρων, προχοὴ μεγάλου πηλίνου περιρραντηρίου, ὡς καὶ διάφορα ἄλλα ὅστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων.

Εἰς τὸ βόρειον περίπου ἄκρον τῆς ὁδοῦ ταύτης, ἐγγὺς τοῦ δυτικοῦ χωρίσματος Α, εὐρέθη παιδικὸς τάφος, εἰς ἐλάχιστον βάθος, με προσανατολισμὸν ἐξ Α πρὸς Δ, ἄνευ κτερισμάτων, προφανῶς νεωτέρων χρόνων (πίν. 122β).

Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν δυτ. πλευράν τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἐξωτερικῶς ταύτης ἐκαθαρίσθη εἰς τινα σημεῖα ὁ χώρος, ἐκ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως, κυρίως δὲ περὶ τῶν πύργων, ἥτοι τοῦ ΝΔ τοῦ ΒΔ (πίν. 123α), εἰς τὴν νοτίαν πλευράν τοῦ ὁποίου καὶ ἐπὶ μεγάλου δόμου τῆς σφισμένης δευτέρας σειρᾶς, ἀπεκαλύφθη ἐπιγραφή (πίν. 123β) ἀναφερομένη εἰς πρόσωπον, σχετιζόμενον ὡπωσδήποτε με τὴν πόλιν:

ΑΛΛΑΜΑΣ
ΒΟΣΤΑΔΟΣ

Εὐρήματα: Ὅστρακα μελαμβαφῇ διάφορα, βάσις πινακίου κλασσικῶν χρόνων, βάσις λύχνου, τεμάχια κανθάρων, τρία τεμάχια καλυμμάτων ἀγγείων ἄνευ γανώματος, δύο τεμάχια χεῖλους ἀγγείου τοπικοῦ ἐργαστηρίου, ἀμφικωνική διάτρητος ἀγνύς.

Ἐντὸς σωροῦ λίθων καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ βορειοδυτικοῦ πύργου, πρὸς Ἀνατολάς, εὐρέθη τμῆμα κνήμης ἀγάλματος, καλῆς τέχνης, ἐκ τοπικοῦ λίθου.

Τέλος, ἀνατολικῶς τῆς πόλεως, εἰς τὴν παραλίαν καὶ κάτωθεν τοῦ κρημνοῦ «πέσιμο τῆς νύμφης» (πίν. 124α), ἀνεσύρθη ἐκ τῆς θαλάσσης (βάθ. 1.50 μ.) κορμὸς μαρμαρίνου ἀγάλματος (κούρου) (πίν. 124β), μεγαλύτερος τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, εἰς δύο τεμάχια, συνολικοῦ ὕψους 0.80 μ., τῇ εὐγενῇ ὑποδείξει καὶ συνεργασίᾳ τοῦ κ. Θεοδώρου Δημητριάδη, ὑπαλλήλου τῆς ΔΕΗ Ἀλεξανδρουπόλεως. Ἡ περιοχή αὕτη θὰ ἐρευνηθῇ εἰς προσεχῇ περίοδον, διὰ τὸ ἐνδεχόμενον ἀνευρέσεως καὶ τῶν ἄλλων τεμαχίων τοῦ ἀγάλματος ἢ καὶ ἄλλων ἀγαλμάτων.

ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΤΟ ΝΕΚΥΟΜΑΝΤΕΙΟΝ ΤΟΥ ΑΧΕΡΟΝΤΟΣ*

(Πίν. 125 - 127)

Τὸ θέρος τοῦ 1975 ἐπανελήφθη διὰ τοῦ καθηγ. Σ. Δάκαρη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ παρὰ τὸν Ἀχέροντα Νεκρομαντείου (εἰκ. 1), ἡ ὁποία εἶχε διακοπῇ τὸ 1964 ἕνεκα τεχνικῶν δυσχερειῶν¹. Ἐφέτος, μὲ τὴν συνεργασίαν τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἡπείρου καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἐπεχειρήθη ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὴν ὑπόγειον αἵθουσαν (πίν. 125α), τὸ δωμάτιον Ι (πίν. 125β) καὶ τὸ ἡμιυπόγειον δωμάτιον π (πίν. 126α), ἀριστερὰ τοῦ βορείου διαδρόμου².

Ἐκ τῆς ὑπογείου αἰθούσης, ἡ ὁποία εὐρίσκεται ὑπὸ τὸ κεντρικὸν κλῖτος τοῦ κυρίως ἱεροῦ (εἰκ. 1), ἔνθα ἐνεφανίζοντο τὰ εἶδωλα τῶν νεκρῶν, ἀπεμακρύνθησαν οἱ ὀγκόλιθοι καὶ τὰ χώματα, τὰ ὅποια εἶχον συσσωρευθῇ μετὰ τὴν παραβίασιν τῆς ὑπογείου κρύπτης. Ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων τούτων ὑπῆρχον πολλὰ ὄστρακα καὶ ὀστᾶ ζώων, τὰ ὅποια εἶχον διεισδύσει εἰς τὸ ὑπόγειον μετὰ τῶν χωμάτων ἐκ τῆς ὑπεράνω αἰθούσης. Ἀσφαλῶς ὅμως τὸ πῆλινον ἀγγεῖον (πίν. 127δ), τὸ ὅποιον εὐρέθη σχεδὸν ὀλόκληρον ἐπὶ τοῦ πεζουλίου τῆς κρύπτης, παρὰ τὴν βάσιν καμάρας, εἶχεν ἀποτεθῇ ἐκεῖ ἐξ ἀρχῆς, κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὑπογείου. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπογείου εὐρέθη ἐπίσης σκελετὸς ζώου (προβάτου;), τὸ ὅποιον εἶχε θυσιασθῇ εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ Κάτω Κόσμου, τὴν Περσεφόνην καὶ τὸν Ἄδην. Ἐκτοτε ἡ ὑπόγειος κρύπτη, ἐρμηνευθεῖσα ὡς κατοικία τοῦ Ἄδου καὶ τῆς Περσεφόνης, τὸ εὐρῶεν Ἀἶδος δῶμα, φαίνεται ὅτι παρέμεινε κλειστὴ καὶ ἀπροσπέλαστος, ἕως μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος, ὅτε παρεβιάσθη ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Μονῆς³.

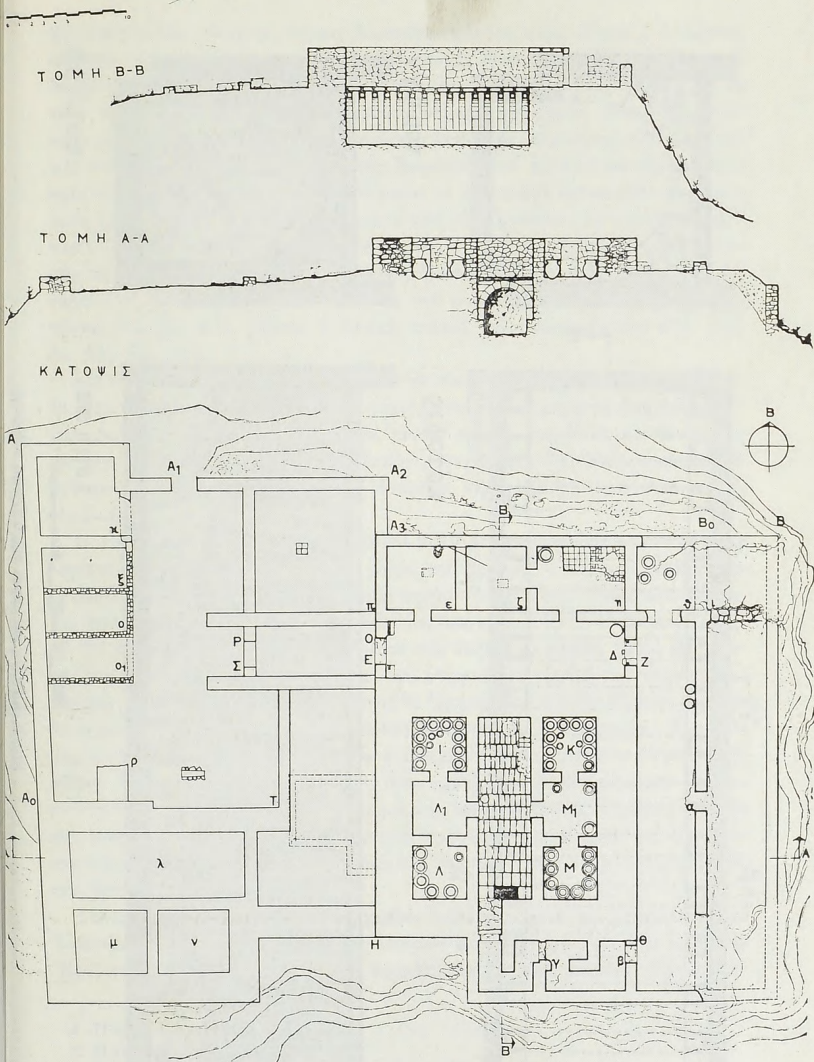
Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων καὶ τῶν ὀγκολίθων ἐγένοντο μετρήσεις καὶ σχεδιάσις τῆς κρύπτης, ἡ ὁποία ἔχει λαξευθῇ ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου (εἰκ. 2 καὶ πίν. 125α). Τὴν ὁροφὴν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ δάπεδον τῆς ὑπερ-

*Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Ἀθ. Παπαδόπουλος, ὁ ὁποῖος ἐπάπτευσεν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ νεκροταφείου, ἡ ἀρχαιολόγος δρ. κ. Λίτσα Παπαδοπούλου, ἡ βοηθὸς τῆς ἑδρας κ. Χρυσ. Σούλη, ἡ πτυχιούχος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δ. Σοφία Ζαράχη καὶ οἱ τριτοετείς φοιτηταὶ τῆς αὐτῆς Σχολῆς, δ. Βάσω Πρασσοπούλου καὶ κ. Νέστωρ Μπαμίδης.

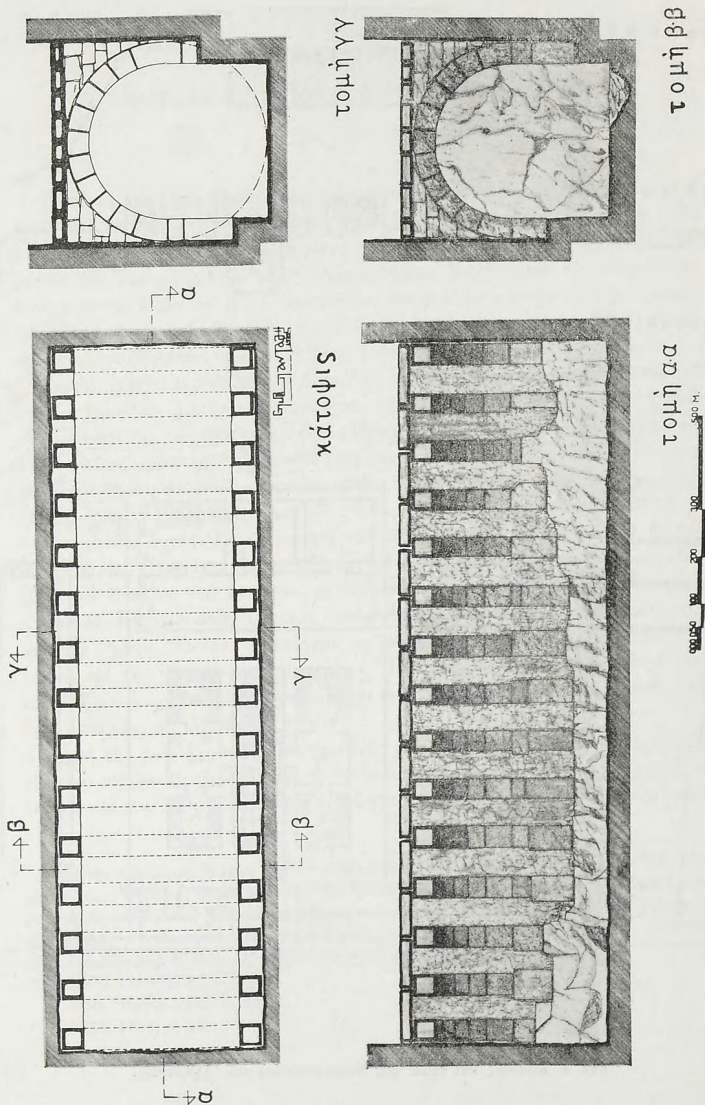
1. ΠΑΕ 1963, σ. 91.

2. Πρβ. Ἔργον 1975, σ. 82 κέ.

3. ΠΑΕ 1964, σ. 45.

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ τομαὶ τοῦ Νεκρομαντεῖου τοῦ Ἀχέροντος.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομαὶ τῆς ὑπογείου αἰθούσας.

γείου κεντρικῆς αἰθούσης, ἔφερον δεκαπέντε πώρινα τόξα. Τόσον ἡ ὑπέργειος αἰθουσα, ὅσον καὶ ἡ ὑπόγειος ἔχουν τὰς αὐτὰς διαστάσεις, 15×4.30 μ., τὸ δὲ ὕψος τῆς κρύπτῃς εἶναι 4.30 μ. ἐπίσης, ἴσον πρὸς τὸ πλάτος. Ἐπομένως τὰ τόξα τῶν δεκαπέντε καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι φέρουν τὴν ὀροφήν, εἶναι τμῆμα κύκλου μὲ διάμετρον 4.30 μ., ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τῆς λαξευμένης αἰθούσης, τομῆς τετραγωνικῆς. Ἡ σύμπτωσις τῆς διαμέτρου τοῦ ἡμικύκλιου τῆς καμάρας πρὸς τὸ ὕψος τῆς κρύπτῃς (εἰκ. 2) δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἐνδεικτικὸν στοιχείον πρὸς χρονολόγησιν τοῦ κεντρικοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῶν πρῶιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων¹. Ἄν καὶ ἡ διατυπωθεῖσα ὑπόθεσις, ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ κρύπτῃ κατεσκευάσθη εἰς τὴν θέσιν παλαιότερου σπηλαίου, δὲν ἐπεβεβαιώθῃ², ἐν τούτοις δὲν δυνάμεθα νὰ τὴν ἀποκλείσωμεν. Δυτικῶς τοῦ κυρίως ἱεροῦ προσετέθη πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ἡ δυτικὴ πτέρυξ τοῦ Νεκρομαντείου (εἰκ. 1 Η, Α, Α1, Α2, Α3).

Εἰς τὸ δωμάτιον Ι, ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ 1964, ἀπεκαλύφθησαν ἐκ νέου οἱ δέκα πίθαι (πίν. 125β), περιέχοντες ἐνίοτε καρπούς ἀπνηθρακμένους (κύαμοι, σῦτος, κάνναβις;) καὶ πολλὰ σιδηρᾶ ἐργαλεῖα, εὐρεθέντα κατὰ τὴν πρῶτῃν ἀνασκαφὴν. Τὸ δάπεδον, ἐστρωμένον διὰ πηλοχώματος ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, περιεῖχε καὶ ὕστρακα τῆς τοπικῆς προϊστορικῆς κεραμικῆς.

Ἡ αἰθουσα π εἶναι τετράγωνος (9.90×10 μ.), λαξευθεῖσα κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου, μέχρι βάθους 1.50 - 2 μ., ἐντὸς τοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος ἐχρησίμευσεν ἐν μέρει καὶ ὡς βάσις τῶν πολυγωνικῶν τοίχων (πίν. 126α). Ὑψηλότερον οἱ τοῖχοι ἦσαν κατεσκευασμένοι δι' ὀπτοπλίνθων, διαστάσεων 45×45 ἐκ. καὶ 22.5×45 ἐκ. καὶ πάχους 8 ἐκ. Περὶ τὸ μέσον τοῦ δωματίου εὐρέθη βάσις ἐξ ὀπτοπλίνθων, διαστάσεων 0.50×0.90 μ., καὶ ἑτέρα παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον, διαστάσεων 0.90×0.70 μ.³ Αἱ δύο βάσεις θὰ ἐχρησίμευσον διὰ τὴν ἔδρασιν ξυλίνων ὑποστυλωμάτων τῆς ὀροφῆς πρὸς προστασίαν των ἐκ τῆς ὑγρασίας. Εἰς ὀλόκληρον τὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ ὑπογείου εὐρέθησαν σωροὶ ὀστράκων ἀγγείων καὶ πίων. Τόσον ἡ ὑπόγειος κατασκευή, ὅσον καὶ ἡ φύσις τῶν εὐρημάτων ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ ὑπόγειον τοῦτο θὰ ἐχρησίμευε πιθανώτερον ὡς ἀποθήκη σκευῶν καὶ τροφῶν πρὸς χρῆσιν τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν ἐπισκεπτῶν, οἱ ὁποῖοι πρὸ τῆς ἐπικοινωνίας των μετὰ τῶν νεκρῶν διέμενον εἰς τὴν δυτικὴν πτέρυγα.

Τέλος διενεργήθη, μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ ἐπιμελητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἀθαν. Παπαδοπούλου, δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν ὀμηρικὴν Ἐφυραν, ἀμέσως ἐσωτερικῶς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου τείχους κυ-

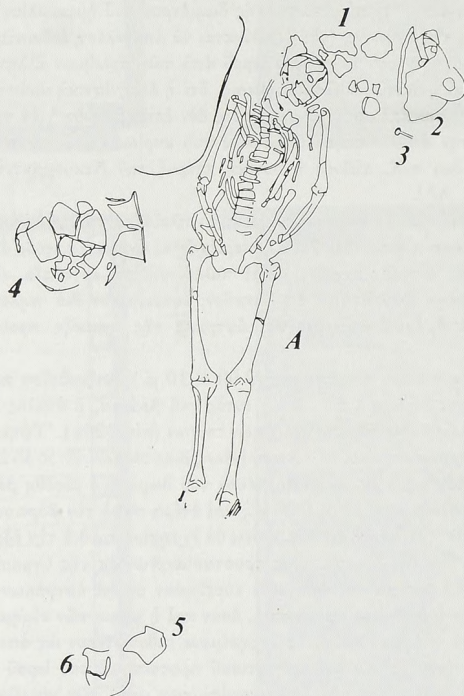
1. ΠΑΕ 1955, σ. 159, εἰκ. 5.

2. ΠΑΕ 1964, σ. 53.

3. Ἡ βάσις αὕτη δὲν σημειώνεται εἰς τὴν κάτοψιν τῆς εἰκ. 1.

κλωπέιου κατασκευῆς, ἔνθα τὸ 1958 εἶχον εὐρεθῇ δύο ταφαὶ βρεφῶν ἐντὸς χειροποιήτων ἀγγείων τοπικῆς κεραμεικῆς¹.

Τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ἐπίσης ἐνδιαφέροντα. Ἐγένοντο δύο τάφροι

Εἰκ. 3. Σχέδιον τοῦ νεκροῦ εἰς τὸ τετράγωνον II, μὲ τὰ κτερίσματα.

3 × 3 μέτρων. Εἰς τὸ τετράγωνον I εὐρέθη κάτωθεν λεπτῆς ἐπιχώσεως, ἥ ὅποια περιεῖχε ἀνάμικτα ὕστρακα τῆς ἐγχωρίου χειροποιήτου κεραμεικῆς καὶ τροχήλατα, ὡς καὶ μικρὰ τεμάχια χαλκῆ καὶ σιδηρᾶ, τοιχάριον ἐκ ξερολιθίδος,

1. ΠΑΕ 1958, σ. 111 - 112, πίν. 86.

πάχους 0.55 μ., βαίνον ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἐντὸς τοῦ συνεχομένου τετραγώνου Π καὶ εἰς βάθος 0.40 - 0.70 μ. ἀπεκαλύφθησαν δύο σκελετοὶ ἐπάλληλοι, κείμενοι ὑπτίως καὶ διαγωνίως, ἀνήκοντες εἰς ἐνηλίκους (πίν. 126β). Οἱ σκελετοὶ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ σωροῦ ἀκανονίστων λιθαρίων. Πλησίον τῶν δύο νεκρῶν εὑρέθησαν χειροποίητα ἀγγεῖα τῆς ἐγχωρίου κεραμεικῆς (εἰκ. 3), ἀμφορεῖς, τεμάχια πίθων, κύαθος, ὡς ἐπίσης χαλκῇ περόνῃ μὲ ἡμισφαιρικὴν κεφαλὴν καὶ δύο κωνικὰ σφονδύλια ἐκ στεατίτου καὶ πηλοῦ.

Ἐκτὸς τῶν δύο τούτων σκελετῶν, εὑρέθησαν ἐπίσης καὶ ὅστ' ἑτέρων δύο, τὰ ὅποια εἶχον παραμερισθῇ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν δύο προηγουμένων νεκρῶν ἢ εἶχον διαταραχθῇ, ἀλλὰ ἄνευ ἄλλων κτερισμάτων. Ἐκ τῶν ὀστράκων τῶν τάφων συνεκολλήθησαν τὰ κατωτέρω τρία ἀγγεῖα:

Σκυφοειδὲς κρατηρίσκος (πίν. 127α), τροχήλατος, συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ τεμάχια, ὕψους 12 ἐκ., διαμ. χειλέων 21.5 - 22.5 ἐκ.· πηλὸς ὠχρὸς κεραμοειδής, χεῖλη μὲ στενὴν στεφάνην, λαβαὶ ὀριζόντιοι, τομῆς κυκλικῆς, λοξῶς τοποθετημέναι· ὑπεράνω τῆς δακτυλοειδοῦς βάσεως τοῦ ἀγγείου μελανὴ ζώνη καὶ ἑξ ταινίαι· ἐσωτερικῶς τοῦ ἀγγείου ἔχον ἐπίσης μελανοῦ χρώματος.

Κύαθος (πίν. 127β) χειροποίητος, κατὰ τὸ ἥμισυ συμπληρωθεὶς, ὕψους 10.4 ἐκ., διαμ. κοιλίας 11.5 ἐκ., διαμ. χειλέων 11.3 - 11.8 ἐκ.· πηλὸς μελανωπὸς, ἀκαθάριστος μὲ χαλίκια, τὰ ὅποια ἤφησαν τὰ ἀποτυπώματά των εἰς τὴν λείαν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀγγείου· βάσις τοῦ ἀγγείου κυρτὴ καὶ ἀσταθής, λαβὴ τομῆς ἡμικυκλικῆς.

Δίωτος ἀμφορεῖς (πίν. 127γ), συγκολληθεὶς ἀπὸ πολλὰ τεμάχια, ὕψους 33.5 ἐκ., διαμ. χειλέων 19.5 ἐκ., λαίμοῦ 13.6 ἐκ.· πηλὸς καθαρὸς, χρώματος κεραμοειδοῦς, κοιλία σφαιρική, βάσις κυρτὴ καὶ ἀσταθής, λαίμος ὑψηλὸς μὲ στεφάνην πολὺ ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἔξω, λαβαὶ ἡμικυκλικαὶ ταινιωταί, τοποθετημέναι ὀριζοντίως καὶ λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω. Τοὺς ὤμους, κάτω ἀπὸ τὴν πρόσφυσιν τοῦ λαίμοῦ, περιβάλλει ἔντυπος θλωμένη γραμμὴ, εἰς δὲ τὴν βάσιν τοῦ λαίμοῦ ἔντυποι κάθετοι γραμμαὶ παράλληλοι, ὥσως ἀπὸ τὸ ὄργανον λειάνσεως τοῦ ἀγγείου. Ἀβέβαιον ἂν ὁ ἀμφορεὺς εἶναι χειροποίητος ἢ κατεσκευασμένος μὲ πρωτόγονον τροχόν.

Τέλος, δοκιμαστικὴ ἔρευνα χαμηλότερον, μεταξὺ τοῦ μεσαίου καὶ τοῦ κατωτέρου περιβάλου, ἀπεκάλυψε τὰ θεμέλια μικροῦ ἀκανονίστου κτίσματος, διαστάσεων 6.90 × 3.25 μ., τὸ ὅποιον χωρίζεται διὰ μεσοτοίχου εἰς δύο ἄνισα τμήματα. Ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων ὑπῆρχον ὀλίγα τροχήλατα καὶ ἀφθονώτερα προϊστορικὰ ὄστρακα τῆς τοπικῆς ἐγχωρίου κεραμεικῆς.

Ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων καὶ ἰδίως τοῦ τροχηλάτου, μυκηναϊκοῦ κρατηρίσκου (πίν. 127α), ὁ ὅποιος ἀνήκει ἀκόμη εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν ΙΙΙ περίοδον, θὰ ἐπιτρέψῃ ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῶν δύο ταφῶν καὶ τοῦ κυκλωπέου

τείχους, τὸ ὁποῖον εἶχε χρονολογηθῇ τότε¹, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δύο ἀγγείων μὲ τὰς ταφὰς βρεφῶν, ἀπὸ τῶν ὕστεροελλαδικῶν ἢ καὶ τῶν πρωίμων χρόνων τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Διότι οἱ τάφοι ἐκεῖνοι εἶχον εὑρεθῇ παρὰ τὸ τεῖχος καὶ ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων, τὰς ὁποίας συνεκράτει τοῦτο. Εἶναι ἐπομένως ὁ μεσαῖος περίβολος ἀρχαιότερος τῶν ἀνασκαφέντων τάφων, δυνάμενος νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τῶν τελευταίων ὕστεροελλαδικῶν χρόνων.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΔΑΚΑΡΗΣ

1. ΠΑΕ 1958, σ. 112.

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 128 - 138)

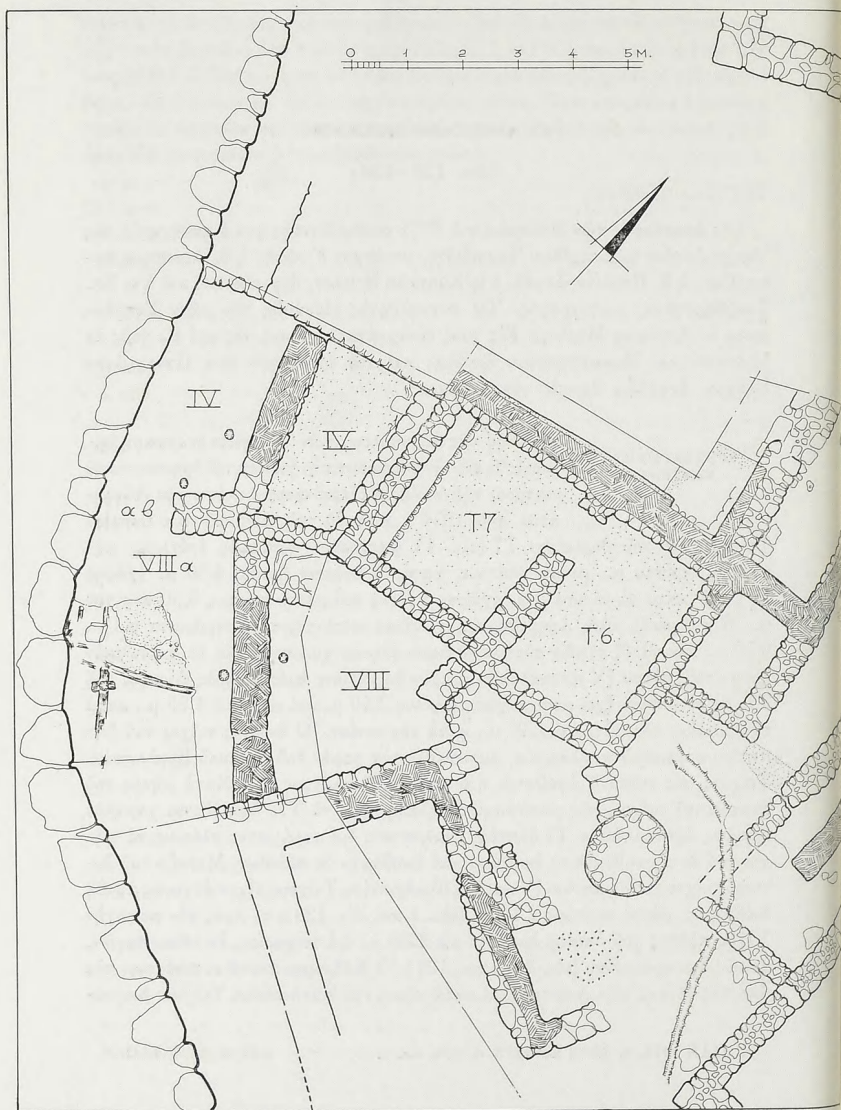
Τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Μυκηνῶν τοῦ 1975 συνδιευθυντὴς ἦτο ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας κ. Σπυρίδων Ἰακωβίδης, μετέσχον δ' αὐτῆς ἡ δ. Δέσποινα Δα-
νιηλίδου, ἡ δ. Παυλίνα Ζαφέτ, ὁ κ. Kenneth Schaar, ἀρχιτέκτων, καὶ ὁ κ. Σπ.
Τσαβδάρου, φωτογράφος. Ὡς συγκολλητὴς εἰργάσθη τὸν μῆνα Σεπτέμ-
βριον ὁ Ἀργύριος Μαρίνης. Εἰς τοὺς συνεργάτας τούτους, ὡς καὶ εἰς τοὺς ἐκ
Μυκηνῶν καὶ Μοναστηρακίου ἐργάτας καὶ τὸν ἐργοδηγὸν των Παναγιώτην
Βλάχον, ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ

Ἡ ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἀνασκαφὴ πε-
ριωρίσθη εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ θρησκευτικοῦ
κέντρου, τῆς ὁποίας ἡ ἐξερῆνσις διεκόπη τὸν Αὐγου-
στον τοῦ 1974¹. Μεταξὺ τοῦ Δυτικοῦ Κυκλωπέου

Τείχους καὶ τοῦ δωματίου T7 (εἰκ. 1) διετρεῖτο ἀνέπαφος ἐπίχωσις μή-
κους 8 περίπου μ., μέσου πλάτους, κατὰ τὸ βόρειον ἥμισυ, 4.50 μ. (χῶρος
IV) καὶ κατὰ τὸ νότιον, 3 μ. (χῶρος VIIA) καὶ μέσου πλάτους 3.50 περίπου
μ. Ἡ ἐπίχωσις αὕτη ἀφῆρέθη, ὡς συνήθως κατὰ τεχνητὰ στρώματα 0.15 -
0.20 μ. καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν εὐρήματα ἐκρατήθησαν χωριστά. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν
ἥμισυ τοῦ χώρου IV ἀπεκαλύφθη μικρὸν δωμάτιον, ἀμέσως πρὸς Δυσμὰς τοῦ
T7, μὲ τὸ ὁποῖον ἔχει μεσοτοιχίαν, μήκους 3.40 μ. καὶ πλάτους 1.85 μ., κατὰ
τὴν βορείαν πλευράν, καὶ 1.40 μ., κατὰ τὴν νοτίαν. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δω-
ματίου καμυλοῦται ἐλαφρῶς, ἀκολουθῶν τὴν φορὰν τοῦ Δυτικοῦ Κυκλωπέου
Τείχους, εἰς τοῦτο δ' ὀφείλεται ἡ διαφορὰ τοῦ πλάτους του. Κατὰ μῆκος τοῦ
ἀνατολικοῦ τοίχου, τῆς μεσοτοιχίας δηλαδὴ πρὸς τὸ T7, διασφίζεται χαμηλὸν
θρανίον, ὕψους 0.40 μ. Τὸ δάπεδον ἐκαλύπτετο διὰ στρώματος πλέσιαις, οἱ τοῖ-
χοι τοῦ δὲ εἶχον θεμέλιον ἐκ λίθων καὶ ἀνωδομὴν ἐκ πλίνθων. Μεταξὺ τοῦ δυ-
τικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου IV καὶ τοῦ Κυκλωπέου Τείχους εἶχεν ἀρχικῶς ἀφεθῆ
διάδρομος, μέσου πλάτους 2.10 μ. (εἰκ. 1 καὶ πίν. 128), τὸ πρὸς τὴν περιοχὴν
VIIA πλάτος τοῦ ὁποίου ἐμειοῦτο εἰς 1.30 μ. διὰ τοιχαρίου, ἐκ λίθων ἀργῶν,
καλῶς διατηρουμένου (εἰκ. 1, αβ καὶ 128). Ὁ διάδρομος ἀπετέλει συνέχειαν τῆς
ἀπὸ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Κυκλωπέου Τείχους βαينوῦ-

1. ΠΑΕ 1974, σ. 89-92 καὶ 1973, σ. 100, εἰκ. 1.

Είχ. 1. Σχέδιον τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου.

σης ὁδοῦ. Ὁ διάδρομος οὗτος ἀπεκλείσθη διὰ λιθίνου τοιχαρίου πρὸς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου.

Εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς ἀνασκαφείσης περιοχῆς, εἰς τὸν χώρον VIIα (εἰκ. 1), εὐρέθησαν τὰ καμένα κατάλοιπα ξύλων χονδρῶν, τὰ ὅποια ἀρχικῶς ἀπετέλουν μέρος τετραπλεύρου πλαισίου περικλείοντος δάπεδον ἀνδῆρου, τὸ ὁποῖον εἶχε καταπέσει ἐκ τῆς θέσεώς του ὑψηλὰ παρὰ τὸ τεῖχος (πίν. 129, Β). Τὰ διασωθέντα κατάλοιπα ἐκάλυπτον χώρον 1.15 ἐπὶ 1.30 μ. Τὸ δάπεδον τοῦτο ἐκ πηλοῦ πλέσιαις, λιθαρίων μικρῶν καὶ ἀββεστοκονιάματος, ἐστереοῦτο ἐπὶ κλαδίσκων θεθειμένων παραλλήλως καὶ εἰς μικρὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις, κατὰ τὸν συνήθη τρόπον κατασκευῆς στέγης, τὸ ὅλον δὲ ἀνδρὸν ὑπεραστάζετο ὑπὸ ξυλίνων κίωνων, προφανῶς κορυμῶν δένδρων, διαμέτρου 0.18 - 0.20 μ. Οἱ κορμοὶ αὐτοὶ εἶχον τελείως ἀφανισθῆ, ἀλλ' ἡ περὶ αὐτοὺς ἐπίχρως διεφύλαξε τὴν μορφήν των (πίν. 129, κ). Τὸ ἀνδρὸν προφανῶς ἀπετέλει μέρος κτίσματος χρησίμου διὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὴν κορυφήν τοῦ κυκλωπέου τείχους, ἐν εἶδος ἐσωτερικοῦ πυργίσκου, εἰς τὸ ὁποῖον ἠδύναντο νὰ ἀνέρχωνται οἱ ἐκ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ οἱ ἐκ τῆς νοτιοδυτικῆς κλιτύος ἐρχόμενοι ὑπερασπισταὶ τοῦ τείχους. Τὸ στένωμα τοῦ διαδρόμου IV (εἰκ. 1 αβ, πίν. 129) ἴσως ἀπετέλει τὴν πρόσβασιν εἰς τὴν κλίμακα τῆς ἀνόδου.

Ἡ ἐπίχρως ἀπέδωσε πληθὺν ὀστράκων, τὰ ὅποια παρέχουν σαφεῖς, στρωματογραφικῶς μεμαρτυρημένας, πληροφορίας διὰ τὴν κεραμεικὴν τῆς ΥΕ ΠΙΓ καὶ τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 περιόδου. Ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων στρωμάτων ἔχουμεν πολλοὺς βαθεῖς διώτους σκύφους, ἀρκετοὶ τῶν ὁποίων ἔχουν μελαμβραφῇ τὴν ἐσωτερικὴν των ἐπιφάνειαν (πίν. 131α) καὶ ἀποτελοῦν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 πρὸς τὴν ΥΕ ΠΙΓ κεραμεικὴν περίοδον. Ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα ἔχουμεν διώτους σκύφους μεγαλυτέρων διαστάσεων, ἐκ καθαροῦ καλῶς ὠπτημένου πηλοῦ, μὲ διακόσμησιν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς των μόνον στυλπνῆς ἐπιφανείας (πίν. 130α). Ἐκ τῶν βαθυτέρων στρωμάτων τῆς περιοχῆς VIII προέρχεται καὶ ἡ πυξὶς τοῦ πίν. 130β. Μέρη τοῦ ἀγγείου εἶχον εὐρεθῇ τὸ 1973 καὶ τὸ 1974. Τὸ τεμάχιον τὸ φέρον παράστασιν τῆς σφιγγὸς εὐρέθη τὸ 1974. Δυστυχῶς τὸ κάλυμμα της δὲν διεσώθη. Τὰ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ της ἔχνη ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ πυξὶς ἦτο τριποδική, δυστυχῶς ὅμως οἱ πόδες της, ἐκ πλατέος τεμαχίου πηλοῦ, εἶχον πρὸ πολλοῦ ἀποκολληθῇ καὶ ἀφανισθῇ. Σφίγγς ποικίλλει τὴν προσθίαν ὄψιν τῆς πυξίδος, προφανῶς δὲ λέων, ἐλάχιστα ἔχνη τοῦ ὁποίου διεφύλαξε μικρὸν ὀστρακον, τὴν ὀπισθίαν. Ἡ μεταξὺ των ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ κρεμασμένων ἀλυσεων γωνίων καὶ διὰ πλαστικῶν πεποικιλιμένων ταινιῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας ὑψοῦνται αἱ λαβαί. Ἡ σφίγγς, μὲ τὸν λεπτὸν ἀλλὰ σφριγηλὸν κορμόν, ἐγράφη κατὰ τρόπον θαυμαστόν, ἀλλὰ καὶ τὸ παρὰ τοὺς πόδας της πτηνόν, τὸ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω μὲ τὸ σῶμα ἐλισσόμενον κατ' ἀντίθετον πρὸς τὴν τῆς σφιγγὸς φοράν, προσθέτει πνοὴν εἰς τὴν ἑλὴν ἀριστοτεχνικὴν ἀπεικόνισιν. Ἡ χρῆσις τοῦ λευκοῦ προσθέτει χάριν καὶ πλαστικότητα, εἰσάγει δὲ ποικιλίαν

εἰς τὰς μονοχρώμους παραστάσεις τῶν μυκηναίων. Ἡ πυξὶς ἀνάγεται εἰς τοὺς ΠΙΒ2 προκεχωρημένους χρόνους.

Πολλὰ ὄστρακα ἀνήκουν εἰς ὑψίποδας κύλικας, ψευδοστόμους ἀμφορεῖς, φιαλίδια διαφόρων σχημάτων καὶ σταμνίσκους. Τμῆμα γραπτοῦ ψευδοστόμου ἀμφορέως ἔφερεν ἐπὶ τοῦ ὤμου ἐπιγραφὴν εἰς Γραμμικὴν Β γραφὴν, τῆς ὁποίας διεσώθησαν πλήρως δύο στοιχεῖα ἀποτελοῦντα προφανῶς λέξιν πλήρη, καὶ μικρὸν τμῆμα ἐτέρου στοιχείου (πίν. 131β). Ἡ λέξις δύναται νὰ ἀναγνωσθῇ ὡς *καλα ἤ καὶ γάλα*. Πλὴν τῶν ὀστράκων εὐρέθησαν καὶ πολλὰ τμήματα πηλίνων εἰδωλίων τῶν γνωστῶν μυκηναϊκῶν τύπων. Ἐκ τούτων εἰκονίζομεν δύο μόνον διότι παρουσιάζουν ὅλως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Τὸ ὑπ' ἀρ. 150 εἰδῶλιον, ὕψους 0.065 μ. (πίν. 131γ), παριστᾷ ἄνδρα ἔχοντα τὰς χεῖρας τεταμένες πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἄνω. Μέρος τοῦ προσώπου, περὶ τὴν ρῖνα, ἀφέθη ἄγραφον, εἰς τοῦτο δὲ διὰ τελειῶν ἐδηλώθησαν οἱ ὀφθαλμοί. Τὸ περὶ τὰς παρεῖας καὶ τὸν πώγωνα χρῶμα ὑποδηλοῖ γένειον. Δύο μόνον ταινίαι κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ ἔχουν γραφῇ, τὸ λοιπὸν τοῦ σώματος μένει ἀκόσμητον. Εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν διὰ ταινιῶν ἐδηλώθη μακρὸν ποδῆρες φόρεμα. Τοῦτο ἴσως ὑποδεικνύει ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ἱερεὺς ἀπεικονισθεὶς ἐν τῇ ἀσκήσει λειτουργήματός τινος.

Τὸ εἰδῶλιον ὑπ' ἀρ. 167, ὕψους 0.07 μ., παριστᾷ προφανῶς γυναῖκα (πίν. 131δ). Δυστυχῶς ἡ κεφαλὴ εἶναι ἀποκεκρουμένη. Τὸ στήθος δὲν διακρίνεται σαφῶς, ἀλλὰ τὸ περιδέραιον, τὸ ὁποῖον φέρει, συμβολίζει γυναῖκα. Ἡ μορφή φέρει τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους, ἀλλὰ καὶ αἱ δύο χεῖρες καλύπτονται διὰ τεμαχίου ὑφάσματος, προφανῶς ἐπωμίου (σαλίου), τὸ ὁποῖον καλύπτει πλήρως τὸ ὀπίσθιον τμῆμα τοῦ κορμοῦ. Αἱ ὀριζόντιαι παράλληλοι γραμμαὶ, αἱ ποικίλλουσαι τὸ ὕφασμα, ἀποδεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ ἐπωμίου. Καὶ ἡ δι' ἐπαλλήλων δακτυλίων διακόσμησις τοῦ κάτω τῆς ὀσφύος τμήματος τοῦ εἰδωλίου εἶναι χαρακτηριστικὴ γυναικείων εἰδωλίων¹. Ἀξιοσημεῖται εἶναι καὶ αἱ ὠραῖαι καμπύλαι τῆς περιοχῆς τῆς ὀσφύος, αἱ προσδίδουσαι ἰδίαν χάριν εἰς τὸ εἰδῶλιον. Ἡ σπουδαιότης ὅμως τοῦ εἰδωλίου συνίσταται εἰς τὴν κάλυψιν τῶν χειρῶν διὰ τοῦ ἐπωμίου τούτου, τὸ ὁποῖον εἰς γενικὰς γραμμάς ἐνθυμίζει τὸ ἐπωμίον τοῦ ἐξ ἔλεφαντοστοῦ συμπλέγματος τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν τοῦ εὐρεθέντος ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Α. J. B. Wace. Εἶναι ἄρα γε δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ εἰδῶλιον παριστᾷ ἱέρειαν ἐπιτελοῦσαν θρησκευτικὴν τινα πράξιν, ἀπαιτοῦσαν τὴν κάλυψιν τῶν χειρῶν;

Πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου καὶ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ πρὸς τὴν θύραν τοῦ Κέντρου φέροντος δρόμου²

1. ΠΑΕ 1962, σ. 63, πίν. 61α, καὶ Antiquity XLIV, 1970, πίν. XLII, b. Διὰ τὸ ἐξ ἔλεφαντοστοῦ σύμπλεγμα γυναικῶν καὶ παιδῶν τὸ ἀνευρεθὲν τὸ 1939 ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου ALAN WACE, βλ. JHS 59, 1939, σ. 210.

2. ΠΑΕ 1972, σ. 125, εἰκ. 2.

(πίν. 132α) άνεσκάφη επίχωσης, τὸ κατώτερον τμήμα τῆς ὁποίας ἀπέδωσε ΜΕ ὄστρακα, μινύεια καὶ ἀμαυρόχρωμα, τὸ ἀνώτατον δέ, μέσου πάχους 0.35 μ., ὄστρακα τῆς ΥΕ IIIB2 περιόδου. Μεταξὺ τῶν ὑστεροελλαδικῶν ὄστράκων εὐρέθησαν πλησίον ἀλλήλων ἀρκετὰ τεμάχια, ὡς ἐὰν εἶχον παραμείνει ὅπου εἶχε θρασυθῇ τὸ ἀγγεῖον εἰς τὸ ὅποῖον ἀνήκον. Περὶ αὐτὰ εὐρέθησαν καὶ ὄστρακα ἀνήκοντα εἰς βαθεῖς σκύφους μὲ μελαμβαφῇ ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν, τμήμα εἰδωλίου, καὶ πολλὰ ψηφίδες. Τὰ ἐν λόγῳ ὄστρακα, συγκολληθέντα ὑπὸ τοῦ 'Αργυρίου Μαρῖνη, ἀπέδωσαν τὸ ἀνθρωπόμορφον σκεῦος τοῦ πίν. 133α. 'Ομοιάζει πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Lord William Taylour εὑρεθέν «piriform figure» εἰς τὸ «ὕπόγειον τῶν εἰδῶλων»¹. Δυστυχῶς τὸ στόμιον δὲν εὐρέθη, ἴσως δὲ εἶχε θρασυθῇ καὶ θρυμματισθῇ εἰς μυκηναϊκοὺς ἀκόμη χρόνους καὶ διὰ τοῦτο τὸ σκεῦος εἶχεν ἀπορριφθῇ. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ στόμιον θὰ εἶχε τὸ σχῆμα ἀνθρωπίνης κεφαλῆς, ὡς καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Taylour εὑρεθέν. 'Ὡς διεσώθη, τὸ σκεῦος ἔχει ὕψος 0.365 μ. καὶ φέρει πλουσίαν διακόσμησιν γεγραμμένην διὰ μελανοῦ στιλπνοῦ χρώματος. Παριστᾷ γυναικείαν μορφήν, ἡ ὁποία φέρει τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους καὶ ἐκατέρωθεν τῶν μαστῶν, οἱ ὅποιοι ἐδηλώθησαν πλαστικῶς καὶ διὰ χρώματος. 'Αξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἐνῶ οἱ βραχίονες καὶ οἱ πῆχες εἶναι πλαστικῶς δεδηλωμένοι, οἱ δάκτυλοι ἔχουν ἀποδοθῇ διὰ χρώματος. Μεταξὺ τῶν χειρῶν ἐγράφη φυτικὸν κόσμημα ἐκ συνεχομένων σάκκων σπερμάτων (χεδρόπων). 'Η ὀπισθία ὄψις ἐπίσης καλύπτεται διὰ φυτικοῦ ἐσχηματοποιημένου στοιχείου, ἐνῶ εἰς τὰ πλάγια ἔχει γραφῇ διπλοῦν φλογόσχημον στοιχεῖον, τὸ ὅποῖον παριστᾷ προφανῶς «ιερὰ κέρατα». Τὸν λαιμὸν τῆς μορφῆς κοσμεῖ πολὺτιμον περιδέραιον. Τὸ ἀνωθεν τῆς βάσεως τμήμα κοσμεῖται δι' ἐπαλλήλων δακτυλίων, οἱ ὅποιοι ἐνθυμίζουν τοὺς δακτυλοὺς τοῦ ὑπ' ἀρ. 167 εἰδωλίου τῆς ἐπιχώσεως IV.

Πολλὰ ψηφίδες ἐξ ὕαλομαζῆς, διαφόρων σχημάτων, εὐρέθησαν ἐσκορπισμέναι εἰς τὴν ἐπίχωσιν τῶν ὄστράκων, ὑπ' αὐτὰ ὡς καὶ ἀνωθεν αὐτῶν, μερικαὶ τῶν ὁποίων εἶναι μικροσκοπικαί. Αἱ μικραὶ αὐταὶ ψηφίδες, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἦσαν ἐρραμμέναι ἐπὶ ὑφάσματος, διότι λόγῳ τῆς σμικρότητός των θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ συντεθοῦν εἰς περιδέραιον ἢ ὄρμον, ἴσως δὲ διὰ τοῦ ὑφάσματος ἐκαλύπτετο μέρος τοῦ σκεύους. Μολονότι ἀγγειόσχημον, τὸ σκεῦος δὲν ἐχρησιμοποιοῦτο διὰ τὴν ἐναπόθεσιν ὕγρων, διότι εἰς τὴν βάσιν του φέρει εὐρὺ κυκλικὸν ἀνοιγμα, μέσης διαμέτρου 0.05 μ., τὸ ὅποῖον ἐγένετο πρὸ τῆς ὀπτήσεως· εἰς τοῦτο θὰ ἐνεσφηνοῦτο τὸ ἄκρον ξύλου. Ὑψωμένον εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ξύλου ἐκείνου θὰ περιεφέρετο κατὰ τὴν τέλεσιν πομπῶν καὶ ἄλλων ἱερῶν πράξεων. Ἴσως δὲ διότι ἐθραύσθη κατὰ τὴν περιφορὰν, ὅτε ἡ πομπὴ ἐπλησίαζε τὴν θύραν τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου, ἀπερρίφθη κάτωθεν τοῦ δρόμου, ὅπου εὐρέθησαν τὰ τεμάχιά του. Τὸ πιθανὸν τοῦτο συμπέρασμα εἶναι χρήσιμον διὰ

1. Antiquity XLIV, 1970, πίν. XXXIX, c.

τὴν κατανόησιν τῆς φύσεως καὶ τῶν ἄλλων εἰδώλων τῶν εὐρεθέντων ὑπὸ τοῦ Taylour καὶ διὰ τὴν ὅλην ἱστορίαν καὶ λατρείαν τοῦ ἱεροῦ. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὅλα τὰ ὄστρακα, τὰ εὐρεθέντα μετὰ τοῦ ἀνθρωπομόρφου σκεύους, ἀνάγονται εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 περιόδου ἢ ἀκόμη εἰς μεταβατικὴν μεταξὺ τῆς ΥΕ ΠΙΒ καὶ ΥΕ ΠΙΓ ἐποχὴν, εἰς τοὺς χρόνους δηλαδὴ τῆς καταστροφῆς τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 περιόδου.

Εἰς τὴν αὐτὴν ἐπὶ χύσιν, ἀλλὰ κατὰ τὸ νοτιοδυτικόν της τμῆμα, εὐρέθη καὶ τὸ τεμάχιον τοῦ εἰδωλίου τοῦ πίν. 133β. Διεσώθη εἰς ὕψος 0.05 μ. καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτον διὰ τὴν ποικίλην του διακόσμησιν γεγραμμένην δι' ἀμαυροῦ μελανοῦ χρώματος. Δυστυχῶς καὶ τοῦ εἰδωλίου τούτου δὲν διεσώθη ἡ κεφαλὴ, ἐν τούτοις ὅμως ἡ σπουδαίτης του εἶναι σημαντικὴ, διότι ἀνήκει εἰς τύπον γνωστὸν ὡς «νατουραλιστικόν»¹ καὶ ἐπλάσθη κατὰ τρόπον διάφορον τῶν συνήθων. Τὸ μέγεθος τοῦ εἰδωλίου, ἀρχικῶς θὰ εἶχεν ὕψος 0.20 μ., καὶ ἡ διακόσμησις ἰδίᾳ τῆς προσθίας ὕψεως, παρέχουν εἰς αὐτὸ ἐξαιρετικὴν θέσιν εἰς τὴν σειρὰν τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων². Θὰ ᾔτο ἄρα γε δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι παριστᾷ θεότητα, ἡ ὁποία δὲν σχετίζεται μὲ ἔργα πολέμου, ἀλλὰ μὲ εἰρηνικὰ ἔργα; Διὰ τῆς ἐφετινῆς ἐρεύνης συνεπληρώθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΞΩ
ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

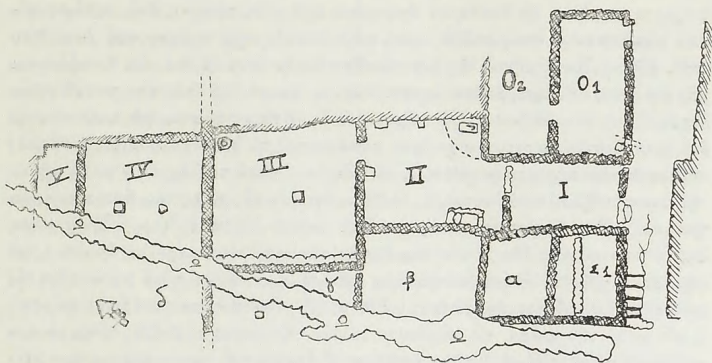
Περὶ τὰ 150 μ. πρὸς τὰ βορειοανατολικά τῆς Βορείας Πυλίδος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εἰς θέσιν γνωστὴν σήμερον ὡς «Πλάκες» ἀνεσκάφη οἰκία, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἀρκετὸν ἐνδιαφέρον³. Κεῖται ἐπὶ τῆς πλαγίᾳς λόφου μὲ ἐλαφρὰν ἀπὸ Ἀνατολὴν πρὸς Δυσμὰς περίπου κλίσιν (πίν. 132β). Τὸ ἀνώτατον τμῆμα τῆς πλαγίᾳς διεμορφώθη τεχνητῶς εἰς ἰσόπεδα. ἐπὶ τῶν ὁποίων εἰς ὑστεροελλαδικoὺς ΠΙΒ2 χρόνους κατεσκευάσθησαν οἰκήματα. Κατάλοιπα τῶν κτισμάτων ἐκείνων εὐρισκόμενα κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν χωρικῶν συνέβαλον εἰς τὴν ὀνομασίαν τοῦ χώρου ὡς «Πλάκες». Ἀκόμη καὶ πέραν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου πρὸς Βορρᾶν διασφύζονται λείψανα τοίχων καὶ κατὰ τὴν καλλιέργειαν παρουσιάζεται ἀφθονία ὀστράκων, μαρτυροῦσα τὴν ὑπαρξίν κτισμάτων καὶ κατὰ τὴν περιοχὴν ἐκείνην, ἀποκαλούμενην ὑπὸ τῶν κατοίκων «χαλάσματα».

1. ELIZABETH FRENCH, Development of Mycenaean Figures, BSA 66, 1971, σ. 109.

2. FRENCH, ἑ.ἀ. εἰκ. 3, σ. 116, διὰ τμῆμα εἰδωλίου φέροντος διακόσμησιν κρίνου, περισσότερο ἐσχηματοποιημένην.

3. Ἡ οἰκία κεῖται εἰς τὸ κτῆμα τοῦ κ. Ἀθανασίου Χριστοπούλου, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας διὰ τὴν παροχὴν ἀδείας διὰ τὴν ἔρευναν. Λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ χώρου ἡ ἀνασκαφὴ περὶωρίσθη, μετὰ τὸ τέλος της δὲ τὰ ἀνασκαφέντα κατάλοιπα καὶ πάλιν κατεχύσθησαν.

Ἡ ἀνασκαφεῖσα οἰκία (εἰκ. 2 καὶ πίν. 132β) καταλαμβάνει χῶρον μήκους 28 μ. καὶ πλάτους μεγίστου 13.50 μ. Εἶναι ἐκτισμένη σχεδὸν ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰν πέντε συνεχομένων δωματίων, πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν ὁποίων εὐρίσκεται ἀντίστοιχος σειρὰ ὑπογείων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀρχικῶς θὰ ἔκειντο δωμάτια. Πρὸ τῶν ὑπογείων καὶ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς οἰκίας ὑπῆρχε δρόμος πλάτους περίπου 2.50 μ., ὑποβασταζόμενος

Εἰκ. 2. Σκαρίφημα τῆς κατόψεως τῆς οἰκίας.

ὑπὸ ἀναλημματικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος ὑψοῦτο κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἰσοπέδου χρησιμοποιηθέντος διὰ τὴν κατασκευὴν ἄλλου οἰκήματος.

Ἡ εἴσοδος τῆς οἰκίας ἔκειτο κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν τῆς γωνίαν καὶ πρὸς αὐτὴν ἔφερεν ἀπὸ τοῦ δρόμου στενὴ κλίμαξ, πλάτους 0.95 μ., τῆς ὁποίας διεσώθησαν ἕξ ἐκ πλακῶν ἀναβαθμοί (πίν. 134). Κατὰ μῆκος τῆς κλίμακος εἶχε δημιουργηθῇ ὀχετὸς πλάτους 0.60 μ., διὰ τοῦ ὁποίου ἀπωχετεύοντο τὰ ὕδατα τῆς πλαγίᾳς καὶ ἀνοικτῆς αὐλῆς, μήκους 4.40 μ. καὶ πλάτους 3 μ. (πίν. 134, Α) πέραν τῆς εἰσόδου τῆς οἰκίας. Μὲ τὴν αὐλὴν αὐτὴν ἐπεκονώνουν δύο δωμάτια ἐκτισμένα κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν ἐξωτερικὴν γωνίαν τῆς οἰκίας. Τὰ δύο αὐτὰ δωμάτια προφανῶς ἀπετέλουν μικρὸν ἀνεξάρτητον τῆς οἰκίας βοηθητικὸν κτίσμα, μήκους 5.20 μ. καὶ πλάτους 4.90 μ. (εἰκ. 2). Τὰ δάπεδα τῆς αὐλῆς καὶ τῶν δωματίων ὑψοῦντο ἐπὶ τεχνητῆς ἐπιχώσεως, μέσου βάθους 1 μ., σχηματισθεῖσας διὰ χαλίκων καὶ θραυσμάτων ἀγγείων, ἡ πλειονότης τῶν ὁποίων ἀνῆκεν εἰς ὑψίποδας κύλικας μὲ γωνιῶδες περίγραμμα, χαρακτηριστικὸν τῆς ΥἸ ΠΒ2 περιόδου. Ἡ θύρα τῆς οἰκίας, εἰς τὸ πλατύσκαλον τῆς κλίμακος, ἔχει πλάτος μόνον 1.15 μ., ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνοίγματα τῶν θυρῶν τῶν δωματίων εἶναι μικρά, μέσου πλάτους 0.90 μ. Εἰς τὰς θύρας αὐτὰς δὲν διεσώθησαν κα-

τώφλια, φαίνεται δὲ ὅτι ἦσαν μικρὰ ἀπλᾶ ἀνοίγματα ἀπὸ δωματίου εἰς δωμάτιον. Τὰ δάπεδα καλύπτονται μὲ κονίαμα ἐξ ἀσβέστου καὶ μικρῶν χαλικίων ἐπ' αὐτῶν δὲ εὐρέθησαν συσσωρευμένα θραύσματα ἀγγείων (πίν. 135α). Εἰς τὴν νοτιο-ανατολικὴν γωνίαν τοῦ δωματίου II (πίν. 136 α - β) διεσώθη ἡμικυκλικὸν κατασκευάσμα ἐκ κονιάματος ὑπερυψούμενον τοῦ δαπέδου κατὰ 0.16 μ. Περι-κλείει πληλὴν λάρνακα, πλάτους 0.45 μ. καὶ μήκους 0.92 μ., τῆς ὁποίας δια-σώζεται τὸ 1/3 περίπου τοῦ πυθμένος (πίν. 135β). Πρὸ τῆς λάρνακος εὐρέθησαν τμήματα μεγάλου ψευδοστόμου ἀμφορέως καὶ μιᾶς πρόχου, ἐνῶ τεμάχια πί-θων εὐρέθησαν συσσωρευμένα κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ δωματίου (πίν. 136α). Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διασφίζονται χαμηλὰ τετράπλευρα βάρβα, χρησιμεύοντα προφανῶς διὰ τὴν τοποθέτησιν δοχείων, μὴ διασωθέντων. Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου φαίνεται ὅτι ἐκαλύπτοντο διὰ λεπτοῦ στρώματος μονοχρώμου κονιάματος, τὸ ὅποion ἐνθυμίζει τὰ ἀσβε-στώματα τῶν σημερινῶν χωρικῶν κατοικιδῶν. Ἀλλὰ τοῦλάχιστον κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὁ τοῖχος, 0.17 μ. ἄνωθεν τῆς ρίζης του, ἔφερε κονίαμα γραπτόν, εἶδος τοιχογραφίας, σχηματίζον ταινίαν, ὕψους 0.30 μ. Εἰς τμήματα διεκρίνοντο σαφῶς δύο λεπτὰ στρώματα τοιχογραφίας, φέροντα ὁμοίαν γρα-φὴν. Δυστυχῶς τὸ ἀνώτατον στῶμα ἐφθάρη, ἐνῶ τὸ ὑπ' αὐτὸ κατώτερον εἰς τμήματα διασφίζεται ἀρκοῦντως. Ἐπ' αὐτῶν διακρίνονται ἀνδρικαὶ μορφαί, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην, εἰς πομπικὴν σειράν. Μολονότι οἱ ἄνδρες οὗτοι φέρουν κράνη, ἐν τούτοις εἶναι ἄοπλοι, φαίνεται δ' ὅτι εἰς τὰς προτεταμένας των χεῖ-ρας βαστάζουσιν δῶρα. Τὸ εἶδος τῆς τοιχογραφίας εἶναι τὸ τῆς μικρογραφίας καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς δεῖγμα λαϊκῆς τέχνης. Τὰ διασωθέντα τμήματα τῶν γραπτῶν κονιαμάτων ἀπεκολλήθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Χαρ. Δεϊλάκη, τοῦ Μου-σείου Ναυπλίου, ὁ ὁποῖος προθύμως ἀνέλαβε τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν συντή-ρησίν των¹.

Κονιάματα μονόχρωμα ἐκαλύπτον τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου III, φαίνεται δ' ὅτι κατὰ τὴν βάσιν των ἔφερον ταινίαν γραπτοῦ κονιάματος, δυναμένου νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μικρογραφία. Ταύτης διεσώθησαν τμήματα κατὰ τὴν βο-ρειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ δωματίου, διατηρηθέντα κάτωθεν νεωτέρας μονο-χρώμου ἐπαλείψεως ἀσβέστου. Ἐλπίζεται ὅτι ὁ πλήρης καθαρισμὸς τῆς τοι-χογραφίας θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν διάκρισιν τῶν σχεδίων της, τὰ ὁποῖα μόλις διαφαί-νονται τώρα². Εἰς τὴν αὐτὴν γωνίαν εὐρέθη ἀκόμη καὶ τράπεζα προσφορῶν (πίν. 137α). Εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ δωματίου εὐρέθη τετράπλευρος βάσις κίονος ξυλίνου (πίν. 136α). Κονιάματα μονόχρωμα εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ δωμάτιον IV,

1. Καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ τὸν κ. Δεϊλάκην διὰ τὴν συμβολὴν του ταύτην ὡς καὶ τὴν ἔφορον κ. Εὐ. II. - Δεϊλάκη διὰ τὰς παρεχομένας εὐκολίας εἰς τὸ Μοῦσεῖον τοῦ Ναυπλίου καὶ διὰ τὴν ἐνίσχυσιν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν εἰς τὸν μυκηναϊκὸν χώρον.

2. Τὰ τμήματα ταῦτα ἀνέλαβε νὰ καθαρίσῃ καὶ συντηρήσῃ ὁ κ. Δεϊλάκης.

μάλιστα δὲ μέγα τιμῆμα φαίνεται ὡς ἀνῆκον εἰς περιθώριον παραθύρου (πίν. 136α, IV).

Ὅλα τὰ δωμάτια περιεῖχον ἄφθονα θραύσματα ἀγγείων, πολλὰ τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν τὰ λεγόμενα floor deposits καὶ παρέχουν ἀσφαλεῖς πληροφορίες διὰ τὴν χρονολογίαν τῆς οἰκίας. Ἐκ τῶν συγκολληθέντων, εἰκονίζομεν 6 ἀγγεῖα χαρακτηριστικὰ τῶν χρόνων τῆς χρήσεως τῆς οἰκίας (πίν. 138α-γ). Σταμνίσκοι φαίνεται ὅτι ἦσαν συνήθεις, ἀκόμη δὲ περισσότερον συνήθεις εἶναι ὑψιπδοὺς κύλικες τῶν γνωστῶν τύπων.

Ἡ οἰκία κατεστράφη βιαίως καὶ ὑπὸ σεισμοῦ. Τοῦτο ἀπεδείχθη πλήρως ἀπὸ τοὺς σωροὺς τῶν λίθων τῶν καταπεσόντων τοίχων, ἀπὸ τὴν κλίσιν τῶν διασωθέντων τμημάτων τῶν θεμελίων, ἀπὸ τὴν ἀποκόλλησιν καὶ ἐκφυγὴν τῆς ἀρχικῆς τοῦ θέσεως τοῦ θεμελίου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου III (πίν. 136α)¹, ἀκόμη δὲ καὶ ἀπὸ τρεῖς σκελετοὺς ἐνηλίκων καὶ ἐνὸς σκελετοῦ παιδίου, μὲ κρανία τεθραυσμένα, οἱ ὅποιοι εὗρέθησαν εἰς τὰ ὑπόγεια τῆς οἰκίας κάτω ἀπὸ σωροὺς καταπεσόντων ἐκ τῶν τοίχων λίθων. Προφανῶς εἰς τὰ ὑπόγεια ἐξήτησαν καταφύγιον τὰ ἄτομα ἐκείνα. Ἰδίᾳ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ θέσις τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 σκελετοῦ (πίν. 137β) τοῦ ἀποκαλυφθέντος εἰς τὸ ὑπόγειον «α». Εἶναι πρόδηλον ὅτι ὁ τοίχος κατέπεσεν ἐπὶ τῆς ράχεως ἀνδρός, ὁ ὅποιος οὕτω κατερρίφθη ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ τοῦ προσώπου του καὶ ἐξέπνευσεν εἰς τὴν ἀφύσιον στάσιν εἰς τὴν ὁποίαν εὗρέθη.

Ἡ καταστροφή τῆς οἰκίας ἐγένετο πρὸς τὸ τέλος τῆς ΥἚ IIIB περιόδου, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κεραμεικὴ τῆς. Τὴν καταστροφὴν ἐπηκολούθησεν ἡ κατασκευὴ κακοτέχνου τοίχου διαγωνίως πρὸς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν τῆς οἰκίας (εἰκ. 2, Ω). Προφανῶς ὁ τοίχος οὗτος ἰδρύθη διὰ νὰ συγκρατῇ τὰ κρημνίσματα ἀπὸ τὴν διαρροήν των εἰς χαμηλότερα ἰσόπεδα, ὅπου θὰ εἶχον ἰδρυθῇ ΥἚ IIIΓ οἰκήματα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

1. Ὡς ἐκ τούτου ἐδημιουργήθη τριγωνικὸς χώρος μεταξὺ τοῦ θεμελίου καὶ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου, τὸ ὅποιον διασφύζεται πλήρως. Τὸ κενὸν φαίνεται σαφῶς εἰς τὸν πίν. 136α.

14. ΙΕΡΟΝ ΜΑΛΕΑΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΕΙΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΝ

(Πίν. 139 - 153)

Ἡ ἔρευνα εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπὶ τοῦ Κυνορτίου συνεχίσθη ἐφέτος εἰς δύο ἀνασκαφικὰς περιόδους (1 - 17 Ἰουλίου καὶ 3 - 19 Σεπτεμβρίου)*. Ἐπερατώθη ἡ ἀνασκαφή τοῦ ὑπολειπομένου τμήματος τῆς ἐπιχώσεως παρὰ τὸ ἀμελέστερον δεύτερον ἀνάλημμα εἰς τὸ περυσινὸν σκάμμα¹, ἡρευνήθησαν μέχρι τοῦ μαλακοῦ βράχου 3 περαιτέρω μ. πρὸς Α τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως μεταξὺ τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ δευτέρου ἀναλήμματος, ἀνεσκάφη ἡ ὥρις πλ. 3 μ. καὶ μῆκ. 10 μ. τῆς ἐπίσης παχυτάτης ἐπιχώσεως ὑπὸ τὸν ναόν, ΒΔ τῶν βράχων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐρείδεται ἡ πρώτη ἀντηρίς τοῦ ἀναλήμματος, διὰ τὰ τετραγωνισθῇ ὁ ἤδη ἀνεσκαμμένος ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου χώρος² καὶ ἐξηγλήθη εἰς τὸ σημεῖον τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ³ εἰς τομεύς (Π16) τῆς κατὰ τετραγώνους χώρους ἐμβαδοῦ 4 μ.², σημειωθέντων ἤδη ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, μελλούσης τὰ ἀνασκαφῇ πλατείας τοῦ ἱεροῦ ὑπὲρ τὸ μέγα ἀνάλημμα (εἰκ. 1). Καθ' ὑπόδειξιν τεχνικῶν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ὁ μεταξὺ τῶν δύο ἀναλημμάτων χώρος, ὅπου ὁ βράχος κατέρχεται ἀποτόμως, μετὰ τὴν ἔρευναν πληροῦται ἐκ νέου μέχρι τῆς εὐθυντηρίας τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος διὰ χρώματος, ὥστε τὰ θεμέλια τοῦτου νὰ μὴ μένουν γυμνά. Ἡ οὕτω δημιουργουμένη πλατεῖα προσφέρεται ἄλλωστε διὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς συγκέντρωσιν τῶν εἰς τὴν ἐπίκωσιν πλουσίως εὗρισκομένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (πίν. 139α). Ἐπεχειρήθη ἐπίσης γνωριμία τοῦ χώρου περὶ τὸ ἱερόν.

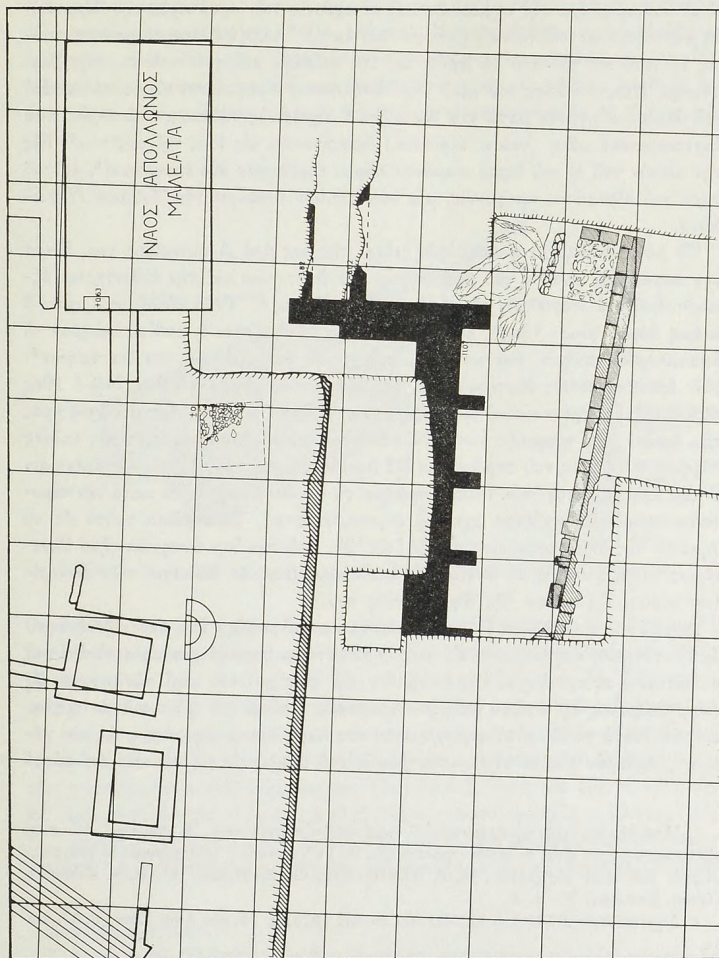
Κατ' αὐτὴν ἀνεγνωρίσθησαν τὰ λείψανα (κράσπεδον) ἀρχαίας ὁδοῦ (πίν. 139β), ἡ ὁποία ἀρχίζουσα ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ ἀκολουθεῖ τὴν Ν - ΝΔ κλιτὺν τοῦ ΝΑ τοῦ Κυνορτίου κειμένου ὑψηλοτέρου λόφου διὰ τὰ καταλήξει

*Τῆς ἀνασκαφῆς μετέσχον ἡ δρ. κ. Eva-Maria Schmidt, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐκφράζονται θερμόταται εὐχαριστίαι διὰ τὴν συνεργασίαν καὶ τὰς πολυτίμους ὑποδείξεις τῆς, αἱ πανεπιστημιακαὶ βοήθοι Εἰρ. Πέππα καὶ Π. Γεωργίου καὶ οἱ φοιτηταὶ τῆς Ἀρχαιολογίας Π. Βαλαβάνης, Ἀ. Ματθαίου, Ἰ. Νεραντζῆς, Ἀ. Δρελιώση, Μ. Φιλήμονος, Ὁ. Χατζηγιανναστάσιου, Β. Βέμη, καὶ Β. Μελέτη. Πολλὰ χρεωστεῖ ἡ ἀνασκαφή εἰς τὴν εὐσυνειδησίαν καὶ τὴν ἱκανότητα τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς Π. Μπιμπῆ, Θ. Καψάλλη, Ἰ. καὶ Π. Γιαννούλη, Ἰ. Καρφωτιά, Γ. Γιῶργα, Δ. Ρόδη, Μ. Γιαννούλη καὶ Δ. Καλούδη.

1. ΠΑΕ 1974, σ. 98.

2. ΠΑΕ 1951, σ. 207 - 209.

3. ΠΑΕ 1949, σ. 93. 1950, σ. 197. 1951, σ. 210, εἰκ. 8, Α.

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνάσκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ 'Απόλλωνος Μαλεάτου.

Α τοῦ Ἀδαμίου εἰς τὴν σημερινὴν ὁδὸν πρὸς τὴν Ἑρμιονίδα. Ἡ ἀρχαία ὁδὸς εἶναι συντομωτέρα τῆς σημερινῆς καὶ αἱ σχέσεις τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴν Ἑρμιονίδα μαρτυροῦνται ὑπὸ τῶν εὐρημάτων (βλ. κατ.). Ἀλλῇ ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση ἐγένετο εἰς τὸν ὑπὸ τὸ ἱερόν, εἰς τὴν κοιλάδα κείμενον ναῖσκον τῆς Ἀγ. Ἀννης. Πολλοὶ κίονες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εὐρίσκονται εἰς τὸ πόδιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη μετὰ τὴν Κατοχὴν ὁ σημερινὸς ναῖσκος, ἐνῶ σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (γεῖσα, κυμάτια) διακρίνονται εἰς τοὺς τοίχους του¹. Εἰς τὴν κλιτὸν τοῦ Β τοῦ ἱεροῦ κειμένου λόφου εὐρέθησαν δύο ἐπιγραφαί², ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Μαλεάτου προφανῶς, μία τῶν ὁποίων ἀναφέρει τὸν *Ἰσθμιον Ποσειδῶνα*.

Τὸ μέγα ἀνάλημμα ἀπεκαλύφθη μέχρι τῆς 5ης ἀπὸ Δ ἀντηρίδος του. Παρὰ τὴν περαιτέρω ἄνοδον τοῦ βράχου τὴν ὑπευθυντηρίαν καὶ τὴν εὐθυντηρίαν ἐξ-ακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν ἐδῶ ὁ 4ος καὶ 5ος δόμος³. Ὑπὲρ αὐτοὺς σφάζονται 8 ἀκόμη δόμοι (6ος - 13ος), εἰς τοὺς ὁποίους συνεχίζεται ἡ καθ' ὁλόκληρον τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ κτηρίου ὑπάρχουσα διαφορὰ εἰς τὴν διατήρησιν⁴: ἐδῶ ὅμως οἱ καλῶς διατηρούμενοι δόμοι φθάνουν μέχρι τοῦ 9ου, ἐνῶ ὁ 10ος παρουσιάζει μετρίαν καὶ οἱ τρεῖς ἀνώτατοι μεγάλην φθοράν. Ἀντιστοιχῶς πρὸς τὴν ἄνοδον τῆς γραμμῆς τῶν καλῶς διατηρουμένων δόμων διεπιστώθη ἐπίσης αὐξήσις τοῦ ὕψους τοῦ στρώματος III (μερικῆς καταστροφῆς) εἰς τὴν ἐπίχουσιν Β τοῦ ἀναλήμματος (πίν. 140α), πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἐνισχύει τὰ κατὰ τὴν περυσινὴν περίοδον ἐξαχθέντα σχετικὰ συμπεράσματα⁵. Τὸ στρώμα τοῦτο εἰς τὸ σημεῖον τῆς δημοσιευομένης τομῆς (εἰκ. 2), ὑπὸ τὴν 5ην ἀντηρίδα, ἦτο ἰδιαιτέρως παχύ, γεγονόςς τὸ ὅποιον θὰ ὑπεδείκνυε μερικὴν διάλυσιν τῶν ἀντηρίδων κυρίως ὡς αἰτίαν τῆς δημιουργίας του.

Ἀντιθέτως τὸ στρώμα IV (τῆς τελικῆς καταστροφῆς) ἦτο περὶ τὴν ἀντηρίδα λεπτότερον, συγγεόμενον εἰς μικρὰν ἀπόστασιν βορειότερον πρὸς τὸ ἀμέσως κατώτερον: αἱ προεξοχαὶ τῆς ἀντηρίδος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ περὶ αὐτὴν κατωτέρου στρώματος ἀφ' ἑτέρου ὑπῆρξαν προφανῶς ἡ αἰτία διὰ τὸν τοιοῦτον σχηματισμόν. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ περιεχόμενόν του παρουσίασε τὴν αὐτὴν, ὡς καὶ πέρυσιν⁶, καθαρὰν εἰκόνα τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ

1. Ἀπὸ τὴν περιοχὴν προέρχονται καὶ θωράκια βυζαντινοῦ ναοῦ. Ἡ σημασία τοῦ περὶ τὸν ναῖσκον χώρου εἶναι παλαιότερον γνωστὴ (βλ. IG IV², 1, σπορ.), καθημερινῶς δὲ ὑπογραμμίζεται διὰ νέων εὐρημάτων, βλ. Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΝ, Πρακτ. Α' Διεθν. Συνεδρίου Πελοπ. Σπουδῶν, Β', σ. 5.

2. Δημοσιευθεῖσαι ἤδη ὑπὸ Μ. ΜΙΤΣΟΥ ἐν AE 1975, σ. 26, πίν. 8 καὶ Χρον., σ. 37, πίν. 1α.

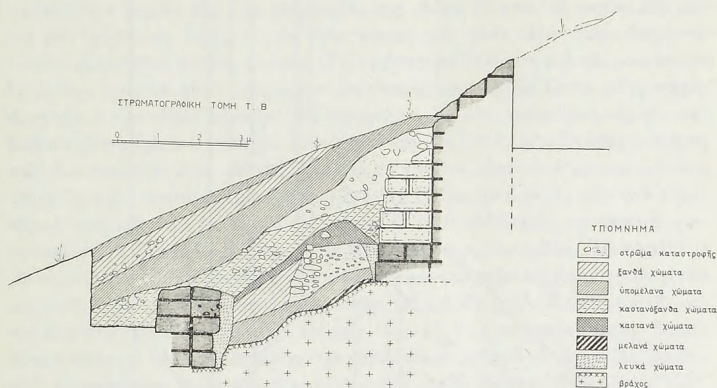
3. Βλ. ΠΑΕ 1974, σ. 94 κέ.

4. ΠΑΕ 1974, σ. 96.

5. Αὐτῶν.

6. Αὐτῶν σ. 97.

κατασκευῶν: εἰς τὸν πυθμένα ἢ στρώσις τῶν κεράμων, ὑπὲρ αὐτὴν οἱ τιτανό-
λιθοι τοῦ καταληπτῆρος καὶ αἱ πλάκες ἐκ πώρου, ἀκόμη δὲ ὑψηλότερον οἱ πώρινοι
δόμοι τοῦ ἀναλήμματος (πίν. 140β, 141α-β). Πεσσοὶ μὲ ἐντομὰς δὲν εὐρέθησαν
ἐφέτος εἰς τὸ σημεῖον αὐτό. Ἐκ τῶν νέων μελῶν μνημονευτέα ἐδῶ εἶναι: α) Τε-
μάχιον τοῦ καταληπτῆρος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται μία πλήρης ὑποδοχὴ διὰ
τὴν ἔνθεσιν πεσσοῦ¹ (πίν. 142α). Διὰ τούτου γίνεται γνωστὸν τὸ πλάτος τῶν

Εἰκ. 2. Τομὴ τῶν στρωμάτων εἰς τὴν ἐπίχωσιν βορείως τοῦ ἀναλήμματος.

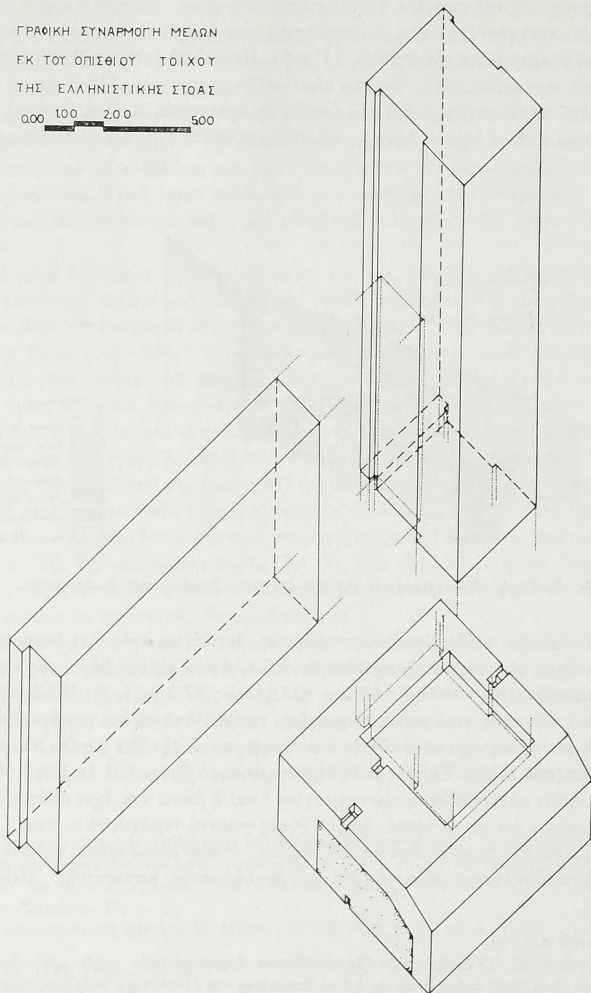
ὑποδοχῶν αὐτῶν, τὸ ὁποῖον ὅμως περιέργως, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι διεπιστώθη
διὰ τὸ πάχος, εἶναι ἀκριετὰ μεγαλύτερον τοῦ πλάτους εἰς τὴν βάσιν τῶν σφζο-
μένων πεσσῶν (πλ. ὑποδοχῆς 42 ἐκ., πλ. βάσεως 37.5 ἐκ.). β) Ἐδῶ πρέπει
ἐπίσης νὰ ἀναφερθῇ τεμάχιον ἐντοιχισμένου πεσσοῦ ἀπὸ τὸ ἐπὶ τοῦ ἀναλήμμα-
τος κτήριον, προερχόμενον ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ἀνα-
λήμματος (πίν. 142β). Τὸ ὕψος του φθάνει περίπου τὸ ἡμισυ (61 ἐκ.) τοῦ ὕψους
τῶν γνωστῶν μέχρι τοῦδε ὁμοίων τεμαχίων² καὶ ἡ βάσις του ἔχει πλάτος 34.5
ἐκ. Δεδομένου ὅτι εἰς τὰ λοιπὰ, διπλοῦ ὕψους γνωστὰ τεμάχια τὸ πλάτος (37.5
ἐκ.) μειοῦται ἥδη πρὸς τὰ ἄνω κατὰ 1 περ. ἐκ., τὸ νέον μέλος πρέπει νὰ προέρχε-
ται ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα μέρη τῆς ἐπὶ τοῦ ἀναλήμματος κατασκευῆς. Μειώσις

1. Αὐτόθι σ. 97 κέ.

2. Αὐτόθι σ. 97. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἥδη εὐρεθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μολονότι με-
γάλος, δὲν εἶναι ὅμως ἀκόμη ἐπαρκὴς διὰ νὰ ἀποκλείσῃ τὴν δυνατότητα ὑπάρξεως διαφόρων
μεγεθῶν ὁμοίων μελῶν εἰς τὸ κτήριον, ἢ ὁποῖα θὰ ἡρμήνευε τὰς παρατηρουμένας ἐδῶ δυσ-
αρμονίας εἰς τὸν συνδυασμὸν τῶν τεμαχίων.

ΓΡΑΦΙΚΗ ΣΥΝΑΡΜΟΓΗ ΜΕΛΩΝ
 ΕΚ ΤΟΥ ΟΠΙΣΘΙΟΥ ΤΟΙΧΟΥ
 ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΣΤΟΑΣ

0.00 1.00 2.00 5.00

Εἰκ. 3. Γραφικὴ ἀποκατάσταση τῆς θέσεως τῶν εὐρισκομένων ἐντὸς τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

ἄλλωστε παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ πάχος τοῦ νέου τεμαχίου (44.5 ἐκ., ἔναντι 49.5 ἐκ. τῶν παλαιῶν). Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας του σφύζονται τρία τοῦλάχιστον στρώματα λευκοῦ κονιάματος. γ) Ἀκεραία πωρίνη πλάξ ἐκ τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσῶν τοίχου (εἰκ. 3), διαστ. 1.25×0.70 μ. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ταπεινὴ (σφζ. προσεχολή 3.5 ἐκ.) ὁδόντωσις κατὰ τὴν μίαν ἀκμὴν τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς πλακῆς, πιθανῶς διὰ τὴν στερεωτέραν ἀρμογὴν δύο ἀλληλοδιαδόχων τεμαχίων. δ) Πλάξ τιτανολίθου μετὰ λοξῶς ἀποτετμημένων δύο παραλλήλων ἀκμῶν τῆς ἄνω ἐπιφανείας της. Αὕτη δύναται νὰ συνδυασθῇ μόνον ὡς ἐσωτερικὴ συνέχεια τῆς ἐπιστέψεως τῶν ἀντηρίδων πρὸς τὰς μετὰ τριῶν λοξοτμήτων ἀκμῶν πλακῆς. Τοῦτο δεικνύει ἄλλωστε καὶ τὸ μικρότερον ἐν σχέσει πρὸς τὰ μετὰ μιᾶς μόνον ἀποτετμημένης ἀκμῆς ὅμοια μέλη πάχος ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν πλακῶν. Ἡ εὗρεσις μεταξὺ τῶν κεραμίδων, εἰς τὸν πυθμένα τοῦ στρώματος, τεμαχίου ἀναγλύφου λύχνου, τοῦ ὁποίου ὁ τύπος καλύπτει τοὺς δύο πρώτους μ.Χ. αἰῶνας, παρέχει τὸ πρῶτον, ἀρκετὰ ἀόριστον βεβαίως στοιχεῖον ἐνὸς terminus post quem διὰ τὴν ὀριστικὴν ὑποχώρησιν τοῦ «ἀναλάμματος» καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ κατασκευῶν. Καθ' ὁλόκληρον τὸ στρώμα χαρακτηριστικὴ ἦτο ἐπίσης ἡ παρουσία ἀρκετῶν τεμαχίων ὕαλου. Τὰ εὑρεθέντα εἰς τὸ στρώμα τεμάχια ἀνθεματῶν κεράμων καὶ γραπτῶν σιμῶν ὁδηγοῦν πάλιν εἰς τοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους (πίν. 143α-β)¹. Περιέργον ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ γωνιαῖον τεμάχιον μικρᾶς (ὑψ. 11 ἐκ.) καταετίου σίμης διακεκοσμημένον μὲ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ «πλουσίου» ρυθμοῦ, ἡ ὁποία θὰ ὑπεδείκνυε χρονολόγησιν ἐντὸς τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (πίν. 143γ δεξιά)².

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ στρώμα τῶν μελανῶν χρωμάτων τοῦ βωμοῦ (I) διεπιστώθη ὅτι τὸ πάχος του, μὲ τὸ γινώριμον περιεχόμενον, λεπτύνεται προοδευτικῶς πρὸς Ἀνατολάς. Τὴν θέσιν του καταλαμβάνουν χρώματα ἀνάμεικτα μετὰ τέφρας καὶ ἐπομένως πτωχότερα εἰς λεῖψανα ἀφιερωμάτων. Τοῦτο εἶναι φυσικόν, ἐφ' ὅσον ἀπομακρυνόμεθα ἀπὸ τὸ σημεῖον τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ. Ὑπὲρ τὸ στρώμα

1. ΠΑΕ, 1974, σ. 99. Πρβ. CHR. LE ROY, FdD II, Les terres cuites architecturales, 1967, σ. 166. Corinth IV, I, 1929, σ. 27, εἰκ. 28. Ἡ παράλληλος ὑπαρξίς ἡγεμόνων στρωτήρων καὶ σιμῶν εἰς τὸ στρώμα καταστροφῆς ὑποδεικνύει μᾶλλον ἀνάλογον πρὸς τὴν κεράμωσιν τῆς Νοτίου Στοᾶς εἰς τὴν Κόρινθον, Corinth I, iv, 1954, σ. 86, τοποθέτησιν σίμης εἰς τὴν προσθίαν καὶ ἀπλῶν ἡγεμόνων εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν τῆς στοᾶς.

2. Ἐν ἐκ τῶν παλαιωτάτων παραδείγματων τοῦ «πλουσίου» ρυθμοῦ εἶναι ἡ σίμη τοῦ Πτώου, περὶ τὸ 450, LE ROY, ἔ.ἀ. σ. 145, πίν. 56. Ὑστερα παραδείγματα βλ. π.χ. Corinth IV, I, 1929, σ. 24 κέ., εἰκ. 24c καὶ 29. Πρβ. AM 88, 1973, σ. 80 κέ., πίν. 60. Παρόμοιον τεμάχιον προέρχεται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ἀναλήμματος (πίν. 143γ, ἀριστ.). Ἀπὸ τοὺς αὐτοὺς χρόνους φαίνεται νὰ προέρχεται ἀνθήμειον ἀπὸ κορυφαίαν κεραμίδα, εὑρεθὲν ὁμως ἐντὸς τῶν μελανῶν χρωμάτων τοῦ βωμοῦ (πίν. 143δ). Τὰ τεμάχια αὐτὰ λόγῳ τοῦ μικροῦ των μεγέθους δὲν εἶναι πιθανόν νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸν ναὸν καὶ οὕτω μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξίν καὶ ἄλλων κλασσικῶν οἰκοδομημάτων.

τοῦτο καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.20 - 3.30 μ. πρὸς Β τοῦ ἀναλήμματος ἀπεκαλύφθη πρόχειρος ξερότοιχος σαφῶς ἀναλημματικοῦ προορισμοῦ, μὲ πρόσωπον (ἐπικλινές) μόνον πρὸς Βορρᾶν, ἀκολουθῶν περίπου τὴν λοξὴν κατεύθυνσιν τοῦ β' ἀναλήμματος (εἰκ. 2 καὶ πίν. 144α). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐδράζεται ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος χωμάτων, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὸ στῶμα Ι καὶ τὸ ὕψος του (± 1.40 μ.) φθάνει ἀκριβῶς μέχρι τοῦ ὕψους τῆς εὐθυνηρίας τοῦ ἀναλήμματος. Ὁ μεταξὺ τοίχου καὶ ἀναλήμματος χώρος ἔχει πληρωθῇ διὰ πολλῶν λίθων καὶ χώματος, ποὺ διακόπτονται ὅμως ἐγγὺς τοῦ ἀναλήμματος ἀπὸ τὴν τάφρον θεμελιώσεως τοῦ κτηρίου. Τὰ εὐρήματα ἐκ τοῦ κατασκευάσματος δὲν εἶναι νεώτερα τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.¹ Φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ ἰσοπεδώσεως τοῦ ἀποτόμου πρανοῦς διὰ τὴν διευκόλυνσιν τῶν ἐργασιῶν ἀνεγέρσεως τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος. Ἡ πρόχειρος αὕτη κατασκευὴ ἐρμηνεύει τῶρα καὶ τοὺς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἰς τὴν προέκτασιν τῆς πρὸς Δ παρατηρηθέντας εἰς ὁμοίαν σχέσιν, ἀλλ' ἀραιότερον τοποθετημένους λίθους². Πυρὰ περιβαλλομένη ὑπὸ λίθων διαπιστωθεῖσα μεταξὺ 5ης καὶ 4ης ἀντηρίδος ἐντὸς τῆς τάφρου θεμελιώσεως προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὰς ἐργασίας μολυβδοχοήσεως εἰς τὸ ἀνάλημμα ἢ καὶ ἄλλας ἀνάγκας τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ. Ὅτι ἡ πρόχειρος αὕτη ἰσοπέδωσις δὲν ἐχρησιμοποιήθη καὶ ὡς δρόμος δεικνύει τὸ ἐπ' αὐτῆς ἐκχειλίζον στῶμα θραυσμάτων τοῦ μαλακοῦ ἐρυθροῦ βράχου (II), παχύτατον κατὰ τὴν 5ην ἀντηρίδα, ἀφοῦ ἐκεῖ τὸ ὄρυγμα τῆς θεμελιώσεως ἐντὸς τοῦ βράχου εἶχε διπλάσιον πάχος.

Τὸ δεῦτερον, βορείοτερον ἀνάλημμα, μετὰ τὰς ἐφετινὰς ἐργασίας, ἔχει ἀποκαλυφθῇ εἰς μῆκος 22.60 μ. Πρὸς Δ, ΒΔ τῆς γωνίας τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος καὶ εἰς τὴν προέκτασιν τῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ πρὸ αὐτῆς βράχου, ὁ τοῖχος οὗτος κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς τὰ ΒΔ καὶ μετὰ 2 μ. — τοῦ τμήματος τούτου ἀπεκαλύφθησαν οἱ ἐσωτερικοὶ μόνον δόμοι — περατοῦται πλησίον τοῦ βράχου (πίν. 144β). Ἐντὸς τῆς σχηματιζομένης γωνίας ὑπάρχει στρώσις ἀργῶν λίθων 2×3.5 μ., πιθανῶς διὰ τὴν ἐνίσχυσιν κρισίμου μέρους τῆς γενικῆς προχείρου κατασκευῆς. Δύο διαπιστώσεις βοηθοῦν εἰς τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀμελοῦς κτηρίου. Ὁ τοῖχος εἶχε ἐξωτερικῶς μόνον πρόσωπον, πρὸς Ν ἀντιθέτως οἱ δόμοι ἔχουν προχειρότερον τοποθετηθῇ, ἐναλλασσόμενοι συχνὰ πρὸς μᾶζας διαλελυμένου πόρου. Ἀλλὰ καὶ οἱ συμπαγεῖς δόμοι

1. Βλ. πίν. 150α: Διὰ τὴν πηλίνην κεφαλὴν ὑπ' ἀριθ. 582/75 (πίν. 150α, 8) βλ. R. A. HIGGINS, *Greek Terracottas*, 1967, πίν. 41 D καὶ 45 A καὶ C. M. BIEBER, *The Sculpture of the Hellenistic Age*³, 1961, εἰκ. 48, 50. Εὐρέθη εἰς τοὺς ἀρμούς τῆς ξερολιθιάς. Ἡ κεφαλὴ 442/75 (πίν. 150α, 1), πρβ. BIEBER, ἔ.δ. εἰκ. 41 καὶ *Antiken aus dem Akad. Kunstmuseum Bonn*, 1969, πίν. 8, ἀπὸ τὰ συνανήκοντα χρώματα καὶ τὸ τεμάχιον 170/75 (πίν. 150α, 7) ἀπὸ τὸν πυθμένα τοῦ στρώματος III, ἀμέσως ὑπὲρ τὸ κατασκεύασμα.

2. ΠΑΕ 1974, σ. 95, εἰκ. 2, πίν. 76β.

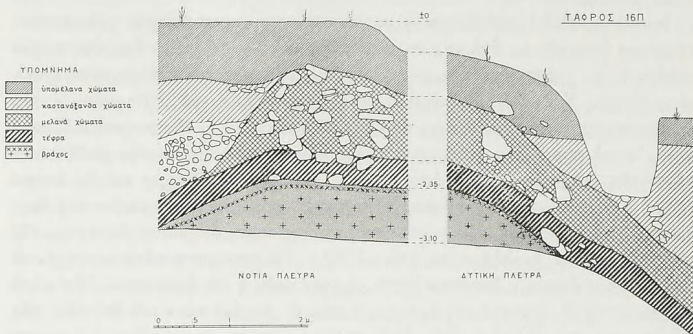
εἶναι σαφῶς καταπεπονημένοι, μερικοὶ δὲ φέρουν περιτένειαν (πίν. 145α). 'Επειδὴ καὶ αἱ διαστάσεις των συμφωνοῦν, φαίνεται ὅτι τὸ οἰκοδομικὸν ὕλικόν τοῦ τοίχου αὐτοῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν διάλυσιν τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος. Περαιτέρω διεπιστώθη ὅτι ἡ θεμελίωσις τοῦ τοίχου διακόπτει τὰ στρώματα I - II μᾶλλον δὲ καὶ τὸ III τῆς ἐπιχώσεως (εἰκ. 2 καὶ πίν. 145α). Εἶναι ἐπομένως ἐκλυστική ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ ἔργον ἔγινε μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἀναλήμματος διὰ τὰ συγκρατήσῃ τὴν περαιτέρω κατολισθησιν τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ.

Κοπιώδη ἐργασίαν ἀπῆρτησε ἡ μετακίνησις καὶ τακτοποιήσις τῶν συσσωρευμένων ἐπικινδύνων ἀπὸ τὰς παλαιότερας ἀνασκαφῆς βαρέων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εἰς τὸν τομέα περὶ τοὺς βράχους τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ ἀναλήμματος (πρβ. πίν. 144β). Καὶ ἐδῶ ἡ ἐπίκωσις ἦτο παχυτάτη, ὁ δὲ σχηματισμὸς τῆς ἐκ τῶν συνεχῶν κατολισθήσεων ἀπὸ τὴν πλατεῖαν τοῦ ναοῦ προφανής. 'Επάλλγηλα λεπτὰ στρώματα περιεῖχον πλῆθος ἀντικειμένων ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς μέχρι τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἐνῶ δυτικῶς τοῦ βράχου καὶ ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ μετ' αὐτοῦ διεπιστώθησαν τρία παχέα στρώματα τριμμάτων τοῦ ἐρευρωποῦ βράχου καὶ ἐπ' αὐτῶν στρώμα λατύπης ἐκ πόρου εἰς τὸ ὕψος περ. τῆς εὐθυνηρίας τοῦ ἀναλήμματος (πίν. 145β). Τὰ στρώματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴν δραστηριότητα εἰς τὸν ναὸν ἢ τὸ ἀνάλημα. 'Υπ' αὐτὰ καὶ κατὰ τὴν Β παρυφῇ τοῦ βράχου, 2 περ. μ. χαμηλότερον τοῦ ἐπιπέδου τῆς εὐθυνηρίας τοῦ ἀναλήμματος, ὑπὸ στρώμα λεπτὸν μὲ κορινθιακὰ ὄστρακα συντηγῆθαι στρώμα μὲ περιεχόμενον ἀποκλειστικῶς προϊστορικόν, ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν, τῶν ΜΕ καὶ τῶν ΠΕ ἀκόμῃ χρόνων, τοῦ οὐοίου κύριον χαρακτηριστικὸν ἦσαν τὰ ἐντονώτατα ἔχνη καύσεως. 'Επ' αὐτοῦ ἀκριβῶς ἐπάτει σειρὰ λίθων 3.5 μ. μήκους, τῆς ὁποίας ὁ προορισμὸς δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ διαπιστωθῇ (πρβ. πίν. 144β καὶ 145β). Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ ἔρευνα μέχρι τοῦ βράχου ἀνεβλήθη διὰ τὴν προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον.

Εἰς τὸν τομέα Π16 ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ ἐμελετήθη μέρος τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ κώνου τῆς τέφρας ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον βωμόν (εἰκ. 4 καὶ πίν. 146α). Καὶ ἐδῶ ὁ βράχος (2.35 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν κατὰ τὴν Ν παρειάν τῆς τάφρου) εἶναι ἰδιαιτέρως ἀπότομος, εἰς τὰ 3.5 μ. τὰ ὁποῖα ἀνεσκάφησαν πρὸς Β ἢ κλίσις εἶναι 2.40 μ. 'Ελαφρὰ κλίσις παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ πρὸς Α. 'Αμέσως ἐπ' αὐτοῦ ἀπλώνεται στρώμα λιπαρᾶς καὶ μελανῆς τέφρας, τὸ ὅποιον εἰς ὀλόκληρον τὸ τετραγώνον ἔφθανε τὸ πάχος τῶν 40 περ. ἐκ. Σπανίως συναντῶνται λίθοι ἐντὸς αὐτοῦ. 'Επὶ τῆς τέφρας αὐτῆς ἐκάθητο ἄλλο κωνοειδὲς ὑπομέλαν στρώμα, ἀνάμεικτον ἐκ τέφρας, χρώματος καὶ πυκνῶν μεγάλων καὶ μικρῶν ἀργῶν λίθων. Παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ τετραγώνου τὸ στρώμα τοῦτο εἶχε ὕψος 1.10 μ., πρὸς Α ὅμως ἐσχημάτιζε πολὺ ἀπότομον κατωφέρειαν περατοῦμενον 50 ἐκ. πρὸ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ τετραγώνου, ἐνῶ πρὸς Β ἐξηπλοῦτο πρὸς τὰ κάτω μὲ μειούμενον πάντως πάχος (60 ἐκ. παρὰ τὴν Β παρειάν). Οἱ λίθοι

τοὺς ὁποίους περιεῖχεν ἦσαν πυκνότεροι κατὰ τὸ παχὺ ΝΔ τμήμα. Κατὰ ἐν τεταρτημόριον κύκλου περίπου, μὲ κέντρον τὴν ΝΔ γωνίαν καὶ ἀκτῖνα 2.5 μ. ἡ ἐπιφάνεια τοῦ σχηματιζομένου τοιουτοτρόπως κώνου εὐρέθη κεκαλυμμένη μὲ μικροὺς ἀργοὺς λίθους (εἰκ. 1 καὶ πίν. 146β). Τὰ ἀνάμεικτα εὐρήματα εἰς τὴν τέφραν καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς ὑπομέλανα χώματα¹, ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς μέχρι καὶ τῶν κλασσικῶν χρόνων μαρτυροῦν ὅτι ὁ βωμὸς αὐτὸς οὗτος δὲν ἔκειτο εἰς τὸ

Εἰκ. 4. Τομή τῶν στρωμάτων εἰς τὸν τομέα Π16 κατὰ τὴν Ν καὶ τὴν Δ αὐτοῦ πλευρᾶν.

ἀνασκαφὲν σημεῖον. Ἡ ὑπαρξὶς ὅμως τῆς καθαρᾶς τέφρας ὑπὸ τὰ ἀνάμεικτα χώματα, ὡς καὶ ἡ αὔξησις τούτων καὶ τῶν ἐντὸς αὐτῶν λίθων πρὸς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον καὶ ὅχι τὴν κατωφέρεια δεικνύουν ὅτι δὲν εὐρισκόμεθα μακρὰν τοῦ πυρῆνος τοῦ βωμοῦ, ἀπὸ τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ ὁποίου ἐρμηνεύεται ἡ ἀταξία εἰς τὴν στρωματογραφίαν καὶ ἡ κατανομή τῶν λίθων ἐντὸς τοῦ στρώματος². Παχὺ στρῶμα πυρροζάνθων χωμάτων, μὲ πολλοὺς λίθους εἰς τὰ χαμηλότερά του σημεῖα, συνέχισε φαίνεται τὴν ἰσοπέδωσιν αὐτὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κτίσεως τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος. Περιέχει ἐλάχιστα εὐρήματα καὶ φαίνεται σήμερον εἰς τὰς παρεῖας τοῦ ἀνασκαφέντος τετραγώνου ὡς σφὴν ὁ ὁποῖος πληροῖ ἐκ Β πρὸς Ν τὸ τριγωνικὸν κενὸν μεταξὺ τῶν κωνικῶν χωμάτων τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ ἰσοπαχοῦς ἀνωτάτου στρώματος τῆς ἀρόσεως. Σειρὰ τεσσάρων μεγάλων λίθων διατρέχουσα τὸ σκάμμα ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ πατοῦσα σχεδὸν ἐπὶ τοῦ

1. Μὲ σαφὴ ὅμως ὑπεροχὴν τῶν προϊστορικῶν εἰς τὸ κατώτερον στρῶμα.

2. Οἱ λίθοι προερχόμενοι ἀπὸ τὰ ἄνθηρα ἢ παλαιότερας κατασκευὰς ὑπὸ τὸν βωμὸν ἦτο φυσικὸν κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν νὰ πέσουν τελευταῖοι καὶ πλησίον τοῦ βωμοῦ εἰς τὸ χεῖλος τοῦ βράχου.

βράχου (πίν. 147α) ἀποτελεῖ πιθανῶς λείψανον ἀνδῆρου τοῦ βωμοῦ κατὰ τοὺς πρώιμους ἐλληνικοὺς χρόνους.

Ὅτι ἡ τέφρα τοῦ βωμοῦ ἔμεινε ἀκάλυπτος μέχρι τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀναλήμματος καὶ ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ἐπ' αὐτῆς κῶνος τῶν ἀναμείκτων χρωμάτων ἐδημιουργήθη κατὰ τὴν τελευταίαν ἰσοπέδωσιν τοῦ βωμοῦ τὴν συνδεομένην πρὸς τὴν κατασκευὴν τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ, ἐδειξεν ἡ εὕρεσις κορμῶν μαρμαρίνου ἀγάλματος νέου, εἰς τὸν ὁποῖον διεπιστώθη ἀμέσως ὅτι ἀνῆκεν ἡ πέρυσι πρὸς Β τοῦ ἀναλήμματος εὐρεθεῖσα κεφαλὴ¹. Τὰ δύο τεμάχια τοῦ ἀγάλματος εὐρέθησαν κατὰ τὴν Β παρειὰν τῆς τάφρου (πίν. 147β) κείμενα ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν τέφραν καὶ ἐντὸς τῶν ἀναμείκτων μετὰ τέφρας χρωμάτων τοῦ βωμοῦ. Τὸ γεγονός ἐστὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ νέου εὐρέθη πέρυσι πέραν τοῦ ἀναλήμματος, ἐντὸς λεπτοῦ στρώματος ὑπάρχοντος μόνον παρὰ τὸ ἀνάλημα, μεταξὺ τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος τῆς θεμελιώσεως τοῦ κτηρίου (II) καὶ τῆς ἐπιχώσεως ἐκ τῆς μερικῆς καταστροφῆς αὐτοῦ (III)², δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἄγαλμα ἔπεσεν ἐπὶ τῆς τέφρας προτοῦ ἀπλωθῶν ἐπ' αὐτῆς τὰ ἀνάμεικτα χρώματα ἢ συγχρόνως πρὸς τὴν πτώσιν των³ καὶ εἰς τὸν χρόνον ἀκριβῶς κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ μέγα ἀνάλημα εἶχε μὲν θεμελιωθῇ, οἱ τοῖχοί του ὅμως δὲν εἶχον ἀκόμη ὑψωθῇ πολὺ. Μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡδύνατο ἡ θρασυθεῖσα κεφαλὴ κυλιομένη νὰ περάσῃ τὸν τοῖχον τοῦ ἀναλήμματος.

Τὸ σφζόμενον ὕψος τοῦ ἀγάλματος εἶναι 75 ἐκ. Εἰκονίζει ἔφηβον εἰς ἥρεμον στάσιν κατὰ τὸ πολυκλείτειον σχῆμα, ὁ ὁποῖος κρατεῖ εἰς τὴν καμπτομένην πρὸς τὸ στήθος ἀριστερὰν δυσδιάγνωστον ἀντικείμενον, πτηνὸν μᾶλλον μεγέθους περιστρεῖς ἢ τρυγόνος (πίν. 148α). Τὸ ἱμάτιον τοῦ νέου, μόλις συγκρατούμενον εἰς τὸν ἀριστερὸν ὦμον πίπτει πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ κάτω καὶ ἀφῆνει τὸ σῶμα ἐμπρὸς ἐντελῶς γυμνόν. Λείπει ὁ δεξιός, ἀδρανὴς μᾶλλον βραχίον καὶ οἱ πόδες ἀπὸ τῶν σφυρῶν: τὸ ὕψος ὀλοκλήρου τοῦ ἔργου θὰ ᾔτο περὶ τὰ 85 ἐκ. Ἡ χρονολογία τὴν ὁποίαν ὑποδεικνύει ἡ τεχνοτροπία τῆς κεφαλῆς⁴ καὶ τοῦ σώματος⁵ εἶναι τὸ α' τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὥστε τὸ ἔργον φαίνεται ὅτι ἔμεινε εἰς τὴν θέσιν του περίπου ἕνα μόνον αἰῶνα. Ἡ ἀμελὲς ἐργασία ἡ ὁποία παρατηρήθη εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν τῆς κεφαλῆς διαπιστώνεται καὶ εἰς τὸ σῶμα, ἰδίως δὲ εἰς τὸ ἱμάτιον δεξιὰ καὶ τὰ σκέλη, εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῶν ὁποίων ὁ τεχνίτης δὲν ἐφρόντισε νὰ σβύσῃ ὅπας καὶ αὐλακώσεις ἀπὸ τὴν χρῆσιν τοῦ τρυπανοῦ. Ἀμελὲς ἐργασία εἰς τὸ τμήμα τοῦ ἱματίου εἰς τὸν ὦμον καὶ περιττοί

1. ΠΑΕ 1974, σ. 99, πίν. 80α.

2. Αὐτόθι σ. 95, εἰκ. 2.

3. Περί τὸ ἄγαλμα συνελέγησαν πολλὰ κορινθιακὰ ὄστρακα.

4. Αὐτόθι σ. 99. Πρβ. Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΝ, Πρακτ. Α' Διεθν. Συνεδρίου Πελοπ. Σπουδῶν, Β', 1976, σ. 3 κέ.

5. W. FUCHS, Die Skulptur der Griechen, 1969, σ. 97 κέ. D. ARNOLD, Die Polykletnachfolge, σ. 162 καὶ 166, πίν. 20b καὶ 21b.

ὄγκοι εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ πῆχως συμπληρώνουν τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ ἄγαλμα προσεφέρετο εἰς θέαν ἐκ τῶν κάτω καὶ ἀριστερά. Τὸ στοιχεῖον αὐτό, τὸ μέγεθος, ἡ θέσις εὐρέσεως ὑπὸ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἡ χρονικὴ καὶ τεχνολογικὴ σχέσις μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦτου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹ ὁδηγοῦν πρὸς τὴν συσχέτισιν τοῦ ἀγάλματος μὲ τὸν διάκοσμον τοῦ ναοῦ, παρὰ τὸ ἥρεμον, χαρακτηριστικὸν δι' ἀναθήματα θέμα².

Πλὴν τοῦ ἀγάλματος μνημονευτέα ἐδῶ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι καὶ τὰ ἀκόλουθα:

2. Ὅστρακα ΠΕ ἀγγείων μὲ ἐγχάρακτον διακόσμησιν καὶ ΜΕ ἀκοσμήτων καὶ γραπτῶν ἀγγείων (πίν. 151α-β). Λίθινα ἐργαλεῖα.

3. Ὅστρακα διαφόρων σχημάτων γραπτῶν ἀγγείων ἀπὸ τῶν πρώιμων μέχρι τῶν ὑστέρων μυκηναϊκῶν χρόνων (πίν. 151γ).

4. Τεμάχιον λιθίνου ἀναγλύφου ἀγγείου 6 × 5.5 ἐκ. (πίν. 149α). Ἐπ' αὐτοῦ σφίζεται μέρος παραστάσεως ἐσχηματοποιημένων κυμάτων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρίσκεται ὑπτιος νεκρὸς ὑπὸ τὴν πρῶραν πλοῖον, ἐνῶ παρὰ τοὺς πόδας του διακρίνεται ὁ βραχίον δευτέρας μορφῆς. Ἡ ταυτότης τοῦ ὑλικοῦ, τὸ σχῆμα καὶ τὸ θέμα δεικνύουν ὅτι τὸ νέον τεμάχιον προέρχεται ἀπὸ τὸ κατώτερον μέρος τοῦ γνωστοῦ ἤδη ἀπὸ τὸ εὑρεθὲν ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου³ τεμάχιον ἀναγλύφου ρυτοῦ ἐκ τοῦ ἱεροῦ. Τὸ ἡμέτερον εὑρημα συμπληρώνει τὴν ἐκεῖ σφζομένην παράστασιν μὲ τὰς σκηνὰς εἰς τὴν θάλασσαν, ὥστε νὰ φαίνεται πλέον ἀναμφι-

1. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, ἑ.ἀ. Ἰδιαιτέρως στενὴ εἶναι ἡ σχέσις μὲ τὸν «Νεοπτόλεμον» τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, B. SCHLÖRB, Timotheos, 1965, εἰκ. 1 καὶ πίν. 1.

2. Τὸ θέμα εἶναι ἰδιαιτέρως συγγενὲς μὲ τὸν πολὺ ἀγαπητὸν κατὰ τὸν 5ον καὶ τὸν πρῶτον 4ον αἰ. εἰς τὰ εἰδώλια τῆς Βοιωτίας τύπον τοῦ γυμνοῦ νέου μὲ ἱμάτιον πίπτον ἀπὸ τοὺς ὤμους εἰς τὰ πλευρὰ καὶ ἀέλεκτορα ἢ ἄλλο ἀντικείμενον εἰς τὴν φερομένην πρὸ τοῦ στήθους ἀριστεράν. HIGGINS, ἑ.ἀ. σ. 80, πίν. 33E. B. SCHMALTZ, Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben, 1974, σ. 45 κέ., πίν. 7 κέ. Πάντως ἡ σχέσις μὲ τὸ πτηνὸν τὸ ὁποῖον ἐκράτει ἡ («Ἠπιόνη») εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, SCHLÖRB, ἑ.ἀ. πίν. 8, δὲν πρέπει νὰ παροραθῇ. Πρὸς τὸν ἱερὸν στρουθὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῶν Ἀθηνῶν, ΑἸΛ., Ποικ., Ἰστ. Ε, 17 καὶ γενικώτερον τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν εἶχον εἰς τὴν λατρείαν καὶ τοὺς μύθους τοῦ Ἀσκληπιοῦ οἱ χῆνες, οἱ ἀέλεκτορες καὶ αἱ τρυγόνες, Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, 1900, σ. 201 κέ. Ι. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ἰανίσκος, Ἀσκληπιὸς ἀρτίτοκος, Κοράσιον Ἀσκληπιοῦ, ΑΕ 1909, σ. 143 κ.ἑ. Ἑθνικὸν Μουσεῖον Β', 296 κέ. ΑΕ 1917, σ. 78 κέ. Ἐκ τῶν ἀναφερομένων αὐτόθι μνημείων γίνεται φανερὰ ἡ συχνὴ ἀπεικόνισις μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὰ πτηνὰ αὐτὰ ἀνὰ χεῖρας, ἐν σχέσει μὲ τοὺς μύθους τῆς γεννήσεως τοῦ θεοῦ, βλ. π.χ. τὸ ἀνάγλυφον EM 1424 καὶ πρβ. τὴν λατρείαν τοῦ παιδὸς Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς τροφῆς Τρυγόνος ἐν Ἀρκαδίᾳ, ΠΑΤΣ. 8, 25, κ.

3. ΠΑΕ 1950, σ. 200, εἰκ. 10. Α. SAKELLARIOU, RA 1971, 1, σ. 3 κέ. E. VERMEULE, GBA, σ. 103, εἰκ. 206. Πρβ. Ι. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Μυκην. λίθινα ἀγγεῖα τῆς Πελοποννήσου, ἐν Πρακτ. Α' Διεθν. Συνεδρίου Πελοπ. Σπουδῶν.

σβήτητος ἡ στενὴ συγγένεια μὲ παραστάσεις ὡς ἡ τοῦ ἀργυροῦ ρυτοῦ τῶν Μυκηνῶν¹.

5. Φακοειδῆς σφραγιδόλιθος ἐκ στεατίτου (πίν. 149β) τοῦ τέλους τῶν ΥἼΕ Π χρόνων, μὲ παράστασιν ἡ ὁποία ἐσχάτως ἔχει ἐρμηνευθῆ ὡς μεταφορὰ σφαγείου ὑπὸ ἱερείας εἰς τὸν βωμόν². Προέρχεται ἐκ τῆς τέφρας τοῦ βωμοῦ.

6. Χαλκοὶ διπλοὶ πελέκεις διαφόρων μεγεθῶν δι' ἀνάρτησιν ἢ στειλέωσιν (πίν. 149γ)³.

7. Τεμάχια μυκηναϊκῶν πηλίνων εἰδωλίων ἀνθρώπων (σχήματος Φ), ἱππέων, ἱππων ἐξ ἀρμάτων κ.ἄ. ζώων. Σημαντικώτερα εἶναι ἀνθρωπίνῃ κεφαλῇ, σφζ. ὤψ. 3.60 ἐκ. μὲ γραπτὰς (περιδέραιον, ὀφθαλμοί, διάκοσμος πλαστικῆς στεφάνης, κόμη ἐπάνω καὶ ὀπίσω) καὶ ἐγχαράκτους (παρυφαί τῆς κόμης) λεπτομερείας (πίν. 148γ). Ἡ κεφαλὴ εἶναι πολλὴ συγγενὴς πρὸς τὸν γνωστὸν ἐκ Μυκηνῶν⁴ καὶ ἀλλαχοῦ τύπον μεγάλων εἰδωλίων τῶν ΥἼΕ ΠΙΒ χρόνων, μολοντί παρOUSIΖΕΙ ἐντυπωσιακὴν ἀφαίρεσιν εἰς τὴν πλαστικότητά της.

8. Ὀλίγα ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα κλειστῶν μεγάλων ἀγγείων τῶν ὠρίμων γεωμετρικῶν χρόνων ἐκ τοῦ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου.

9. Ἀλάβαστρα (πίν. 148β), πεπλατυσμένα οἰνοχοαὶ καὶ τεμάχια ἐξ ἄλλων σχημάτων ἀγγείων τῆς μεταβατικῆς καὶ πρωίμου κορινθιακῆς περιόδου, συν-οδευόμενα ὑπὸ πλήθους μικρῶν ἀναθηματικῶν κοτυλισκῶν, κρατηρίσκων καὶ οἰνοχοϊσκῶν τῶν αὐτῶν καὶ πιθανώτατα καὶ μεταγενεστέρων χρόνων (πίν. 150β).

10. Εἰδωλία ἀρχαῖα τοῦ ἀργείου τύπου τῆς καθομένης θεᾶς κ.ἄ. πρόχειρα πηλίνα πλάσματα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

11. Μολύβδινον εἰδωλίον κούρου (πίν. 149δ) ἀνήκον εἰς τὸν προσφάτως γνω-σθέντα ἐξ Ἄργους τύπον⁵. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἰδίως τῆς κεφαλῆς δεκνύουν ὅτι τὸ νέον παράδειγμα εἶναι περισσότερον ἢ τὰ ἀργεῖα προχωρημένον ἐντὸς τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων.

12. Τεμάχια χαλκῶν φύλλων μὲ ἀναγλύφους μορφὰς ἐκ διακοσμήσεως ὅπλων.

1. VERMEULE, ἔ.ἀ., πίν. XIV. Πρβ. Σ. MAPINATON, Θήρα VII, ἔγρ. πίν. 7.

2. I. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΕ 1972, σ. 245 κέ.

3. Πρβ. τὰς ἐκθέσεις τοῦ Παπαδημητρίου εἰς τὰ ΠΑΕ 1948 - 1951 καὶ ΠΑΕ 1974, σ. 100. Ἐπίσης τὸ πρόσφατον εὑρημα τοῦ συγγενοῦς ὡς φαίνεται ὡς πρὸς τὸν τύπον τῆς λατρείας (πρβ. B. RUTKOWSKI, Cult Places in the Aegean World, 1972, σ. 260, 2 καὶ 334, ὅπου τὸ ἱερὸν τοῦ Μαλεάτου χαρακτηρίζεται ὡς ἱερὸν κορυφῆς) MM ἱεροῦ κορυφῆς τοῦ Γιούχτα ἐν Κρήτῃ, ΠΑΕ 1974, σ. 232 καὶ πίν. 172α καὶ 173α. Ἐπομένως ἡ εὔρεσις τοῦ ἱεροῦ τούτου συμβόλου δὲν εἶναι τόσον σπανία καὶ εἰς τὰ ἱερὰ κορυφῆς, πρβ. αὐτόθι σ. 233 καὶ σημ. 1.

4. W. D. TAYLOUR, AAA 3, 1970, σ. 75, εἰκ. 2.

5. BCH 97, 1973, σ. 476, εἰκ. 8: «dédalisant». Ὅπως δὲποτε πάντως καὶ τὰ νέα αὐτὰ παραδείγματα δὲν ἀπέχουν πολλὸ ἀπὸ τὰ παλαιότερα γνωστὰ εὑρήματα τῆς Σπάρτης, βλ. π.χ. R. M. DAWKINS, Artemis Orthia, 1929, πίν. 185, 20.

13. Εἷς μολύβδινος μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν καὶ εἷς χαλκοῦς τριχὺς ἄρματος (πίν. 152δ). Οἱ τροχοὶ εἶναι συνήθῃ ἀναθήματα εἰς τὰ ἱερά, καὶ δὴ εἰς τὰ ἱερά τοῦ Ἀπόλλωνος, συνδεόμενοι πιθανώτατα πρὸς τὰς περὶ τύχης πίστεις¹.

14. Περὶ ἡλικίαν τῶν περὶ τὸ 600 π.Χ. χρόνων².

15. Δύο μικρὰ τεμάχια ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος³ καὶ τὸ κάτω τμήμα ἀναθηματικῶ ἀναγλύφου μὲ παράστασιν Πανός, τοῦ ὁποίου σφύζονται μόνον οἱ πόδες ἐπὶ βραχίονας τοπίου.

16. Χαλκοῦν ἀνάγλυφον μὲ ὥραϊαν παράστασιν Ἡρακλέους καὶ Ἀθηνᾶς καθημένων ἀντιθετικῶς εἰς ἱερὰν συνομιλίαν ἐπὶ βράχῳ (πίν. 153β) ἐκ πτυκτοῦ κατόπτρου τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος⁴.

17. Χαλκοῦν εἰδώλιον τρέχοντος κυνός (πίν. 152α) ἐκ τῆς διακοσμῆσεως τῆς περιφερείας κορινθιακοῦ κατόπτρου τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος⁵.

18. Χαλκοῦν ἀγαλμάτιον Ἀπόλλωνος κρατοῦντος λύραν ἐκ τῆς διακοσμῆσεως σκεύους (πίν. 152γ). Καίτοι ἡ στάσις εἶναι συνήθης εἰς τὸν αὐστηρὸν ρυθμὸν τοῦ 5ου αἰ.⁶ ἄλλα στοιχεῖα καὶ κυρίως ἡ μέμησις τῆς κομμώσεως τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνος⁷ τοποθετοῦν τὸ εἰδώλιον εἰς τοὺς πρώτους ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

19. Δύο χαλκοὶ δακτύλιοι τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ παράστασιν ἐλάφου (πίν. 152β) καὶ κόρης ἀστραγαλιζούσης⁸. Ἐπίσης ἄλλα κοσμήματα, σφηκωτῆρες, ψέλλια, φύλλα στεφάνων κ.ἄ.

20. Νομίσματα τῆς Ἐπιδάουρου, τοῦ Φλιοῦντος (πίν. 152ς') καὶ τῆς Ἐρμιόνης (πίν. 152ζ) τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

1. M. GUARDUCCI, *Epigraphia Greca*, 1967, σ. 330. Délos, XVIII, σ. 341 κέ. FdD V, σ. 118 κέ. εἰκ. 487 κέ. Brit. Museum, *Greek and Roman Life*, 1929, σ. 47. JHS 41, 1932, σ. 246, εἰκ. 10. AJA 60, 1936, σ. 310, εἰκ. 5.

2. Διὰ τὸν τύπον βλ. P. JACOBSTAHN, *Greek Pins*, 1956, ἀρ. 105.

3. Βλ. ΛΑΜΠΙΝΟΥΔΑΚΗΝ, Πρακτ. Α' Διεθν. Συν. Πελοπ. Σπουδῶν, Β', σ. 5, πίν. Ζ'. Τὸ τεμάχιον τῆς χειρὸς ἡ ὁποία συλλαμβάνει τὸν βραχίονα μῖξ ἄλλης μορφῆς (πίν. 153α) ἀρμόζει μετὰ βεβαιότητος πρὸς ἕτερον μικρὸν τεμάχιον βραχίονος ἐξ Ἐπιδάουρου εἰς τὸ ΕΜ, τὸ ὁποῖον δοκιμαστικῶς συνδιδάσκειται πρὸς τὴν «Κασσάνδραν».

4. W. ZÜCHNER, *Griech. Klappspiegel*, 1942, KS 38, πρβ. 9 καὶ 26.

5. Πρβ. Griech. Kleinkunst, Austell. Rostock, 1973 - 4, ἀρ. Β 19. Corinth XII, ἀρ. 500. Festschrift Blösch (AntK 4 Beih.) 1973, σ. 106 κέ.

6. E. LANGLOTZ, *Frühgr. Bildhauerschulen*, πίν. 99. 68. 88. W. LAMB, GRB, πίν. 53b.

7. M. BIEBER, ἑ.ἀ. εἰκ. 17 κέ. K. A. PFEIFF, *Apollon*, 1943, σ. 129, πίν. 52.

8. Βλ. J. BOARDMAN, *Greek Gems and Finger Rings*, 1970. Διὰ τὸν πρῶτον δακτύλιον τοὺς τύπους VI - VII εἰς τὸν πίνακα τῆς σ. 214. Συγγενῇ παράστασιν βλ. σ. 220 καὶ εἰκ. 694 (τέλος τοῦ 5ου αἰ.). Διὰ τὸν δεύτερον τοὺς τύπους V - VII καὶ συγγενῇ παράστασιν σ. 223 καὶ εἰκ. 726 (4ος αἰ.).

21. Ἐλάσματα χαλκοῦ ἐνεπίγραφα καὶ ἄλλα τὰ ὅποια ὡς φαίνεται (ἐπτ-
γμένη) προσωρίζοντο διὰ τὰ δεχθῶν ἐπιγραφάς. Δυστυχῶς αἱ σφριζόμεναι λέξεις
πρὸς τὸ παρὸν δὲν προδίδουν τὸν χαρακτήρα τῶν ἐπιγραφῶν.

22. Τεμάχια μικρὰ χαλκῶν ἀγαλμάτων (πλόκαμος ἐξ ἀγάλματος 'Απόλλω-
νος πιθανῶς, βλεφαρίδες κ.ἄ.).

23. Μικρὰ ἐργαλεῖα διαφόρου προορισμοῦ. Εἰς μέγα βάθος ἀλλὰ δυστυχῶς
ἐντὸς χωμάτων ὅχι καθαρῶς προϊστορικῶν¹ εὗρέθη χαλκοῦν μαχαίριον μή-
κους 11 ἐκ. μὲ κοκκιδωτὴν λαβὴν (πίν. 149ε) καὶ μικρὰν ἀλλὰ πλατεῖαν καὶ κε-
καμμένην λεπίδα, προοριζόμενον ἀσφαλῶς δι' ἰατρικὴν χρῆσιν². Εὗρέθησαν
ἐπίσης λεπίδες ἀνήκουσαι πιθανότατα εἰς μαχαίρια φλεβοτόμα³, ὡς καὶ γρα-
φίς τοῦ τύπου ἐκείνου, ὁ ὅποιος συνηθέστατα ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὡς μήλη
ἢ ὑπάλειπτρον διὰ τὰς ἀπουστέρας ἰατρικὰς ἀνάγκας⁴.

24. Αἰχμαὶ δοράτων, ἀναθηματικὸς μικρὸς χαλκοῦς σφυρωτῆρ καὶ πολλὰ
τεμάχια χαλκῶν σκευῶν.

25. Ὁ ἄνω κορμὸς (11 ἐκ.) μεγάλου πηλίνου εἰδωλίου 'Αρτέμιδος (πίν. 153γ)
εἰς ζωρὰν στάσιν τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος⁵.

26. Πήλιναι ἐπενδύσεις σκευῶν (σφίγγες καὶ ἀλέκτορες) τοῦ γνωστοῦ
κορινθιακοῦ τύπου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.⁶

27. Ὅστρακα τῶν κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων μεταξὺ τῶν ὁποίων
καὶ ἐν ἀνῆκον κατὰ πάσαν πιθανότητα εἰς τὸν κρατῆρα, τοῦ ὁποίου μέγα μέρος
εὔρεν ὁ Παπαδημητρίου (πίν. 152ε)⁷.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

1. Τὰ νεώτερα πάντως ὅστρακα εἰς τὴν περιοχὴν ἦσαν κορινθιακά.

2. J. S. MILNE, *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, 1970 (=1907),
σ. 27 καὶ πίν. V, 1 - 2. Ἀνάλογος ἀδρότης εἰς τὴν λαβὴν αὐτόθι σ. 39, πίν. VIII, 8. M.
TABANELLI, *Lo Strumento Chirurgico e la sua storia*, 1958, πίν. VIII, 18 καὶ LVII.
Πρβ. Délos XVIII, σ. 220 κέ.

3. MILNE, ἔ.ἄ. σ. 34, πίν. VII.

4. Délos XVIII, σ. 253, πίν. 674 - 5. Corinth XII, 1952, πίν. 83, 1349. 84, 1390.
MILNE, ἔ.ἄ. σ. 72 καὶ 51.

5. Πρβ. Corinth XII, πίν. 18 καὶ σ. 41.

6. Corinth XII, σ. 39, πίν. 204. Corinth XV, II, 1952, σ. 154, πίν. 33, XXII.

7. ΠΑΕ 1950, σ. 201, εἰκ. 11. Πρβ. ΠΑΕ 1974, σ. 100, πίν. 825.

Μη πραγματοποιηθείσης, ἔνεκα διαφόρων λόγων, τῆς διὰ τὸ 1975 προγραμματισθείσης ἀνασκαφῆς τῆς παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῆς Μεσσήνης συγκροτήματος Βουλευτηρίου - Ἀσκληπείου, ἡ ἐφετινὴ ἐργασία περιορίσθη εἰς τὸν πλήρη ἐκ τῶν ἀφθόνων χώρων καθαρισμόν καὶ τὴν τακτοποίησιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ μνημονευθέντος συγκροτήματος, χάριν τῆς ἀπὸ ἀεροστάτου φωτογραφήσεως αὐτοῦ, ἥτις καὶ ἐπετεύχθη, πράγματι, κατὰ μῆνα Ἰούνιον κατόπιν συνεννόησεως τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀνασκαφῆς καθηγ. Ἀ. Ὀρλάνδου μετὰ τῆς Ἀμερικανικῆς Whittlesey Foundation, ἐκ-προσωπηθείσης διὰ τοῦ καθηγητοῦ Wilson Myers. Ἡ φωτογράφησις ἐγένετο κατόπιν πολυήμερου ἀναμονῆς ἐπιτεύξεως τῆς ἀπαιτουμένης ἀπολύτου νηνεμίας, τῇ βοήθειᾳ καὶ τοῦ ἀρχιτεχνίτου Ἀναστηλώσεως τῆς ἡμετέρας Ἐταιρείας Χαρ. Σφακιανάκη. Αἱ ἐπέχουσαι ἀληθῆ θέσιν μαθηματικῶς ἀκριβοῦς κατόψεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως τοῦ συγκροτήματος μέχρι καὶ τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν κατασκευῆς τῶν κτισμάτων, διήρκεσεν ἐπὶ ὀλόκληρον ἑβδομάδα μὲ λαμπρὰ ὄντως ἀποτελέσματα, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ἐνταῦθα παρεχόμεναι ἐξῆς ὀλίγαι ἐκ τῶν φωτογραφιῶν: Γενικῆς κατόψεως τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς (πίν. 154), λεπτομεροῦς κατόψεως τῆς αἰθούσης συνεδριάσεων (πίν. 155), τοῦ ἀνατολικοῦ προπύλου (πίν. 156) καὶ τοῦ μικροῦ θεάτρου (εἰκ. 157), τοῦ νοτίου προπύλου, τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος (εἰκ. 158), τῆς ὅλης δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς, τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας (πίν. 159) καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ βωμοῦ (πίν. 160).

Ἐκτὸς τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς ἐγένετο καὶ ἡ φωτογράφησις: 1) τοῦ κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τῆς πόλεως χώρου, ἔνθα τοποθετεῖται τὸ μέγα θέατρον τῆς πόλεως, ἡ ἐκεῖ ὕπαρξις τοῦ ὁποίου συμπεραίνεται ὅχι μόνον ἐκ τῆς κοίτης διαπλάσεως τοῦ πρανοῦς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς αὐτόθι ὑπάρξεως ἀπερριμμένων τινῶν λιθίνων ἐδωλίων τοῦ γνωστοῦ θεατρικοῦ τύπου καὶ 2) τῆς Ἀρχαδικῆς πύλης μετὰ τμήματος τῶν συνεχομένων πρὸς αὐτὴν ἐκατέρωθεν τμημάτων τοῦ περιβόλου τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἡ δευτέρα αὕτη φωτογραφία ἀποτελεῖ ἀψευδῆ μάρτυρα τῆς γενομένης δυστυχῶς ἐσχάτως καταστροφῆς τμήματος τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς πόλεως, ἀμέσως συνεχομένου πρὸς Ν τῆς Ἀρχαδικῆς πύλης. Ἡ ὀλιβερὰ καταστροφὴ ἐγένετο ἐν πλήρει ἡμῶν ἀγνοίᾳ ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας Δημοσίων Ἔργων καὶ τῇ ἀνοχῇ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑ-

πηρεσίας, ἵνα παύσῃ νὰ διέρχεται διὰ μέσου τῆς Ἀρκαδικῆς πύλης ἢ ἀπὸ Μαυροματίου εἰς Ζερμπίσια ἀμαξιτὴ ὁδός, ἥτις, παρὰ ταῦτα, ἐξακολουθεῖ ἀκόμῃ νὰ διέρχεται διὰ μέσου τῆς πύλης! Εἰς τὴν φωτογραφίαν (πίν. 161) φαίνονται τὰ ἔχνη ἀμφοτέρων τῶν ὁδῶν.

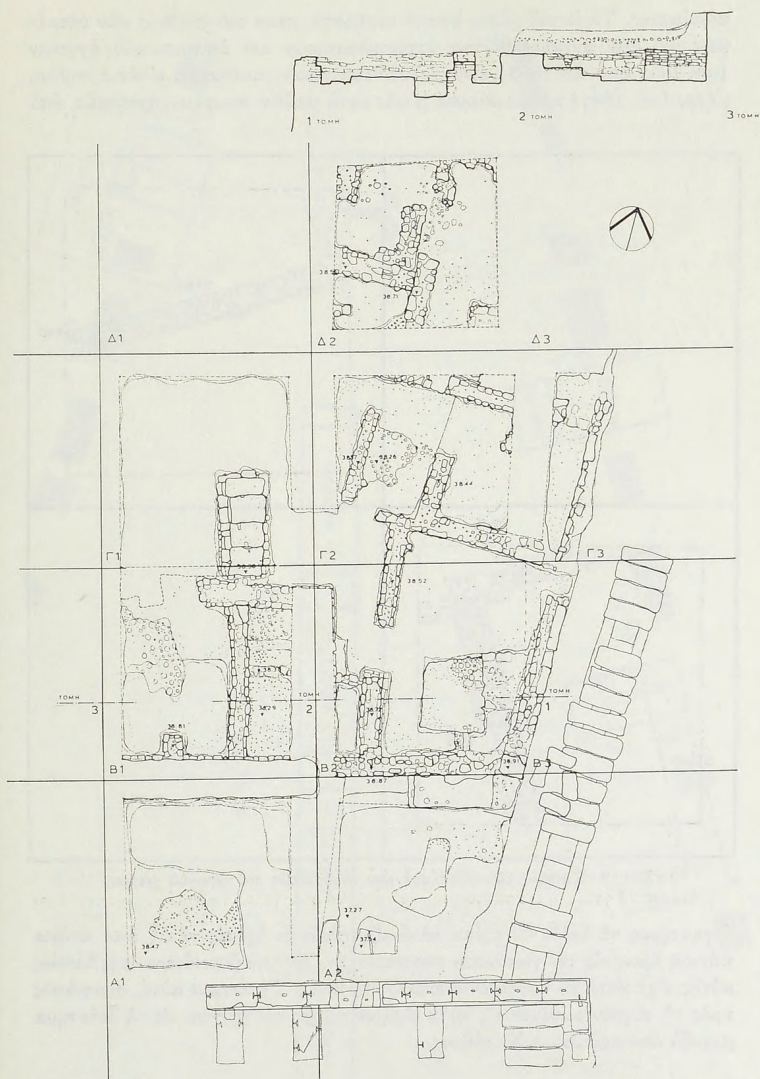
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον ποὺ διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου μέχρι τέλους Ὀκτωβρίου ἐπανελήφθησαν αἱ ἀπὸ τοῦ 1973 διακοπεῖσαι ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι. Οἱ ἀνασκαφέντες χώροι κεῖνται εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ θεάτρου καὶ τῆς Ν. Στοῆς. Εἰς τὴν ἀνασκαφὴν μετέσχεν, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ἡ κ. Βερνίκα Leon - Μητσοπούλου καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι Π. Κουραχάνης, Ρ. Προσκυνητοπούλου, D. Scherrer, E. Pochmarski. Τὰ σχέδια ἐξέπōνήσαν οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀ. Πετρονώτης καὶ Θ. Γιαννακόπουλος. Μὲ τὴν συντήρησιν καὶ συγκόλλησιν τῶν εὐρημάτων ἡσχολήθη ὁ ἀρχιτεχνίτης Κ. Παυλάτος.

Ι. Περιοχὴ θεάτρου

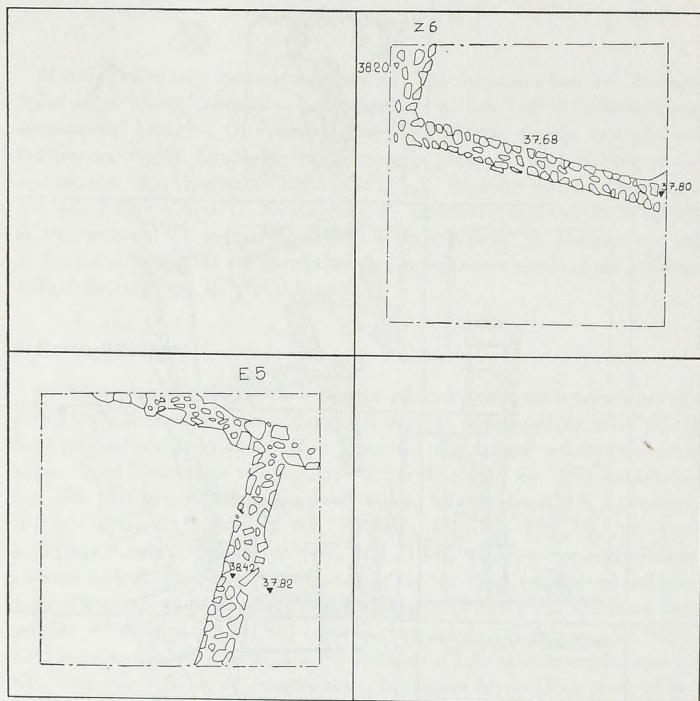
Ι. Χῶρος δυτικῶς τοῦ ἀγῶγος: Εἰς τὸν χῶρον δυτικῶς τοῦ ἀγῶγος κατὰ τὴν ἑναρξίν τῶν ἐργασιῶν ἀποκαλύψεως τοῦ θεάτρου (1960) εἶχον γίνει μικραὶ δοκιμαστικαὶ τομαί, αἱ ὁποῖαι εἶχον φέρει εἰς φῶς τοίχους καὶ πλινθόκτιστον τάφον. Πρὸς διερεύνησιν τοῦ βορείως τῆς σκηνῆς χώρου καὶ πρὸς ἀποκάλυψιν τῶν ἐδῶ κτισμάτων ἡνοίχθησαν ὀκτὼ τομαί, διαστάσεων 4×4 μ. ἐκάστη. Διὰ τῶν τομῶν αὐτῶν (εἰκ. 1, Α1, Α2, Β1, Β2, Γ1, Γ2, Γ3, Δ2) ἀπεκαλύφθησαν τοῖχοι κτισμάτων (πίν. 162 - 163), ἐχόντων προσανατολισμὸν κάθετον πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τῆς σκηνῆς καὶ τὸν ἄξονα τοῦ ἀγῶγος τοῦ θεάτρου. Τὰ κτίσματα αὐτὰ κεῖνται εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον τῆς ἀνωτέρας ἐπιφανείας τοῦ ἀγῶγος ὡς καὶ τοῦ ἐπιπέδου τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου. Οἱ τοῖχοι τῶν, θεμελιωμένοι εἰς τινὰ σημεῖα ἐπὶ στρώματος ἐκ μικρῶν ποταμιῶν κροκαλῶν, εἶναι λίαν ἀμελῶς κατεσκευασμένοι, ἐκ μικρῶν ἀργῶν λίθων κατὰ τὰ θεμέλια καὶ ἐκ τεμαχίων κεραμίδων κατὰ τὰ ἀνώτατα σφῆζόμενα τμήματα αὐτῶν, μὲ ἀλλεπαλλήλους μετασκευὰς καὶ ἐπιδιορθώσεις (πίν. 162α). Ἐπιμελεστέρας κατασκευῆς ἐκ μεγαλυτέρων λίθων καὶ μὲ κατεργασίαν τινά, εἶναι ἡ ἑξωτερικὴ, πρὸς τὴν ἀνωθεν τοῦ ἀγῶγος διαγραφομένην ὁδόν, ὅψις τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ἐντὸς τοῦ τετραγώνου Β2 ἀποκαλυφθέντος κτίσματος. Τοῦτου ἦλθον εἰς φῶς τρία δωμάτια καὶ τινες τοῖχοι (εἰκ. 1, πίν. 163β). Κατὰ τὴν προσεχῆ περίοδον θὰ συμπληρωθῇ ἡ ἀποκάλυψις τῶν εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν εὕρισκομένων κτισμάτων. Κατὰ τὸ κέντρον τοῦ Β2 ἀνευρέθη μᾶζα καταπεσόντος πολυχρώμου

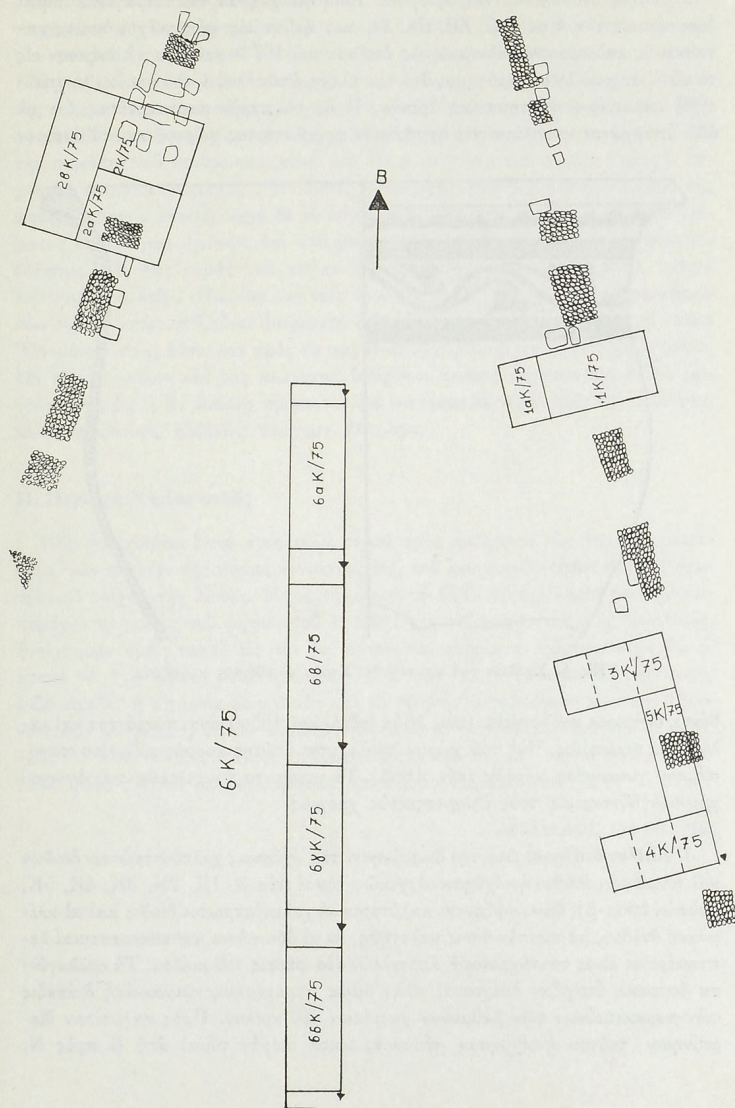
Εἰκ. 1. Χῶρος δυτικῶς τοῦ ἀγωγοῦ. Κάτοψις τῶν τετραγώνων A1, A2, B1, B2, B3, Γ1, Γ2, Γ3, Δ2.

κονιάματος. Τὰ ἐκ τοῦ χώρου κινητὰ εὐρήματα, πλὴν τοῦ πλήθους τῶν ὀστράκων καὶ τῶν συγκολληθέντων ὑστεροκλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν ἀγγείων (πίν. 164α ἀρισ. καὶ 164β), εἶναι χαλκᾶ «εἰσιτήρια», νομίσματα, εἰδώλια, πηλίνη μῆτρα (πίν. 164γ) καὶ κατάλοιπα πυρᾶς μετὰ μαζῶν σικωρίας, προφανῶς ἀπὸ

Εἰκ. 2. Κάτοψις τῶν ἀνασκαφέντων ἀνατολικῶς τοῦ ἀγωγοῦ χώρων.

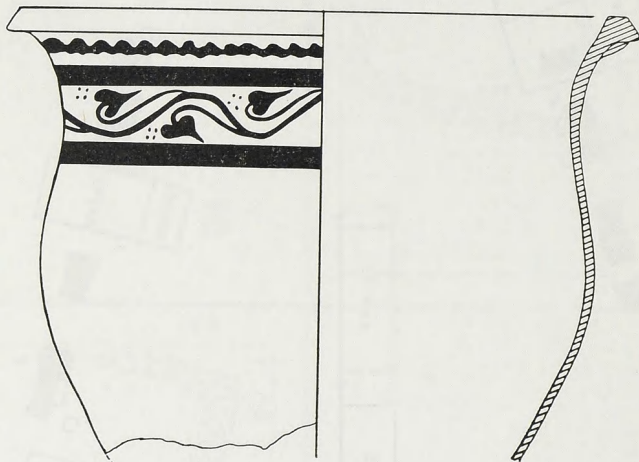
ἐργαστήρια, τὰ ὅποια θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἂν ὄχι εἰς τὰ ὡς ἄνω κτήρια πάντως ὅμως εἰς τὴν γειτονικὴν τῶν περιοχὴν. Ὀλίγον βορειότερον τῆς θέσεως αὐτῆς εἶχε κατὰ τὸ παρελθὸν ἀποκαλυφθῆ ἱπνός. Τὰ κτήρια αὐτά, συμφώνως πρὸς τὰ συγκεντρωθέντα εἰς αὐτὰ εὐρήματα, χρονολογοῦνται εἰς τὸ διάστημα μεταξὺ 4ου καὶ 2ου π.Χ. αἰῶνος.

Εικ. 3. Σχέδιον τῶν γενομένων κατὰ τὸ κοῖλον τομῶν.

2. Χῶρος ἀνατολικῶς τοῦ ἀγωγοῦ: Ἐδῶ ἡνοίχθησαν δύο τετράγωνοι τομαὶ διαστάσεων 4×4 μ. (Ε5, Ζ6, εἰκ. 2), καὶ ἤλθον εἰς φῶς τοῖχοι ὁμοίως κατασκευῆς καὶ προσανατολισμοῦ, ὡς ἐκεῖνοι τοῦ 1973· φαίνεται νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ αὐτὸ κτηριακὸν συγκρότημα, διὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψιν τοῦ ὁποῖου θὰ ἀπαιτηθῇ περαιτέρω συστηματικὴ ἔρευνα. Πρὸς τὸ παρὸν παρατηρεῖται, ὅτι τὰ ἐδῶ ὑπάρχοντα κτίσματα περιλαμβάνουν μεγαλυτέρους χώρους καὶ τὰ ἀνευρε-

Εἰς 4. Σχέδιον τοῦ εἰς τὴν Ν. Στοᾶν εὑρεθέντος κρατήρος.

θέντα ὕστρακα καὶ ἀγγεῖα (πίν. 164α δεξιὰ, καὶ 165α) εἶναι πυκνότερα καὶ καλυτέρας ποιότητος. Ἐκ τοῦ χώρου προέρχεται ἐπίσης κορμὸς εἰδωλίου παχυσάρκου γυναικείας μορφῆς (πίν. 165β). Τὰ κτίσματα ἀνατολικῶς τοῦ ἀγωγοῦ χρονολογοῦνται εἰς τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

3. Κοῖλον θεάτρου: Διὰ τὴν διερεύνησιν τῆς σχέσεως χαλικοστρώτων διόδων καὶ κλιμάκων ἀνόδου ἡνοίχθησαν ἀρχικῶς τομαὶ (εἰκ. 3, 1Κ, 2Κ, 3Κ, 4Κ, 5Κ, καὶ πίν. 166α-β), ὅπου σφύζονται καλύτερον αἱ χαλικοστρωτοὶ δίοδοι καὶ αἱ κλίμακες ἀνόδου, μὲ σκοπὸν ὅπως μελετηθῇ, ἂν αἱ δύο αὗται κατασκευαστικαὶ λεπτομέρειαι εἶναι ταυτόχρονοι ἢ ἀποτελοῦν δύο φάσεις τοῦ κοίλου. Τὰ συλλεγόμενα ὕστρακα ὑπῆρξαν ἐλάχιστα, πλην ὅμως παρετηρήθη κλιμακωτὴ διάταξις τῶν παρακειμένων τῶν βαθμίδων χωμάτων τοῦ κοίλου. Πρὸς καλυτέραν διερεύνησιν τούτου ἡνοίχθησαν τέσσαρες κατὰ σειρὰν τομαὶ ἀπὸ Β πρὸς Ν,

διαστάσεων 4×1.50 μ. (είκ. 3, 6αΚ, 6βΚ, 6γΚ, 6δΚ). Εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα αὐτῶν παρατηρήθη κλιμακωτὴ διάταξις τῶν ὑποκειμένων στρωμάτων τοῦ κοίλου ἤτοι: ὑπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ χώματα ὑπάρχει στρώσις λατύπης ("Ἔργον 1973, σ. 84), ὑπ' αὐτὴν δέ, σαφῶς διακρινομένη καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς τομῆς, στρώσις ἐρυθρωποῦ χώματος με βαθυμειδωτὴν διάταξιν, ἀκολουθοῦσα τὴν κλίσιν τοῦ κοίλου με βάτηρα 0.90 μ. καὶ μέτωπον 0.20 μ. περίπου. Ὑπὸ τὴν στρώσιν τοῦ ἐρυθρωποῦ κατὰ μὲν τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ κοίλου ὑπάρχει τεχνητὸν στρώμα χώματος καὶ λίθων, μεταφερθέντων πρὸς δημιουργίαν τῆς ἀπαιτουμένης κλίσεως, κατὰ δὲ τὸ κάτω ἥμισυ ἢ στρώσις τοῦ ἐρυθρωποῦ χώματος ἐπικαθῆται ἀμέσως ἐπὶ τοῦ σκληροῦ, μετὰ πολλῶν χαλίκων, φυσικοῦ ἐδάφους. Εἰς τὰς τομὰς τοῦ κοίλου ἀνευρέθησαν χαλκᾶ «εἰσιτήρια», τμήμα πηλίνου γυναικείου εἰδωλίου καὶ τινα νομίσματα. Τὰ ἐκ διαφόρων στρωμάτων τῶν τομῶν ὁστρακα ἢ εἶναι ἀσήμαντα ἢ δὲν ἀπέχουν χρονολογικῶς μεταξὺ των. Ἐπομένως εἶναι δύσκολον πρὸς τὸ παρὸν νὰ λεχθῇ με μόνα τὰ στοιχεῖα ταῦτα, ἐὰν εἰς τὸ κοῖλον καὶ τὰς κλίμακας ὑπάρχουν φάσεις ἀπέχουσαι μεταξὺ των χρονολογικῶς ἢ ἂν ἀπλῶς πρόκειται διὰ κατασκευαστικὰς φάσεις αἱ ὁποῖαι, κατὰ συνέπειαν, οὐδὲν ἀπέχουν ἀλλήλων.

II. Περιοχὴ Νοτίας στοῖς

Ἐδῶ ἠγνοίχθησαν ἑπτὰ συνολικῶς τομαὶ πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν τομῶν ἀφαιρέσεως τῶν πεσσῶν τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, τοῦ κεντρικοῦ τοίχου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Στωᾶς. Μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1973 ἀποκόλλησιν τοῦ ὑπολειπομένου τμήματος τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἠγνοίχθησαν τρεῖς τομαὶ εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ καλυπτόμενον χώρον, ὅστις θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ μείνει ἀδιατάρακτος. Περὶ τῶν τομῶν τούτων σημειώνονται ἐνδεικτικῶς ἡ ἀπουσία ρωμαϊκῶν καὶ τὸ πλῆθος ὑστεροκλασσικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ὁστράκων, ἐξ ὧν συνεκολλήθη κρατὴρ τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (είκ. 4, πίν. 167α-β). Προσέτι ἀνευρέθησαν πολλὰ νομίσματα καὶ εἰδώλια (πίν. 164δ-ζ') καὶ συνεκολλήθησαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα (πίν. 165γ).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

Δύο ειδῶν ἔρευναι διεξήχθησαν εἰς τὴν Μάνην κατὰ τὸ 1975*:

Α) Σ κ α φ ι κ α ί, ἔχουσαι ὡς στόχον τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἐξακρίβωσιν τῆς μορφῆς τοῦ κτίσματος, τοῦ ὁποίου διεκρίνετο μέρος ἡμικυκλικοῦ τοίχου ὀπίσω τοῦ ἱεροῦ τῆς εἰς Παλιόχωραν ἐντὸς τοῦ νεκροταφείου¹ ἡρειπωμένης ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Πέτρου².

Ἡ ἐργασία ἤρχισε μὲ τὴν ἀπαλλαγὴν ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἡμικυκλικοῦ τοίχου (πάχους 0.67 μ. καὶ μεγαλυτέρου σφζομένου ὕψους 0.90 μ.), προφανῶς ἀψῖδος, ἐχούσης χορδὴν, ἥ ὁποία πρέπει νὰ ὑπολογισθῇ ὡς ὑπερβαίνουσα τὰ 5 μ. Ἡ ἀψὶς ἦλθεν εἰς φῶς μέχρι τοῦ σημείου, ἐνθα αὕτη κρύπτεται ὑπὸ τὴν κόγχην τοῦ μεταγενεστέρου μεγαλιθικοῦ παρεκκλησίου, τοῦ προσκεκολλημένου εἰς τὴν Ν πλευρὰν τοῦ Ἀγίου Πέτρου. Ἡ ἀψὶς ἔχει κτισθῇ δι' ἀργῶν λίθων περιβαλλομένων ἀπὸ ἄφθονον κονίαμα, διὰ τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιήθη ἄμμος πολὺ χονδρόκοκκος, ἀνάμικτος μὲ μικροσκοπικοὺς χάλικας. Τὸ κονίαμα δὲν ἔχει πιεσθῇ τόσον διὰ τοῦ μυστρίου ἢ ἀποξεσθῇ, ὥστε νὰ προεξέχουν οἱ λίθοι. Ἀντιθέτως οὗτοι εἰσέχουν ὀλίγον. Ὁμοία εἶναι ἡ τοιχοδομία τοῦ σφζομένου παρὰ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ἀψῖδος ἀνατολ. τοίχου τῆς ἀρχικῆς οἰκοδομῆς. Διαφόρου ὕψους εἶναι τὸ κονίαμα καὶ ἀμελεστέρα ἡ τοιχοδομία τειχισθέντος ἀνοίγματος τῆς ἀψῖδος (κόγχης ἢ παραθύρου), πλάτους 0.60 μ., ἀνοιγόμενον εἰς ἀπόστασιν 0.60 μ. ἀπὸ τοῦ ΒΔ τῆς ἄκρου (πίν. 168α). Φαίνεται ὅτι τὸ ἀνοίγμα εἰτερίσθη ὅταν ἐκτίζετο ὁ Ἀγιος Πέτρος. Ἡ βάσις τοῦ τοίχου

* Εἰς αὐτάς συνειργάσθησαν οἱ βοηθοὶ τῆς ἔδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Ἑλένη Δωρῆ καὶ κ. Νίκος Γκιολές. Τὰς ἐργασίας παρηκολούθησαν πρὸς ἐξάσκησιν ὁκτὼ τελειόφοιτοι τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

1. Νοτιοανατολικῶς τοῦ νεκροταφείου ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ βουνοῦ σφάζεται ἐρείπιον καὶ τέσσαρες οἰκίσκοι ἀποτελοῦντες τὸν συνοικισμόν "Ακία. Κατὰ τὴν ἐγχώριον παράδοσιν ὑπῆρχεν ἐκεῖ που (μοναστήριον), εἰς τὸ ὁποῖον κατήρχετο τις (μὲ 40 σκαλιά). Ἐντὸς αὐτοῦ ἔχει ἀποκρυβῇ θησαυρὸς καὶ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ θέσις τοῦ «μοναστηρίου» λέγεται Διαγαλιάνικα. Ἡ τοποθεσία ὑπὲρ τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω ἐρείπιον λέγεται Δουκιάνικα. Οἱ περίοικοι, προφανῶς παρεντυμολογοῦντες τὸ τοπωνύμιον, διηγοῦνται ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχεν ἄλλοτε δουκάτων.

2. Βλ. ΠΑΕ 1974, σ. 120 - 121 καὶ εἰκ. 3.

τῆς ἀψίδος προεξέχει κατὰ 0.25 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς προεξοχῆς κλίνει πρὸς τὰ ἔξω. Ἀξιοπρόσεκτον ὅτι ὁ τοίχος τῆς ἀψίδος εἰς ἱκανὴν ἑκτασιν φαίνεται ἄνω ὀριζοντίως ἀποκεκομμένος (πίν. 168α). Ἀγνωστον ἂν ἐκόπη οὕτω τυχαίως ἢ ἀπὸ σκοποῦ ἢ ἂν ἔμεινεν ἀρχῇθεν ἡμιτελής. Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι οἱ εἰς δευτέραν προφανῶς χρῆσιν ἀμφικιονίσκοι τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ Ἀγίου Πέτρου — περὶ αὐτῶν θὰ γίνη λόγος ἐν συνεχείᾳ — ἀνῆκον εἰς τὴν ἀρχικὴν ἀψίδα, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς πιθανώτερον ὅτι ἡ οἰκοδομὴ τῆς εἶχε τοῦλάχιστον πολλὴ προχωρήσει. Τὴν ἄποψιν ἐνισχύει ἡ παρατήρησις ὅτι ὁ τοίχος τῆς, ἀφοῦ καμφθῇ πρὸς Νότον κόπτεται κατακορύφως, δημιουργῶν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι διαμορφώνει σταθμὸν παραθύρου (πίν. 168β).

Ἐντὸς τῆς ἀψίδος εἰς βάθος 1.45 μ. διεπιστώθη ὅτι ὑπάρχει ἀνώμαλος κτιστὴ ἐπιφάνεια, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ΒΔ ἄκρου τῆς κόγχης καὶ κατερχομένη πρὸς τὸ μέσον αὐτῆς. Ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος, νοτιώτερον, ἐφάνη ἀσβεστοκονίαμα καθ' ὀριζοντίαν γραμμὴν, εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ἐπίπεδον πρὸς τὸ τῆς κτιστῆς ἐπιφανείας τῆς ἐλθούσης εἰς φῶς παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπῆλλαξε τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιχώσεως τὴν ἀψίδα τοῦ Ἀγίου Πέτρου. Ὡς σταθμοὶ καὶ χώρισμα τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἔχουν χρησιμοποιηθῇ τρεῖς ἀμφικιονίσκοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μέσος, ἔχων ὕψος 0.86 μ. εἶναι ἀκέραιος (πίν. 168β). Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ Ἀγίου Πέτρου χώρων ἦτο δυσχερὴς, ἂν μὴ ἀδύνατος, διὰ τὸ πλῆθος τῶν εἰς αὐτοὺς μεταγενεστέρων τάφων, διὰ τὸ ἀπὸ Νότου συνημμένον μεγαλιθικὸν παρεκκλήσιον καὶ διὰ τὴν ἐπικίνδυνον πρὸς τὰ ἔξω (κατὰ 0.16 μ.) ἀπόκλινιν τοῦ διασφύζοντος τοιχογραφίας βορείου τοίχου τῆς ἐκκλησίας. Ἀφοῦ ὁ τοίχος ὑπεστηρίχθη δι' ἀντηρίδας ἐκ ξηρολιθιάς, ὥστε ἡ ἐνδεχομένη εἰς τὸ μέλλον καθαιρέσις αὐτῆς νὰ εἶναι εὐκόλος καὶ ἀβλαβής, ἤρχισεν ἡ διάνοιξις τάφρου πρὸς Β τῆς ἀψίδος, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ ΒΔ τῆς ἄκρου. Ἦλθεν εἰς φῶς τὸ Β τμήμα τοῦ ἀν. τοίχου (πάχους 0.65 μ.) τῆς ἀρχικῆς οἰκοδομῆς, σφζομένου κατὰ τὰ θεμέλια εἰς μῆκος 3.10 μ. Προφανῶς ἡ ΒΑ γωνία τοῦ τοίχου εἶχε παρασυρθῇ ὑπὸ τοῦ ἐκεῖθεν διερχομένου μικροῦ χειμάρρου. Διανοιγεῖσαι τάφροι ἔφερον εἰς φῶς τὰ θεμέλια τοῦ Β τοίχου τοῦ παλαιοῦ κτίσματος εἰς ἀπόστασιν 3.70 μ. ἀπὸ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ Ἀγίου Πέτρου. Καὶ ὁ τοίχος αὐτὸς εἶχε πάχος 0.65 μ. Εἰς ἀπόστασιν ὑπερβαίνουσαν τὰ 8 μ. ἀπὸ τῆς ὑποθετικῆς ΒΑ γωνίας εὐρέθη τοῦχος κάθετος πρὸς τὸν βόρειον, ἀποφράττων τὸν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς Β πλευρᾶς τοῦ Ἀγίου Πέτρου χώρον. Ὁ τοίχος οὗτος σήμερον συνεχίζεται ξηρολιθινὸς ὡς Δ τοῦχος τοῦ Ἀγίου Πέτρου καὶ τοῦ νοτίου παρεκκλησίου. Ἀνεξακρίβωτον εἰσέτι ἂν συνεχίζετο μέχρι καὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἀρχικῆς οἰκοδομῆς. Θεμέλια τοῦ Β τοίχου δυτικώτερον τοῦ σημείου συναντήσεώς των πρὸς τὸν ἐγκαρσιον δὲν διακρίνονται. Ἀλλωστε ἡ στάθμη τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους κατέρχεται ἐκεῖθεν πρὸς Δυσμάς. Ἐν συνεχείᾳ ἀπεκαλύφθη ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος ὁ πρὸς Νότον τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ μεγαλιθικοῦ παρεκ-

κλησίου, ὁ ὅποιος εἰς μῆκος ὑπερβαῖνον τὰ 3 μ. κάμπτεται πρὸς Δυσμὰς διαμορφῶν τὸν νότιον ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς παλαιᾶς οἰκοδομῆς, πολλὴ κατεστρώθη πρὸς Δυσμὰς μὲ διακοπὰς εἰς μῆκος περίπου 8 μ. Ἐγγὺς καὶ ἔξω τοῦ τοίχου εἰς ἐλάχιστον βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους εὐρέθησαν ἔξ μεσαιωνικὰ δηνάρια, τὰ ὅποια παραδοθέντα εἰς τὴν Νομισματικὴν Συλλογὴν Ἀθηνῶν ἐταυτίσθησαν μετὰ τὸν καθαρισμόν των ὑπὸ τῆς ἐφόρου τῆς Συλλογῆς κ. Μάντως Οἰκονομίδου¹. Ἐν ἔξ αὐτῶν εἶναι νόμισμα τοῦ Λουδοβίκου IX, 1266 - 1270 καὶ ἄλλο τοῦ Guillaume de Villehardouin. Εἶναι προφανὲς ἐκ τοῦ ἐλάχιστου βάθους (0.25 μ.), εἰς τὸ ὅποιον τὰ δηνάρια εὐρέθησαν, ὅτι ταῦτα ἀρχικῶς ὑπῆρχον ἐντὸς τάφου ἀνοιγέντος εἰς τὸν χώρον τοῦ παλαιοῦ κτίσματος καί, ὅταν ἀργότερον ὁ τάφος ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου, τὰ νομισμάτια μετὰ τῶν ἐντὸς τοῦ τάφου χωμάτων ἐρρίφθησαν πλησίον καὶ ἔξω τοῦ χώρου. Ὁ καθαρισμὸς τῆς περιοχῆς τοῦ νοτίου μεγαλιθικοῦ παρεκκλησίου οὐδὲν ἀξιόλογον ἀπέδωκε πλὴν δύο τεμαχίων μικρᾶς ἐπιτυμβίου στήλης, τῆς ὁποίας ἄλλα τμήματα εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Ἀγίου Πέτρου. Ἰχνη γραπτῶν διακόσμου παρὰ τὴν βάσιν τοῦ νοτίου τοίχου μαρτυροῦν ὅτι καὶ τὸ παρεκκλήσιον ἔφερε τοιχογραφίας. Περισσότερον ἀποδοτικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῆς ἐπιχωσεως, ἀνερχομένης εἰς μεγαλύτερον ὕψος 0.85 μ., τοῦ χώρου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Πέτρου. Τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ ἤτο ἐπεστρωμένον μὲ σχιστολιθικὰς πλάκας. Ὅπισω τῆς κτιστῆς ἀγίας τραπέζης ἀπέκειτο ἀνεστραμμένον μαρμαρίνον μέλος ὕψους 0.31 μ. καὶ μήκους 0.59 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του ἡ φέρουσα κατὰ τὸ μέσον ἐπιμήκη τὸρμον ἔχει μεγαλύτερον πλάτος 0.30 μ. Εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς προσόψεως ἐξέχουσαι ταινίαι πλάτους 0.02 μ. ὀρίζουν ἄνω καὶ κάτω παραλληλόγραμμον λαξευμένον τμήμα. Ἐπὶ τοῦτο ἡ πρόσοψις τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους εἶναι ἡμίεργος ἀποκλίνουσα λοξῶς πρὸς τὰ ἔσω. Ἐκατέρωθεν τῆς προσθίας πλευρᾶς κοιλόκυρτοι προεξοχαὶ ὁμοιάζουν μὲ πόδας θρόνου (πίν. 169α). Αἱ πλάγαι ὀψεις τοῦ λίθου ἔχουν μερικῶς λαξευθῇ, μαρτυροῦσαι ὅτι τὸ ἀλάξυτον τμήμα των ἐκρύπτετο ὑπὸ τοίχου (πίν. 169β). Ἡ ἀκατέργαστος ὀπισθία πλευρὰ φέρει περὶ τὸ μέσον αὐτῆς δύο λαξεύσεις ἀπεχούσας ἀλλήλων 0.11 μ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰς αὐτάς ἐνεσφηνούτο τι. Τὸν τοῖχον τῆς ἀψίδος διατρέχει παρὰ τὴν βάσιν του ἐδῶλιον, χθαμαλότερον περὶ τὸ μέσον του καὶ καταλείπων κενὸν μήκους ἴσου σχεδὸν πρὸς τὸ μῆκος τοῦ περιγραφέντος μαρμαρίνου μέλους. Καὶ ὁ ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος γραπτὸς διακόσμος ὑπὲρ τὸ μέσον τοῦ κτιστοῦ ἐδωλίου εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου διακόπτεται καὶ αὐτὸς καταλείπων ἀδιακόσμητον ἐπιφάνειαν στοιχοῦσαν πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ λιθίνου μέλους. Τοῦτο ὁμοιάζει πολὺ πρὸς ἀρχαῖον

1. Εὐχαριστῶ πολὺν τὴν κ. Οἰκονομίδου διὰ τὴν ταύτισιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν φροντίδα τῆς νῦν καθαρισθοῦν καὶ φωτογραφηθοῦν τὰ ἐκ κράματος ἀργύρου τορνήσια.

ὑποπόδιον καὶ μάλιστα πρὸς τὸ εὐρεθὲν εἰς τὸ ἡρῶν τῆς Καλυδῶνος¹ (πίν. 170α). Ξύλινοι ἐπισκοπικοὶ θρόνοι ἦσαν ἐν χρήσει καὶ κατὰ τὴν παλαιохριστιανικὴν ἐποχὴν². Ὁ εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ μαρμαρίνου μέλους τὸρμος καὶ αἱ ἐγκοπαὶ εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν ἐγέννησαν τὴν σκέψιν μήπως ἐχρησιμοποιήθῃ ὡς ἔδρανον ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ἔχοντος ξύλινον τὸ ἄνω τμήμα (ἐπένδυσιν τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἐδράνου, ἐρεσινώτον καὶ ἴσως ἐρεσι-χειρα), προσηρμοσμένον ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου ὑποποδίου. Τὸ δάπεδον τοῦ Ἀγίου Πέτρου ἀπεκαλύφθη ἐπεστρωμένον διὰ πηλίνων τετραγώνων πλακῶν πλευρᾶς 0.28 - 0.30 μ. Ἡ ἐπίστρωσις εἶχε γίνεῖ παλαιότερον τῆς κατασκευῆς τοῦ περιθέοντος ἐσωτερικῶς τὴν βάσιν τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας θραλίου, ἀφοῦ τοῦτο ἔχει κτισθῇ ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ναοῦ εὐρέθησαν οἱ θολῖται τῆς κρημνισθείσης ἀν. ἐνισχυτικῆς ζώνης, ἡ ὁποία διετῆρει ἐπὶ τοῦ ἐσωραχίου λείψανα γραπτοῦ διακόσμου παριστάνοντος δύο μετωπικούς ἀγίους ἀνήκοντας εἰς τὴν δευτέραν ἐποχὴν εἰκονογραφήσεως τῆς ἐκκλησίας³. Ἐκ τῶν ἄλλων εὐρημάτων περισσότερον ἀξιόλογα ὑπῆρξαν τμήματα ἑλλιπτοῦς μικρᾶς ἐπιτυμβίου στήλης τῶν τελευταίων π.Χ. αἰώνων ἐκ βυσσινόχρου λίθου (μεγαλυτέρων σφζομένων διαστ. 0.435 μ. × 0.26 μ.) φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν . . ΑΛΙΑ⁴ ΧΑΙΡΕ (πίν. 170β). Ὁ σημερινὸς δυτικὸς τοῖχος τοῦ Ἀγίου Πέτρου⁵ ἦτο ἐτοιμόρροπος ὑπὲρ τὴν θύραν καὶ ἐστερεώθη ὑπὸ τεχνίτου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας μετακλιθέντος ἐκ Μυστρά⁶. Σημειωτέον ὅτι δυτικῶς τοῦ ναοῦ ἀπόκειται μέγα ἰωνικὸν κιονόκρανον (0.72 × 0.63 × 0.28 μ.), ἡμίεργον (πίν. 171α). Ἐπὶ πλέον ἡ κάτω πλευρά του ἔχει λαξευθῇ προφανῶς εἰς μεταγενεστέρους χρόνους διὰ νὰ χρησιμεύῃ ὡς σκάφη.

Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι κατὰ τὴν μικρὰν καὶ παραμείναςαν ἡμιτελῇ δι' ἐγγενεῖς δυσχερεῖας⁷ σκαφικὴν ἔρευναν οὐδὲν ἀντικείμενον παλαιохριστιανικῶν χρόνων ἀναμφισβητήτως χριστιανικὸν ἦλθεν εἰς φῶς. Ἡ κάτωφης τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος, εἰς ὅσῃν ἔκτασιν τοῦτο ἀνεσκάφη, εἶναι περιέργος (εἰκ. 1)⁸. Ἐχει πλάτος πολὺ μεγαλύτερον τοῦ μήκους⁹. Ἀνεξακρίβωτον παραμένει ἂν

1. E. DYGGVE - F. POULSEN - K. RHOMAIOS, Das Heroon von Kalydon, 1934, σ. 350 = 62, εἰκ. 56. Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφον κ. Β. Λαμπρινουδάκη διὰ τὴν ὑπόδειξιν.

2. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιохριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκά-νης, τ. Β', 1954, σ. 504.

3. Τὰ τμήματα τοιχογραφιῶν ἐστερέωσε προχείρως ὁ συντηρητὴς κ. Σταῦρος Παπαγεωργίου.

4. Ἰσως πρέπει νὰ συμπληρωθῇ [ΑΓ]ΑΛΙΑ.

5. Βλ. ΠΑΕ 1974, σ. 120 - 121.

6. Τοῦ κ. Ἀθανασίου Ρουμελιώτη.

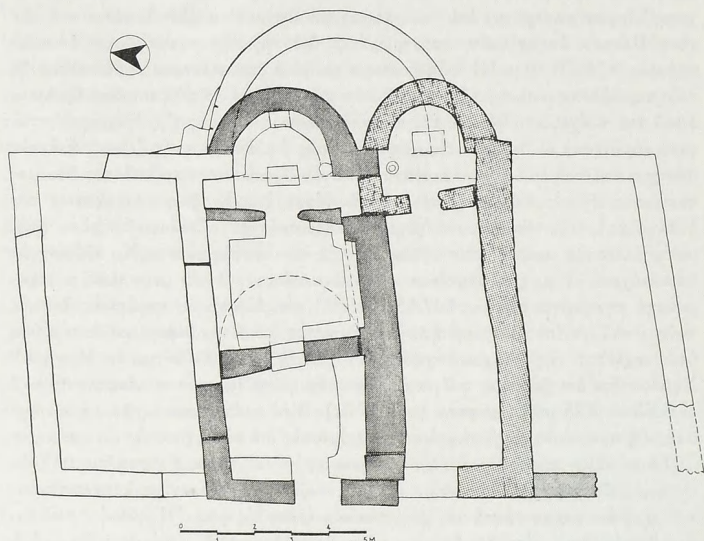
7. Ὡς εἶναι οἱ ἐντὸς τοῦ χώρου δύο ἐτοιμόρροποι ναοὶ καὶ τὸ πλῆθος τῶν τάφων.

8. Τὸ σχέδιον ἐξεπόντησεν ὁ ἀρχιτέκτων κ. Νίκος Χαρκιολάκης.

9. Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Μαμβρῆ ὁ τρίκλιτος ναὸς μὴ ὑπολογιζομένου τοῦ νάρθηκος

ἦτο παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Πάντως πληρεστέρα μορφή τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι πιθανὸν νὰ καθορισθῇ διὰ περαιτέρω πρὸς Δυσμὰς ἀνασκαφῆς. Διὰ τὴν διαστολὴν τοῦ χρόνου οἰκοδομῆς τμημάτων τῶν σφισσόμενων τοίχων καὶ τὸν σχηματισμὸν ὑποθέσεως περὶ τῆς μορφῆς λεπτομερειῶν τοῦ ἀρχικοῦ οἰκοδομήματος βάσιν τινὰ παρέχει ἡ παρατήρησις τῶν τοίχων καὶ τῆς συστά-

Εἰκ. 1. Ἅγιος Πέτρος Παλιόχωρας. Κάτοψις τοῦ παλαιοῦ κτίσματος καὶ τῶν ἐντὸς αὐτοῦ μεταγενεστέρων ναύσκων.

σεως τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος αὐτῶν. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Ἁγίου Πέτρου δὲν ἔχει ἐνιαίαν σύστασιν. Ἐπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν διακρίνονται κατακόρυφοι τομαί. Τοῖχοι μεταξὺ τῶν τομῶν εἶναι ἀμελεστέρας κα-

εἶχε πλάτος μεγαλύτερον τοῦ μήκους, ἀλλ' ὅχι πολὺ. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ.δ. τ. Α', 1952, εἰκ. 15.

Εἰς τὸν ναόν (6ου αἰ.) Dêr idj- Djūwānī τῆς νοτίας Συρίας ἡ ἀψὶς ἀντὶ νὰ εὑρίσκειται εἰς τὸ ἄκρον τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος τῆς ἐκκλησίας εὑρίσκειται εἰς τὸ μέσον τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν. Τὸ κύριον οἰκοδόμημα ἔχει οὕτω πλάτος πολὺ μεγαλύτερον τοῦ μήκους καὶ διαιρεῖται εἰς πέντε κλίτη δι' ἐνὸς τόξου ἑκαστον. Ἡ ἐξέχουσα ἀψὶς εὑρίσκειται εἰς τὸ μέσον κλίτος. (H.C. BUTLER, *Early Churches in Syria, Fourth to Seventh Centuries*, edited and completed by E. Baldwin Smith, 1969 (ἀνατύπ. τῆς ἐκδ. 1929), σ. 121 εἰκ. 121.)

τασκευῆς καὶ τὸ συνδέον τοὺς λίθους των κονίαμα διαφόρου ὕφης. Ἀντιθέτως ἄλλα τμήματα τοῦ τοίχου ἔχουν τὸ αὐτὸ χονδρόκοκκον κονίαμα, τὸ περιέχον μικροσκοπικοὺς χάλικας, τὸ ὅποιον διεκρίναμεν εἰς τὴν ἀψῖδα καὶ εἰς τοὺς τοίχους τοῦ ἀρχικοῦ οἰκοδομήματος. Ἴσως λοιπὸν ὡς πυρὴν διὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ Ἀγίου Πέτρου ἐχρησίμευσε τοῖχος διατρυπώμενος ὑπὸ ἀνοιγμάτων, ἀποτελῶν τὸν διαχωριστικὸν τοῖχον τοῦ βορείου («κλίτους») τῆς ἀρχικῆς οἰκοδομῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ βόρειον («κλίτος») θὰ εἶχε πλάτος 3.70 μ. Ἐὰν τοῦτο ἀληθεύῃ, καὶ τὸ κτίσμα ἦτο «τρίκλιτον» τότε τὸ νότιον («κλίτος») θὰ εἶχεν ἴσον πλάτος καὶ ὁ τοῖχος του ὁ διαχωριστικὸς ἀπὸ τοῦ μέσου χώρου θὰ ἐπιπτεν ὑπὸ τὸν νότιον ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ μεγαλιθικοῦ παρεκκλησίου. Μέρους τῶν ἀνωτέρω ὑποθέσεων στηρίζουν αἱ κατὰ τὴν μορφήν καὶ τὴν τοιχοδομίαν διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τοῦ Ἀγίου Πέτρου. Ὡς βόρειός του τοῖχος θὰ ἐχρησίμευσεν, ὡς ἐλέχθη, ὁ διαχωριστικὸς τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου μετὰ τὴν ὁλοσχερῇ τείχισιν τῶν ἀνοιγμάτων¹, τὰ ὅποια ὑπετέθη ὅτι ἔφερεν. Ὁ νότιος τοῖχος, ὁ διαμορφῶν σήμερον τόξα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο τυφλά², ἔχων τὸ συνδέον τοὺς λίθους κονίαμα διάφορον τοῦ κονιάματος τῶν τοίχων τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου, ἐκτίσθη ἐξ ἀρχῆς.

Ἐὰν ἰσχύουν αἱ ἀνωτέρω ὑποθέσεις, ὁ μεσαῖος χώρος τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου θὰ εἶχε πλάτος διπλάσιον περίπου τῶν πλευρικῶν, λαμβανομένου δ' ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦ μικροῦ πάχους τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τὸ κτίσμα θὰ ἦτο ἢ θὰ προωρίζετο διὰ ξυλόστεγον.

Β) Ἐρευναι ἀποσκοποῦσαι εἰς τὴν ἐπισήμανσιν μνημείων: Τὰ καταγραφέντα ἦσαν:

1. Δύο μονοκάμαροι ναῖσκοι βυζαντινῶν χρόνων.

α) Ὁ ναῖσκος τῆς Μεταμορφώσεως (Ἀγία Σωτήρα) εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ συνοικισμοῦ Καλόπυργος παρὰ τὸ χωρίον Δρύς, διαστ. 6.20 μ. (ἐκτὸς τῆς ἡμικυλικῆς ἀψίδος) × 2.60 μ. Ἐχει κτισθῇ με ἀργοὺς λίθους — μερικοὶ εἶναι ὀγκώδεις — καὶ ἄφθονον ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ χαμηλὴ θύρα (1.45 × 0.79 μ.) ἀνοίγεται εἰς τὸ μέσον τοῦ Δ τοίχου. Ὑπὲρ τὸ μέγα ἀνώφλιον ἀνακουφιστικὸν τόξον πλαισιούμενον ὑπὸ ταινίας ὀδοντωτῆς (πίν. 171β). Τὴν ἡμικυλινδρικήν στέγην ὑποβαστάζουν δύο σφενδόνια βαίνοντα ἐπὶ παραστάδων. Οἱ θολῆται τῶν σφενδονίων συνίστανται ἐκ πόρου, ἐνῶ αἱ παραστάδες ἐξ ἀργῶν λίθων. Κατὰ τὴν ἀνατολ. ἐνισχυτικὴν ζώνην διαχωρίζει τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ κυ-

1. Προφανῶς διὰ νὰ καταστῇ ὁ παλαιὸς τοῖχος ἀνεκτικώτερος, ὥστε νὰ βαστάσῃ τὸ βάρος τῆς ἡμικυλινδρικῆς στέγης.

2. Τὸ ἐν τῶν σφζομένων με τὴν παράστασιν τῆς Δεήσεως εἰς τὸ τύμπανόν του (ΠΑΕ 1974, σ. 122) καὶ τὸ πρὸς Δυσμὰς τούτου κατεστραμμένον.

ρίως ναοῦ τέμπλον ἐκ ξηρολιθιάς, φέρον ἐπὶ τῆς δυτικῆς του πλευρᾶς ἔχην μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν. Νεωτέρα μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία παριστᾷ τὴν Μεταμόρφωσιν ὑπάρχει καὶ ἐπὶ τοῦ Β τοίχου παρὰ τὸ τέμπλον. Ἡ πλᾶξ τῆς ἁγίας τραπέζης ἐκ πώρου (διαστ. $0.56 \times 0.52 \times 0.33$ μ.) στηρίζεται ἐπὶ τμημάτος κίονος. Ὁ ναῖσκος σφίζει λείψανα γραπτοῦ διακόσμου βυζαντινῶν χρόνων εἰς δύο στρώματα. Μολονότι αἱ τοιχογραφίαι δὲν ἔχουν καθαρισθῇ — τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὸν γραπτὸν διάκοσμον καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ περιγραφομένης ἐκκλησίας — ὅμως θὰ ἐπιχειρηθῇ μὲ κάθε ἐπιφύλαξιν ἢ κατὰ στρώματα διαστολῇ των.

Α' σ τ ρ ῶ μ α. Ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος ἡ Βλαχερνίτισσα ἐν προτομῇ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ἡ Ἑλεῦσα¹ ἔχει ὑποστῇ πολλὴν φθοράν. Ὁ Χριστὸς ὡς Ἑμμανουὴλ ἐντὸς ἐρυθροῦ δίσκου. Τὸ πρόσωπόν του πλατὺ, οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι, ἡ βροχθεῖα ρίς χονδρῇ, τὸ μέτωπον εὐρὺ καὶ ὑψηλόν, οἱ χαρκατῆρες ἄδρῳ, ἀποδιδόμενοι μὲ πλατείας γραμμὰς καστανομέλανος χρώματος. Ὁ φωτοστέφανός του εἶναι ἔνσταυρος. Τὰς κεραίαις τοῦ σταυροῦ κοσμοῦν μικροὶ ἐρυθροὶ σταυροὶ καὶ μελανοὶ ἡμίσταυροι. Ὅμοιον διάκοσμον ἔχουν καὶ οἱ φωτοστέφανοι τοῦ Χριστοῦ² τῆς Μεταμορφώσεως καὶ τῆς Σταυρώσεως, διὰ τὰς ὁποίας θὰ γίνῃ ἐν συνεχείᾳ λόγος. Ἐκ τῶν ὑπὸ τὴν Πλατυτέραν ἱεραρχῶν διακρίνεται κορμὸς μετωπικοῦ ἁγίου μὲ μονόχρωμον φαλόνιον. Τὴν ἀπόδοσιν τῆς εὐλογούσης χειρὸς του διακρίνει ἔντονος ρεαλιστικὴ διάθεσις. Ἐπὶ τοῦ νοτίου σκέλους τῆς καμάρας σφίζεται τὸ ἄνω τμήμα τῆς Μεταμορφώσεως (πίν. 172α). Ἡ ἑλλειπτικὴ δόξα τοῦ λευχείμονος Χριστοῦ εἶναι ἐσωτερικῶς κεραμόχρους περιβαλλομένη ὑπὸ πλατείας τεφροκυάνου ταινίας μὲ κιτρίνας ἀκκωνοστίως κυματοειδεῖς γραμμικὰς διακοσμήσεις. Τὴν ταινίαν ὀρίζουν ἐκὰς τέρωθεν κυματισταὶ λευκαὶ γραμμαί. Τὸ πρόσωπον ἀποδίδει ὥχρα μὲ πλατέα, λευκὰ φῶτα. Ἡ ἀδρότης καὶ ἡ ἀπότομος ἀντίθεσις των πρὸς τὴν καστα-

1. Ὅτι τὴν προσωμιάν Ἑλεῦσα φέρουσ διάφοροι εἰκονογραφικοὶ τύποι τῆς Θεοτόκου βλ. καὶ Μ. ΤΑΤΙĆ — DJURIĆ, Eleousa, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 25, 1976, σ. 261.

2. Παρεμφερὲς εἶναι ὁ διάκοσμος τῶν φωτοστεφάνων τοῦ Παντοκράτορος καὶ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Ἁγίου Κεραμίου εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Μάνης (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, 1964, πίν. 63β), καὶ ὅμοιος τῶν φωτοστεφάνων τοῦ Χριστοῦ τῆς Δεήσεως εἰς Ἁγίαν Σοφίαν ἐντὸς σπηλαίου τῶν Κυθήρων (Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, τ. Α', 1954, πίν. 183,3), τῆς δεσποτικῆς εἰκόνης τοῦ Σωτῆρος, τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοῦ "Αι-Στράτηγου Μπουλαριῶν (παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, ἔ.δ. πίν. 45β), καὶ πολλῶν παραστάσεων τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου (13ου αἰ.) ἐντὸς τοῦ ὁμωνύμου χωρίου τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς παρὰ τὴν Μονεμβασίαν. Περισσότερους μικροὺς σταυροὺς συναντῶμεν ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως φωτοστεφάνου τοιχογραφίας τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἁγίον Νικόλαον Μαύρικα Αἰγίνης (ΑΔ 21, 1966, Χρονικά, πίν. 15β).

νὴν σκιὰν ἀπηχεῖ τρόπον ἀποδόσεώς των κατὰ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ. (Νερεν-
τίτσα). Αἱ παρὰ τὴν βᾶσιν τοῦ λαίμου ἐκατέρωθεν ἑλλειπτικά σκιαὶ εἶναι ἐδῶ
διάφοροι ἢ εἰς Ἀι-Στράτηγον Μπουλαριῶν¹. Οἱ Προφῆται ἴστανται ἔξω τῆς
δόξης. Καλύτερον τοῦ Ἡλίας μὲ τὸ βαθὺ βλέμμα διατηρεῖται δεξιά ὁ Μωυσῆς,
νέος μὲ λιπόσαρκον πρόσωπον, ὑπενθυμίζον μορφήν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ.
Ὁ καστανὸς χιτῶν τοῦ ἔχει πολλὰ πλατέα γραμμικὰ τεφρόλευκα φῶτα καὶ
τὸ κεραμόχρουν ἱμάτιον λευκορρόδινα. Περαιτέρω ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σκέλους τῆς
καμάρας ἡ Βαϊοφόρος. Τὸ λευκότεφρον ρωμαλέον ζῶδον μὲ τὴν οὐρὰν ὑπὸ τὰ
σκέλη βαδίζει πρὸς τὰ δεξιά. Ὅπισω τοῦ ζῶου κατέρχεται λοξὸς πρὸς τὰ δε-
ξιά κεραμόχρουν βράχις μὲ λευκὰ πλατέα καὶ στενὰ γραμμικὰ φῶτα (πίν.
172β). Τὰ κράσπεδα τῶν ἐνδυμάτων τῶν Ἑβραίων² καὶ τῶν Ἀποστόλων, ἰ-
δίᾳ τῶν πρώτων ἀπολήγουν κάτω ὅλα εἰς τὴν αὐτὴν εὐθεῖαν γραμμὴν. Ἡ μορ-
φή τοῦ ἔξ ἄριστερῶν Ἑβραίου (πίν. 173α) παρὰ τὰς φθοράς τῆς ὑπενθυμίζει
τὸν μέσον Ἑβραῖον τῆς Βαϊοφόρου τοῦ Kurbinovo³. Ὁ ἐκ δεξιῶν ἔχει πολὺ
στενὸν καὶ μακρὸν πρόσωπον, ὡς ἔχουν μορφαὶ τοῦ 13ου αἰ. Αἱ κεφαλαὶ τῶν
ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ ζῶου παιδιῶν μὲ τοὺς ἀδροτάτους χαρακτῆρας, κεφαλαὶ
ρωμαλέον ἐφήβων (πίν. 172β), ἔχουν τὸ προηγούμενόν των εἰς τοὺς Ἀγγέλους
τῆς Γεννήσεως τοῦ Ἀι-Στράτηγου Μπουλαριῶν⁴. Τὰ χαρακτηριστικὰ ὅμως
τῶν παιδιῶν εἶναι σχηματικώτερα⁵. Ὑπὸ τὴν Βαϊοφόρον εἰκονίζεται ὁ Ἀρ-
χὼν Μιχαήλ (πίν. 173β) φέρων κατάνοσμον αὐτοκρατορικὴν στολὴν καὶ κρα-
τῆρας, τὰ πλατέα σιτόχροα φῶτα καὶ τὴν πρασίνην σκιὰν εἶναι ρωμαλέον,
σχεδὸν στρουγγύλον, χωρίς πολλὴν ἑκφρασιν. Αἱ διὰλοιθοι πτέρυγες, κασταναί,
ὑπέρυθροι καὶ ἐσωτερικῶς ἐρυθραί, ἔχουν τεφροπράσινα φῶτα, ὁμοιάζοντα
μὲ ἰχθυακάνθας. Αὕτῃ ἡ σχηματικὴ των ἀπόδοσις συχνὰ παρατηρεῖται κατὰ
τὸν 13ον αἰῶνα. Χαρακτηριστικαὶ διὰ τὰ πρόσωπα τοῦ στρώματος εἶναι αἱ
μεταξὺ τῶν ὀφρύων τριγωνικαὶ σκιαί. Ὑπὲρ τὴν θύραν σφύζεται ἐν μέρει ἡ
Σταύρωσις. Ἐπὶ τῆς ὀριζοντίας κεφαλῆς τοῦ Σταυροῦ ἡ ἐπιγραφή Ὁ Βασι-
λεὺς τῆς δόξης. Μόλις κυματοῦται ὁ κορμὸς τοῦ νεκροῦ Ἰησοῦ μὲ τὸ μακρὸν
πρόσωπον καὶ τὴν ἐντόνως κλίνουσαν ὑπὲρ τὸν δεξιὸν ὄμον κεφαλὴν. Αἱ συν-
εσπασμέναι ὀφρὺες καὶ αἱ βαθυκάστανοι ρυτίδες, αἱ αὐλακοῦσαι λοξῶς τὰς

1. Βλ. παρὰ τῷ αὐτῷ, ἔ.ἀ. πίν. 19, 23α, 25, 42α. Οἱ μὶν τοῦ λαίμου ἀποδίδονται σχη-
ματικώτερον εἰς φορητὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Μουτουλλά (Βυζαντινὲς
εἰκόνες τῆς Κύπρου, Μουσεῖο Μπενάκη, 1976, εἰκ. 14 σ. 51).

2. Ἀπ' αὐτῶν δὲν ἑλλείπουσι τὰ λεπτὰ φῶτα τὰ μιμούμενα «χρυσοκοινδυλίης».

3. L. HADERMANN - MISGUICH, Kurbinovo II, 1975, εἰκ. 177.

4. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ἔ.ἀ. πίν. 30.

5. Σχηματικώτερα εἶναι καὶ ἀπὸ μορφᾶς τῆς Μαυριώτισσας (ἀ' τρίτον τοῦ 13ου αἰ.),
τὰς ὁποίας ὡσαύτως ὑπενθυμίζουν (βλ. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΛΙΤΗΝ, Καστοριά, Παναγία ἡ Μαυριώ-
τισσα, 1967, πίν. 43, 44, 68).

παρειάς, ἐκφράζουν ἐντόνως τὸν πόνον τοῦ Σταυρωθέντος¹. Ἐκ τῶν δεξιᾶ τοῦ σταυροῦ εἰκονιζομένων σφίζεται καλύτερον τὸ πρόσωπον τοῦ Θεολόγου² μὲ τοὺς τραχεῖς χαρακτῆρας, τὸ χαμηλὸν μέτωπον, τὴν βραχεῖαν ρῖνα, τὸν ἰσχυρὸν ἀνθερεῶνα. Ἀριστερὰ τοῦ Σταυροῦ ὅμιλος ἀγίων γυναικῶν. Πρώτη εἰκονίζεται εὐθυτενῆς ἡ Θεοτόκος, ὡς μαρτυρεῖ ἡ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς συντομογραφία, φέρουσα τὴν ἀριστερὰν πρὸς τὸ στόμα. Ἡ δευτέρα γυνὴ τίλλει δύο μακρούς, λεπτοὺς πλοκάμους³, ἡ τρίτη κάμπτεται ὑπὸ τοῦ ἄλγους καὶ ἐτοιμῇ νὰ λιποθυμήσῃ ὑποβαστάζεται ὑπὸ τοῦ προτεταμένου βραχίονος τῆς τετάρτης (πίν. 174α). Σημειωτέον ὅτι λιποθυμία τῆς ἀκολουθοῦσης τὴν Θεοτόκον γυναικός, ὁμοίως ὑποβασταζομένης, ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν Σταύρωσιν τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Παληομονάστηρου Βρονταμᾶ Λακεδαιμόνος καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Σταύρωσιν τῆς "Ομορφης" Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης⁴ (1284). Καὶ εἰς τοὺς δύο ναοὺς τῆς Λακωνίας τὸ ὄνομα τῆς ἐγγύτερον τοῦ Σταυροῦ ἱσταμένης Θεοτόκου δηλώνεται παρ' αὐτὴν βραχυγραφικῶς. Τὸ θέμα τῆς λιποθυμίας οὐχὶ συνοδοῦ γυναικός, ἀλλὰ τῆς Παναγίας, ἀπαντῶν εἰς τὴν Σταύρωσιν τοῦ ἐστιάτοριου τῆς Μονῆς Πάτμου καὶ εἰς τὴν Μαυριώτισσαν Καστορίας εἶναι πολλὴ ἀγαπητὸν κατὰ τὸν 13ον καὶ 14ον αἰ. Πρὸς Ν τῆς θύρας ὑπὸ τὰς γυναῖκας τῆς Σταυρώσεως ἡ Βάπτισις ὀλιγοπρόσωπος καὶ ἐξίτηλος. Εἰς τὸ μέσον μεταπικνὸς ὁ Χριστός. Ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν του ἐξερχομένη ἡμικυκλίου ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Θεοῦ. Ἀριστερὰ ὁ Πρόδρομος προσκλίνει καὶ ἀπτόμενος τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ δεξιὰ ἄλλη κλίνει ὡσαύτως μορφὴ εἰκονίζει προφανῶς Ἀγγελον. Ἐκ τῶν κοσμημάτων μνημονευτέα ταινία μὲ συνεχομένους ρόμβους ἐναλλάξ κεραμόχρους καὶ βαθυκυάνους, ἐγκλείοντα λευκοὺς ἀκτινωτοὺς σταυρούς. Εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ρόμβων καστανόχροα

1. Ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ διακρίνονται λαξεύσεις διὰ τῆς σφύρας ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν στερέωσιν τοῦ δευτέρου στρώματος.

2. Τὸ πρόσωπον τοῦ ἑκατοντάρχου καὶ τοῦ ὀπισθεν στρατιώτου ἀνήκουν εἰς τὸ δεύτερον στρώμα.

3. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Σταυρώσεως τοῦ Βρονταμᾶ, περὶ τῆς ὁποίας ὁ λόγος κατωτέρω, ἡ δευτέρα γυνὴ κλίνει ἁπλῶς τὴν κεφαλὴν. Οὕτε οἱ πλόκαμοί τῆς φαίνονται, οὕτε τίλλει αὐτοὺς. Τὴν τίλλουσιν τοὺς πλοκάμους γυναῖκα εἰκονιζομένη κατὰ μέτωπον συναντᾷ τις καὶ εἰς τὴν Σταύρωσιν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (1290) Σκλαβοποῦλας Κρήτης, ΑΔ 22, 1967, Α' Μελέται, πίν. 71β. Τὸ πρόσωπόν τῆς ἐκεῖ εἶναι φοειδές.

Εἰς τὸν Ἐπιτάφιον Θρῆνον τῆς "Ομορφης" Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης εἰκονίζεται, φαίνεται, ἡ τίλλουσα τοὺς πλοκάμους (G. MILLET, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, 1960², εἰκ. 522. Βλ. καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ "Ομορφη" Ἐκκλησιὰ Αἰγίνης, Ἐπ.Ε.Β.Σ. 2, 1925, σ. 267).

4. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἑ.ἀ. σ. 269, εἰκ. 16. Ὁ Σωτηρίου ὑποθέτει ὅτι ἡ καμπτομένη ὑπὸ τῆς λύπης εἰς τὴν "Ομορφη" Ἐκκλησιᾶ εἶναι ἡ Μαγδαληνὴ. Ὁ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, 1970, σ. 223, σημ. 2, ἐκφράζει τὴν γνώμην ὅτι πρόκειται περὶ τῆς Θεοτόκου. Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ τὸ τελευταῖον καὶ διὰ τὰ δύο ἐκ Λακωνίας παραδείγματα.

κενὰ λευκοὶ ἡμίσταυροι. Ἡ ταινία κοσμεῖ τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας. Περαιτέρω ἡ ταινία γίνεται βαθυκύανος καὶ οἱ σταυροὶ ἀντικαθίστανται ἀπὸ σταυροσχημα κεραμόχροα τετράφυλλα καὶ τρίφυλλα. Στενὰς πλευρὰς τῶν ἐνισχυτικών ζωνῶν κοσμοῦν διηνηθισμένα ψευδοκουφικὰ γράμματα ἢ κόσμημα ἐξ ἐπαλλήλων πριονωτῶν ταινιῶν. Τὰς τοιχογραφίας θὰ ἐθεώρει τις ἐπαρχιακὸν ἔργον τοῦ 13ου αἰ.

Β' σ τ ρ ὦ μ α. Εἰς τὸν κυλινδρικὸν τοῖχον τῆς ἀψίδος ἐξ μετωπικοὶ ἱεράρχαι φέροντες μονόχρωμα φαλόνια. Καλύτερον διατηρεῖται ὁ δεῦτερος ἐξ ἀριστερῶν, "Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (πίν. 174β). Τὸ ὠμοφόριον μὲ μεγάλους σταυροὺς σχηματίζει ἡμικύκλιον ἐπὶ τοῦ στήθους. Τὸ πλάσιμον τῆς μορφῆς εἶναι διάφορον ἀπὸ τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων τοῦ παλαιότερου στρώματος. Τοὺς χαρακτῆρας ἀποδίδουν λεπταὶ κασταναὶ γραμμαὶ καὶ τὴν ἐπιδερμίδα ὠχρα. Τὰ φῶτα τῆς εἶναι ἀμυδρά, ἐλαφρῶς ἀνοικτοτέρου τόνου καὶ αἱ σκιαὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν παρειῶν κασταναί. Ἀξιοπρόσεκτος ὁ θύσανος τῶν τριχῶν ὁ ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ φαλακροῦ κρανίου ἀπλούμενος πρὸς τὰ κάτω κατὰ κυματιστοὺς βοστρυχίσκους. Τὰ ὄτα εἶναι σχηματικὰ καὶ τὸ βλέμμα ζωηρόν. Εἰς τὸν Ν τοῖχον παρὰ τὸν "Ἀρχοντα Μιχαὴλ ὁ "Ἅγιος Βαβίλας καὶ ἐπὶ τοῦ βορ. σκέλους τῆς καμάρας πλησίον τοῦ δυτ. τοίχου ἡ εἰς "Ἄδου Κάθοδος. Ὁ Χριστὸς ἐν διασκελισμῷ πατεῖ διὰ τοῦ δεξιοῦ ποδὸς τὸν γυμνὸν περηνὴ "Ἄδην, ὁ ὁποῖος ἐκτείνει τὸν δεξιὸν τοῦ πόδα καὶ συστέλλει τὸν ἀριστερόν. Τὸ παχὺ σῶμα του διαγράφεται μὲ ἀσυνήθη ρεαλιστικὴν τάσιν. Τὸ κράσπεδον τοῦ χιτῶνος τοῦ Ἰησοῦ πτυχοῦται πολὺ κατ' ἐπιβίωσιν παλαιῶν τρόπων, ἀποδιδόμενων ἐδῶ ρεαλιστικώτερον (πίν. 175α). Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸ κατεστραμμένον πρόσωπον τρεῖς μορφαί. Ἡ πλησιεστέρα πρὸς τὸν Λυτρωτὴν ἀπομονομένη τῶν ἄλλων ὑπὸ βράχου εἶναι ὁ Πρόδρομος. Ἡ ἀκέντιστος πλουσία κόμη του ἀποδίδεται μὲ φυσικότητα. Βοστρυχίσκοι ἐκτινάσσονται πρὸς κάθε κατεύθυνσιν. Ὁ παρ' αὐτὸν πρεσβύτες μὲ τὸν λευκὸν χιτῶνα καὶ τὸ μελίχρουν ἱμάτιον ἔχει τὸ πρόσωπον ὁμοίως πλατὺ, τοὺς ὀφθαλμοὺς μεγάλους, τὸ βλέμμα ζωηρόν, τοὺς χαρακτῆρας λεπτούς. Μεταξὺ τῶν δύο ὁ λευκοχιτῶν "Ἀβελ ὑπενθυμίζει προσωπογραφίαν. Ἀγένειος μὲ λεπτὸν μύστακα καὶ ὀστεώδεις παρειὰς κλίνει ἐλαφρῶς ὀπίσω ἐκκληκτός τὴν κεφαλὴν. Ὁ ψυχικὸς κόσμος ἐκφράζεται εἰς τὰ πρόσωπα ἐντόνως. Ἡ ρεαλιστικὴ διάθεσις τὴν ὁποίαν ἀποπνέει ἡ παράστασις ὁδηγεῖ, μᾶλλον, εἰς τοὺς περὶ τὸ 1300 χρόνους (πίν. 175β).

Ἐκ τῶν ὁσώμων ἀγίων, ὅσοι ζωγραφοῦνται ὑπὸ τὴν εἰς "Ἄδου κάθοδον, διατηρεῖται καλύτερον μέχρι τοῦ μέσου τοῦ στήθους ἡ Ἁγία Κυριακή (πίν. 176α). Καὶ αὐτῆς ὅμως οἱ ὀφθαλμοὶ ἔχουν ἐξορυχθῆ. Λεπτόταται γραμμαὶ ἀποδίδουν τοὺς χαρακτῆρας καὶ τὸ περίγραμμα, ὠχρα τὸ πρόσωπον σχεδὸν ἐνιαίου τόνου, μόλις ἐνιαχοῦ φωτιζομένη ἢ ἀποκλίνουσα πρὸς τὸ ἐλαιόχρουν διὰ τὴν

δημιουργίαν ἐλαφρᾶς σκιᾶς. Ἀξία παρατηρήσεως ἡ σχηματικὴ πτύχωσις τῆς λευκῆς καλύπτρας ὑπὲρ τὸ μέτωπον.

β) Ὁ ναῦσκος τῆς *Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου* (πίν. 176γ) ἐντὸς τοῦ συναισισμού Πέπο, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνέρχεται τις μετὰ πορείαν μιᾶς ὥρας καὶ 15' ἀπὸ τὸ Δίπορον Μπουλαριῶν. Εἶναι κτισμένος μὲ ἀργούς λίθους καὶ κονιάμα, ἔχων πρὸς Ν μεταγενέστερον, μονοκάμαρον, πλάγιον, ἰσομήκη νάρθηκα μὲ θύραν ἀνοιγομένην εἰς τὸν νότιόν του τοῦχον. Πρὸ τῆς θύρας χαμηλὸν καμαροσκέπαστον προστώον, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐδράζεται τὸ μονόλοβον κωδωνοστάσιον μὲ τὸ ἀπλοῦν κεραμοπλαστικὸν κόσμημα ὑπὲρ τὸ δξυκόρυφον ἀνοιγμὰ του. Ναὸς καὶ πλάγιος νάρθηξ καλύπτονται διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Αἱ διαστάσεις τοῦ κυρίως ναοῦ μὲ τὴν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα εἶναι 6.33×2.27 μ. Τὸ κτιστὸν τέμπλον φέρει μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας ἐπεκτεινομένας εἰς τὸ ἱερὸν καὶ χαμηλὰ ἐπὶ τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ. Αἱ τοιχογραφίαι ἐγίναν τὸ 1771, ὡς μαρτυρεῖ ἐξάστιχος γραπτὴ ἐπιγραφή (διαστάσεων 0.57×0.20 μ. περίπου) ἐπὶ τοῦ Β τοίχου παρὰ τὸ τέμπλον ὑπὸ τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως. Τὴν μεγαλογράμματον ἐπιγραφὴν μεταγράφω:

Ἀνα(αι)νίσθη κ(αι) ἀνιστορίθη. ὁ θειος κ(αι) πάνσεπτος να[ὸς]

ἡ Κοίμησις τῆς Θ(εοτό)κου κ(αι) ἀειπαρθένου Μαρίας- - -

[πα]ροισιότατον κυρίον κὲρ πατὰ Θεοδώ[ρου]- - - - - κὲρ

- - - - - ια Σαμπάτη¹ ἀνιψὸς του. εἰς βοή(θειαν)- - - - -

δ [σ]οτιρίαν· καὶ εἰς μνημόσινον(ν)- - - - -

ἐπὶ ἐτους Α Ψ Ο Α χήρ· Ἀνα²- - - - -

Ὁ ναὸς διασφύζει πλὴν τοῦ μεταβυζαντινοῦ (τρίτου) στρώματος τοιχογραφιῶν ἄλλα δύο, ἀναγόμενα εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἡ κατάστασις διατηρήσεώς των δὲν εἶναι καλὴ. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ χρονολόγησίς των εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος δυσχερής.

Α' σ τ ρ ὤ μ α (ΙΓ' αἰῶνος;). Εἰς τοῦτο ἀνήκουν λείψανα παραστάσεων ἐπὶ τοῦ Β σκέλους τῆς καμάρας, ἐπὶ τοῦ δυτ. τοίχου καὶ μεγάλου μέρους τοῦ

1. Περὶ τοῦ ὀνόματος Σαμπάτης (ἐκ τοῦ Σαββάτης, ὁ κατὰ Σάββατον γεννηθεὶς), βαπτιστικοῦ καὶ ἐπωνύμου βλ. ΔΙΚΑΙΟΥ ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Καταγωγὴ ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων, περιοδ. Ἱστορία, τεύχ. 82, 1975, σ. 142.

2. Πρέπει νὰ ἐξετασθῇ μὴπως πρόκειται περὶ τοῦ Ἀναγνώστου «Διμαγγελαῖα ἐκ Κουτῶφαι», ὁ ποῖος διεκόσμησε τὴν παρὰ τὸ Οἶτυλον Μονὴν Ντεκούλου, τὸ 1765. Βλ. R. TRAQUAIR, Laconia. The Churches of Western Mani, ἐν ABS τ. XXXIII, 1932 - 1933, σ. 200.

νοτίου. Διακρίνονται εἰς τὸ Β σκέλος ὑπολείμματα τῆς *Γεννήσεως*. Κάτω δεξιὰ τὸ λουτρὸν τοῦ Παιδίου. Ἡ μαῖα φορεῖ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς λευκὸν πτυχωτὸν σαρίκι. Ἡ Παναγία, ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω ἐξίτηλος, κάθεται ἐπὶ βυσσινόχρου στρωμνῆς στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ λουτρὸν καὶ διασταυροῦσα τοὺς πόδας. Ὑπὸ τὴν φάνην εἰς τὸ μέσον τῆς συνθέσεως δύο ποιμένες. Ὁ νέος φέρων ἐρυθρὸν βραχὺν χιτῶνα διάστικτον ἀπὸ λευκὰς κηλίδας, θέτει τὴν δεξιὰν ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ ἀνανεύοντος γέροντος καὶ διὰ τῆς ἄλλης δεικνύει πρὸς τὸ Παιδίον. Τὸ ἐπίμηκες σχεδὸν ὀρθογώνιον πρόσωπον τοῦ γέροντος μὲ τὸ βραχύτατον γένειον ἀποδίδεται δι' ὥχρας καὶ ἔχει εὐρέα φῶτα ἀνοικτοτέρου τόνου. Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὰ ὁ Ἰωσήφ μὲ τὴν ράχιν ἐστραμμένην πρὸς τὰ λοιπὰ πρόσωπα, καθήμενος ἐπὶ σάγματος, ἐπιθέτει τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ τοῦ ἀντιστοίχου γόνατος καὶ διὰ τῆς ἄλλης στηριζομένης ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ μηροῦ βαστάζει τὴν κεφαλὴν του. Αἱ σχηματικαὶ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων δηλοῦνται μὲ πολλὰς, πολλὰ λεπτάς, λευκὰς σκληρὰς γραμμάς. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ μηροῦ ἡ πτύχωσις διαμορφώνει σχῆμα κοχλίου (πίν. 176β). Δυτικώτερον ὑπολείμματα ἐφίππου ἀγρίου καὶ ὑπὲρ αὐτὸν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐφαρμένη ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος. Ὁ Δαυτὶδ φορεῖ ὑψηλὸν στέμμα. Εἰς τὸν δυτ. τοῖχον χαμηλὰ εἰκονίζονται μὲ πολλὴν ἄνεσιν τρεῖς ὀλόσωμοι μετωπικαὶ ἄγιοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μεσαία, φέρουσα μανδύαν πορποῦμενον πρὸ τοῦ στήθους ὑψώνει εἰς δέησιν τὰς χεῖρας ὡς αἱ δεόμεναι μορφαὶ τῶν κατακομβῶν¹. Ἡ πρὸς Βορρᾶν ἁγία κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς Εὐαγγέλιον ἴσως εἶναι ἡ Ἀγία Θέκλα. Ἐπὶ τοῦ Ν σκέλους τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ὑπολείμματα ἴσως ἀποστόλων τῆς Ἀναλήψεως καὶ περαιντέρω τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τῆς Βαϊφόρου. Ἡ Ὑπαπαντὴ ἔχει διαστάσεις δυσαναλόγως μεγάλας διὰ τὸ μνημεῖον. Τὸ Παιδίον βαστάζει προσκλίνουσα δεξιὰ ἡ Θεοτόκος. Τῆς Βαϊοφόρου, ἡ ὁποία ἐκτείνεται μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου δεσπόζει τὸ λευκὸν ὑποζύγιον. Ἐπὶ τῆς ράχεώς του ἔχει στρωθῆ καστανέρυθρον ὕφασμα. Ὁ Ἰησοῦς ἔχων τεταμένον τὸν δεξιὸν πόδα λοξῶς πρὸς τὰ ὀπίσω στρέφει ἐμπρὸς τὸν κορμὸν εὐλογῶν τοὺς δεξιὰ ἵσταμένους Ἑβραίους. Ὅπισθεν τοῦ ὑποζυγίου διακρίνεται εἰς ἀπόστολος. Ὑπὲρ τὴν θύραν ἐξίτηλος προτομὴ δεομένου μετωπικοῦ ἀγίου. Ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὰ διαφανόμενα χαρακτηριστικὰ² ἴσως ἐπιτρέπεται νὰ διακινδυνεύσῃ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι εἰκόνιζε τὸν Ὅσιον Νίκωνα. Παρ' αὐτὸν ἐξίτηλος ἐπιγραφὴ καὶ δεξιώτερον

1. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἔφερε φαίνεται λευκὴν καλύπτραν. Ὁ μανδύας εἶχεν ἐπερραμμένα ἐπὶ τῶν βραχιόνων στρογγύλα ἐπιβλήματα καὶ εἰς τὰς παρυφάς του διάλιθον ταινίαν. Ὑπ' αὐτὸν κατὰ τὸ μέσον τοῦ σώματος κατήρχετο πρὸς τὰ κάτω πλατεῖα διάλιθος ταινία. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸν Δ τοῖχον τοῦ νάρθηκος τῆς Μπογιάννα εἰκονίζονται δύο ἄγιοι, ἀνὰ μία ἐκαστέρωθεν τῆς θύρας, ὁμοίως δεόμεναι καὶ φέρουσαι ὅμοιον ἐνδυμα. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ ἁγία Βαρβάρα (Κ. ΜΥΛΑΤΕΝ, *The Boyana Murals*, 1961 πίν. 38 καὶ 45).

2. Διὰ τὸς χαρακτηριστῆρας τῆς μορφῆς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, *Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακὰ Ε'*, 1962, σ. 306 - 319.

χαμηλὰ μέχρι τοῦ δυτ. τοίχου εἰς φυσικὸν μέγεθος ἀνδρὸς μετωπικός, ὀλοσώ-
μος Ἀρχάγγελος, φέρων κατάκοσμον αὐτοκρατορικὴν στολήν. Τὰ χαρακτη-
ριστικὰ τοῦ προσώπου λεπτά, ἡ ρις ὑπὲρ τὸ δέον μακρά, τὸ σῶμα ὑπερμέτρως
πλατὺ, αἱ πτέρυγες ἐσωτερικῶς ἐρυθραὶ καὶ ἐξωτερικῶς καστανόχροοι, καλυ-
πτόμεναι ἀπὸ πολλὰ παράλληλα φῶτα σχήματος ἰχθυοκαυθῶν. Εἰς τὸ μέσον
τῆς καμάρας κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς κόσμημα. Ἐπὶ καστανεύθρου βάθους
τεφροκύανοι ταινίαι διαγράφουν σταυροὺς συνδεομένους διὰ κόμβων. Ἐντὸς
τῶν σταυρῶν ρόμβοι ἐπὶ τῶν ὁποίων ἄλλαι ταινίαι σχηματίζουν χιαστὸν σχῆ-
μα. Τὰ σχήματα αὐτὰ συνδεόμενα μεταξὺ των διαγράφουν ἄλλους μεγάλους
ρόμβους.

Β' σ τ ρ ῶ μ α. Τοῦτο περιορίζεται εἰς ὑπολείμματα δύο ἀγίων ἐπὶ τοῦ Β
τοίχου ὑπὲρ τὰς ὀλοσώμους μορφὰς τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὁ ἐξ Ἀνα-
τολῶν πρῶτος ἅγιος νέος, ἀγένειος εἰς στάσιν ἀκοντισμοῦ ἐπὶ λευκοῦ ἵππου.
Μᾶλλον εἶναι ὁ Ἅγιος Γεώργιος. Φέρει στέφος, θώρακα, μανδύαν καὶ κρατεῖ
ἀσπίδα. Τὸ πρόσωπόν του μὲ τοὺς λεπτοὺς χαρακτῆρας εἶναι πλατὺ καὶ ἐξί-
τηλον. Δυτικώτερον ἁγία μὲ κατάκοσμον μανδύαν κρατοῦσα σταυρὸν μάρτυ-
ρος. Ἀριστερὰ αὐτῆς φαίνεται κατακόρυφος ἡ λευκὴ ἀπόληξις τοῦ δευτέρου
στρώματος.

2. Δύο μεταβυζαντινοὶ ναοὶ περὶ ὧν βλέπε εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογι-
κῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1975, σ. 131 - 132.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

((Πίν. 177-185)

Αἱ ἐργασίαι τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνεχίσθησαν ἐν Πάρῳ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1975, διὰ δεύτερον κατὰ σειράν ἔτος¹. Ἐξηκολούθησεν ἡ μελέτη δύο κυρίως περιοχῶν, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἀπασχόλησαν καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη². Οὕτως, ἐξετελέσθησαν ποικίλαι ἐξακριβωτικαὶ ἐργασίαι εἰς τὸ ἀρχαῖον Ἄστυ καὶ περὶ τὸν κόλπον τῆς Ναούσης, στραφεῖσαι κυρίως περὶ τὴν λεπτομερεῖν καταμέτρησιν καὶ φωτογράφησιν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ ἄλλων κινητῶν εὐρημάτων. Ἰδιαιτέρως, εἰς τὴν ὁμώνυμον ἀρχαίαν πρωτεύουσαν αἱ ἐργασίαι συνέβαλον εἰς τὴν συγκομιδὴν νέου ὕλικου διὰ τὸν ἐκεῖ σφζόμενον ἀρχαῖκόν περιβόλον καὶ τὰ ἔξωθι τοῦτου ἐκτεταμένα νεκροταφεῖα (εἰκ. 1). Ἀφ' ἑτέρου, ἡ μεθοδικὴ ἐξερεύνησις τοῦ ΒΑ τμήματος τῆς Πάρου συνέβαλεν εἰς τὴν ἐντόπισιν νέων οἰκισμῶν καὶ ἀκροπόλεων περὶ τὸν μέγαν κόλπον τῆς Ναούσης (εἰκ. 2).

Κατὰ πρῶτον συνεχίσθη ἡ συστηματικὴ ἀποτύπωσις τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας Πάρου (εἰκ. 1). Ἡ κατὰ τὸ 1974 μελέτη τοῦ περιβόλου ἔδειξεν ὅτι τὰ γνωστὰ τμήματα τοῦ τείχους, ὅσα παρατηρήθησαν ὑπὸ τοῦ Rubensohn εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μας, ἔχουν ἤδη ὑποστῇ ποικίλας ἀλλοιώσεις³. Διασφύζονται ἐν τούτοις σημαντικὰ ἐρείπια πρὸς Ν - ΝΑ τῆς πόλεως, τῶν ὁποίων ἡ μελέτη συμπληροῦται βαθμιαίως. Ἡ ἀκρόπολις κεῖται ἐπὶ χαμηλοῦ λόφου ἐγγὺς τῆς παραλίας, ἡ ὁποία ὥς ἐδείχθη περιετρήχετο ὑπὸ ἰσχυροῦ τείχους λιμενικῆς ἐγκαταστάσεως⁴. Ὁ περίβολος περιέκλειε τὰ πρὸς ΝΑ ὑψώματα,

1. Ἐπιθυμῶ καὶ ἐντεῦθεν νὰ ἐκφράσω θερμὰς εὐχαριστίας πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν ὑποστήριξιν πρὸς τὸ ἐν ἐξελίξει ἐγχείρημα. Ὁμοίως ὀφείλονται θερμαὶ εὐχαριστίαι καὶ πρὸς τὰ μέλη τῆς «Ἑταιρείας Ἀρχαιοφίλων Ναούσης» κ. Ὀλύμπ. Ἀλιφιέρην καὶ Στυλ. Πράσινον, διότι διὰ τῶν ὑποδείξεων των ὠδηγήθημεν εἰς τὴν ἐντόπισιν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Σαρακηνικῶν καὶ τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Λειβαδερῶν. Εἰς τὰς ἐργασίας συμμετέσχε ἡ κ. Ἀλεξία Σκυλάρντι καὶ ἡ φοιτήτρια τοῦ τμήματος Κλασσικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὀττάβας δ. V. Hall.

2. Κατατοπιστικὸν ἄρθρον διὰ τὰς ἐν Πάρῳ ἐργασίας ἐδημοσιεύθη ἐν Journal of Field Archaeology 2, 1975, σ. 83 - 96 (ἐφεξῆς JFA). Βλ. ὁμοίως Ἔργον 1974, σ. 85 - 93. ΠΑΕ 1974, σ. 181 - 188· Ἔργον 1975, σ. 140 - 145.

3. Βλ. ΠΑΕ 1974, σ. 183.

4. O. RUBENSOHN, AM 26, 1901, σ. 192.

κατόπιν δὲ κατήρχετο πρὸς Β καὶ Δ ἀντιστοιχῶς, ἕως ὅτου ἔφθανε μέχρι τῆς παραλίας.

Πρὸς Β τὰ πρῶτα ἀξιόλογα ἐρείπια σφύζονται δυτικῶς τοῦ κατεστραμμένου ἐκκλησιδίου τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου (εἰκ. 1, α), ἀντιπροσωπεύονται δὲ ὑπὸ εὐμεγέθων λίθων ἐντοιχισμένων εἰς σύγχρονον μανδρότοιχον, κατὰ μῆκος τῆς Ν πλευρᾶς τῆς παλαιᾶς πρὸς Νάουσαν ὁδοῦ (εἰκ. 1, τμήμα Ι). Οἱ λίθοι δεικνύουν ὅτι ἡ θέσις τοῦ τεῖχους πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἀνὰ τὰ πέραξ. Πράγματι εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς Α τοῦ συγχρόνου νεκροταφείου διακρίνεται ἱκανὸν τμήμα τοῦ περιβόλου κατὰ χώραν (εἰκ. 1, ΙΙ). Τὰ ἐρείπια σφύζονται εἰς συνολικὸν μῆκος 15.34 μ. καὶ ὕψος 1 μ. περίπου· τὸ πάχος ἀνέρχεται εἰς 1.25 μ. Τὸ τεῖχος ἔχει οἰκοδομηθῇ μὲ εὐμεγέθεις λίθους τεθειμένους ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ κατὰ μῆκος. Οὗτοι ἔχουν δεχθῇ περιωρισμένην κατεργασίαν διὰ τὴν προσαρμογὴν των (πίν. 177α). Κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκτίσθησαν ὡς ἐξωρύχθησαν ἐκ τῶν ἀνὰ τὴν περιοχὴν λατομευτικῶν θέσεων, ὧν μία διακρίνεται καὶ σήμερον πρὸς Ν τοῦ τμήματος ΙΧ (βλ. εἰκ. 1). Δυστυχῶς ἡ πρὸς ΒΔ ἀπόληξις χρήζει ἀναστηλώσεως, ἐνῶ ἐν τμήμα πρὸς ΝΑ κατεστράφη κατὰ τὸ 1974 ὑπὸ ἰδιώτου¹. Προφανῶς ἐξ αὐτοῦ τοῦ σημείου τὸ τεῖχος ἐκάμπτετο πρὸς Ν (εἰκ. 1, ΙΙΙ), κατόπιν δὲ διὰ δευτέρας γωνίας ἐστρέφετο πρὸς ΝΔ, ὅπου τὸ ἔδαφος ἀνυψοῦται ἀποβαίνον βραχῶδες (εἰκ. 1, ΙV). Ἡ πορεία του δύναται νὰ καθορισθῇ διὰ τῆς θέσεως μετεκινημένων ὀγκολίθων, ἐντοιχισμένων εἰς σύγχρονον μανδρότοιχον, μὲ τὴν μεγάλην ἐπιφάνειαν ἐδράσεως ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ὀλίγον πρὸς τὰ ΝΔ κεῖνται τὰ σημαντικὰ ὑπολείμματα ἀρχαίας πύλης (εἰκ. 1, πύλη Α. Πρβ. πίν. 177β). Μεγάλα θαύσματα μονολιθικῶν παραστάδων ἐκ σχιστολίθου διακρίνονται ἐντοιχισμένα ἐντὸς συγχρόνου ξηρολιθικοῦ τοίχου συμβεβλημένον κατ' ὀρθὴν γωνίαν μὲ τὴν θύραν παρακειμένου κτήματος. Τὰ δύο εὐμεγέθη θαύσματα ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου (πίν. 177β β-γ) ἔχουν μετακινήθῃ, ἐνῶ τμήμα τρίτης πρὸς Β παραστάδος φαίνεται νὰ εὐρίσκεται εἰς τὴν θέσιν του (πίν. 177β τμήμα α). Τὸ ὁρατὸν ὕψος ἐνὸς τῶν θραυσμάτων (πίν. 177β γ) ἀνέρχεται εἰς 1.84 μ. Πρὸς τὸ παρὸν ὀλίγα δύνανται νὰ λεχθοῦν περὶ τῆς πύλης Α. Τὸ πλάτος τῆς δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ εἰ μὴ μόνον δι' ἀνασκαφῆς. Παρὰ ταῦτα αἱ διαστάσεις τῶν παραστάδων συμπίπτουν πρὸς ἐκείνας δευτέρας πύλης ἐσχάτως ἐντοπισθείσης ἐγγὺς τοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἀγίου Εὐσταθίου² (εἰκ. 1, πύλη Β. Πρβ. πίν. 178α). Βεβαίως ἡ θέσις τῆς δεικνύει ὅτι αὕτη εἶχεν ἀνεγερθῇ ἐγγὺς χώρου, ὅπου ἤνθισε ἐν ἐκ τῶν πλέον γνωστῶν νεκροταφείων τῆς πόλεως³. Ὁ Rubensohn ἀνεῦρεν ὀρθογώνιον πύργον⁴ πρὸς ΝΔ οὐχὶ μακρὰν τῆς θέσεως ταύτης (εἰκ. 1, V). Ἡ τοικοδομία τοῦ πύργου συνεδέθη τε-

1. ΠΑΕ 1974, σ. 183.

2. JFA 2, 1975, σ. 86· ΠΑΕ 1974, σ. 183-4.

3. JFA 2, 1975, σ. 86-87.

4. AM 26, 1901, σ. 184-6.

χνοτροπικῶς μετὰ τῶν ἐν Δηλίῳ τῆς Πάρου κτισμάτων¹, καίτοι ὁ περιβόλος λογίζεται παλαιότερος². Δυστυχῶς πύργος καὶ τμήματα τοῦ τείχους ἔχουν καλυφθῇ ὑπὸ τοίχου, ὅστις συγκρατεῖ τὰς ἐπιχώσεις συγχρόνου ταρατάσας, ἡ δὲ μελέτη τῶν ἐρειπίων ἀποβαίνει ἀδύνατος. Ἐκεῖθεν τὸ τεῖχος κατευθύνεται πρὸς ΝΔ, βαῖνον καθέτως ἐντὸς τῆς κοίτης χειμάρρου κατὰ τὴν θέσιν «Δύο Πλάκες» (εἰκ. 1, VI). Ἡ ΝΔ παρειὰ τοῦ χειμάρρου παρέχει θαυμασίαν εἰκόνα τῆς τομῆς τοῦ τείχους (πίν. 177γ). Ὁ Rubensohn μνημονεύον τὸν χώρον περιέγραψε δύο τεραστίας, μὴ σφζομένας πλέον σχιστολιθικάς πλάκας κειμένας ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου³. Ἡ τοποθεσία ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν ἐκ τῶν ὡς ἄνω πλακῶν. Πιθανολογεῖται ὅτι αὐτὰ ἀνῆκον εἰς προστατευόμενον διὰ κιγκλιδώματος ἀνοιγμα τοῦ τείχους, ἐπιτρέπον τὴν διέλευσιν τῶν ὑδάτων. Αἱ πλάκες κατεστράφησαν κατὰ τὸ 1923 ὅτε παρεσύρθησαν μακρὰν τῆς θέσεως ταύτης ὑπὸ τοῦ ἐκχυλισμένου χειμάρρου⁴. Τὸ τεῖχος διασφίζεται εἰς ὀκτὼ ἐπαλλήλους δόμους συνολικοῦ ὕψους 3.12 μ.⁵ Τὸ τμήμα ἔχει οἰκοδομηθῇ δι' ὀρθογωνίων ὀγκολίθων ἄνευ συνδετικῆς ὕλης⁶. Οἱ δύο κατώτατοι δόμοι ἔχουν κτισθῇ πρὸ τοῦ καθέτου μετώπου βράχου ἐκτεινομένου πρὸς ΒΔ. Αἱ πιέσεις τῶν ἐκ τῆς ἀντιθέτου κατευθύνσεως κατερχομένων ὑδάτων ἀνεκόπτοντο ὑπὸ τοῦ τείχους συνδραμομένου ὑπὸ τοῦ ὀπισθεν συναπτομένου βράχου. Ὡς σημειωθῇ ὅτι ὁ ὄγδος καὶ κατώτατος δόμος ἔχει ἐδρασθῇ ἐπὶ στρώσεως λίθων καὶ λάσπης λίαν ἰσχυρᾶς συνοχῆς. Τὸ πάχος τοῦ τείχους ἀνέρχεται μόνον εἰς 1.50 μ. περίπου, καίτοι ἡ ἐν γένει κατασκευὴ εἶναι ἐξαιρετικῶς ἰσχυρά.

Μεταξὺ τοῦ χειμάρρου καὶ τοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἀγίου Εὐσταθίου (εἰκ. 1ε) τὸ τεῖχος δὲν ἐπορεύετο εἰς εὐθεῖαν γραμμὴν ἀλλὰ καμπύμενον κατ' ἀμβλείαν γωνίαν διήρχετο ὑπὸ τὴν πρόσοψιν τοῦ κτηρίου. Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Rubensohn καταγραφέντων τμημάτων⁷ διακρίνονται σήμερον ὀλίγοι ὀγκόλιθοι τοῦ τμήματος VII, ὑπὸ σύγχρονον μανδρότοιχον ἀγροκτήματος. Ἐκεῖθεν τὸ τεῖχος συνεχίζεται εἰς εὐθεῖαν γραμμὴν (εἰκ. 1, VIII), μέχρι τῆς πύλης Β, ὠκοδομημένης διὰ τεραστίων μονολιθικῶν σχιστολίθων (πίν. 178α). Τὸ σφζόμενον ὕψος τῆς πύλης ὡς προκύπτει ἐκ μετρήσεων τῆς ΝΔ παραστάδος ἀνέρχετο εἰς 3 μ.

1. Βλ. RE XVIII, 1949, στ. 1859, ἐν λ. *Paros*. Βλ. ὁμοίως O. RUBENSOHN, *Das Delion von Paros*, 1962, καὶ εἰδικῶς διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀρχαίων κτηρίων τοῦ ἱεροῦ παρατήρησιν τοῦ J. BOARDMAN ἐν JHS 85, 1965, σ. 235.

2. ΠΑΕ 1974, σ. 184.

3. AM 26, 1901, σ. 182 - 3.

4. Κατὰ πληροφορίας ἐντοπίων αἱ πλάκες ἐτεμαχίσθησαν διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν, μετὰ τὴν πλημμύραν.

5. Ὁ Rubensohn ἀναφερόμενος εἰς τὸ αὐτὸ τμήμα μνημονεῖ ἐξ δόμους ὕψους 2.31 μ. Βλ. AM 26, 1901, σ. 182.

6. Μεταξὺ τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου δόμου διακρίνονται μικροὶ λίθοι ὑποστηρίξεως, μεταξὺ δὲ πέμπτου καὶ ἔκτου δόμου λιθάρια μὲ λάσπην.

7. AM 26, 1901, σ. 186.

περίπου¹. Τὸ σφῆζόμενον ὕψος τῆς ΒΑ τοιαύτης εἶναι 2.59 μ. Αἱ παραστάδες ἐδραζόμεναι ἐπὶ ὀρθογωνίων βάσεων συγκλίνουν ἐλαφρῶς κατὰ τὸ ἄνω μέρος. Τὸ κατωφλίον ἔχει ἐξαφανισθῇ, ὁ δὲ χῶρος κατελήφθη ὑπὸ στρώσεως χρώματος ἐλαφρῶς συνοχῆς, περιεχοῦσης μικροὺς λίθους καὶ θραύσματα ἀγανῶτων ἀγγείων. Προφανῶς ἡ στῶσις ὀφείλεται εἰς τὴν δρᾶσιν ὑδατίνου ρεύματος, τὸ ὅποιον κατὰ περιόδους βροχοπτώσεων κατερχόμενον τοῦ παρακειμένου ὅρους διήρχετο διὰ τῆς πύλης. Ὅπισθεν τῆς ὑψηλοτέρας τῶν παραστάδων πρὸς ΝΑ, σφίζεται ἕτερον θραῦσμα σχιστολιθικοῦ ὀγκολίθου, προερχόμενον προφανῶς ἐκ τῆς αὐτῆς κατασκευῆς.

Ἐνταῦθα δέον ὅπως τονισθῇ ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότης κατασκευῆς τοῦ τείχους ἐκατέρωθεν τῆς πύλης (πίν. 178γ). Τὸ τεῖχος δὲν ἔχει κτισθῇ μὲ ὀγκολίθους ἀλλὰ μὲ λίθους περιωρισμένων διαστάσεων, ἐντέχνως συνηρμοσμένους πρὸς ἀλλήλους. Τὸ μέτωπον καὶ τὸ περίγραμμα τῶν λίθων ἔχουν πελεκηθῇ ἐλαφρῶς, ἐνῶ λάσπη ἐχρησιμοποιήθη ὡς συνδετικὴ ὕλη. Τὸ τεῖχος ἐξαφανίζεται πρὸς ΝΔ ὑπὸ τὰς ἐπιχώσεις παρακειμένου ἀγροῦ. Κάμπτεται εἰς ἀμβλείαν γωνίαν καὶ κατὰ τὴν ἐπανεμφάνισίν του πρὸς Ν τοῦ Ἀστεως ἡ πορεία του διαγράφεται ΝΑ - ΒΔ εἰς μῆκος 149 μ. περίπου (εἰκ. 1, IX - XII). Τὸ τμήμα IX, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ Rubensohn ἐχαρκτηρίσθη ὡς τὸ καλύτερον σφῆζόμενον τμήμα τοῦ περιβόλου² ἔχει ὑποστῇ σοβαρὰν καταστροφὴν. Μέγα μέρος τῶν λίθων ἔχει διαρπαγῇ τὸ δὲ ὕψος ἐμειώθη εἰς 0.60 μ. περίπου. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τείχους ἐμφανίζεται ἰσχυροτέρα ἐνταῦθα, καθ' ὅσον τὸ πλάτος ἀνέρχεται εἰς 2.20 μ. περίπου. Τὸ τεῖχος εἶναι ἐκτισμένον κατὰ τὸν γνωστὸν τρόπον, ἥτοι μὲ εὐμεγέθεις λίθους θεθειμένους δομικῶς. Μόνον εἰς μίαν περίπτωσιν ὀγκόλιθος ὕψους 1.25 μ. ἔχει τεθῇ ὀρθίως μὲ τὸ μέγα μέτωπον ἐστραμμένον πρὸς τὰ ἔξω. Ἐξεταζόμενος ἐν συνδυασμῷ πρὸς πλάκα ἀξιολόγων διαστάσεων (μῆκος 1.20 μ.), κειμένην κατ' ἐπαφὴν τῆς βάσεως τούτου πρὸς Δ, συμπεραίνεται ὅτι δύναται ἐνδεχομένως νὰ ἀνήκῃ εἰς ἀνοιγμα τοῦ τείχους. Τὸ ἐπόμενον τμήμα XI, κείμενον εἰς ἀπόστασιν 118.30 μ. περίπου ἀπὸ τῆς γωνίας, διακρίνεται μόνον κατὰ τὸ πρὸς τὴν πόλιν μέτωπον, μερικῶς κεκαλυμμένον ὑπὸ συγχρόνου ξηρολιθικοῦ τοίχου. Μέρους αὐτοῦ σφίζεται λίαν καλῶς εἰς μῆκος 8.23 μ., μὲ γιγαντιαίους λίθους θεθειμένους δομικῶς (πίν. 178β). Περαιτέρω διακρίνονται ἀποσπασματικῶς ἀσήμαντα ὑπολείμματα τοῦ περιβόλου, ὅμως ταῦτα χρήζουσιν περαιτέρω μελέτης³. Τὸ πρὸς

1. Διαστάσεις καὶ γενικὴ περιγραφή τῆς πύλης παρεσχέθησαν ἐν JFA 2, 1975, σ. 86 καὶ ΠΑΕ 1974, σ. 184.

2. AM 26, 1901, σ. 186.

3. Ὁ RUBENSOHN ὑποπεύεται τὴν ὑπαρξίν καὶ ἄλλης πύλης ἐνταῦθα βλ. AM 26, 1901, σ. 187.

τὴν θάλασσαν τμήμα τοῦ τείχους ἔχει ἐξαφανισθῇ ὁλοσχερῶς ὑπὸ τὰς βαθείας ἐπιχώσεις τῶν ἀγρῶν¹.

Ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς πιθανῆς περιόδου κατασκευῆς τοῦ τείχους παρεσχέθησαν ἄλλοι², ἐνταῦθα ὅμως ὅπως συγκεφαλαιοῦντες προσθέσωμεν καὶ τὰ ἐξῆς. Τὸ πάχος τοῦ τείχους δὲν ἦτο μέγα· ἐκυμαίνοτο μεταξὺ 1.50 - 2.20 μ. Ἡ ἰσχὺς ἐβασίζετο κυρίως ἐπὶ τοῦ μεγάλου μεγέθους τῶν λίθων, χρησιμοπονημένων ὡς εἶχον ἐξορυχθῇ ἐκ τοῦ λατομείου, ἄνευ ἐπιμελοῦς κατεργασίας. Ἐξαιροῦνται βεβαίως τὰ ἐγγὺς τῶν πυλῶν τμήματα, τὰ ὅποια ἐξ αἰσθητικῶν λόγων εἶχον κτισθῇ μὲ μικροτέρους λίθους καὶ τελείαν συναρμογὴν. Γενικῶς ὡς συνδετικὴ ὕλη ἐχρησιμοποιήθη λάσπη.

Τὰ περὶ τὴν πόλιν νεκροταφεῖα ἦσαν ὡς γνωστὸν πολλὰ καὶ σημαντικῶτα³. Αἱ κατὰ τὸ 1975 πραγματοποιηθεῖσαι ἔρευναι συνέβαλον εἰς τὴν ἀνάκλυσιν σημαντικῶν ἀριθμῶν νέων ταφικῶν μνημείων. Εἰς βραχεῖαν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ τμήματος XI κεῖνται τρεῖς συνορεύοντες ἀγροί, ὧν οἱ δύο, ἥτοι ὁ τοῦ Β. Καπούτσου καὶ ὁ πρὸς ΝΔ τοῦ Γ. Δεφερέρα χωρίζονται ὑπὸ μανδροτοίχου ἀκολουθοῦντος τὴν νοτιὰν πορείαν τοῦ τείχους. Τὸ κτῆμα Γ. Δεφερέρα συνορεύει κατὰ τὴν ἑναντι πλευράν (ΝΔ) πρὸς τὸν ἀγρὸν Κ. Φραγκούλη (ἀριθ. 1, περιοχὴ d). Εἰς τὸν ἀγρὸν Β. Καπούτσου διασφύζεται μικρὰ βάσις μαρμαρίνης στήλης διαστάσεων: μῆκος (σφζ.) 0.28, πλάτος 0.31, ὕψος 0.15 μ. (πίν. 179α). Αὕτη περιτρέχεται εἰς τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος τῶν τριῶν πλευρῶν ὑπὸ κυματίων· ἡ τετάρτη πλευρὰ φέρει κατεργασίαν δι' ὁδοντωτῆς ξοῖδος. Ἡ ὑποκάτω ὀψις εἶναι τραχεῖα, ἀποκλειομένης τοιουτοτρόπως τῆς εἰκασίας ὅτι ἡ πλίνθος ἐβαινεν ἐπὶ βάθρου καταλλήλως λαξευμένου ἐπὶ τοῦ καλύμματος περιόπτου σαρκοφάγου⁴. Εἰς τὴν ἄνω ἀτελῶς εἰργασμένην ἐπιφάνειαν διακρίνεται τὸρμος σχήματος παραλληλογράμμου, πλάτους 0.06 μ., μήκους ἀγνώστου καὶ βάθους 0.07 μ. Ἐπὶ τῆς προσόψεως ἡ ἑλλιπὴς ἐπιγραφή: .PIMN- -⁵.

Ἐπὶ τοῦ ἐπομένου ἀγροῦ τοῦ Γ. Δεφερέρα ἐναπόκειται τὸ κάλυμμα μαρμαρίνης σάρκοφάγου (πίν. 180α). Μῆκος 0.131, πλάτος 0.88, ὕψος 0.223 μ. Τὰ ἀετωματικὰ μέτωπα τῶν στενῶν πλευρῶν περιτρεχόμενα ὑπὸ κυματίων ἔχουν λαξευθῇ πλήρως. Ἀντιθέτως εἰς τὰς ἐπικλινεῖς πλευρὰς καὶ τὰ πλάγια ἡ κατε-

1. Οὐδὲν ἴχνος τοῦ περιβόλου ἔχει ἀνευρεθῇ κατὰ τὸ κατώτερον τμήμα τῆς πόλεως. Ἐνταῦθα ἡ πορεία τοῦ τείχους καθορίζεται ἀπὸ τὴν θέσιν τῶν ἀρχαίων νεκροταφείων· βλ. JFA 2, 1975, σ. 85.

2. ΠΑΕ 1974, σ. 184.

3. Βλ. JFA 2, 1975, σ. 86 - 88.

4. Διὰ τὸν τύπον τῶν τοιούτων σαρκοφάγων βλ. JdI 50, 1935, σ. 67, εἰκ. 12. Τὸ ἡμέτερον θραῦσμα φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς βάσιν στήλης.

5. Τὸ ὕψος τῶν ψηφίων ἀνέρχεται εἰς 0.023 μ. (P). Τὸ ὄνομα πρέπει πιθανώτατα νὰ ἀποκατασταθῇ ὡς Ἐριμῶ. Δι' ἀνάλογον ὄνομα βλ. Inscriptiones Creticae I, XXII 21. Ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται εἰς τὸν 2ον ἢ 1ον π.Χ. αἰ.

γασία εἶναι ἐλλιπής. Τὰ ἀκρωτήρια τῶν ἀετωμάτων ἔχουν θραυσθῇ, ἐνθ' ἡ ἐπικλινῆς στέγη ἐπιστέφεται ὑπὸ συμφοῦς ὀρθογωνίου βάθρου¹. Τὸ μνημεῖον ἀνήκει βεβαίως εἰς τὸν τύπον τῶν περιόπτων σαρκοφάγων, τῶν ὁποίων παλαιότατα δείγματα συνδέονται πρὸς τὸν ἰωνικὸν χῶρον². Τοιαῦτα μνημεῖα ἐγνώρισαν ἰδιαίτεράν ἐπίδοσιν ἐν Πάρῳ κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους³.

Εἰς τὸν τρίτον ἐκ τῶν ἀγρῶν διασφίζεται μικρὰ ἡρειπωμένη ἐκκλησία⁴. Εἰς τοὺς τοίχους τῆς ἔχουν συσσωματωθῇ πολυάριθμα ἀρχαῖα μάρμαρα (πίν. 180β). Μεταξὺ ἄλλων διακρίνεται θραῦσμα τεφροδόχου κάλπιδος καὶ ἡ βάσις ταφικῆς στήλης. Τὸ πρῶτον προέρχεται ἐκ τῆς προσθίας ὕψους μαρμαρίνης κυλινδρικής κάλπιδος μὲ τὰς πλευράς διανοιγομένης πρὸς τὰ ἄνω (πίν. 180β, ἀριθ. 1, 179β). Ὅδους ὕψους 0.016 μ. περιτρέχει τὸ χεῖλος διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ καλύμματος. Σφριζόμεναι διαστάσεις: ὕψος 0.20, πλάτος 0.281, πάχος (μεγ.) 0.077 μ. Καίτοι ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐμφανίζεται τραχεῖα, ὡς εἰργασμένη διὰ σφύρας καὶ χονδρῶν βελονίου μόνον, ἐπιμελέστερον λειασμένη λωρὶς διήκουσα ὀριζοντίως φέρει τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφὴν: *Σωστράτω*[υ]⁵.

Σημαντικὴ λογίζεται ὁμοίως ἡ ὀρθογωνίος βάσις στήλης τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 180β, ἀριθ. 2, 179γ). Ἡ ἐπιφάνεια ἐδράσεως ἔχει λαξευθῇ διὰ τοῦ βελονίου, ἐνθ' αἱ περιβάλλουσαι πλευраὶ καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἔχουν λειανθῇ ἐπιμελῶς. Διαστάσεις: μῆκος 0.54, πλάτος 0.375, ὕψος 0.195 μ. Τόρμος σχήματος παραλληλογράμμου, διαστάσεων $0.25 \times 0.09 \times 0.095$ μ., καταλαμβάνει τὸ μέσον τῆς ἄνω ἑδρας. Εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ προσθίου μετώπου ἔχει χαραχθῇ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ: *Δίωνος*⁶. Τὰ περιγραφέντα εὐρήματα προέρχονται ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ πρὸς ΝΔ τῆς πόλεως ἐκτεινομένου νεκροταφείου. Ὀλιγώτερον σαφὲς εἶναι ἡ ἀκριβὴς θέσις ἀνευρέσεως δύο ἀκόμη ἀξιολόγων μνημείων, ἐναποκειμένων εἰς τὸ κτῆμα Κων. καὶ Παν. Μπιζᾶ (εἰκ. 1, χῶρος ε). Ἡ τεφροδόχος κάλπις τοῦ πίν. 179δ εἶναι τοῦ αὐτοῦ σχήματος καὶ τῆς ἰδίας περιόδου ὡς ἡ ἥδη περιγραφεῖσα τοῦ Σωστράτου. Διαστάσεις: ὕψος 0.31, διάμ. ἄνω 0.435, διάμ. κάτω 0.375 μ. Ὑπὸ τὴν βάσιν ὑφίσταται ἑλαφρὰ κολίανσις⁷. Ἐπὶ τῆς λείας κυρτῆς ἐπιφανείας ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφὴ: Ὀνομακρίτων.

1. Τὸ μῆκος ἀνέρχεται εἰς 0.46 μ. Τὸ πλάτος παραμένει ἄγνωστον.

2. Βλ. προκαταρκτικὴν παρουσίαν τοῦ θέματος ἐν ΑΕ 1975, σ. 88 - 90.

3. JdI 50, 1935, σ. 66 - 67.

4. Παρὰ τὰς προσπαθείας μας, αἱ ἔρευναι πρὸς ἐντόπισιν τοῦ ὀνόματος τῆς ἐκκλησίας ἀπέβησαν ἄκαρποι.

5. Ἡ ἐπιγραφὴ καταλαμβάνει διάστημα 0.199 μ. Μέσον ὕψος ψηφίων 0.017 μ. (ἐκτός Σ: 0.020 μ.). Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰ. ἐκ τοῦ σχήματος τῶν ψηφίων. Ἀνάλογος εἶναι ἡ καταγεγραμμένη τῆς ἐπιφανείας τῆς κάλπιδος: JFA 2, 1975, σ. 86, εἰκ. 5. Διὰ τὸ ὄνομα Σώστρατος ἐπὶ ρωμαϊκῆς σαρκοφάγου ἐκ Πάρου, βλ. IG XII, 307, 5.

6. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ἄπαξ εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Πάρου, ἥτοι εἰς μαρμαρίνην βάσιν εὐρεθεῖσαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Εὐσταθίου βλ. IG XII, 335.

7. Διάμετρος 0.375 μ., βάθος 0.028 μ. Εἰργασμένη διὰ σφύρας.

Εἰς τὴν ΝΔ πλευρὰν τῆς ἐντὸς τοῦ κτήματος οἰκίας, ἐγγὺς φρέατος, κεῖται ἐντοιχισμένον θραύσμα μαρμαρίνης σαρκοφάγου τοῦ «φοινικικοῦ» τύπου (πίν. 180γ). Σφύζεται τὸ κατὰ τὴν κεφαλὴν τμήμα τῆς γεγλυμμένης θήκης. Διαστάσεις: μῆκος 0.59, πλάτος ὁρατὸν 0.62, ἔσωτ. βάθος 0.16 μ. Τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς σχηματίζεται ἐλλειπτικὸν μὲ διεύρυνσιν κατὰ τοὺς ὤμους. Τὸ ἐσωτερικὸν ἔχει λειανθῇ ἐπιμελῶς ἐνῶ κατὰ τὸ ἐξωτερικὸν ἡ ἐργασία παρέμεινεν ἡμιτελής¹. Ἡ σπουδαιότης τοῦ εὐρήματος δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ τονισθῇ. Ἡ σαρκοφάγος παρέχει τὸ τρίτον γνωστὸν ἐκ τῆς νήσου καὶ γενικώτερον ἐξ Ἑλλάδος δεῖγμα, ἀποδεικνύουσα ἀναντιρρήτως τὴν παραγωγὴν τῶν τοιούτων ἀνελληνικῶν μνημείων ὑπὸ ἐργαστηρίων γλυπτικῆς τῆς Πάρου κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους².

Τὸ ἐπίκεντρον τῶν ἡμετέρων ἐργασιῶν κατὰ τὸ 1975 ὑπῆρξεν ἡ συστηματικὴ χαρτογράφησις καὶ μελέτη τοῦ ὠχυρωμένου οἰκισμοῦ Οἰκονόμου, ἐπὶ τῆς ὁριζουμένης νησίδος, κειμένης ἐντὸς τοῦ ἀνατολικοῦ μυχοῦ τοῦ μεγάλου κόλπου τῆς Ναούσης, κατὰ τὸ ΒΑ μέρος τῆς Πάρου³ (εἰκ. 2). Τὰ ἐρεῖπια τῆς νήσου Οἰκονόμου δὲν εἶναι τὰ μόνον εἰς τὴν περιοχὴν. Ὁ περὶ τὸν κόλπον τῆς Ναούσης χώρος, ἥτοι λόφοι ἐγγὺς παραλιακῶν θέσεων, χερσονήσοι καὶ νησίδες βρῖθουν ἀρχαιοτήτων. Θὰ χρειασθοῦν πολλὰ ἔτη διὰ νὰ συνθεσώμεν πλήρη εἰκόνα περὶ τῶν ἐντοπισθέντων ἐγκατεσπαρμένων ἐρεπιπίων.

Ὁ οἰκισμὸς Οἰκονόμου ἐξαπλοῦται ἐπὶ τῆς κλιτύος χθαμαλοῦ λόφου, κατὰ τὸ ΝΑ μέρος νησίδος (εἰκ. 2). Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἑναντι παραλίας τῆς Πάρου εἰς τὴν νησίδα καθίσταται ἐφικτὴ διὰ στενῆς λαωρίδος ἄμμου. Ὁ ἀρχαῖος οἰκισμὸς ἀπέχει μόνον 22 μ. ἀπὸ τῆς θαλάσσης, κατὰ τὸ χαμηλότερον πρὸς ΝΑ τμήμα. Δεδομένου ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ νησίς ἀπετέλει τὸ ἄκρον μικρᾶς χερσονήσου, ἡ σύνδεσις πρὸς τὴν Πάρον ἐγένετο διὰ ξηρᾶς. Ἡ ὑπαρξὶς κατεποντισμένου νεκροταφείου, συνισταμένου ἐκ τάφων κατεσκευασμένων διὰ σχιστολιθικῶν πλாகῶν ἀποδεικνύει τὸ ὡς ἄνω συμπέρασμα⁴. Δεδομένου ὅτι ἡ στάθμη τῆς θαλάσσης ἀνῆλθε ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, τὸ νεκροταφεῖον ἐκαλύφθη ἔκτοτε ὑπὸ τῶν ὑδάτων⁵.

Ἐν κατόψει ὁ περικλείων τὸν οἰκισμὸν περίβολος ἔχει ἀκανόνιστον ἐλλειπτικὸν σχῆμα, μὲ τὴν μεγίστην διάμετρον μήκους 130 μ. ἀποκλίνουσιν ΒΔ - ΝΑ (εἰκ. 3)⁶. Ὁ περίβολος σφύζεται καλύτερον κατὰ τὸ βόρειον καὶ ΒΔ τμήμα,

1. Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου διακρίνεται σημεῖον μὲ διαδοχικὴν λάξευσιν διὰ σφύρας, βελονίου καὶ ὀδοντωτῆς ξοῖδος.

2. Βλ. ΑΑΑ 6, 1973, σ. 466 - 471 καὶ JFA 2, 1975, σ. 88.

3. Ἐπιτίθεται ὅτι συντόμος θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀπαλλοτριώσις τοῦ χώρου πρὸς διεξαγωγὴν ἀνασκαφῆς.

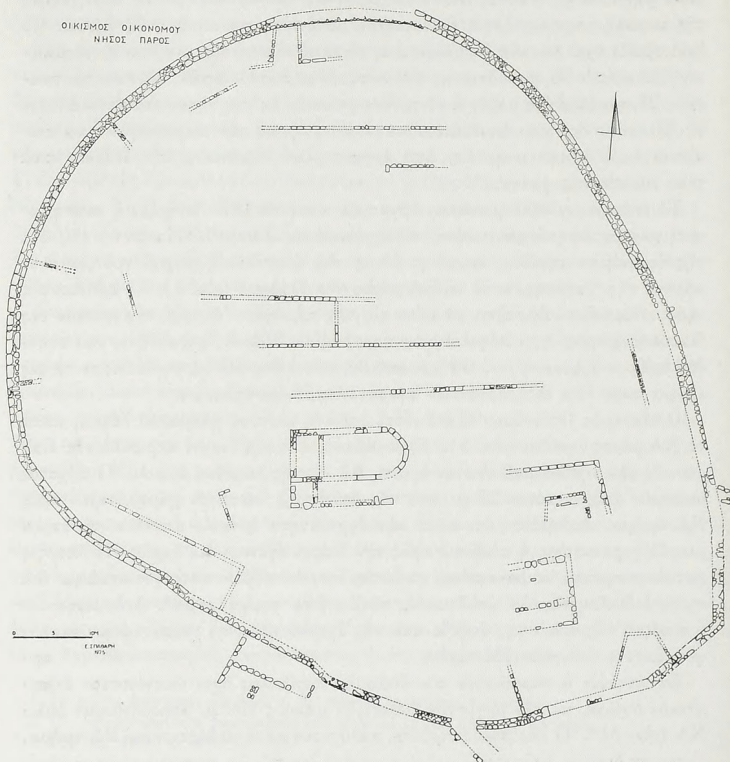
4. ΑΑΑ 6, 1973, σ. 263 - 4, εἰκ. 9.

5. Βλ. J. D. EVANS - C. RENFREW, Excavations at Saliagos, 1968, σ. 97 - 8.

6. Ἡ ἐνταῦθα παρεχομένη σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσις ἀποτελεῖ τὴν βελτιωμένην καὶ τε-

καίτοι ἡ θεμελίωσις τοῦ τείχους διακρίνεται καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν περιφέρειαν. Τὸ τείχος ἔχει μέσον πάχος 1.40 μ. Ἐν τούτοις τὸ πρὸς Ν τμήμα εἶναι ὀλιγώτερον ἰσχυρόν, ἐνῶ κατὰ τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ οἰκισμοῦ, ἥτοι πρὸς Β,

Εἰκ. 3. Κάτοψις τῶν ἐρείπων τοῦ οἰκισμοῦ Οἰκονόμου.

τοῦτο ἐμφανίζεται κατὰ τι ἐνισχυμένον (1.60 μ.). Ἡ κατασκευή του συνίσταται ἐξ εὐμεγέθων λίθων λατομημένων ἐκ τοῦ πέριξ χώρου καὶ συνηρμοσμέ-

λικὴν ἀπόδοσιν τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν δημοσιευθεῖσαν κάτοψιν εἰς τὸ Ἔργον 1975, εἰκ. 138, ἡ κάτοψις τῆς εἰκ. 3 παρέχει βελτιωμένον τὸ περιγράμμα τοῦ περιβάλλου κατὰ τὸ ΝΑ τμήμα.

νων κατὰ πρόωμον πολυγωνικὸν σύστημα. Οἱ ὀγκολίθιοι ἔχουν δεχθῆ λίαν περιωρισμένην λάξευσιν κατὰ τὸ πρόσθιον μέτωπον καὶ τὸ περίγραμμα. Δεδομένου ὅτι τὸ τεῖχος ἀπαρτίζεται ἐκ δύο σειρῶν λίθων, τῶν ὁποίων τὸ μεταξὺ διάστημα ἐπληροῦτο διὰ χώματος καὶ λιθαρίων, ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦτων παρέμεινεν ἄπεργος. Εἰς τὰ καλύτερον σωζόμενα τμήματά του τὸ τεῖχος ἔχει ὕψος 1.05 μ. Δὲν γνωρίζομεν ἂν τοῦτο ἦτο καθ' ὅλον τὸ ὕψος του ἠκοδομημένον διὰ λίθου. Ἐν τούτοις, λογίζοντες τὸ περιωρισμένον πλάτος, φαίνεται πιθανώτερον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἄνω τμήμα τοῦ περιβόλου εἶχε κτισθῆ μὲ πλίνθους. Δεδομένου ὅτι ὁ χώρος καλύπτεται ὑπὸ πυκνῶν θάμνων, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διευκρινηθῇ πλήρως τὸ θέμα τῶν πυλῶν. Παρατηρήθησαν παρὰ ταῦτα ὅτι εἰς ἐπικαίρους θέσεις ποικίλοι λίθοι ἢ σειραὶ λίθων ἐξέρχονται τῆς γραμμῆς τοῦ περιβόλου, σχηματιζομένων τοιουτοτρόπως στενῶν ἀνοιγμάτων. Πυλὸς ὑφίστατο πιθανῶς πρὸς Α καὶ ἑτέρα πρὸς Β τοῦ περιβόλου. Ἡ ἰδιόρρυθμος πορεία τῆς ἐξωτερικῆς σειρᾶς ὀγκολίθων πρὸς Β τοῦ τείχους, δεικνύει εἴτε τὴν ὑπαρξίν πυλίδος, εἴτε μεταγενεστέραν ἐπισκευήν. Εἰς τὸ ΝΑ μέρος ἔχομεν κατὰ τι σαφέστερα στοιχεῖα. Ἐνταῦθα ἡ ἐξωτερικὴ σειρὰ ὀγκολίθων καμπτομένη πρὸς ΝΑ, βαίνει εἰς μῆκος 16 μ. περίπου, σχηματίζουσα πρὸ τοῦ πλάτους 0.90 μ. ἀνοιγματος, στενὸν διάδρομον. Περὶ τὰ 11 μ. πρὸς Α τὸ τεῖχος διακόπτεται εἰς μῆκος 4.20 μ. Καίτοι μόνον ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου θὰ φωτίσῃ πλήρως τὴν διάταξιν τῆς ὀχυρώσεως, δύναται προκαταρκτικῶς νὰ λεχθῇ ὅτι ἐνταῦθα πρέπει νὰ ὑπῆρχε πύλη ὁδηγοῦσα εἰς ἐσωτερικὴν αὐλήν, πλαϊσιουμένην ὑπὸ δωματίων, ἴσως πύργων, πρὸς Α καὶ Δ. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ περιβόλου καλύπτεται ὑπὸ μεγάλου ἀριθμοῦ οἰκοδομημάτων. Θεμελιώσεις τοίχων βαίνοντων καθέτως πρὸς τὸν περιβόλον, δεικνύουν ὅτι ἐπιμήκη ὀρθογώνια οἰκοδομήματα εἶχον προσκολληθῆ κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τείχους¹. Ἰδιαιτέρως καλῶς διατηρεῖται ζευγὸς ὀρθογωνίων οἰκοδομημάτων, πρὸς Β, διισταμένων 3.75 μ. Ὁ μεταξὺ αὐτῶν στενὸς διάδρομος ἐφάνετο ὅτι ὠδήγει ἐπὶ ἀνοίγματος τοῦ τείχους, ὅμως προσεκτικὴ μελέτη ἀπέκλεισε τὸ ἐνδεχόμενον. Τὸ πρὸς Α κτίσμα ἔχει διαστάσεις 4.77×5.67 μ., ἐνῶ τὸ πρὸς Δ μὴ σωζόμενον πλήρως, ἐπεκτείνεται ἐπὶ τοῦ χώρου τρίτου κτίσματος πρὸς ΝΑ. Ἐτερον ἐπίμυκτες κτίσμα διακρίνεται πρὸς ΝΔ τοῦ περιβόλου, μὲ μῆκος ἄνω τῶν 12.55 μ. Τὸ ἄνω ἡμισυ τοῦ οἰκισμοῦ ἔχει διευθετηθῆ εἰς ἐξ βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα διὰ τῆς λαξεύσεως τοῦ βράχου καὶ διὰ τῆς ἀνεγέρσεως ἐπτὰ ἀναλημάτων, τῶν ὁποίων διατηροῦνται πέντε (πίν. 181α). Προφανῶς πρόκειται περὶ ὁδῶν κατευθύνσεως ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἐναλλασσομένων πρὸς ἐπιμήκη ὀρθογώνια οἰκοδομήματα. Τοῦτο καθίσταται σαφές ἐκ τῆς μελέτης τοῦ χώρου μεταξὺ τρίτου καὶ τετάρτου ἀναλήμματος. Ἡ πλάτους 4.93 μ. λωρὶς διακόπτεται ὑπὸ τοίχου

1. Ὁ πρῶμος χαρακτήρ τοῦ οἰκισμοῦ καταφαίνεται καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, καθ' ὃ ὁ περιβόλος ἐστερεῖτο ἐσωτερικοῦ διαδρόμου, παραλλήλου πρὸς τὸ τεῖχος.

καθέτου πρὸς τὰ ἀναλήμματα, πιστοποιοῦντος τὴν ὑπαρξίν ὀρθογωνίου οἰκοδομήματος. Ἡ μεγαλύτερα ὁδὸς περιλαμβανομένη μεταξὺ τοῦ ἔκτου καὶ ἐβδόμου ἀντερείσματος, ἔχει πλάτος 5.50 μ. περίπου. Τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ οἰκισμοῦ καλύπτεται ὑπὸ δμάδος ἀξιολόγων οἰκοδομημάτων.

Τὸ σημαντικώτερον τούτων κεῖται ἀμέσως πρὸς Ν τῶν ἀναλημμάτων. Πρόκειται περὶ ἀψιδωτοῦ ναοῦ κατευθύνσεως ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὸ κτίσμα εἶναι τὸ μοναδικὸν ἐν Ἑλλάδι διατηρούμενον εἰς τόσον καλὴν κατάστασιν, μὲ τοίχους σφζομένους μέχρις ὕψους 0.90 μ.¹ (πίν. 181β). Τὸ μῆκος του ἀνέρχεται εἰς 15 μ. περίπου, τὸ δὲ πλάτος εἰς 6.70 μ. Ἡ πρόσοψις εἶναι ἐστραμμένη πρὸς Δ. Ἐσωτερικὴ μεσοτοιχία ὁρατὴ εἰς ὕψος 0.46 μ. διαιρεῖ τὸν χώρον εἰς πρόδομον καὶ εἰς σηκὸν ἐσωτερικοῦ μήκους 10.50 μ. Κατ' ἐπαφὴν τῆς νοτίας πλευρᾶς ὠκοδομήθη εἰς δευτέραν φάσιν ὀρθογώνιον κτίσμα μήκους 13.25 μ. καὶ πλάτους 3.27 μ. Ὅπως ὁ ἀψιδωτὸς ναὸς, τοιουτοτρόπως καὶ τὸ ὡς ἄνω κτίσμα διηρέθη εἰς δύο χώρους, ὧν ὁ πρόδομος ἔχει ἐσωτερικὸν μῆκος 2.32 μ. Πιστεύεται ὅτι εἴτε τὸ ὀρθογώνιον κτίσμα ἀνήκει εἰς βοηθητικὸν χώρον τοῦ ἀψιδωτοῦ ναοῦ, εἴτε, ὅπερ καὶ τὸ πιθανώτερον, ἀπετέλει δεῦτερον ναόν, λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν τῆς ἐσωτερικῆς διατάξεως.

Δύο οἰκοδομήματα κείμενα πρὸς ΝΑ διασφύζουν καλῶς τὰς θεμελιώσεις. Τὸ νοτιώτερον κεῖται ἀκριβῶς ὀπισθεν τῆς αὐλῆς τῆς κυρίας πύλης. Ἐχει σχῆμα παραλληλογράμμου καὶ μεσοτοιχίαν κατευθύνσεως Α - Δ. Σφίζεται εἰς μέγιστον ὕψος 0.93 μ. καὶ διαστάσεις: σφζ. μῆκος 10.10 μ., πλάτος 9 μ. Ὁ προσορισμὸς του παραμένει δυσερμηνευτός, τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ δι' ἕτερον κτίσμα πρὸς ΒΑ τοῦ πρώτου. Τὰ ἐρείπια παρέχουν ἐν κατ'ὄψει τὸ περίγραμμα οἰκοδομήματος διαστάσεων 10.10 × 6.24 μ. Πρὸς Ν διακρίνεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δεῦτερος τραπεζίος σχήμος χώρος μὲ κατώφλιον εἰς τὴν Α πλευράν.

Γενικῶς, τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οἰκισμοῦ στερεῖται σημαντικῶν προσχώσεων. Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι εἰς ὠρισμένα, ἰδιαίτερώς σημαντικὰ σημεῖα, ὁ βράχος εὐρίσκεται εἰς ἱκανὸν βάθος. Ὁ χώρος βρίθει ἐγκατεσπαρμένων λίθων. Περισυνελέγησαν εὐάριθμα ὄστρακα ἐκ πίθων καὶ ἐκ μεγάλων ἀγγείων. Χαρακτηριστικῶς, ἀπεικονίζομεν θραῦσμα πίθου², πηλίνην πυραμοειδῆ ἀγγῦθα³ καὶ θραῦσμα λαβῆς (εἰκ. 182α). Περισυνελέγησαν ὁμοίως ἱκανὰ θραύσματα ἐκ μέλανος καὶ ψαρομέλανος ὀψιανοῦ. Πλάκες σχιστολίθου ἐμπεπηγμένα καθέτως εἰς τὸ ἔδαφος προέρχονται ἴσως ἀπὸ τὰς στέγας τῶν οἰκοδομημάτων.

1. Ἡ σημειωθῆ ὅτι ἡ ἐλλείπουσα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐπλήρωσις δεικνύει λαθραῖαν ἀνασκαφὴν. Ἡ παραβίασις φαίνεται ὅτι ἐγένετο πρὸ ἀρκετῶν δεκαετιῶν, καίτοι διακρίνεται καὶ σήμερον ἀκόμη τὸ περίγραμμα τάφρου ἐντὸς τῆς ἀψίδος.

2. Τὰ εὐρήματα κατετέθησαν εἰς τὸ μουσεῖον Πάρου. Τὸ θραῦσμα ἔχει διαστάσεις 0.095 × 0.072 μ. Ὁ πηλὸς περιέχει κόκκους ἄμμου, ἡ δὲ ὑπὸ πηλὸς εἶναι μετρία.

3. Ὑψος 0.055· διαστάσεις κατὰ τὴν βάσιν 0.030 × 0.030 μ. Ἡ ὕψις εἶναι καλὴ, ὁ δὲ πηλὸς δὲν περιέχει ξένας προσμείξεις.

Ἄλλα κτίσματα ἐντοπισθῆσαν εἰς τὴν περιβάλλουσαν τὸν οἰκισμὸν περιο-
χὴν. Ἐν ἐξ αὐτῶν διαστάσεων 12.40×7.90 μ. προσκολλᾶται τοῦ τείχους κατὰ
τὸ ΝΔ μέρος τοῦ οἰκισμού. Ἐξ ἄλλου, ὅπερ καὶ λίαν ἐνδιαφέρον, παρατηρήθη
ὅτι μακρὸν τεῖχος μήκους μεγαλυτέρου τῶν 100 μ. ἐκκινουῖν ἐκ τῆς δυτικῆς
πλευρᾶς τοῦ περιβόλου ἐκτείνεται μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ μέχρι τῆς
δυτικῆς παραλίας τῆς νηϊδος. Παρὰ τὴν θάλασσαν τὸ τεῖχος σώζεται καλῶς
εἰς μῆκος ἄνω τῶν 7.50 μ. καὶ ὕψος 0.37 μ. Τὸ πλάτος ἀνέρχεται εἰς τὰ 0.80
μ. Ἡ τοιχοδομία σύγκειται ἐκ δύο σειρῶν λίθων μὲ τὰς ἐξωτερικὰς ὀφει-
ἐλαφρῶς εἰργασμένας¹. Αἱ ἐπιφανειακαὶ ἐνδείξεις ἐκ τοῦ οἰκισμού καὶ αἱ ἀρχι-
τεκτονικαὶ λεπτομέρειαι τῶν οἰκοδομημάτων φαίνονται νὰ εὐνοοῦν χρονολόγη-
σιν ἐντὸς τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου
θὰ διαφωτίσῃ τὸ χρονολογικὸν πρόβλημα τοῦ οἰκισμού.

Ἐν τῷ μεταξὺ νέα εὐρήματα προσφέρουν συμπληρωματικὰ στοιχεῖα εἰς
τὴν ἀρχαιολογίαν τῆς περὶ τὸν κόλπον τῆς Ναούσης περιοχῆς. Σπουδαῖα εἶναι
τὰ ἐπὶ τῆς νηϊδος τοῦ Φιλίζιου ἀπὸ τοῦ 1973 ἐντοπισθέντα ἐρείπια² (εἰκ.
2). Τὸ Φιλίζιον κεῖται δυτικῶς τῆς ΒΑ χερσονήσου τῆς Πάρου. Ἡ νησίς συν-
εδέετο μετὰ τῆς Πάρου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὸ ΝΑ τμήμα ταύτης καταλαμ-
βάνει χθαμαλὸς λόφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχουν ἐντοπισθῇ τὰ ἐρείπια ἀρχαίων
κτισμάτων (πίν. 182γ). Πυκνὴ βλάστησις καλύπτουσα τὸν χώρον δὲν ἐπιτρέπει
τὴν κατανόησιν λεπτομερειῶν. Παρατηρεῖται ἐν τούτοις σημαντικὴ συσσωρευ-
σις χωμάτων ὡς καὶ λίθων, ἐκ κρημνισμένων τοίχων. Ἐτερος μικρὸς σωρὸς
ἐρείπων διακρίνεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νήσου. Ὁ οἰκισμὸς προε-
φωλίσσεται ἀπὸ Ν καὶ Α ὑπὸ τείχους πάχους 1.50 ἕως 2 μ. ἐκτισμένου κατὰ
πρώμου πολυγωνικὸν σύστημα. Ἀξιόλογα τμήματα σφύζονται πρὸς ΒΑ τοῦ
λόφου (πίν. 183α) καὶ κατὰ τὴν νότιον ἀπόκρημον ἀκτὴν τῆς νήσου. Ὅμως
ἐκτὸς τοῦ τείχους, πλατεῖα τάφος περιέβαλλε τὸν λόφον ἀπὸ τῶν αὐτῶν πλευ-
ρῶν. Ἡ τάφος ἄρχει εἰς ἀπόστασιν 21.50 μ. πρὸς Α τοῦ προαναφερθέντος
τμήματος τείχους. Βαίνει ἀπὸ Ν πρὸς Β κατόπιν δὲ κάμπτεται πρὸς ΒΔ, κατερ-
χομένη μέχρι τῆς θαλάσσης (πίν. 183β). Καλύπτει ἀπόστασιν 400 μ. περίπου
μὲ πλάτος 3 - 3.50 μ.

Ἡ διάνοιξις τῆς τάφρου ἀήτησε τὴν λάξευσιν τοῦ βράχου, ὡς προκύπτει
ἐκ τμήματος μήκους 90 μ., μετροῦντες ἀπὸ τοῦ ΒΔ πέρατος. Διὰ τὴν κατανό-
ησιν τοῦ θαυμασίου αὐτοῦ ὀχυρωματικοῦ ἔργου θὰ ἀπαιτηθῇ μακρὰ μελλοντικὴ
ἐργασία. Ἡ περισυλλεγείσα κεραμεικὴ ἐκ τοῦ οἰκισμού περιλαμβάνει ὄστρακα
μὲ διακόσμησιν μέλανος πρώμου γανώματος καὶ ταινιῶν, πιθανῶς ἀναγόμενα
εἰς τοὺς μεταμυκηναϊκοὺς καὶ γεωμετρικοὺς χρόνους.

Ἐξ ἐπιφανειακῶν ἐνδείξεων προκύπτει ὅτι ἕτερος ἀρχαιότατος οἰκισμὸς

1. Διὰ τὸ τεῖχος βλ. ΦΩΤΙΟΥ, ΑΕ 1973, Χρονικά, σ. 6, εἰκ. 4.

2. Βλ. D. U. SCHILARDI, JFA 2, 1975, σ. 95 - 6. Ἔργον 1974, σ. 87.

ὕπῃρχεν ἐπὶ τοῦ μικροῦ λόφου Σκλαβούνα, ἀριστερὰ τῆς ἐκ Παροικίας πρὸς Νάουσαν κυρίας ὁδοῦ (εἰκ. 2). Ὁ λόφος ἐπιστέφεται ὑπὸ ἐπιμήκους βραχώδους ἐξάρσεως, κατευθύνσεως ἀπὸ Β πρὸς Ν (πίν. 183γ). Ἡ κορυφὴ τοῦ βράχου ἰσοπεδώθη τεχνητῶς. Ποικίλα λαξεύματα ἐπὶ τοῦ βράχου ὑποδηλοῦν τὴν ἐντατικὴν χρῆσιν τοῦτου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Περὶ τὴν βάσιν τοῦ βράχου διακρίνονται μικρὰ σπήλαια τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλεται ὅπως ἐρευνηθοῦν συστηματικῶς. Ἐπιφανειακὰ ὄστρακα ἐκ τοῦ περὶ τὴν βραχώδη ἑξαρσιν χώρου ἀνάγονται εἰς τὴν πρωτοκυκλαδικὴν περίοδον.

Ἄλλος οἰκισμὸς ἐνετοπίσθη κατὰ τὸ 1975 ἐπὶ τοῦ λόφου Σαρακίνικα, πρὸς ΝΑ τῆς Σκλαβούνας (εἰκ. 2). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λόφου καίτοι σχετικῶς ὁμαλὴ πρὸς Ν, ἀποβαίνει ἀπόκρημος κατὰ τὸ βόρειον καὶ ΒΔ μέρος. Ἡ πλευρὰ αὕτη ἐστραμμένη πρὸς τὸν κόλπον τῆς Ναούσης ἔχει περιβληθῇ ὑπὸ διπλοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου. Τὰ τείχη περιβάλλουν τὴν κλιτὺν τοῦ λόφου εἰς σχῆμα τῶξου τὰ δὲ ἔξω τῶν ἐξαφανίζονται εἰς τὸ ΝΑ καὶ νότιον μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους σφύζονται ὀλίγα ἐρείπια, προκύπτει ὅμως ὅτι οἱ λίθοι ἐκτίσθησαν εἰς μονὴν σειρὰν, ἄνευ ἐπιμελοῦς κατεργασίας. Ἰσχυρότερος λογίζεται ὁ ἐσωτερικὸς περίβολος μὲ μέσον πᾶχος 0.75 μ. Διτηρήθη εἰς ὕψος 1.10 μ., ὠκοδομήθη δὲ κατὰ πρόωμον πολυγωνικὸν τρόπον διὰ διπλῆς σειρᾶς ἀδρῶς λαξευμένων λίθων, μὲ τὸ ἐνδιάμεσον διάστημα πληρωμένον διὰ λιθαρίων μετὰ χρώματος (πίν. 184α). Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς πορείας του διακρίνεται ὀρθογώνιος πύργος προέχων 3.30 μ. Ἐκεῖ τὸ σφζόμενον ὕψος ἀνέρχεται εἰς τὰ 0.90 μ. Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὰ πρὸς Δ πέρατα τῶν περιβόλων καταλήγουν ἐπὶ τρίτου τείχους τέμνοντος κοιλάδα σχηματιζομένην μεταξὺ τῶν Σαρακίνικων καὶ γειτονικοῦ πρὸς Δ λοφίσκου. Ἐντὸς τῆς ὀχυρώσεως παρατηροῦνται ἐλάχιστα ἐρείπια, καθ' ὅσον ὁ βράχος εἶναι γυμνὸς ἐπιχώσεων. Ἰδιαιτέρως ἡ κορυφὴ διασφρίζει ὀλίγα ἐρείπια, ἥτοι γωνίαν οἰκοδομήματος καὶ εὐθύγραμμα τμήματα τοίχων. Μεταξὺ τῶν ὀλίγων περισυλλεγέντων ὀστράκων μνημονεύομεν ἀποτμήματα πίθου μὲ ἐγγράφατον διακόσμησιν χιαζομένων γραμμῶν καὶ ἐμπέστων κυκλίσκων.

Ἡ χρονολόγησις τῆς ἀκροπόλεως δὲν δύναται νὰ καθορισθῇ μετὰ βεβαιότητος. Ἡ τεχνοτροπία τῆς τοικοδομῆς φαίνεται ἐν τούτοις ὀλιγώτερον ἐξελιγμένη ἐκείνης τοῦ οἰκισμοῦ Οἰκονόμου.

Ἡ ὀχυρωμένη ἀκρόπολις τῶν Κοσκοναριῶν κεῖται ἐγγὺς τοῦ δυτικοῦ μυχοῦ τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης (εἰκ. 2). Ὁ λόφος εἶναι βατὸς ἀπὸ Ν διὰ δύο ἀτραπῶν αἱ ὁποῖαι ὁδηγοῦν εἰς βαλμιδωτὰ ἐπίπεδα. Ἡ ἀνάβασις διὰ τούτων φέρει εἰς τὴν ἐπίπεδον κορυφὴν τοῦ λόφου, ὅπου ἡ διεξαχθεῖσα κατὰ τὸ 1973 σύντομος ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔφερεν εἰς φῶς τοὺς τοίχους οἰκοδομήματος καὶ στρωματογραφημένην ὑπομυκηναϊκὴν κεραμεικὴν ἐντὸς μικροῦ σπηλαίου¹.

1. Βλ. JFA 2, 1975, σ. 88 - 93.

Σύντομος ἐπίσκεψις τῆς κορυφῆς ὠδήγησεν εἰς τὴν περισυλλογὴν σημαντικῶν ὑπομνηματικῶν ὁσπράκων (πίν. 182β). Ταῦτα ἐν συνδυασμῷ πρὸς παλαιότερα κεραμεϊκὰ εὐρήματα ἐκ τοῦ χώρου εἰσηγοῦνται συνεχῇ κατοίκησιν ἀπὸ τῶν ἐσχάτων μυκηναϊκῶν χρόνων μέχρι καὶ τῆς ὑπομυκηναϊκῆς περιόδου.

Ἀξιολογώτατος νέος ἀρχαιολογικὸς χώρος ἐνετοπίσθη καὶ εἰς τὴν τοποθεσίαν Λ ε ι β α δ ρ α, περὶ τὰ 7 χλμ. ΒΔ τῶν Κουκουναριῶν, ἐγγὺς τῆς οἰκίας Ν. Βιώνη (εἰκ. 2). Ἐκεῖ σχηματίζεται ἐπιμήκης κοιλὰς μικροῦ πλάτους, ὀριζομένη ἀπὸ τὰ ἀθέτα μέτωπα βραχωδῶν λόφων πρὸς Α καὶ Δ. Πρὸς Ν ὁ χώρος διευρύνεται, ὅμως ἐκεῖ διακρίνονται κατὰ χώραν δύο σειραὶ ὀρθίως τεθειμένων σχιστολιθικῶν πλακῶν, ὧν ἡ πρὸς Ἀνατολὰς ἔχει κατεϋθύνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ἡ δὲ πρὸς Δυσμὰς ἀπὸ Β πρὸς Ν (πίν. 184β). Τὰ ἐρείπια ἀνήκουν εἰς δύο ἐπιμήκεις τοίχους, ἕκαστος τῶν ὁποίων εἶχεν οἰκοδομηθῇ ἐκ δύο σειρῶν πλακῶν τεθειμένων παραλλήλως, μὲ τὸ ἐνδιάμεσον κενὸν πληρωθὲν διὰ χώματος. Τὸ μέγιστον ὕψος τῶν πλακῶν ἀνέρχεται εἰς 0.70 μ. τὸ δὲ πᾶχος εἰς 0.12 μ. Ἐντὸς τοῦ περικλειομένου χώρου, κατ' ἐπαφὴν δὲ τοῦ δυτικοῦ μετώπου τοῦ βράχου διακρίνεται μακρὸν ὀρθογώνιον οἰκοδόμημα, κατεϋθύνσεως ἀπὸ Β πρὸς Ν (εἰκ. 184γ).

Τοῦτο διασφρίζει αἰθουσαν μήκους 20.60 μ. καὶ πλάτους 3.60 μ. Οἱ τοῖχοι ἐκτίσθησαν διὰ μικρῶν πλακῶν σχιστολιθίων τεθειμένων ὀριζοντίως. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ ὀκοδομημένη δι' εὐμεγέθων λίθων βαίνει παραλλήλως τοῦ κεκομμένου βράχου. Ἡ ἀνατολικὴ ἐπεκτείνεται εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν πέραν τῶν στενῶν ὀψέων τοῦ κτηρίου. Ἡ νοτιά πλευρὰ διασφρίζει εἰς ἰδιαίτεραν καλὴν κατάστασιν τὰς παραστάδας θύρας ὕψους 0.61 μ. Τὸ ἄνοιγμα εἶναι 0.85 μ. Παραστάδες καὶ κατώφλιον συνίστανται ἐξ εὐμεγέθων σχιστολιθικῶν πλακῶν.

Περὶ τὰ 22.40 μ. πρὸς Δ τῆς οἰκίας Βιώνη διασφίζεται ἡ θεμελιώσις κυκλικοῦ οἰκοδομήματος διαμέτρου 7.70 μ. (εἰκ. 185α). Τὸ πᾶχος τοῦ ἐξ ὀγκολίθων ἐκτισμένου τοίχου ἀνέρχεται εἰς 0.85 μ., τὸ δὲ σφζόμενον ὕψος εἰς 0.70 μ. Μικρὸν ἄνοιγμα, ἴσως εἰσόδου, πρὸς ΝΔ ἔχει πλάτος 0.60 μ. Ὁ πύργος ἀνηγέρθη ἐπὶ ὑψώματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου παρέχεται ἐλευθέρᾳ θέᾳ πρὸς τὴν ἀκρόπολιν τῶν Κουκουναριῶν (εἰκ. 185β). Ἐκ τοῦ χώρου περισυνελέγησαν θραύσματα μεγάλων πηλίνων πῖθων μὲ διακόσμησιν ἐγγραφάτων χιαζομένων γραμμῶν καὶ ἐμπέστον κυκλίσκων.

Οὕτω διὰ συμπληρωματικῶν στοιχείων συμπληροῦται ὁ χάρτης ἀρχαιολογικῶν θέσεων τῆς περιοχῆς Ναούσης, ἀποδεικνυομένου ὅτι ἡ περιοχὴ ἐκαλύπτετο ὑπὸ πλήθους ἀξιολόγων οἰκισμῶν, χρονολογουμένων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ μέχρι καὶ τῶν Πρωτογεωμετρικῶν χρόνων. Εἶναι βέβαιοι ὅτι ἡ ἱστορία τῆς νήσου θὰ πλουτισθῇ σημαντικῶς διὰ τῆς λεπτομεροῦς μελέτης τῶν περὶ τὸν κόλπον τῆς Ναούσης ἐρείπίων.

Ἡ ἀνασκαφή εὐρίσκετο ἐν ἐξελίξει τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1974, ὅτε ἐπῆλθεν αἰφνιδίως ὁ θάνατος τοῦ διευθυντοῦ τῆς Σπ. Μαρινάτου. Μέτρα ἀσφαλείας καὶ προστασίας τοῦ χώρου καὶ τῶν εὐρημάτων ἐλήφθησαν ἀμέσως παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Εἰδικῶς συσταθεῖσα πρὸς τοῦτο ἐπιτροπὴ ἐκ τοῦ Ἐφόρου Γ. Παπαθανασοπούλου, τῆς Ἐπιμελητρίας Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων Δ. Χατζῆ καὶ τοῦ γράφοντος κατέγραψε λεπτομερῶς τὴν κατάστασιν, εἰς ἣν εὐρέθη ἡ ἀνασκαφή τὴν στιγμὴν τῆς ἀποτόμου διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν. Ἡ αὕτη ἐπιτροπὴ εἰσηγγήθη καὶ τὰ ἐνδεικνύμενα μέτρα, τὰ ὁποῖα θὰ ἔδει νὰ ληφθοῦν τόσον βραχυπροθέσμως ὅσον καὶ μακροπροθέσμως, ὥστε καὶ ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς νὰ ἐξασφαλισθῇ ἀπροσκόπτως ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς της χαρακτήρ νὰ μὴ ἀπολεσθῇ.

Τὸ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 35/18-12-1974 πράξεώς του ἀνέθεσε τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸν γράφοντα, ὅστις μὲ βάσιν τὰς εἰσηγγήσεις τῆς ἀνωτέρω ἐπιτροπῆς καὶ ἔχων ἐπίγνωσιν τοῦ μεγέθους τοῦ ἔργου καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἀναγκῶν τῆς ἀνασκαφῆς εἰσηγγήθη τὴν ἀναστολὴν τῶν καθ' αὐτὸ ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. Τοῦτο ἐκρίθη ἀναγκαῖον προκειμένου νὰ δοθῇ καιρὸς πρὸς συντήρησιν, ταξινόμησιν καὶ μελέτην τοῦ τεραστίου ὄγκου τῶν εὐρημάτων (ὑπὲρ τὰς δύο χιλιάδας κιβώτια μὲ ὄστρακα ἀναμένουν διαλογὴν καὶ ταξινόμησιν καὶ ἑκατοντάδες τετραγωνικῶν μέτρων τοιχογραφαὶα τελοῦν ὑπὸ συντήρησιν). Ἐπειδὴ δὲ σχεδὸν οὐδὲν τῶν οἰκοδομημάτων ἔχει ἀνασκαφῇ πλήρως ἐκρίθη σκόπιμον, ὅπως ἡ ἀνασκαφή κατὰ τὰ ἀμέσως προσεχῆ ἔτη μὴ ἐκταθῇ περαιτέρω, ἀλλὰ περιορισθῇ αὕτη εἰς τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἐρεῦνης τῶν διαφόρων τομέων πρὸς ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν μελέτην τῶν προβλημάτων των καὶ ἀναλόγως τῶν ἀπαιτήσεων τῆς παραλλήλως ἐνεργουμένης συντήρησεως τῶν εὐρημάτων.

Οὕτως ὀλόκληρον τὸ 1975 ἀφιερῶθη εἰς τὴν συντήρησιν εὐρημάτων καὶ τακτοποίησιν τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν.

Α. ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΣ

α) Τοιχογραφίαι

Πέρα τῶν εἰς τὸ Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ἐκτιθεμένων τοιχογραφῶν ἀναμένουν συντήρησιν σημαντικὰ τμήματα ἑναποκείμενα τόσον εἰς τὰς ἀποθήκας τῆς ἀνασκαφῆς, ὅσον καὶ εἰς Ἀθήνας εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Κέντρου Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Τὰ τμήματα τῶν τοιχογραφῶν τούτων εἶναι:

1. Τοιχογραφία Ἀφρικανοῦ καὶ πιθήκων ἐκ τοῦ τομέως Ἀρβανίτη 1 (Thera II, 1968, σ. 28 - 29, 53 - 54. ΠΑΕ 1968, σ. 126 - 127).
2. Τοιχογραφία «Πτηνῶν» ἐκ τοῦ Νοτίου Διαδρόμου τοῦ τομέως Ἀρβανίτη 1 (Thera II, 1968, σ. 28).
3. Τμήμα τοιχογραφίας Πιθήκων ἐκ τοῦ Δωματίου Β6 (Thera III, 1969, σ. 35. ΠΑΕ 1969, σ. 188 - 189).
4. Τμήματα τοιχογραφῶν ἐκ τοῦ οἰκοδομήματος Γ (Thera III, 1969, σ. 39 - 40. ΠΑΕ 1969, σ. 173).
5. Τμήματα τῆς τοιχογραφίας τῶν Ἀντιλοπῶν ἐκ τοῦ Δωματίου Β1 (Thera IV, 1970, σ. 28 κέ. ΠΑΕ 1970, σ. 197 κέ.).
6. Τμήματα τῆς τοιχογραφίας τῶν Γυναικῶν ἐκ τῆς ὁμωνύμου οἰκίας (Thera V, 1971, σ. 38 κέ. ΠΑΕ 1971, σ. 215 κέ.).
7. Τμήματα τῶν τοιχογραφῶν ἐκ τῆς «Δυτικῆς οἰκίας» (Θήρα VI, 1972, σ. 26).

8. Ὀλόκληρα τὰ τοιχογραφικὰ σύνολα τῶν δωματίων τῆς Ξεστῆς 3 (Θήρα VI, 1972, σ. 13 καὶ Θήρα VII, 1973, σ. 23, 26 - 27, 32 - 37).

Ὁ μέγας ὄγκος τῶν ὑπὸ συντήρησιν τοιχογραφῶν δημιουργεῖ τρομερὰ προβλήματα χώρου. Τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν ἀναγνωρίζον πάντοτε τὴν σπουδαιότητα τῶν εὐρημάτων παρεχώρησε τὴν νεοκλασσικὴν οἰκίαν τῆς ὁδοῦ Θόλου 10 εἰς Πλάκαν πρὸς στέγασιν τοῦ ἐργαστηρίου συντηρήσεως τῶν τοιχογραφῶν τῆς Θήρας. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ συγκέντρωσις τῶν διασπαρμένων νῦν τμημάτων ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην θὰ συμβάλῃ τὰ μέγιστα εἰς τὴν ταχύρρυθμον προώθησιν τοῦ ἔργου τῆς συντηρήσεως.

Ἡ σχετικὴ σπουδὴ, μὲ τὴν ὁποίαν ἐξετελέσθη ἡ συντήρησις ὠρισμένων τμημάτων κατὰ τὸ παρελθὸν δὲν ἀφῆκε περιθώρια ἐπιστημονικοῦ ἐλέγχου τῶν μεθόδων καὶ τῶν χρησιμοποιουμένων ὕλικων. Οὕτω δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἀποφυγὴ λαθῶν καὶ μικροφθορῶν, ὡς π.χ.:

Ι. Ἡ φθορὰ ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τοῦ «λοχαγοῦ» εἰς τὴν μικρογραφίαν τῆς «Δυτικῆς οἰκίας» (Θήρα VI, 1972, πίν. 97), ἥτις δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν εὗρεσιν τοῦ τεμαχίου (Θήρα VI, 1972 πίν. 110α: κάτω δεξιὰ γωνία).

ΙΙ. Ἡ διόγκωσις τῶν ἐκ πολυουραιθάνης συμπληρωμάτων τῆς τοιχογραφίας τῶν πιθήκων, ἥτις ἠνάγκασεν εἰς τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ὕλικου τούτου.

III. Ἡ χονδροειδὴς ἐργασία εἰς τὴν συμπλήρωσιν τμήματος τῆς τοιχογραφίας τῶν ἀντιлоπῶν (πλν. 186α). Πρὸς ἀποφυγὴν παρομοίων λαθῶν, τῇ εἰσηγήσει τοῦ γράφοντος συνεστήθη εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ ὁμάς, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς ὁποίας ἐτέθη τὸ ὅλον ἔργον τῆς συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν.

Τὴν ὁμάδα ἀπετέλεσαν οἱ Κων. Ἀσημενός, χημικός - συντηρητὴς παρὰ τῷ Ἐθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ, Ἀναστ. Μαργαριτῶφ, ζωγράφος - συντηρητὴς παρὰ τῷ Κέντρῳ Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων, Κων. Ἡλιάκης, ζωγράφος παρὰ τῷ Ἐθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσείῳ καὶ ὁ γράφων:

Εὐθὺς ἀμέσως ἡ ὁμάς αὐτὴ ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν ἐργαστηρίων ἐρεῦνης τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου καὶ τοῦ Κέντρου Πυρηνικῶν Ἐρευνῶν («Δημόκριτος») εἰς τὰ ὁποῖα ἐδόθησαν δείγματα ὕλικῶν, ἀρχαίων καὶ νέων πρὸς ἀνάλυσιν¹.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ συνεργεῖα συντηρήσεως² ἡσχολήθησαν καὶ ἐφέτος μὲ τὴν ἀναζήτησιν καὶ συγκόλλησιν συνανηκόντων τεμαχίων. (Ἡ ἐργασία των ὅμως περιορίσθη κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας, καθ' ὅσον αἱ ὑφιστάμεναι ἀνάγκαι ἀνὰ τὴν χώραν ἐπιβάλλουν τὴν εἰς τὸ ὑπαίθριον ἐργασίαν κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον.) Παρὰ τὸ περιορισμένον τοῦ χρόνου ἐπετεύχθησαν σημαντικὰ ἀποτελέσματα, ὥστε νὰ δικαιολογῇται ἡ συνέχισις τοῦ εἵδους αὐτοῦ τῆς ἐργασίας.

Ἡ ὁμάς ἡ ἐργαζομένη εἰς τὸ Βυζ. Μουσεῖον ἡσχολήθη ἀποκλειστικῶς μὲ τὴν ἀνεύρεσιν καὶ συγκόλλησιν τῶν συνανηκόντων θραυσμάτων εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῶν «Κροκοσυλλεκτριῶν» τῆς Ξεστῆς 3. Τοιουτοτρόπως ἡ σύνθεσις βαθμιαίως ἀποκαθίσταται καὶ γίνεται περισσότερον κατανοητὴ. Ἡ («Πότνια Θηρῶν»), ἥτις κάθηται βλέπουσα πρὸς τὰ δεξιὰ δὲν ἔχει τὸν γρῦπα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὸν πίθηκον πρὸς τὰ ἀριστερά της ὡς ἀρχικῶς εἶχεν ὑποτεθῆ (Θήρα VII, σ. 33), ἀλλ' ἀντιστρόφως.

Τὸ συνεργεῖον, τὸ ἐργαζόμενον εἰς τὸ Κέντρον Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων, ἡσχολήθη μὲ παρομοίαν ἐργασίαν ἐπὶ δύο ὁμάδων τοιχογραφιῶν, προσερχομένων ἐπίσης ἐκ τῆς Ξεστῆς 3. Τῆς μιᾶς ὁμάδος παριστώσης ἐπίσης γυναικείας μορφᾶς μὲ πλουσίας ἐνδυμασίας συνεπληρώθησαν σημαντικὰ τμήματα (Θήρα VII, 1973, σ. 24). Εἰς τὴν ἐτέραν ὁμάδα εἰκονίζουσιν τὴν ζωφόρον τῶν κυανοπιθήκων ἡ ἐργασία ἤρχισε νὰ διαφωτίξῃ στοιχεῖα ἀφορῶντα εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς τοιχογραφίας. Κατέστη ἀπολύτως σαφές ὅτι τὸ ἀντικείμενον, τὸ ὅποιον

1. Τόσον πρὸς τὸν καθηγγὴν τοῦ Ε.Μ.Π. κ. Θεοχάρην καὶ τοὺς συνεργάτας του, ὅσον καὶ πρὸς τὸν κ. Φιλипπάκη τοῦ Κ.Π.Ε. «Δημόκριτος» ἐκφράζονται καὶ ἐντεῦθεν θερμαὶ εὐχαριστίαι.

2. Τὰ συνεργεῖα ταῦτα ἀπέτελεσαν οἱ κάτωθι: Σ. Περράκης, Εὐθαλία Παπαγεωργίου, Στ. Παπαγεωργίου, Στ. Ἀγγελίδης, Δημ. Σπαθοῦλας, Ἰάκ. Μιχαηλίδης, Ἐλ. Μιχαλαριάς, Παν. Δρίτσας, Δημ. Καμπούρης, Πην. Μωραΐτου, Ἀνδρ. Στρατσάνης, Μαρ. Τότση. Τὰ συνεργεῖα ταῦτα εἰργάσθησαν ὑπὸ τὴν ἀμεσον ἐποπτείαν τοῦ διπλωματούχου ζωγράφου-συντηρητοῦ Ἀ. Μαργαριτῶφ.

κρατεῖ ὁ εἷς ἐκ τῶν πιθήκων εἶναι ἄρπα (Θήρα VII, 1973, σ. 26). Ὁ Ξιφουλ-κῆσας πίθηκος, δὲν κρατεῖ διὰ τῆς ἐτέρας χειρός, μέλλων ἀναποκεφαλίσθαι, στικτὴν ἔχιδναν τῆς ἀμμου» ὡς ἀρχικῶς ἡρμηνεύθη (Θήρα VII, 1973, σ. 26). Εἰς τὴν πραγματικότητά κρατεῖ τὸν κολεὸν τοῦ Ξίφους, τοῦ ὁποῖου ὁ τελαμῶν, στικτὸς ὢν, παρέσυρεν εἰς τὴν ἀνωτέρω ἑρμηνείαν (πίν. 186β). Πάντως ἡ ἔλλειψις χώρου δυσχεραίνει τὰ μέγιστα τὸ ἔργον τῶν συντηρητῶν (βλ. καὶ Θήρα VII, 1973, σ. 23, 37).

β) Πήλινα ἀγγεῖα

Περὶ τὰ ἑκατὸν πεντήκοντα κιβώτια μὲ ὄστρακα τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1973 καὶ 1974 ἐπλύθησαν εἰς τὸ ἐργαστήριον τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τοῦ τεχνίτου Βασ. Ἀλεφραγκῆ κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου μέχρι καὶ τοῦ Αὐγούστου 1975. Ὁ αὐτὸς τεχνίτης κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα συν-εκόλλησε καὶ συνεπλήρωσε μέγαν ἀριθμὸν ἀγγείων (ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν πεντήκοντα) προερχομένων ἐκ διαφόρων τομέων τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἄπαντα τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ὡς καὶ ἄλλα κινητὰ εὐρήματα κατεγράφησαν εἰς τὸν κατάλογον τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὑπὸ τοῦ Κ. Ἡλιάδου ἐσχεδιάσθησαν ἀντιπροσωπευτικὰ σχήματα τῶν ἀγγείων, δημιουργηθέντος οὕτω πυρήνος σχεδίων διὰ τὴν ἐναρξιν τῆς ἐπισημονικῆς ἐπεξεργασίας τῆς κεραμικῆς.

Β. ΧΩΡΟΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

α. Ἀσφάλεια χώρου καὶ ἐγκαταστάσεων

Μετὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς ἐκ δικτυωτοῦ σύρματος περιφράξεως τοῦ εὐρυτέρου χώρου, ἐκρίθη σκόπιμον ὅπως ἀσφαλισθῇ ἀποτελεσματικώτερον ἢ ἀνεσκαμμένη περιοχῇ, ἥτις εἶναι καὶ ἐστεγασμένη. Ἄπαντα τὰ ἀνοίγματα τὰ ὁποῖα ὑπῆρχον κατὰ τὰ πέρατα τοῦ στεγάστρου ἐκλείσθησαν διὰ πυκνοῦ δικτυωτοῦ σύρματος ἀπὸ τῆς στέγης μέχρι τοῦ ἐδάφους. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀπεκλείσθη ἡ εἴσοδος εἰς τὸν χώρον τῆς ἀνασκαφῆς καὶ αὐτῶν τῶν οἰκοσίων ζώων (πίν. 187α - β).

Διὰ τὴν συντήρησιν τῶν μηχανημάτων καὶ τῶν κτηριακῶν, ἡλεκτρικῶν καὶ ὑδραυλικῶν ἐγκαταστάσεων καθὼς καὶ τοῦ ἐκ dexion σκελετοῦ τοῦ στεγάστρου προσελήφθη ἡμερομίσθιος συντηρητὴς μηχανημάτων καὶ ἐγκαταστάσεων ἀπασχολούμενος καθ' ὅλον τὸ ἔτος. Τόσον ὅμως αἱ ὑδραυλικαὶ ἐγκαταστάσεις, ὅσον καὶ τὸ dexion ὑποφέρουν ἐκ τοῦ ὑφαλμύρου ὕδατος καὶ τῆς διαβρωτικῆς κισήρεως καὶ θὰ πρέπει νὰ μελετηθῇ ἀποτελεσματικώτερος τρόπος ἀντιμετωπίσεως τοῦ προβλήματος.

β. Περισυλλογὴ εὐρημάτων

Διὰ λίαν περιορισμένου ἀριθμοῦ ἐργατῶν καὶ μὲ τὴν συνεργασίαν τῶν ἀρχαιολόγων διδάκτορος Ἀλεξάνδρου Πατριανάκου-Ἡλιάκη καὶ Χαραλ. Σιγάλα καὶ τοῦ ζωγράφου Κων. Ἡλιάκη περισυνελέγησαν ἐκ τῶν διαφόρων ἀνασκαφικῶν τομέων καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὰ ἐργαστήρια τὰ ἐξῆς:

1. Ἐκ τῶν διαφόρων δωματίων τῆς Ξεστῆς 3 περισυνελέγησαν δεκατρία (13) κιβώτια πλήρη θραυσμάτων τοιχογραφιῶν φέροντα χρονολογικὰς ἐνδείξεις ἀπὸ 16-7-74 ἕως 28-9-74 (ἐν κιβώτιον εὐρέθη ἄνευ ἐνδείξεων). Ὁμοίως ἐνδείξεις ἔφερον καὶ τριάκοντα κιβώτια πλήρη ὀστράκων, τὰ ὅποια ἐπίσης περισυνελέγησαν εἰς τοὺς χώρους τῆς Ξεστῆς 3.

Δύο εἰσέτι κιβώτια μὲ ὀστρακα εὐρέθησαν ἄνευ ἐνδείξεων.

2. Κιβώτιον μὲ θραύσματα τοιχογραφιῶν ἄνευ ἐνδείξεων περισυνελέγη εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ Γ7. Ἄτερον κιβώτιον εὐρέθη ἐπὶ τοῦ ἀσκάφου τμήματος ἀνατολικῶς τῆς Δυτικῆς οἰκίας μὲ ἐνδείξιν «Φρέαρ 68, 27-10-1973» καὶ ἄλλα ἐπὶ τοίχου τῆς Δυτικῆς οἰκίας μὲ ἐνδείξιν «19-9-1972, χώρος 6».

3. Ἐκ τοῦ Συγκροτήματος Δ (ἢ Ξεστῆς 1) περισυνελέγησαν δεκατρία κιβώτια πλήρη ὀστράκων μὲ ἐνδείξεις ἀπὸ 22-8-74 ἕως 24-9-74. Ἐξ αὐτῶν τὰ περισσότερα προέρχονται ἐκ τοῦ νοτίου ἰσογείου τοῦ Πολυθύρου (ἢ Δ1), τὸ ὅποιον εἰς τὰς ἐνδείξεις φέρεται ὡς Ξεστὴ 1, 1α (βλ. κατωτέρω περιγραφὴν ἀνασκαφῆς περιόδου 1974).

4. Ἐνδεκα κιβώτια μὲ θραύσματα τοιχογραφιῶν περισυνελέγησαν ἐκ τῶν χώρων τῆς Ξεστῆς 4. Προέρχονται ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1973 (26/7-22/8) καὶ 1974 (15-19/7).

γ. Τακτοποίησις χώρου

Πρὸς ἀνεωτέραν καὶ ἀσφαλεστέραν ἐπίσκεψιν τοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν εὐπρεπεστέραν αὐτοῦ ἐμφάνισιν ἐγένοντο αἱ ἀκόλουθοι ἐργασίαι:

1. Ὅγκοι χωμάτων ἀφημένων εἰς σωροὺς ἀπεμακρύνθησαν ἢ διεμορφώθησαν εἰς ἀνδρὰ ἐκατέρωθεν τῆς ἀτραποῦ ἐπισκέψεως ἐπὶ τῶν ἀσκάφων εἰσέτι τμημάτων τῆς ἀνασκαφῆς, ὥστε νὰ μὴ παρουσιάξῃ εἰκόνα ἐγκαταλείψεως.

2. Ἐπὶ τῶν ἀνδρῶν τούτων διηυθετήθησαν τὰ ὑπάρχοντα ἐκεῖ ἀχρησιμοποίητα ἀτάκτως ἐρριμμένα μεταλλικὰ πλαίσια (dexion) πρὸς ὑποδοχὴν συρταρίων. Ἐντὸς τῶν πλαϊσίων τούτων κατέστη δυνατὴ ἡ τακτοποίησις ἐκατὸν πεντήκοντα περίπου συρταρίων μὲ ὀστρακα διευθετηθέντα κατὰ ἀνασκαφικοὺς τομεῖς (πίν. 188α).

3. Ἐπίσης ἐπὶ τῶν διαμορφωθέντων ἀνδρῶν ἐτοποθετήθη εἰς προσωρινὴν ἔκθεσιν ἀριθμὸς πίων εὐρισκομένων ἐντὸς τοῦ ἐργαστηρίου (πίν. 188β, 189α). Διὰ τῆς τοιαύτης χρησιμοποίησεως τῶν ἀνδρῶν κατωρθώθη σημαν-

τική ἀποσυμφόρησης τοῦ ἐργαστηρίου, ἥτις θὰ διευκολύνῃ τὴν περαιτέρω συνέχισιν τοῦ ἔργου τῆς διαλογῆς, μελέτης καὶ συντηρήσεως τῶν εὐρημάτων.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ 1974

Ὡς προκύπτει ἐκ σπαραγμάτων πληροφοριῶν εἰς τὸ εὐρεθὲν ἡμερολόγιον (15 - 20/7 καὶ 5 - 17/8/1974) κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ 1974 ἐγένοντο ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι, πλεῖσται τῶν ὁποίων δὲν καθορίζονται ἐπακριβῶς. Οὕτω περὶ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν εἰς τὴν Ξεστὴν 3 σημειοῦνται: «6 - 8 - 74 Ἀναστήλωσις τῆς ἀνατολικῆς θύρας τοῦ δωματίου 9 ὡς καὶ τοῦ παραθύρου εἰς τὸν Β τοῖχον τοῦ αὐτοῦ δωματίου» ἢ «7 - 8 - 74 Ἀναστήλωσις τοῦ Β τοίχου τοῦ δωματίου 9 καὶ τοῦ Β τοίχου ἐπίσης τοῦ δωματίου 12», ἢ «8 - 8 - 74 Ἀναστήλωσις τοῦ Δυτ. τοίχου τοῦ δωματίου 12. . .».

Εἰς μεταγενεστέρας ἡμερομηνίας ἀνεσκάφη ὁ χώρος βορείως τῆς Ξεστῆς 3, ὁπότε θὰ πρέπει νὰ κατεσκευάσθῃ καὶ ἡ ἐκ σκυροδέματος ἀντηρὶς πρὸς συγκράτησιν τοῦ βορείου τοίχου τῆς Ξεστῆς 3 (πίν. 189β). Τὴν συγκράτησιν τοῦ τοίχου τούτου συμπληρώνουν ξύλινα ἱκρίωματα.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον 1974 κατεσκευάσθησαν καὶ αἱ δύο ἀντηρίδες ἐκ σκυροδέματος πρὸς στήριξιν τῶν ἐκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ Τελχίνων τοίχων, ἀνηκόντων ἀντιστοιχῶς εἰς τὰ κτήρια Β καὶ Γ.

Μνεῖα περὶ τῆς κατασκευῆς των δὲν γίνονται εἰς τὸ ἡμερολόγιον. Πρέπει ὅμως νὰ κατεσκευάσθησαν μετὰ τὴν 9 - 8 - 74, ὁπότε ἐγένετο ἡ σκαφή διὰ τὴν θεμελιώσιν των (βλ. κατωτέρω περιγραφὴν ἀνασκαφῆς 1974).

Χωρὶς νὰ μνημονεύωνται εἰς τὸ ἡμερολόγιον, ἐργασίαι ὑποστηλώσεως διὰ ξυλίνων ἱκριωμάτων ἐγένοντο καὶ εἰς τὸν τομέα Δ. Σημαντικώτεροι τούτων εἶναι ἡ τοῦ Δ3 (πίν. 190α) καὶ τοῦ ἰσογείου τοῦ Πολυθύρου (πίν. 190β).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ 1974

Τρεῖς κυρίως εἶναι οἱ τομεῖς εἰς τοὺς ὁποίους διενήργησεν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν ὁ Σπ. Μαρινᾶτος κατὰ τὸ 1974: τὸ οἰκοδομικὸν συγκρότημα Δ, ἡ Ξεστὴ 3 καὶ ἡ Ξεστὴ 4. Ἐνταῦθα γίνεται ἀπόπειρα παρουσιάσεως τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου τῆς περιόδου αὐτῆς ἐκ τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα κατέστη δυνατόν νὰ συγκεντρωθῶν. Διὰ τὴν Ξεστὴν 3 εἶχε τηρηθῇ ἡμερολόγιον ἀπὸ 5 ἕως 17 - 8 - 1974. Τὸ ἡμερολόγιον τοῦτο ἐτήρησεν ἡ πτυχιούχος ἀρχαιολογίας Χρυσάνθη Βαρυῦτου. Τῶν ἐργασιῶν εἰς τὴν Ξεστὴν 4 ἡμερολόγιον ἐτηρήθη ἀπὸ 15 ἕως 20 Ἰουλίου 1974 ὑπὸ τῆς αὐτῆς ὡς ἂν πτυχιούχου καὶ ἀπὸ 7 ἕως 16 Αὐγούστου 1974 ὑπὸ τῆς ἐπιμελητρίας Ἀρχαιοτῆτων Καλλιόπης Πρέκα. Δὲν εὐρέθη ἡμε-

ρολόγιον τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ ἰσογείου εἰς τὸ Πολύθυρον Δ1. Εἶναι ὁμως βέβαιον ὅτι τοῦτο ἀνεσκάφη κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1974. Τόσον οἱ φύλακες ὅσον καὶ αἱ ἐνδείξεις ἐπὶ πλήθους κινητῶν εὗρημάτων τὸ πιστοποιοῦν.

α. ΞΕΣΤΗ 3 Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ξεστῆς 3 εἶχεν ἀποκαλύψει κατὰ τὸ 1973 τὰ δωμάτια 1 - 8 (βλ. Θήρα VII, 1973, παρ. 9. πίν. Β). Κατὰ τὴν περίοδον 1974 αἱ ἐργασίαι ἐπεξετάθησαν εἰς τὰ δωμάτια 9, 10, 11, 12, 13 καὶ 14 (εἰκ. 1)¹.

Δωμάτιον 9

Δυστυχῶς αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς ἀνασκαφῆς του εἰς τὸ ἡμερολόγιον εἶναι πενιχραί, περιοριζόμεναι εἰς φράσεις, ὡς π.χ. «ἐκ τοῦ κέντρου τοῦ δωματίου 9 ἀφαιροῦνται τὰ ἐκμαγεῖα ξυλίνων διχαλωτῶν δοκῶν» (5-8-74) ἢ «ἐκ τοῦ δωματίου 9 τῆς Ξεστῆς 3 ἀφαιροῦνται μικρὰ τεμάχια τοιχογραφιῶν μὲ σπείρας» (12-9-74, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ἀντὶ 12 - 8 - 74 δεδομένου ὅτι ἡ ἐπομένη ἐγγραφή εἶναι 13 - 8 - 74) ἢ «ἐκ τοῦ δωματίου 9 ἀφαιροῦνται μικρὰ τεμάχια τοιχογραφίας σπείρας καὶ ἀναγλύφου» (14 - 8 - 74).

Ἀνεσκαμμένον τὸ δωμάτιον παρουσιάζει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά. Ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον (2.75 × 3.30 μ.) καὶ εὐρίσκεται ἀμέσως πρὸς Δυσμᾶς τοῦ δωματίου 8 (βλ. εἰκ. 1).

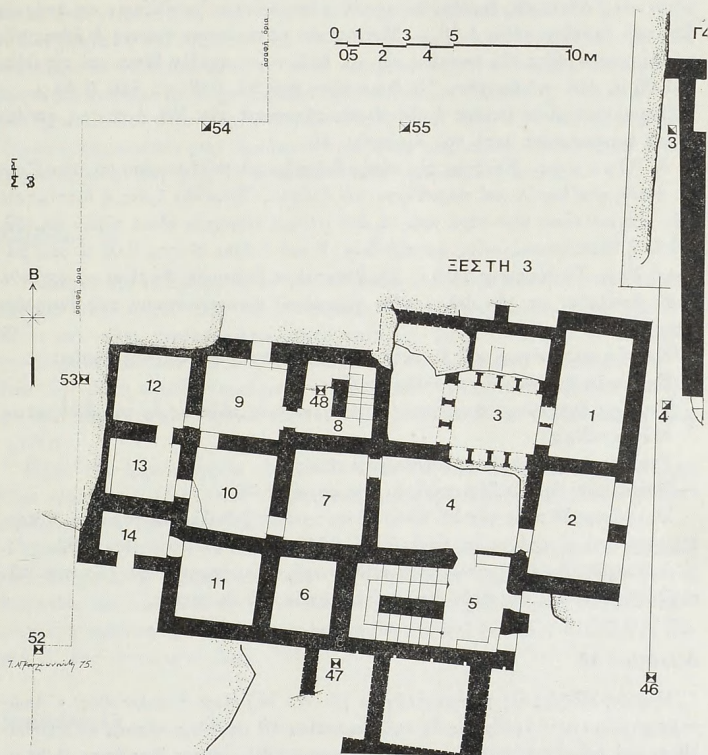
Οἱ τοῖχοι του σφύζονται μέχρις ὕψους ±4.50 μέτρων καὶ τὸ πάχος των κυμαίνεται μεταξὺ 0.70 καὶ 0.75 μ. Οἱ τοῖχοι οὗτοι ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸ ἰσόγειον, τὸν πρῶτον καὶ ἕως καὶ εἰς δεῦτερον ὄροφον.

Ἰσόγειον. Οἱ τοῖχοι τοῦ ἰσογείου ἰδίᾳ κατὰ τὸ νότιον τμήμα τοῦ δωματίου ἔχουν ὑποστῇ σημαντικὴν καθίζησιν καὶ ἔχουν ἀποσπασθῆ. Τοῦτο προφανῶς ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπαρξίν ἀνοιγμάτων ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἰσογείων χώρων τῶν παρακειμένων δωματίων. Τοιαῦτα ἀνοίγματα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον ἀνὰ ἓν παρὰ τὰς ΝΑ καὶ ΝΔ γωνίας συνδέοντα τὸ δωμάτιον 9 μετὰ τῶν δωματίων 8 καὶ 12 ἀντιστοίχως. Παρόμοιον ἀνοίγμα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν πρὸς ἐπικοινωνίαν τοῦ δωματίου 9 μετὰ τοῦ δωματίου 10. Μικρὸν παράθυρον (ὕψ. 0.90 πλ. 0.80 μ.) εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς βορείας (ἐξωτερικῆς) πλευρᾶς ἐξησφάλιζε τὸν φωτισμὸν καὶ τὸν ἀερισμὸν τοῦ ἰσογείου τοῦ δωματίου 9 (πίν. 191α).

1. Δυστυχῶς, ὡς εἰς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε ἐκπονηθέντα σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς συμβαίνει, δὲν δηλοῦται εἰς ποῖον ὄροφον τοῦ κτηρίου ἀνήκουν τὰ εἰκονιζόμενα δωμάτια. Οὕτως ἡ χρησιμότης των περιορίζεται εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως ἐκάστου δωματίου ἐν σχέσει πρὸς τὰ λοιπά.

Ἐξωτερικῶς τοῦ βορείου παραθύρου τοῦ ἰσογείου διατηροῦνται ἐπὶ τῆς εἰσχωρησάσης ἄμμου τὰ ἀποτυπώματα δύο ὀριζοντίων δοκίδων, προφανῶς ἐκ τοῦ κιγκλιδώματος τοῦ παραθύρου (πίν. 191β).

Παρά τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ δαπέδου δύο μικραὶ πλάκες ($\pm 0.30 \times 0.40$ μ.

Εἰκ. 1. Ξεστή 3. Δωμάτια 9, 10, 11, 12, 13, 14.

ἐκάστη), ἡ μία ἐξ ὑπολεύκου καὶ ἡ ἄλλη ἐκ φαιοῦ τόφφου φαίνεται νὰ εὐρίσκωνται κατὰ χώραν. Περὶ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει εἰσέτι κατὰ χώραν μικρὸς ἀμφορεὺς καταπλακωθεὶς ὑπὸ πλακὸς δαπέδου, προφανῶς πεσούσης ἐκ τοῦ ὀρόφου. Ἡ πλάξ αὕτη στέκεται σχεδὸν ὀρθία. Νοτίως τῆς πλα-

κὸς καὶ τοῦ ἀμφορέως, πρὸ τῆς θύρας ἐπικοινωνίας μὲ τὸ δωμάτιον 12 ὑπάρχουν ὅπαί, ἀρνητικὰ προφανῶς τῶν ξύλων τῆς δορώσεως τῆς ὀροφῆς. Γύψινον ἐκμαγεῖον ἐνὸς ἐξ αὐτῶν εὐρίσκεται εἰσέτι κατὰ χώραν.

Ὀλιγώτερον διατηρημένη εἶναι ἡ θύρα ἐπικοινωνίας τοῦ ὀρόφου τῶν δωματίων 9 καὶ 12 παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν. Ταύτης τὸ ἐξ ὑποπρασίνου τόφρου κατώφλιον καὶ ἡ βάσις τῆς βορείας παραστάδος ἔχουν ὑποστῇ καθίζησιν καὶ ἀπέχουν ἀπὸ τοῦ δαπέδου μόλις 1.10 μ. Μικροτέραν μετακίνησιν ὑπέστη ἡ βάσις τῆς νοτίας παραστάδος εὐρισκομένη νῦν εἰς ὀριζοντίαν σχεδὸν θέσιν καὶ εἰς ὕψος ± 1.65 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἡ θύρα αὕτη ἔχει πλ. 0.60 μ., βάρ. 0.80 μ.

Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ ἀλλοίωσις τῆς παρὰ τὴν ΝΔ ὡσαύτως γωνίαν θύρας ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ δωματίου 10.

Α' Ὁ ρ ο φ ο ς. Περίπου τὴν αὐτὴν διάταξιν μὲ τοῦ ἰσογείου παρουσιάζουν τὰ ἀνοίγματα θυρῶν καὶ παραθύρου τοῦ ὀρόφου. Ἐνταῦθα ὅμως ἡ διατήρησις τῶν τοίχων εἶναι καλυτέρα καὶ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα εἶναι πλεόν ἀκριβῆ. Οὕτω ἡ θύρα ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ δωμ. 8 καὶ 9 ἔχει πλάτος 0.65 μ. καὶ βάρ. 0.75 μ. Τὸ ὕψος τῆς 1.50 μ. δὲν δύναται νὰ βεβαιωθῇ ἂν εἶναι τὸ ἀρχικόν, ἢ ἂν ὀφείλεται εἰς τὴν διὰ μπετὸν γενομένην ἀποκατάστασιν τοῦ ἀνωφλίου (πίν. 191α).

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ δωματίου 9 σημειοῦνται ἐν τῷ ἡμερολογίῳ:

— Ἐκμαγεῖα ξυλίνων διχαλωτῶν δοκῶν.

— Τεμάχια ἀναγλύφου τοιχογραφίας μὲ γραπτὸς ρόδακας ἐκ τοῦ ἀνοίγματος τοῦ παραθύρου.

— Τεμάχια τοιχογραφίας εἰκονίζουσης σπείρας.

— Μολύβδινον δισκοειδὲς σταθμὸν διαμέτρου 0.04 μ.

Συμφώνως δὲ πρὸς τὰς ἐπ' αὐτῶν ἀνηρτημένας ἐνδείξεις ἐκ τοῦ δωμ. 9 προέρχονται καὶ αἱ πρόχοι ὑπ' ἀριθ. 4046, 4047, 4048 καὶ 4049 (πίν. 192α - δ).

Δυστυχῶς τῶν εὐρημάτων τούτων δὲν παρέχονται ἐπαρκῆ στοιχεῖα περὶ τῶν συνθηκῶν καὶ τῆς ἀκριβοῦς θέσεώς των ἐντὸς τοῦ δωματίου.

Δωμάτιον 10

Ἡ μόνη εἴδησις εἰς τὸ ἡμερολόγιον (5 - 8 - 74) εἶναι ἡ ἀκόλουθος: «Ἀνώτερα στρώματα. Ἀφαίρεσις ἐκ τοῦ δωματίου 10 μεγάλης πλακὸς ἐκ σχιστολίθου καὶ πώματος πιθανῶς πίθου ἐκ σχιστολίθου ἐπίσης διαμέτρου 0.23 μ. ἀπέχοντα ἀμφοτέρω (sic) ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου 2.40 μ. καὶ ἐκ τοῦ βορείου 0.60 μ. Παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον θραύσματα ἀγγείου προφανῶς πίθου μὲ πεπλατυσμένον χεῖλος καὶ σχινοκόσμημα».

Τὸ δωμάτιον ἀνεσκαμμένον παρουσιάζει τὴν ἐξῆς εἰκόνα: Κεῖται ἀμέσως πρὸς Νότον τοῦ δωματίου 9 καὶ δυτικῶς τοῦ δωματίου 7 (βλ. εἰκ. 1). Οἱ τοῖχοι του ἔχουν πάχος κυμαινόμενον μετὰξὺ 0.60 καὶ 0.70 μ. καὶ σφύζονται εἰς

ὕψος ± 4.50 μέτρων. Ἔχει ἀνασκαφῇ μόνον τὸ τμήμα τοῦ ὀρόφου μὲ σφζόμενον ὕψος τοίχων ± 2 μέτρων (πίν. 193α). Δύο ἀνοίγματα θύρας, ἐν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου (ΒΔ γωνία) καὶ ἐν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (ΝΑ γωνία) συνδέουν τὸ δωμάτιον 10 μετὰ τῶν ὀρόφων τῶν δωματίων 9 καὶ 7 ἀντιστοίχως. Τῆς ΒΔ θύρας τὸ πλάτος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ μὴ σφζομένης τῆς ἀνατολικῆς παραστάδος τῆς. Τῆς ΝΑ θύρας τὸ πλάτος εἶναι 0.90 μ.

Εὐρήματα ἐκ τοῦ δωματίου 10 δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸ ἡμερολόγιον. Ἐκ τῶν περισυλλεγέντων ὅμως κατὰ τὸ 1975 εὐρημάτων (βλ. ἀνωτέρω) τέσσαρα κιβώτια μὲ θραύσματα τοιχογραφιῶν ἔφερον ἔνδειξιν «Ξεστὴ 3, Δωμάτιον 10» καὶ ἡμερομηνίας ἀντιστοίχως 18 καὶ 20/7/1974, 7/8/1974 καὶ 28/9/1974. Ὅμοιως περισυνελέγησαν θραύσματα μεγάλης μαρμαρίνης λεκάνης μὲ ἔνδειξιν: «19/7/74 Ξεστὴ 3, 10 πεσοῦσα ἄνωθεν μαρμαρίνη λεκάνη».

Δωμάτιον 11

Οὐδαμῶς εἰς τὸ ἡμερολόγιον γίνεται μνεία τοῦ δωματίου τούτου. Συνεπῶς οὐδεμίᾳ πληροφορία περὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ἀνασκαφῆς του εἶναι γνωστῇ. Εἶναι καὶ τοῦτο ἀνεσκαμμένον μόνον κατὰ τὸν ὄροφον καὶ ἔχει τὰ ἀκόλουθα γνωρίσματα: Κεῖται δυτικῶς τοῦ δωματίου 6 καὶ νοτίως τοῦ δωματίου 10 (εἰκ. 1). Εἶναι σχεδὸν τετράγωνον διαστάσεων 3.10×3.30 περίπου. Οἱ τοῖχοι του πάχους κυμαινομένου μεταξὺ 0.60 μ. καὶ 0.80 μ. σφίζονται εἰς ὕψος ± 80 μ.

Παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν του γωνίαν καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ὑπάρχει θύρα πλάτους ± 0.60 μ. νῦν πεφραγμένη, διὰ τῆς ὁποίας τὸ δωμάτιον 11 ἐπεκοινώνει μετὰ τοῦ δωματίου 14.

Ὡς εἶναι εὐνόητον ἡ παντελὴς ἔλλειψις ἀναφορᾶς εἰς τὸ δωμάτιον 11 καθιστᾷ λίαν δυσχερῆ τὴν ἐξακρίβωσιν καὶ τὸν ἐντοπισμὸν τυχόν εὐρημάτων ἐκ τοῦ δωματίου τούτου. Κατὰ τὴν τακτοποίησιν ὅμως τοῦ χώρου κατὰ τὸ 1975 περι-συνελέγη κιβώτιον μὲ θραύσματα τοιχογραφιῶν καὶ ἔνδειξιν: «16/7/73, Ξε-στὴ 3, ἄνω στρώματα Δωμ. 11».

Δωμάτιον 12

Περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου εἰς τὸ ἡμερολόγιον ἔχουν καταγραφῇ τὰ ἑξῆς:

«16-8-74. Ἐκ τοῦ δωματίου 12 τῆς Ξεστῆς 3 καὶ παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν καὶ εἰς τὸ βάθος τοῦ δαπέδου θραύσματα ἀγγείων. Ἐντὸς τοῦ ἡμίσεος καὶ εἰς τὸν πυθμένα μετρίου ἀγγείου λίθινον μέλαν εἰς σχῆμα κολοῦρου κώνου ἀνεστραμμένον ἀγγεῖον. Εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τὰ τεμάχια πίθου μὲ σχοινοειδὲς κόσμημα καὶ πλησίον τούτου ἕτεροι τεθραυσμένοι πίθοι εὐρύστομοι. Ἐπὶ τοῦ χεῖλους

κλάδοι μύρτου καὶ ἐπὶ τοῦ σώματος διακόσμησις ἄβακος μετὰ ἐπιζωγραφημένων διὰ λευκοῦ σταυροειδῶν. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ συνεχῆς σπεῖρα».

«17-8-74. Παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ δωματίου 12 καὶ εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν πίθος τεθραυσμένος μετ' αὐλακώσεως εἰς τὸν λαιμὸν καὶ ζῶναι (sic) κηλίδων καὶ σπειρῶν, παρὰ τοῦτον ἕτερος, ἐπίσης μετὰ ζωνῶν κηλίδων δι' ἐρυθροῦ. Ἀφαιρεῖται τεμάχιον τοιχογραφίας ἀναγλύφου ὡς καὶ ἕτερον μὲ νέαν παράστασιν».

Τὸ δωμάτιον 12 εἶναι πλήρως ἀνεσκαμμένον. Ἐχει σχῆμα σχεδὸν τετράγωνον καὶ ἐσωτερικὰς διαστάσεις $\pm 2.80 - 3.00 \times \pm 3.00$ μέτρα. Κεῖται ἀμέσως δυτικῶς τοῦ δωματίου 9 καὶ βορείως τοῦ δωματίου 13 μετὰ τῶν ὁποίων συγκοινωνεῖ διὰ θυρῶν παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν του, τόσον εἰς τὸ ἰσόγειον, ὅσον καὶ εἰς τὸν ὄροφον (εἰκ. 1, πίν. 193β).

Τὸ πλάτος τῶν θυρῶν δὲν ὑπερβαίνει τὰ 0.60 μ. Οἱ τοῖχοι βάρεις καὶ δυτικὸς ἐξωτερικῶς δὲν ἔχουν ἀποκαλυφθῆ εὐρισκόμενοι ἐπὶ τοῦ ὀρίου τῆς ἀνεσκαμμένης περιοχῆς. Τὸ πάχος καὶ ἡ κατασκευὴ των δὲν διαφέρει τῶν τοίχων τῶν παρακειμένων δωματίων. Σφύζονται εἰς ὕψος ± 4.50 μ.

Πέρα τῶν ἐν τῷ ἡμερολόγιῳ ἀναφερομένων ὀστράκων καὶ τοιχογραφιῶν μέχρι τοῦδε δὲν κατέστη δυνατὸς ὁ ἐντοπισμὸς ἄλλων εὐρημάτων προερχομένων ἐκ τοῦ δωματίου 12.

Δωμάτιον 13

Ἡ μείνα τοῦ δωματίου τούτου εἰς τὸ ἡμερολόγιον περιορίζεται εἰς τὴν ἀκόλουθον ἐγγραφὴν τῆς 5 - 8 - 74: «Ἀνασκαφὴ εἰς τὰ δωμάτια 10 καὶ 13. Ἀνώτερα στρώματα». Ἐχει πλήρως ἀνασκαφῇ καὶ κατασκευαστικῶς δὲν διαφέρει τῶν παρακειμένων δωματίων μὲ τὰς αὐτὰς περίπου διαστάσεις τῶν τοίχων του (ὕψ. ± 4.50 μ., πάχος 0.65 μ.). Ἐχει σχῆμα ὀρθογώνιον περίπου ($\pm 2.30 \times \pm 3$ μ.) καὶ εὐρίσκεται ἀμέσως πρὸς Δυσμὰς τοῦ δωματίου 10 καὶ πρὸς Νότον τοῦ δωματίου 12 (εἰκ. 1, πίν. 196α). Μετὰ τῶν δωματίων τούτων ἐπικοινωνεῖ διὰ θυρῶν πλάτους ± 0.70 μ. εὐρισκομένων ἀντιστοίχως παρὰ τὰς ΝΑ καὶ ΒΑ γωνίας. Δι' ὁμοίας θύρας παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν ἐπεκονώνει μὲ τὸ ἰσόγειον τοῦ δωματίου 14.

Κατὰ τὴν διευθέτησιν τοῦ χώρου γενομένην τὸ 1975 περισυνελέγη κιβώτιον μὲ θραύσματα τοιχογραφιῶν φέρον τὴν ἐνδειξιν «Θῆρα 24-9-74, Ξεστὴ 3, Δωμάτιον 13, στρώμα καταστροφῆς».

Ὡσαύτως ἐκ τοῦ δωματίου 13 προέρχονται, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπ' αὐτῶν ἀνηρτημένας ἐνδείξεις, καὶ τὰ ἐξῆς ἀγγεῖα συντηρηθέντα κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον:

α) Ἐξ ραμφοειδόστομοι μαστοπρόχοι (ἀριθ. 4043, 4044, 4045, 4066, 4067, 4068, πίν. 194α - δ, 195α - β).

- β) Δύο γεφυρόστομα προχυτικά άγγεῖα (άριθ. 4065 καὶ 4070, πίν. 195γ).
 γ) Σφαιρική πρόχους με πτηνόμορφον πρόχυσιν (άριθ. 4069).
 δ) Ύψηλός άμφορεύς με έλλειπτικόν στόμιον (άριθ. 4071).
 ε) Καρποδόχη (άριθ. 4006).
 ζ') Ραδινός πίθος (άριθ. 4023).

Δωμάτιον 14

Ούτε εις τὸ ήμερολόγιον ούτε μεταξὺ τῶν περισυλλεγέντων εύρημάτων εύρέθη μνεία τοῦ δωματίου. Πρόκειται περὶ χώρου στενομήκους, σχεδὸν ὀρθογωνίου ($\pm 1.50 \times 2.90$ μ.) τῆς αὐτῆς κατασκευῆς μετὰ τὰ παρακείμενα δωμάτια. Ἔχει ἀποκαλυφθῆ μόνον τὸ περίγραμμα τοῦ ὀρόφου του. Εὕρσκεται πρὸς Νότον τοῦ δωματίου 13 καὶ πρὸς Δυσμὰς τοῦ δωματίου 11. Μετὰ τοῦ τελευταίου συγκοινωνεῖ διὰ θύρας πλάτους ± 0.60 μ. παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν. Ἐτέρᾳ θύρᾳ πλάτους ± 0.70 μ. εύρισκομένη δυτικώτερον τοῦ μέσου τοῦ νοτίου τοῖχου ὁδηγεῖ ἐκ τοῦ δωματίου 14 εἰς ἄλλον χώρον, εἰσέτι ἄσκαφον (εἰκ. 1).

Εὐρήματα ἐκ τῆς ἐδρυτέρας περιοχῆς τῆς Ἑσπτῆς 3

Ὁ ἐλεύθερος χώρος βορείως τῆς Ἑσπτῆς 3 ἀνεσκάφη κατὰ τὴν περίοδον 1974 (ήμερολ. 11 - 14/8/74). Μέγα πλῆθος πελεκητῶν πωρολίθων ἔκιντο εἰς σωρὸν πσόντες προφανῶς ἀπὸ παρακείμενον τοῖχον. Πιθανῶς ἀνῆκον εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῆς Ἑσπτῆς 3 ἦτις, φαίνεται, εἶχεν ἐξ ὀλοκλήρου ἐπενδεδυμένους τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους διὰ πελεκητῶν λίθων. Δυστυχῶς εἰς τὸ ήμερολόγιον δὲν γίνεται μνεία τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τῆς εύρέσεώς των.

Εἶναι ἀτύχημα ὅτι οὔτε σχεδίασις προηγήθη τῆς μετακινήσεώς των, ἡ ὁποία δηλοῦται ἐπιγραμματικῶς διὰ τῆς φράσεως «Ἀφαιροῦνται οἱ πωρόλιθοι Β τῆς Ε3» (14 - 8 - 74), οὔτε ἡ θέσις, εἰς τὴν ὁποίαν μετεκινήθησαν σημειοῦται. Εἰκάζεται ἀπλῶς ὅτι πρέπει νὰ εἶναι οἱ πελεκητοὶ λίθοι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν σωρευθῆ ἐπὶ ἀσκάφου εἰσέτι τμήματος, βορείως τῆς Ἑσπτῆς 3. Ἡ παντελὴς ἔλλειψις στοιχείων εύρέσεως τῶν πωρολίθων αὐτῶν καθιστᾷ ἀδύνατον σχεδὸν τὴν μελλοντικὴν χρησιμοποίησίν των διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ κτηρίου. Δυστυχῶς ἐσπευσμένη καὶ ἄνευ καταγραφῆς μετακινήσις πελεκητῶν λίθων ἐκ τῶν ὕψων τῶν κτηρίων ἔχει γίνεῖ εἰς μεγάλην ἔκτασιν καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἀχρηστεύσασα τὸ ὕλικόν αὐτὸ διὰ παντός (πίν. 196β).

Λίαν ἀσαφὴς εἶναι ὀλόκληρος ἡ ἐγγραφή τῆς 13 - 8 - 74 ἔχουσα οὕτω: «Ἀποκαλύπτονται διάφοροι χώροι νοτίως τῆς οἰκίας τῶν σπειρῶν. Εἰς τὰ δωμάτια καὶ δὴ εἰς τὸ Ἀνατολικὸν ἀφαιροῦνται τὰ τεμάχια τριῶν πῖθων εύρισκομένων ἀπάντων εἰς κακὴν κατάστασιν». Ἐπειδὴ οὔτε κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, οὔτε εἰς τὰ ήμερολόγια τοῦ 1974 ἔχει γίνεῖ μνεία περὶ «οἰκίας τῶν σπειρῶν»

τυγχάνει προβληματικὸς ὁ ἐντοπισμὸς τῆς. Εἰκάζεται μόνον ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ἡ περιοχὴ βορειοδυτικῶς τῆς Ξεστῆς 3 διότι τῆς ἀνωτέρω ἐγγραφῆς τοῦ ἡμερολογίου προηγεῖται πρόχειρον σκαρίφημα, ἀσυνδεδετο με οἰανδήποτε ἐγγραφὴν τοῦ ἡμερολογίου, ὅπου ὅμως σημειοῦνται αἱ θέσεις τῶν πεσσῶν τοῦ στεγάστρου ὑπ' ἀριθ. 54 καὶ 55 (βλ. ἐν Θήρα VII, 1973, παρ. ἐνθ. πίν. Β). Οὕτως εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἔχουν ἐμφανισθῇ τοῦχοι κτηρίου.

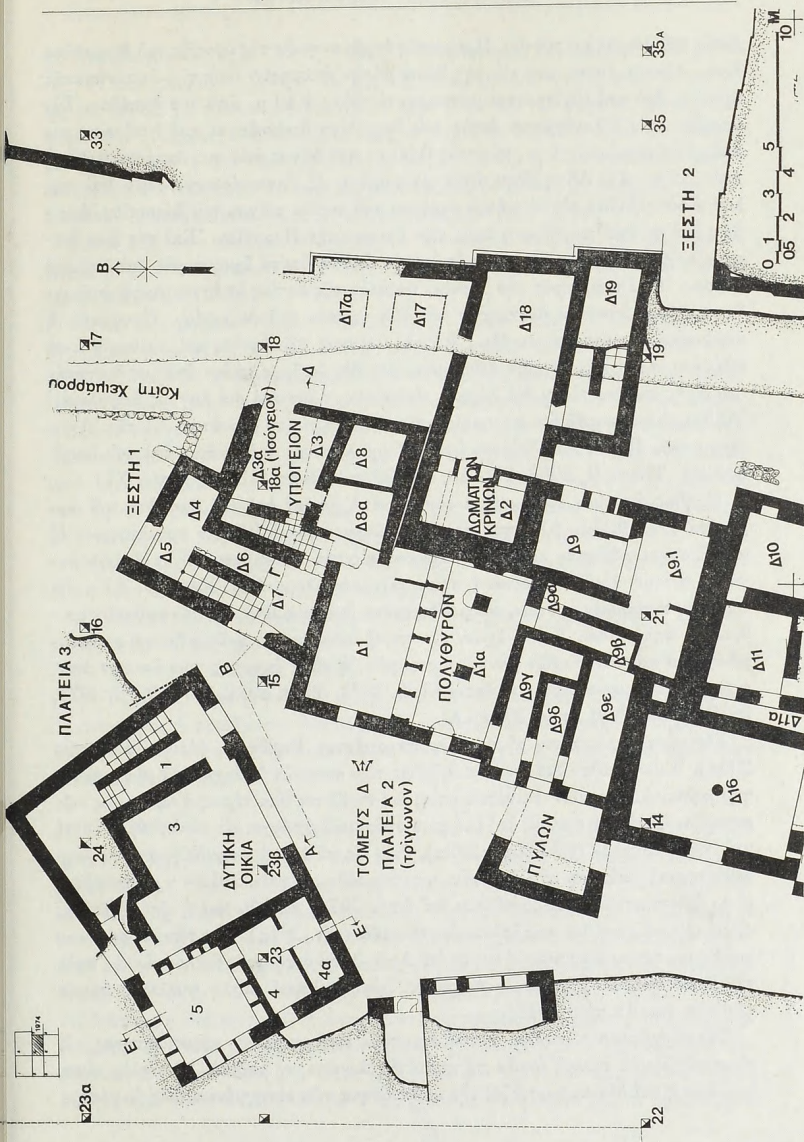
β. ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ Δ (εἰκ. 2) Ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν εὐρημάτων ἐνδείξεων καὶ ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῆς ἐπιμελητρίας Ἀρχαιοτήτων Κ. Πρέκα καὶ τοῦ φύλακος τῆς ἀνασκαφῆς Μ. Ἀρβανίτη, κατὰ τὴν περίοδον 1974 καὶ πιθανῶς κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον ἀνεσκάφη τὸ νότιον ἰσόγειον τοῦ Πολυθύρου Δ1 (βλ. σχ. ἐν Θήρα VII, 1973 παρ. ἐνθ. πίν. Β). Δυστυχῶς δὲν ἀνευρέθη εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς τὸ σχετικὸν ἡμερολόγιον καὶ ἡ ἀκολουθοῦσα περιγραφὴ ἀποδίδει μόνον τὴν νῦν ὑφισταμένην κατάστασιν.

Ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ Πολυθύρου (ἄνω ὄροφος) μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου ἔχει ἀφαιρεθῇ ἐπίχωσις πάχους ± 2.40 μέτρων. Τὸ Πολύθρον πατεῖ ἐπὶ συμπαγοῦς τοίχου βαίνοντος ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ διαιροῦντος τὸ ἰσόγειον τοῦ Δ1 εἰς δύο ἀνεξάρτητα δωμάτια. Τὸ ἀνασκαφὲν νότιον δωμάτιον ἔχει διαστάσεις ἐν κατόψει 7.15×3.40 (ἀνατ. πλευρὰ) - 3.60 μ.

Εἰς ἀπόστασιν 2.35 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ 1.35 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου ἀπενκαλύφθη ὀρθογώνιος πεσσὸς κτιστὸς ἐκ πελεκητῶν λίθων. Οὗτος σφύζεται εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου 1.50 μ. καὶ ἔχει τὰς λοιπὰς διαστάσεις 0.65×0.85 παρὰ τὴν βάσιν, καὶ 0.55×0.70 ὑψηλότερον. Φαίνεται ὅτι οἱ ἄρμοι καὶ αἱ ρωγμαὶ τῶν λίθων ἐπεχρίσθησαν διὰ κονιάματος ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ πεσσοῦ (πίν. 197α). Μόλις διακρινόμενα τὰ λεῖψανα ἐτέρου ὁμοίου πεσσοῦ εὐρίσκονται εἰς ἀπόστασιν 1 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ παρὰ τὰ πέρατα αὐτοῦ ὑπάρχουν ἀνοίγματα θυρῶν συνδεουσῶν τὸ δωμάτιον τοῦτο μετὰ τοῦ πρὸς Νότον συγκροτήματος διαδρόμων - κλιμακοστασίου (βλ. σχ. ἐν Θήρα VII, 1973, παρ. ἐνθ. πίν. Β). Ἐκ τῶν ὁρατῶν ἀποτυπωμάτων τοῦ ξυλίνου πλαισίου τῆς φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε θύρα καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου παρὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ πέρας, ὀδηγοῦσα εἰς τὸ βόρειον ἰσόγειον τοῦ Δ1 (βλ. σχ. Θήρα VII, 1976). Τὰ ἀνοίγματα καὶ τῶν τριῶν θυρῶν παραμένον ἐισέτι πλήρη ἡφαιστειακῆς κόνεως (πίν. 197β, 198α).

Εἰς ἀπόστασιν 1.50 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ 1.10 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου, εἰς ὕψος δὲ ἀπὸ τοῦ δαπέδου 1.10 μ. εὐρίσκεται ἐπὶ ἀσκάφου στήλης ἐκ θηραϊκῆς γῆς σωρὸς ξυλανθράκων (πίν. 199β). Ὁ σωρὸς οὗτος ἔχων διαστάσεις 0.50×0.30 μ. καὶ πάχος ± 10 μ. φαίνεται ὅτι εὐρίσκεται κατὰ χώραν, σκοπὶμῶς δὲ πρὸς ἀποφυγὴν μετακινήσεώς του ὁ ἀνασκαφεὺς ἀφῆκεν ἄσκαφον τὴν ὑποκειμένην θηραϊκὴν γῆν. Οἱ ξυλάνθρακες δὲν φαίνεται νὰ προέρχωνται ἐκ πυρκαϊᾶς, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπετέλουν μέρος τῶν ἀγαθῶν τῶν ἀποθηρευμένων

Εικ. 2. Συγκρότημα τομέως Δ.

ἐντὸς τοῦ δωματίου τούτου. Προφανῶς ἐκρέμαντο ἐκ τῆς ὀροφῆς τοῦ δωματίου, ἐντὸς σάκκου Ἰσως, καὶ εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἐτάφησαν ὑπὸ τῆς ἡφαιστειακῆς κόνεως. Διὸ καὶ εὐρίσκονται μετέωροι εἰς ὕψος 1.10 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Τὴν ὑπαρξίν τῶν ξυλανθράκων ἐντὸς τοῦ δωματίου δικαιολογεῖ καὶ ἡ εὗρεσις μικρᾶς ἐστίας μήκους 1 μ., πλάτους 0.50 μ. καὶ ὕψους ἀπὸ τοῦ δαπέδου 0.30 μ. (πίν. 199α - β). Αὕτη εἶναι ἀπλὴ κατασκευὴ ἐξ ἀκανονίστων λίθων καὶ πηλοῦ ἀκκουμβούσα εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ δωματίου, ἀκριβῶς ὑπὸ τὸ ἐκεῖ παράθυρον πρὸς τὴν Τριγωνικὴν Πλατεῖαν. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ὑπάρχουν ἀκόμη ὀρατὰ ἔχνη πυρᾶς καὶ λείψανα τέφρας. Ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν βορείαν παρεῖαν τῆς ἐστίας ὑπάρχει μικρὰ ἀσάμινθος καταλαμβάνουσα ὀλόκληρον τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ δωματίου. Προφανῶς ἡ ἀσάμινθος αὕτη περιεῖχεν ὕδωρ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἐστίας καὶ κυρίως διὰ τὸ σβήσιμο τῶν ξύλων ἢ τῶν ἀνθράκων, ὅτε δὲν ὑπῆρχε πλέον ἀνάγκη διατηρήσεως τῆς πυρᾶς, τόσον διὰ λόγους οἰκονομίας ὅσον καὶ διὰ λόγους ἀσφαλείας. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι παρομοία κτιστὴ ἐστία εἰς τὸ δωμάτιον Α1 τῆς Ἀποθήκης τῶν Πίθων συνοδεύεται ὑπὸ λιθίνης λεκάνης βυθισμένης ἐπὶ τοῦ δαπέδου (βλ. Thera II, 1968, 28 - 29, εἰκ. 39 καὶ Thera III, 1969, πίν. XI).

Πλήθος ἀγγείων εὐρίσκονται εἰσέτι κατὰ χώραν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου (πίν. 200α - β), ὑπὲρ τὰ τεσσαράκοντα δὲ μὲ ἔνδειξιν προελεύσεως ἐξ αὐτοῦ συνετηρήθησαν καὶ κατεγράφησαν εἰς τὸν κατάλογον. Μεταξὺ τῶν ἀγγείων τούτων ἀξιόλογος εἶναι ἡ σειρὰ τῶν κυπέλλων τύπου Κεφτιοῦ. Τὰ πλείστα τῶν κυπέλλων τούτων, εἶναι εἰσηγμένα διακρινόμενα διὰ τὸν καθαρὸν ἐρυθροπὸν πηλὸν των. Ταῦτα ἔχουν τὴν περιβάλλουσαν τὸ χεῖλος ζώνην κοσμουμένην διὰ καστανοβαφῶν μονήρων σπειρῶν, ἢ οὐρὰ ἐκάστης τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ καὶ τὴν μεταξὺ των σύνδεσιν (ἀριθ. 3972, 3973, 3974, 3975, 3976, 3977, 3978, 3980, 3981, πίν. 201α - δ).

Εἰς μίαν περίπτωσιν αἱ σπεῖραι παραμένουν ἐλεύθεραι (ἀριθ. 3982, πίν. 202α). Ἐκατέρωθεν ἐκάστης ἀπολήξεως τῶν σπειρῶν ὑπάρχει ἀνὰ μία συμπαγῆς κηλὶς. Διὰ λευκῶν ἐπιθέτων στιγμῶν τονίζεται ἰδιαίτερος ὁ ὀφθαλμὸς τῶν σπειρῶν. Ἀνὰ μία στιγμὴ ἐφ' ἐκάστου ὀφθαλμοῦ ὑπάρχει εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 3981 καὶ 3982 κύπελλα (πίν. 201δ, 202α), ἐνῶ εἰς τὰ λοιπὰ παραδείγματα αἱ λευκαὶ στιγμαὶ παίρνουν τὴν διάταξιν στιγμορρόδακος (πίν. 201α - γ). Μοναδικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ κυπέλλου ὑπ' ἀριθ. 3972, καθ' ἣν καὶ ἡ ἀπόληξις τῆς σπείρας τονίζεται διὰ σειρᾶς λευκῶν στιγμῶν (πίν. 201α). Ἐκ τῶν εἰσηγμένων κυπέλλων τύπου Κεφτιοῦ μόνον τὸ ὑπ' ἀριθ. 3983 διαφέρει τῶν λοιπῶν ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν. Τὴν περὶ τὸ χεῖλος ζώνην κοσμεῖ διπλῇ φυλλωτῇ ταινίᾳ (foliate band: πίν. 202β).

Τὰ («ἐγχώρια») κύπελλα τύπου Κεφτιοῦ παρουσιάζουν καμπυλότητα εἰς τὸ περιγράμματά των, ἢ ὅποια τὰ καθιστᾷ ὀλιγώτερον ραδινά. Ὁ πηλὸς εἶναι ὑπόλευκος καὶ δὲν παρουσιάζει τὴν καθαρότητα τῶν εἰσηγμένων. Εἰς ἀμφοτέρα

τὰ παραδείγματα (ἀριθ. 3984, 3985) ἡ διακόσμησις δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν περὶ τὸ χεῖλος ζώνην. Ὡς καὶ εἰς τὰ εἰσηγμένα ἢ ἐπιφάνεια διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας διὰ πλαστικοῦ δακτυλίου περὶ τὸ μέσον τοῦ ἀγγείου, μὲ τὴν διαφοράν ὅτι ἡ ἑξάρσις τοῦ δακτυλίου εἰς τὰ ἐγγώρια κύπελλα εἶναι ὀλιγώτερον ἔντονος. Τόσον ἡ ἀνωτέρα ὅσον καὶ ἡ κατωτέρα ζώνη τῶν κυπέλλων αὐτῶν διαιρεῖται διὰ πλατειῶν ταινιῶν εἰς μετόπας πληρουμένας δι' ἐλαφρῶς καμπυλωμένων κατακορύφως διατεταγμένων γραμμῶν (πίν. 202γ).

Ἄλλα ἀξιόλογα εἰσηγμένα ἀγγεῖα ἐκ τοῦ νοτίου ἰσογείου τοῦ Δ1 εἶναι ὁ ἀσχος 3999, τὸ θήλαστρον 4017 (πίν. 203α), καὶ ὁ γεφυρόστομος πιθαμοφόρισκος 4022 (πίν. 203β).

Ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων δύο κυπέλλων τύπου Κεφτιοῦ χαρακτηριστικὰ ἐγγωρίω κατασκευῆς ἀγγεῖα ἐκ τοῦ αὐτοῦ δωματίου εἶναι τὰ κύπελλα 3988 (πίν. 202δ), 3987 μὲ διακόσμησιν καλαμοειδῶν (πίν. 204α) καὶ 3986 μὲ διακόσμησιν κρόκων (πίν. 204β), ὁ γεφυρόστομος πιθαμοφόρισκος 3996 (πίν. 203δ), ἡ ραδιὴν πρόχους 4003, ἥτις θὰ ἡδύνατο νὰ καταταγῇ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μαστοπρόχων (πίν. 203γ) καὶ ὁ ἡμὸς 4021 κοσμούμενος καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειάν του διὰ κρόκων (πίν. 208α). Ἐκ τοῦ πλήθους δὲ τῶν κατὰ χώραν ἀφεθέντων ἀγγείων (πίν. 200α - β) ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι μέγα γεφυρόστομον σκεῦος κοσμούμενον μὲ συνεχῆ ἀνάγλυφον σπεῖραν (πίν. 209α).

Λίαν ἀξιόλογα εὐρήματα, τὰ ὅποια, κατὰ τὸν φύλακα προέρχονται ἐκ τοῦ νοτίου ἰσογείου τοῦ Δ1 εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς:

α) Ἐκμαγεῖον στρογγύλης τραπέζης μὲ ἀνάγλυφον διακόσμησιν εἰς τοὺς πόδας (πίν. 206α - β).

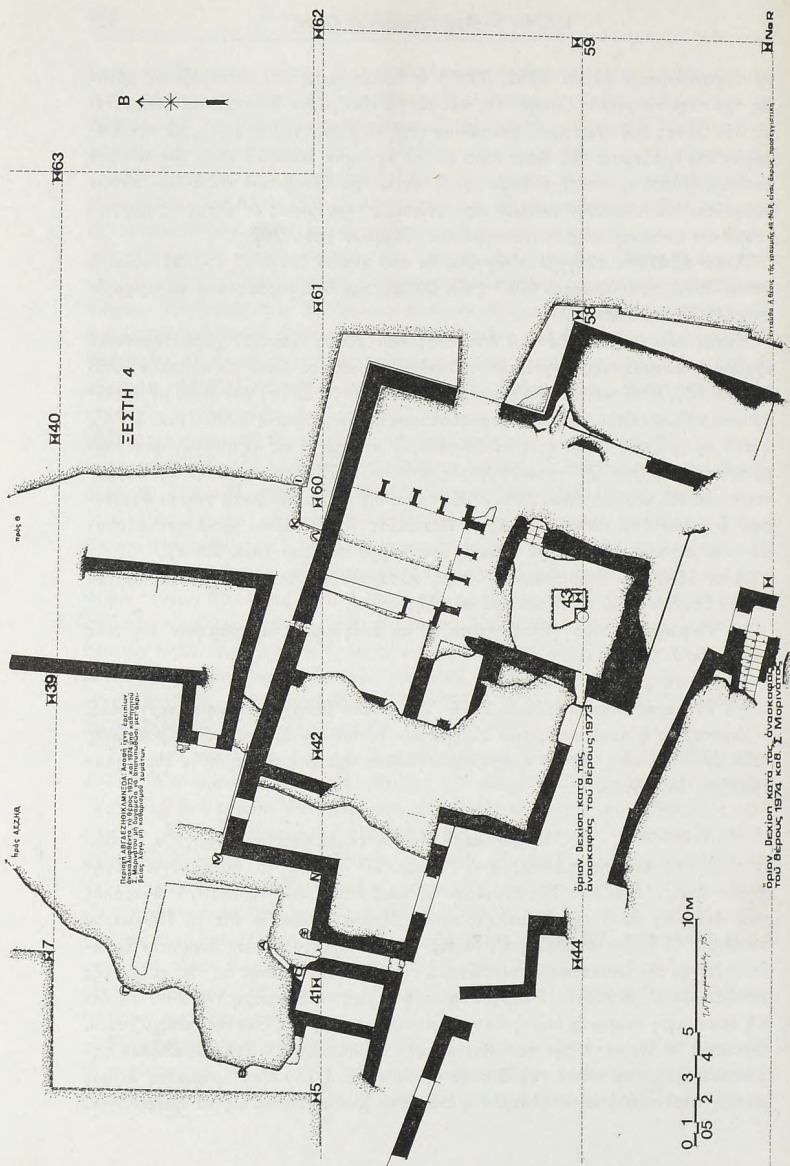
β) Ἡ σπυρὶς τοῦ πίν. 207α.

γ) Τὸ κέρας ἐλάφου τοῦ πίν. 207β. Ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχουν ἔχνη κατεργασίας.

Δυστυχῶς ἡ προέλευσις τῶν εὐρημάτων αὐτῶν δὲν δύναται νὰ ἐπιβεβαιωθῇ δεδομένου ὅτι οὔτε εἰς τὰ ἡμερολόγια γίνεται σχετικὴ μνεία, οὔτε εὐρέθησαν ἐνδείξεις ἐπ' αὐτῶν.

γ. ΞΕΣΤΗ 4

Ἡ ἀνασκαφή εἰς τὸν τομέα τοῦτον διενεργήθη εἰς δύο φάσεις. Τῆς πρώτης φάσεως ἀπὸ 15 ἕως 20-7-1974 τὸ ἡμερολόγιον ἐτήρησεν ἡ Χρ. Βαρύτου. Τῆς δευτέρας φάσεως ἀπὸ 7 ἕως 16-8-1974 ἡμερολόγιον ἐτήρηθη παρὰ τῆς ἐπιμελητρίας Κ. Πρέκα. Φαίνεται ὅτι τὸ 150ῆμερον κενὸν εἰς τὸ ἡμερολόγιον ὠφείλετο εἰς τὴν διαταχθεῖσαν τότε διακοπὴν ἐργασιῶν λόγῳ τῆς ἐκτάκτου καταστάσεως τῆς δημιουργηθείσης ἐκ τῆς τουρκικῆς ἀποβάσεως εἰς Κύπρον. Ὑπάρχει ὅμως ἡ περίεργος ἐγγραφὴ τῆς 20-7-74 ὅτι «ἡ ἀνασκαφὴ σταματᾷ ἐνῶ ἡ ἀποχωμάτωσις νοτίως τῆς Ξεστῆς συνεχίζεται». Φαίνεται δὲ ὅτι κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς «διακοπῆς» ἀπεκαλύφθησαν σημαντικὰ τμήματα τόσον τῆς Ξεστῆς 4, ὅσον καὶ ἄλλου οἰκοδομήματος νοτίως αὐτῆς, περὶ τῶν ὁποίων οὐδεμία ἢ ἐλαχίστη μνεία γίνεται εἰς τὰ ἡμερολόγια.

Εἰκ. 3. Ἡ Ἐεστὴ 4 καὶ ἡ περιοχὴ πρὸς Β καὶ Ν.

Διότι συχνάκις ἐκ τῶν συμφραζομένων τοῦ ἡμερολογίου συνάγεται ὅτι ἡ φράσις «νοτίως τῆς Ξεστῆς 4» σημαίνει ἀπλῶς νοτίως τοῦ πολυθύρου τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς (βλ. σχ. ἐν Θήρα VII, 1973 παρένθ. πίν. Β), δηλαδὴ ἐντὸς τῆς Ξεστῆς 4.

Ἀποτελεσμα τῶν ἐργασιῶν τῆς περιόδου 1974 ὑπῆρξεν ἡ ἀποκάλυψις ολόκληρου τοῦ περιγράμματος τῆς Ξεστῆς 4 καθὼς καὶ ὠρισμένων ἐσωτερικῶν τοίχων. Οὕτως ἤρχισαν διαγραφόμενα τὰ περιγράμματα δωματίων τοῦ ἀνωτάτου, προφανῶς τρίτου (β' ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον) ὀρόφου. Τὰ δωμάτια ταῦτα εἶναι διατεταγμένα πρὸς Ἀνατολὰς, Νότον καὶ Δυσμὰς τοῦ Πολυθύρου (εἰκ. 3).

Ὁλόκληρος ἡ Ξεστὴ 4 ἔχει τοὺς τοίχους ἐπενδεδυμένους διὰ πελεκητῶν λίθων ἐξ ὑπολείκου μαλακῆς τόφρου καὶ πρέπει νὰ εἶναι σημαντικώτατον οἰκοδόμημα. Ἡδὴ τμήματα τοιχογραφιῶν εἶχον ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζωνται εἰς διάφορα σημεῖα τῆς οἰκοδομῆς καὶ πρὸ τῆς περιόδου τοῦ 1974 (Θήρα VII, 1973, 21, πίν. 31).

Κινητὰ εὐρήματα ἀξιόλογα προφανῶς δὲν ἔχουν σημειωθῇ καὶ δὲν ἀναφέρονται εἰς τὰ ἡμερολόγια. Τοῦτο εἶναι εὐνόητον δεδομένου ὅτι μόνον τὸ ἀνώτατον τμῆμα τῶν ἐπιχώσεων ἔχει ἀφαιρεθῇ, εἰς ἐλαχίστας δὲ περιπτώσεις ἡ ἔρευνα ἐπροχώρησεν εἰς βάθος ἐντὸς τῶν δωματίων.

Εὐρυτέρα περιοχὴ τῆς Ξεστῆς 4

Τόσον βορείως ὅσον καὶ νοτίως τῆς Ξεστῆς 4 φαίνεται ὅτι ἔγινε σημαντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ σχεδίου ἐν Θήρα VII (παρένθ. πίν. Β) κατὰ τὴν περίοδον 1973 μόνον τὸ βόρειον τμῆμα τῆς Ξεστῆς 4 εἶχεν ἀποκαλυφθῇ. Κατὰ τὸ 1974 ἐκτὸς τῆς πλήρους ἀποκαλύψεως τοῦ περιγράμματος τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς ἀπεκαλύφθη ἡ βορεία πρόσοψις δύο τοὐλάχιστον κτηρίων ἐκτεινομένων πρὸς Νότον (πίν. 205α - β).

Βορείως τῆς Ξεστῆς 4 ἡ περιοχὴ ἔχει χαρακτηρισθῇ ὡς «Χῶρος τῶν Καλῶν ἀγγείων» καὶ μὲ τὴν ἔνδειξιν αὐτὴν κατεγράφησαν ἀξιόλογα ὄντως ἀγγεῖα.

Μεταξὺ αὐτῶν ἀξιολογώτερα εἶναι ὁ εἰσηγμένος ἀσκὸς 4007 φέρων διακόσμησιν ἐκ σπειρῶν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ὤμου ζώνην (πίν. 203ε), ἡ ραμφοειδόστομος πρόχους 4060 μὲ διακόσμησιν καλαμοειδῶν εἰς τὴν ἀνωτάτην ὠσαύτως ζώνην (πίν. 209β), ἡ πρόχους τῶν δελφίνων 4058, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ στόμιον καὶ ἐλαφρῶς τὴν κοιλίαν (πίν. 210α - β) καὶ ὁ γεφυρόστομος πίθος 4020 μὲ πλούσιον φυτικὸν διάκοσμον ἐκατέρωθεν σταφυλῶν (πίν. 208β). Εἰς τὸν χῶρον τοῦτον τῶν «Καλῶν ἀγγείων» εὐρίσκεται εἰσέτι κατὰ χώραν καὶ γύψινον ἐκμαγεῖον κλίνης (πίν. 211α - β).

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

Ἡ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνεχιζομένη ἀνασκαφή τῶν ἀρχαίων νεκροταφείων τῆς Θήρας περιορίσθη, ὥς καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, εἰς τὸν χώρον τῆς ΝΔ Σελλάδας. Αἱ ἐργασίαι ἐφέτος διήρκεσαν 12 ἡμέρας, ἀπὸ 1ης ἕως 12ην Δεκεμβρίου. Πολύτιμον βοήθειαν παρέσχε πάλιν ὁ πτυχιούχος τῆς ἀρχαιολογίας κ. Χ. Σιγάλας, ὅστις ἐπεμελήθη καὶ τῶν σχεδίων τῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰς τὸν βόρειον τομέα τῆς ἀνασκαπτομένης ἐκτάσεως¹ ἀφηρέθη ἡ ἀποκαλυφθεῖσα πέρυσι τράπεζα παρὰ τὴν τομὴν τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος² καὶ ἐσκάφη τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σχηματιζομένου ἐκ λίθων ἡμικυκλίου. Ἐντὸς μικροῦ λάκκου, ὅστις εἶχε βάθος 0.46 μ. καὶ εἰς τὸν πυθμένα μῆκος 0.95 μ., πλάτος 0.90 μ., ἀπεκαλύφθη στρώμα ἰσχυρᾶς πυρᾶς πάχους 0.18 μ. Εἰς τὴν πυρὰν εὐρέθησαν ὀλίγα τεμάχια ἰωνικῆς κύλικος καὶ ὀλίγα λείψανα μεγάλων ὀστῶν. Δύο ἄλλαι πυραὶ ἐκαθαρίσθησαν πρὸς Ν τῆς προηγούμενης, ἀλλ' οὐδὲν εὕρημα ἀπέδωσαν.

Εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ νοτίου τομέως³ εἶχε πρὸ πενταετίας ἀποκαλυφθῆ μία κατασκευὴ ἐκ μεγάλων ἀργῶν λίθων ἐν εἵδει κρητιδώματος εἰς σχῆμα πεῖ⁴ (πίν. 212α). Τὸ μῆκος τῆς ἦτο 1.92 μ., τὸ πλάτος 1.05 - 1.45 μ. καὶ τὸ ὕψος κατὰ τὴν ὄψιν 0.42 μ. Εἰς τὸ μέσον ὑψώνετο ἐπιβλητικὸν σῆμα, ἀδρομερῶς ἐιργασμένος λίθος πλάτους 0.46 μ. καὶ πάχους 0.18 μ. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ σήματος εἶχεν ἀποκοπῇ, τὸ σφῶζόμενον εἶχεν ὕψος 0.94 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους. Εἰς τὴν προσθίαν ὄψιν διακρίνονται τὰ δύο πρῶτα γράμματα τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐγκολαφθῇ δι' ἐπικρούσεως — ΑΧ, ἐν συνεχείᾳ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λίθου εἶχεν ἀπολεπισθῇ. Παρὰ τὸ σῆμα ἔκειτο κατὰ χώραν καὶ ἡ τράπεζα τῶν προσφορῶν ἐκ λάβας μήκους 0.46 μ. πλάτους 0.25 μ. καὶ ὕψους 0.24 μ.

Ἡ μνημειακὴ ἐμφάνισις τοῦ τάφου εἰς τὴν ἐρημικὴν καὶ ἀπόκοσμον τοποθεσίαν συνετέλεσαν εἰς τὴν καθυστέρησιν τῆς ἐρεύνης τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἀλλὰ, καθὼς ἡ ἀνασκαφὴ πλησιάζει πρὸς τὸ τέλος τῆς, δὲν ἔπρεπε νὰ ἀναβληθῇ περισσότερον.

1. ΠΑΕ 1976, σ. 194 («πρῶτος τομεύς»).

2. Αὐτόθι πίν. 135α.

3. Αὐτόθι σ. 195 («δεύτερος τομεύς»).

4. ΠΑΕ 1970, σ. 206 καὶ 1973, σ. 277 εἰκ. 1.

Ἀφρηθήσαν λοιπὸν τὸ σῆμα καὶ ἡ τράπεζα καὶ ἐσκάφη τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κρηπιδώματος. Εἰς βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἀκμὴν ἤρχισαν νὰ ἀναφαίνωνται στρώμα κισήρεως καὶ πολυπληθεῖς λίθοι, μικροὶ καὶ μεγάλοι, ἀτάκτως συσσωρευμένοι, ἐξ ὧν ἦτο πλήρες τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ λάκκου μέχρι τοῦ πυθμένος. Εἰς βάθος 1.50 μ. εὐρέθη κρητικὸς ἀμφορεὺς περιέχων τὰ ὅστ' αἰδικιοῦ σκελετοῦ. Διὰ τὴν διευκόλυνσιν τοῦ ἐγχυτρισμοῦ ὁ λαίμκος εἶχεν ἀποκοπῇ καὶ τὸ ἄνοιγμα ἐφράσσετο διὰ τοῦ κάτω μέρους κλειστοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ἀγγείου. Παρὰ τὸν ἀμφορέα μεταξὺ τῶν ἐξαχθέντων λίθων ἦτο ἐμπεπηγμένος ἐν εἵδει σήματος ἐπιμήκης ἀργὸς λίθος ὕψους 0.52 μ.

Δεύτερος τάφος τοῦ 7ου αἰ. ἠγνοίχθη εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον ἔμπροσθεν τοῦ προηγούμενου. Διετηροῦντο κατὰ χώραν τὸ σῆμα, ἀκατέργαστος λίθος ὕψους 0.47 μ. ὑπεράνω τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ δύο πλάκες ἐν εἵδει τραπέζης (πίν. 212β). Ὁ λάκκος τῆς ταφῆς, ὀρθογωνίου σχήματος μὲ ἀπεστρογγυλωμένας τὰς γωνίας, εἶχε μῆκος 2 μ. καὶ πλάτος 1.20 μ. Αἱ παρειαὶ τοῦ ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ τοιχαρίων ἐκ μικρῶν λίθων ὕψους 0.90 - 1.10 μ. Εἰς τὸν πυθμένα, ὅστις ἔφερον ἐπίστροφιν διὰ κισήρεως, ἀσθενὲς πυρά, πάχους μόλις 0.05 μ., περιεῖχε λεῖψανα ὀστέων, θαλάσσια ὕστρεα καὶ δύο πρωτοκορινθιακοὺς ἀρυβάλλους (πίν. 213β). Μία ἄλλη πυρὰ ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς λάκκου, μήκους 1.10 μ. καὶ πλάτους 0.54 μ., ἐκαθαρίσθη περισσότερον πρὸς Α εἰς τὸ ἴδιον ἐπίπεδον. Τὰ κτερίσματα ἦσαν τρεῖς κορινθιακοὶ ἀρύβαλλοι, εἰς τῶν ὁποίων φέρεται παράστασιν κωμαστῶν (πίν. 213γ). Ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης καὶ τρεῖς παιδικαὶ ταφαὶ ἐγχυτρισμοῦ· τὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν, ἦσαν εἰς τὴν μίαν περίπτωσιν ἀμφορεὺς πιθοειδῆς (πίν. 214α), εἰς τὴν ἄλλην μελαμβαφῆς μετὰ στενῆς βάσεως, ἥτις εἶχεν ἀποκοπῇ, καὶ εἰς τὴν τρίτην μικρὸς, ἀλλ' εὐρύστομος μονόχρωμος ἀμφορεὺς χωρὶς διακόσμησιν.

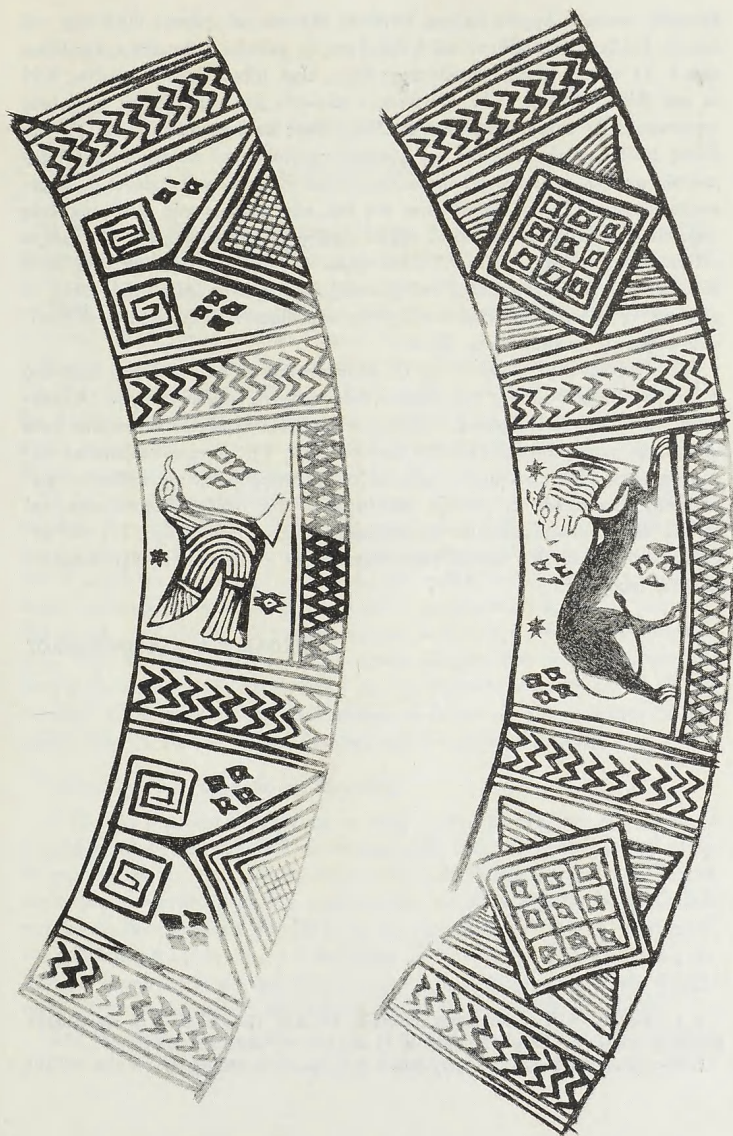
Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ τομέως ἐκαθαρίσθησαν τέσσαρες πυραὶ, ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται μία ἰωνικὴ κύλιξ, εἰς μελανόγραφος σκύφος φέρων ὡς κόσμησιν ἄλυσιν καλῶν (πίν. 213ε) καὶ ἄλλος μελανόμορφος· εἰς ἀμφοτέρους τὰς ὅψεις εἰκονίζεται διονυσιακὴ σκηνή (πίν. 213α), διὰ τὴν μορφήν τοῦ ἀγγείου Διονύσου πρβ. CV. Zürich 1 πίν. 16. Πλὴν τῶν πυρῶν ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης καὶ τρεῖς πάλιν παιδικαὶ ταφαὶ ἐγχυτρισμοῦ. Σπάνιον διὰ τὴν Θῆραν σχῆμα εἶναι ὁ σφαιρικὸς ἀμφορεὺς, ὅστις εἶχε χρησιμοποιηθῇ διὰ ταφῆν τοῦ 7ου αἰ. (πίν. 214β). Εἰς τὴν λαβὴν τεφροδόχου χύτρας μιᾶς ἄλλης ταφῆς εἶχε χαρὰχθῇ τὸ ὄνομα ΘΥΟΝ (πίν. 216α). Ὅπως ἦτο ἡ συνθήκη, εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις τὰ ἀγγεῖα εἶχον στερεωθῇ ἐξωτερικῶς καὶ καλυφθῇ προσεκτικὰ διὰ λίθων. Τοὺς ἐγχυτρισμοὺς συνόδευαν συχνὰ μικρὰ κυάθια ἢ κορινθιακαὶ κοτυλίσκαι.

Μεταξὺ τῶν ἀρχαίων ταφῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τομέως καὶ τῶν πυρῶν ἀπεκαλύφθησαν καὶ πέντε κιβωτιόσχημοι ρωμαϊκοὶ τάφοι. Εἰς περιεῖχε δύο ὕαλινα ἀγγεῖα, εἰς ἄλλον, ἀνήκοντα προφανῶς εἰς νεαρὰν γυναῖκα, εἶχον

Εἰκ. 1. Μετόπη «εἰβοῦχοῦ» ἀμφορέως.

ΕΙΧ. 2. Μετόπη «εὐβοϊκού» ἀμφορέως.

ἀποτεθῇ τέσσαρα ἀγγεῖα ὑάλινα, ὅστέιναι περόναι καὶ ξύλινον κιβώτιον, τοῦ ὁποίου ἐσφύζετο τὸ κλεῖθρον καὶ ἡ ἐπένδυσις ἐκ χαλκῶν ἐλασμάτων, ἐφηλίδων κλπ.¹ Ὁ τάφος οὗτος, μεγαλύτερος ὅλων, εἶχε μῆκος 2.10 μ., πλάτος 0.44 μ. καὶ βάθος 0.48 μ. Τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν ἀποτελεῖ τοῖχος ἐπιμελοῦς κατασκευῆς ἐκ μεγάλων καὶ πλακοειδῶν λίθων, συνδεομένων διὰ πηλοῦ, τὰς ἄλλας τρεῖς πλευρὰς λάξευσις τοῦ φυσικοῦ σχιστολιθικοῦ πετρώματος. Οἱ ἀρμοὶ τῶν μεγάλων πλακῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκάλυπτον τὸν λάκκον, ἐκλείοντο δι' ἀβυσσοκονιάματος. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ἐπὶ τῶν πλακῶν τῆς καλύψεως ἐνὸς παραπλεύρως κειμένου ρωμαϊκοῦ τάφου εὐρέθησαν συγκεντρωμένα τὰ τεμάχια «εὐβοϊκοῦ» ἀμφορέως. Ἐπὶ τοῦ ὧμου φέρει κατ' ἐξάίρεσιν δύο μετόπας μετὰ παραστάσεων βόσκοντος ἵππου καὶ ἡμικαθημένου λέοντος (πίν. 215). Ἀπὸ τὰ χρώματα τῆς ἐπιχώσεως περισυνελέγησαν κορινθιακὸν ἀλάβαστρον καὶ θραῦσμα ροδιακοῦ πινακίου (πίν. 213δ).

Χαμηλότερον εἰς τὴν κλιτὺν καὶ εἰς ἀπόστασιν 34 μ. ἀπὸ τὸ νότιον ὄριον τοῦ τομέως ὕστρακα ἐπιπολῆς τοῦ ἐδάφους ὠδήγησαν εἰς μικρὰν σκαφήν. Ἀπεκαλύφθη κατὰ χώραν ἰστάμενος («εὐβοϊκός») ἀμφορεὺς περιέχων κεκαυμένα ὀστᾶ καὶ φέρων παράστασιν ἐραλδικῶν λεόντων (εἰκ. 1). Ἄλλος («εὐβοϊκός») ἀμφορεὺς, ὅστις εὐρέθη πλησίον, παρουσιάζει τὴν ιδιορρυθμίαν τῆς καθαρῶς γεωμετρικῆς διακοσμήσεως, μετὰ τῶν θεμάτων τῆς ὁποίας ἐμφανίζονται καὶ τυπικὰ τῶν ἀνατολικοῦτονικῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων (πίν. 216β). Εἰς τὰς μεσαίας μετόπας τῶν δύο ὕψων φέρει παράστασιν α) πτηνοῦ, β) ἐξηλωμένου λέοντος (εἰκ. 2)².

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

1. L. BERNABÒ - BREA, *Meligunis Lipára II*, πίν. 218. Παραδείγματα ἐκ τῶν Κυκλάδων βλ. J. K. BROCK, *BSA* (44) 1949, σ. 85 κέ., πίν. 26,1 καὶ 27,2 (Σίφνος).

2. Τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων ἐφιλοτέχνησεν ὁ ζωγράφος κ. Κ. Ἡλιάκης.

Ἡ ἀνασκαφή τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου Σίφνου, τῆς ὁποίας τὴν διεξαγωγὴν ἀνέλαβεν ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου ἡ Ἑταιρεία δι' ἐμοῦ, εἶναι συνέχεια τῆς ἐρεύνης τὴν ὁποίαν εἶχε διεξαγάγει διὰ τοῦ ἀειμνήστου Χρ. Τσούντα τὸ 1898. Ἡ ἐφετινὴ περίοδος εἶναι ἡ τετάρτη, τῶν τριῶν προηγουμένων ἐκτελεσθεισῶν διὰ πιστώσεων τοῦ Ὑπουργείου.

Κύριος σκοπὸς τῆς νεωτέρας ἐρεύνης ἦτο ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβεστέρα χρονολόγησις τῶν τειχῶν τῆς σημαντικῆς αὐτῆς κυκλαδικῆς ἀκροπόλεως. Εὐθὺς ἀμέσως ὅμως, ἀπεκαλύφθησαν καὶ συγκροτήματα οἰκιῶν, τὰ ὁποῖα καλύπτουν μέγα μέρος τῆς ἀκροπόλεως καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μέχρι καὶ τῶν κλασσικῶν χρόνων (εἰκ. 1α - β).

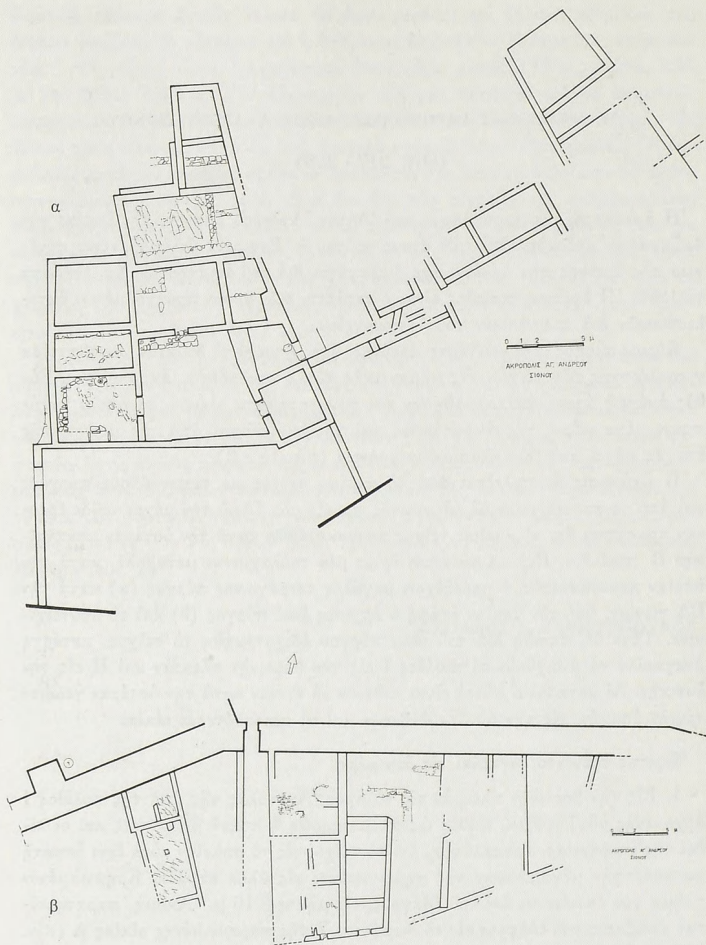
Ἡ ὀχύρωσις ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ κυρίως τεῖχος μὲ τετραγώνους πύργους καὶ ἀπὸ τὸ προτείσιμα μὲ ὀδοντωτὰς προεξοχάς. Ἀπὸ τὴν μέχρι τοῦδε ἔρευναν προκύπτει ὅτι τὸ κυρίως τεῖχος κατεσκευάσθη κατὰ τὴν ὑστέραν μυκηναϊκὴν Β περίοδον. Βεβαίᾳ φαίνεται ὅμως μία τοῦλάχιστον μεταβολή, κατὰ τὴν ὁποίαν κατεσκευάσθη ὁ προεξέχων μεγάλος τετράγωνος πύργος (α) κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἐτάφη ὁ ἀρχικὸς ἐκεῖ πύργος (θ) καὶ τὸ προτείσιμα. Τότε δέ, ἐπειδὴ διὰ τοῦ νέου πύργου ἐδιχοτομήθη τὸ τεῖχος, κατέστη ἀναγκαστὸν νὰ ἀνοιχθοῦν αἱ πυλίδες Ι εἰς τὴν βορεινὴν πλευρὰν καὶ ΙΙ εἰς τὴν δυτικὴν. Αἱ μεταβολαὶ αὗται εἶναι πιθανὸν νὰ ἔγιναν κατὰ τὴν ὑστέραν γεωμετρικὴν ἐποχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν καὶ αἱ περισσότεραι οἰκίαι.

Ἐφέτος ἐγένοντο ἐργασίαι εἰς δύο μέρη:

1. Εἰς τὴν βορεινὴν πλευρὰν εἰς τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς ἀπὸ τῆς πυλίδος Ι ἀρχομένης ὁδοῦ τμήμα. Εὐθὺς ὡς ἀπεμακρύνθη ἡ πυκνὴ βλάστησις καὶ οἱ λίθοι τῆς ἐπιφανείας, ἀπεκαλύφθη, ὅτι τὸ τεῖχος εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἔχει ὑποστῇ καταστροφὴν μεγαλυτέραν τῆς σημειουμένης εἰς ἄλλα σημεία. Κρημνισμένον τμήμα τοῦ ἐκτείνεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, εἰς μῆκος 3.10 μ. Ἀκόμη, παρατηρεῖται καθίζησις τοῦ ἐδάφους εἰς τὸ δωμάτιον 7 τῆς παρακειμένης οἰκίας Δ (πίν. 217α). Ὑπάρχουν λόγοι ἀμφισβητήσεως τῆς μόνον ἐκ φυσικῶν αἰτιῶν ἐξηγήσεως τῆς παρατηρουμένης ἐδῶ καταστροφῆς. Ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθῇ.

Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας εὐρέθη μικρὸς αἰγυπτιακὸν σκαραβαῖος ἐκ σαρδίου, μᾶλλον ἀρχαϊκῶν χρόνων (πίν. 217β). Κατὰ τὸν αἰγυπτιολόγον κ. Ν. Μπου-

Εικ. 1. Ἀκρόπολις Ἀγ. Ἀνδρέου. α. Οἰκίαι νοτίας πλευρᾶς. β. Οἰκίαι βορεινῆς πλευρᾶς (σχέδιον Ε. Καμπούρη).

φίδην παριστᾷ τὸν θεὸν Φθῶ. Οὗτος κρατεῖ διὰ τῶν δύο χειρῶν μακρὸν σκῆπτρον (Οὐὰς) περατούμενον ἄνω εἰς τὰ σύμβολα τῆς ἰσχύος.

2. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ τείχους καὶ ὀπισθεν τοῦ πύργου β συνεχίσθη ἡ ἐργασία εἰς τάφρον (α) ἀνοιχθεῖσαν τὸ πρῶτον τὸ 1970, ἥτις εἶχε δώσει ἐνδιαφέροντα ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα. Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους ἐδῶ παρουσιάζει ἀβαθῆ ἔσοχὴν, τῆς ὁποίας ἡ πρόσοψις διαμορφοῦται ἀδρομερῶς εἰς κλίμακα διὰ τὴν ἄνοδον τῶν πολεμιστῶν ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων. Εἰς βάθος 2.15 μ. ἐπὶ τοῦ βράχου, ἐφ' οὗ ἐδράζεται τὸ τεῖχος, εὐρέθησαν ὄστρακα σκύφου ΥΕ ΠΙΒ περιόδου, μία ἀκόμη ἐνίσχυσις τῆς χρονολογήσεως τῶν τειχῶν εἰς τὴν περίοδον αὐτήν.

Εἰς βάθος 0.60 μ. καὶ ἀπόστασιν περὶ τὰ 2 μ. ἀπὸ τοῦ τείχους, συνηντήσαμεν μικρὰν πυρὰν (πλάτος ± 0.60 , βάθος ± 0.60 , μῆκος ± 1.50 μ.) μὲ τεμάχια ἀνθράκων, ὀλίγα ἀσβεστοποιημένα ὄστᾶ, 3 - 4 πῆλινα σφονδύλια, τμημα μαχαριδίου καὶ θερουσμένους μελαμβαφεῖς κυάθους ὑστέρως γεωμετρικῆς ἐποχῆς (πίν. 217γ), ὡς καὶ πολλὰς πατελλίδας.

Νοτιοδυτικῶς τῆς πυρᾶς καὶ εἰς τὸ αὐτὸ βάθος εὐρέθησαν τεμάχια χονδροειδοῦς πίθου, σφύζοντος μολυβδίνους συνδέσμους (πίν. 218α - β). Ἐφερον διακόσμησιν ἀναγλύφων ταινιῶν ἀπλῶν ἢ κοσμουμένων δι' ἐγχαρακτῶν λοξῶν γραμμῶν.

Εἰς ἀπόστασιν 4 μ. νοτίως τῆς πρώτης τάφρου (α), ἡνοίχθη δευτέρα τάφρος (β). Εἰς βάθος ± 1 μ. ἀπεκαλύφθησαν τοῖχοι παραστάδων μικρᾶς θύρας σφύζομενοι εἰς ὕψος ± 0.60 μ. Ἡ ὑπαρξίς θύρας προϋποθέτει ἀσφαλῶς στεγαστὸν κατασκευάσμα παρὰ τὸ τεῖχος πλησίον τῆς πρὸς τὸν πύργον ἀνόδου. Πρὸ τῆς ἐφαπτομένης τοῦ τείχους παραστάδος τῆς εὐρέθῃ λαίμῳς μεγάλῃς ταινιωτῆς οἰνοχόης τύπου Furumark T 29, 121 (πίν. 218γ). Διαγωνίως εἰς ἀπόστασιν 1.35 μ., εὐρέθη λαίμῳς ἑτέρου ὁμοίου ἀγγείου. Ἀμφότερα εἶναι ὠχροπρασίνου πηλοῦ, ἐπέσκακτα εἰς τὴν νῆσον καὶ χρονολογοῦνται εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΒ - ΓΙ.

Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ εὐτυχῶς ὑπάρχει βαθεῖα ἐπίχωσις καὶ ἐλπίζομεν ὅτι ἡ συνέχισις τῶν ἀνασκαφῶν θὰ ἀποκαλύψῃ σημαντικὰ στοιχεῖα καὶ διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τειχῶν καὶ διὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς ἀκροπόλεως.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ

22. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΙΣ ΡΟΔΟΝ

(Παρένθ. πίν. Ζ' καὶ πίν. 219 - 221)

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ
ΣΟΙΤΧΑΝ - ΜΗΝΕΤΟΥ¹

Ἐντὸς τοῦ ἔτους 1975 ἐπερατώθη ἡ ἀπὸ τοῦ 1973² ἀρξαμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ οἰκόπεδον Σοι-
χάν-Μηνέτου, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς τὴν διασταύ-
ρωσιν τῶν ὁδῶν Θ. Σοφούλη καὶ Χειμάρρας, ἐπὶ δὲ
τοῦ ἀρχαίου ρυμοτομικοῦ σχεδίου τοποθετεῖται δυτικῶς τῆς ὁδοῦ Ρ 27 (σημε-
ρινὴ Θ. Σοφούλη), βορ. τῆς ὁδοῦ Ρ 13 (σημερινὴ ὁδὸς Χειμάρρας) καὶ ἀνατ.
τῆς Ρ 27 β.

Ἡ ἔκτασις τοῦ ἀνασκαφέντος οἰκοπέδου εἶναι ἀπὸ Α πρὸς Δ ± 48 μ. καὶ
ἀπὸ Β πρὸς Ν ± 55 μ.

1. Ἀνασκαφικὴν ἔρευναν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν εἶχεν ἀναλάβει ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτή-
των Δωδεκανήσου ἥδη ἀπὸ τοῦ 1954, ὡς σημειοῦται εἰς τὰ ΠΑΕ 1954, σ. 345 καὶ 1955,
σ. 270. Μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπεχειρήθη κατὰ τὸ ἔτος 1962· βλ. ΑΔ 18, 1963, Β2
Χρον., σ. 324. Ἐκτεταμένη ὅμως ἀνασκαφὴ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιχειρηθῇ, διότι παρὰ τὸ
γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸ 1954 κατηδαφίσθη ἡ ἐκεῖ εὐρισκομένη οἰκία ἰδιοκτησίας Ἀλῆ Ριζᾶ
— λόγῳ τῆς τότε γενομένης διανοίξεως τῆς ὁδοῦ Θ. Σοφούλη — παρέμειναν μικρὰ κτίσμα-
τα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπέτρεπον παρομοίαν ἐργασίαν, ἥτις μόνον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην κατέ-
στη δυνατόν.

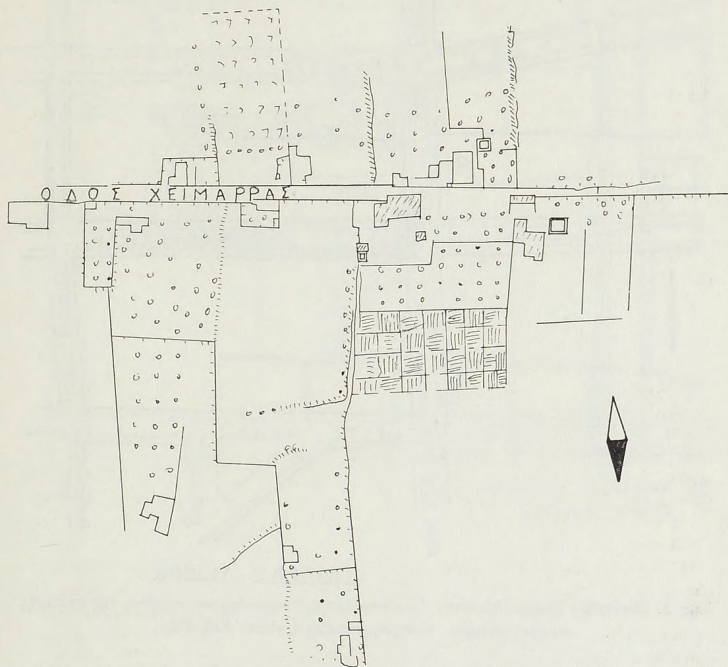
Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου εἶχεν ἥδη ἐπισημάνει τὴν σπουδαιότητα τοῦ
χώρου, ὡς ἥδη ἐσημείωσα ἐν ΠΑΕ 1973, σ. 136 καὶ ὡς ἐκ τούτου παρὰ τὰς πιέσεις τῶν
ἐνδιαφερομένων ἀνεμένετο ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ὑπῆρχεν ἡ ἥδη παρουσιασθεῖσα ἀνε-
σις πρὸς διενέργειαν συστηματικῆς ἐρεῦνης ὅχι μόνον διὰ τῆς διαθέσεως σημαντικῶν χρη-
ματικῶν ποσῶν ἐκ μέρους τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστήλωσεως
τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν ἀλλὰ κυρίως διὰ τῆς ὑπάρξεως διαθέσιμου
ἐπιστήμονος. Ἡ δ. Μαρία Μιχαλάκη, κατέστη δυνατόν νὰ ἐπιβλέψῃ συνεχῶς τὴν ἀνασκα-
φὴν ταύτην ἀπὸ τοῦ ἔτους 1973 μέχρι τέλους 1975, ὑπὸ τὰς ὁδηγίας μου, καὶ ὡς ἐκ τούτου
ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐξετελέσθη μὲ πᾶσαν ἐπιμέλειαν καὶ προσοχὴν εἰς τρόπον ὥστε νὰ πε-
ρισυλλεγοῦν ἅπαντα σχεδὸν τὰ διασωθέντα ἐκ τῆς καταστροφικῆς μανίας τῶν καιρῶν στοι-
χεῖα. Εἰς τὸν Ἔργον Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου κ. Χρίστον Ντούμαν, ὁ ὁποῖος προθύμως
παρέσχε πάσας τὰς εὐκολίας πρὸς διεξαγωγὴν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν δ. Μιχαλάκη ἐκφρά-
ζονται ἐντεῦθεν θερμαὶ εὐχαριστίαι.

2. Ἔργον 1973, σ. 104 καὶ ΠΑΕ 1973, σ. 136. Σημειοῦται ἐνταῦθα ὅτι αἱ ἀνώμαλοι
συνθῆκαι τοῦ ἐθνικοῦ βίου κατὰ τὸ ἔτος 1974 συνετέλεσαν εἰς τὴν παρατηρηθεῖσαν ἐπιβρά-
δυνσιν τῆς παρούσης ἀνασκαφῆς.

Νεώτεραι οἰκοδομήσεις:

Ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐνταῦθα¹ ὅτι ὡς συμβαίνει κατὰ κανόνα εἰς Ρόδον οὕτω καὶ εἰς τὸ παρὸν οἰκοπέδον διεπιστώθη καταστροφὴ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῆς ἀρχαιότητος. Εἰς τὴν παροῦσαν ὅμως περίπτωσιν παρέχεται ἡ

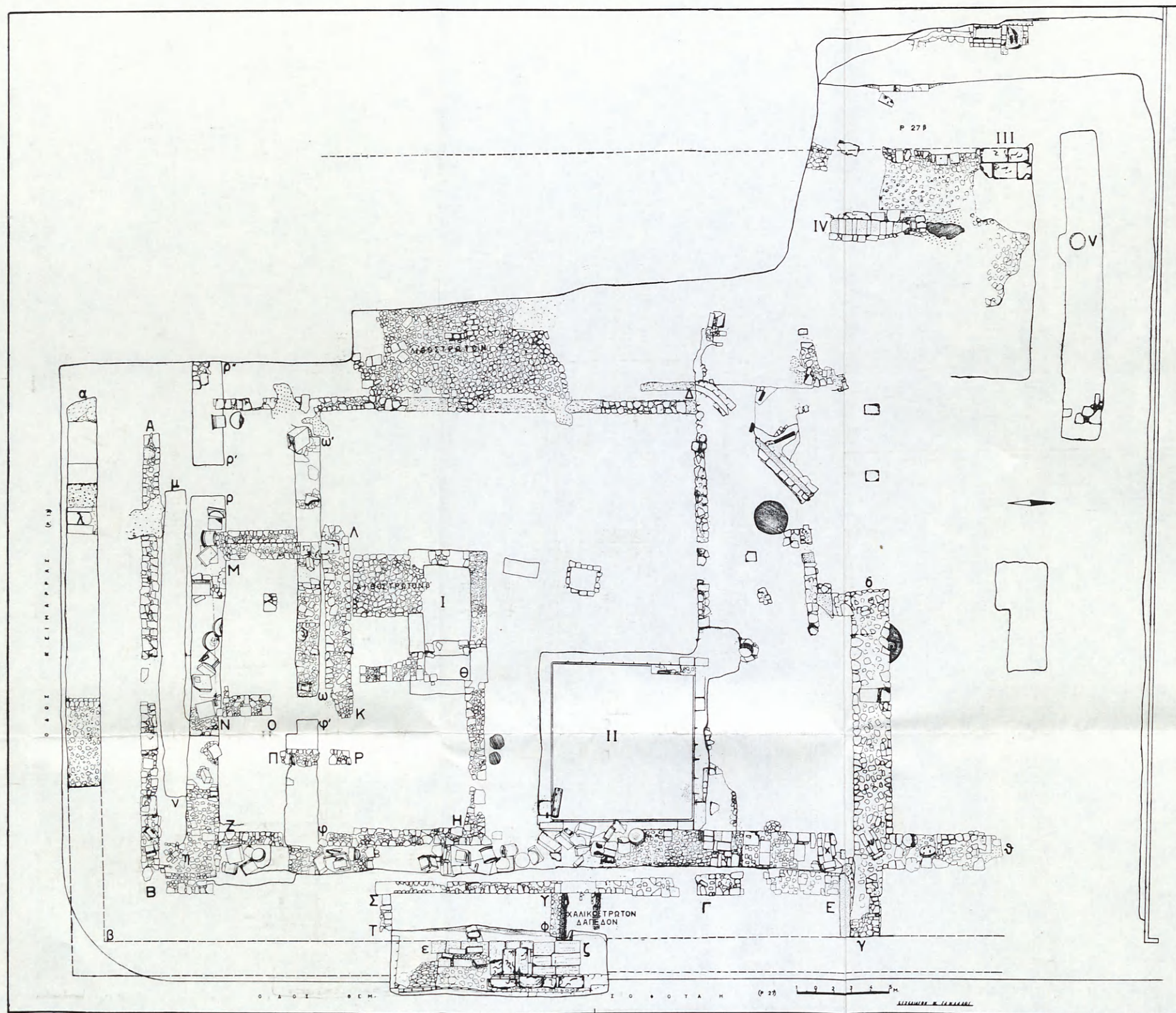

Εἰκ. 1. Ἀπόσπασμα τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου τῆς περιοχῆς τοῦ οἰκοπέδου Σοϊχάν-Μηνέ-του, ὡς ἦτο πρὸ τοῦ ἔτους 1954 ὅτε ὑπῆρχε ἐκεῖ ἡ οἰκία Ἀλῆ-Ριζᾶ.

δυνατότης παρακολουθήσεως ὀρισμένων ἐκ τῶν νεωτέρων οἰκοδομικῶν περιό-δων.

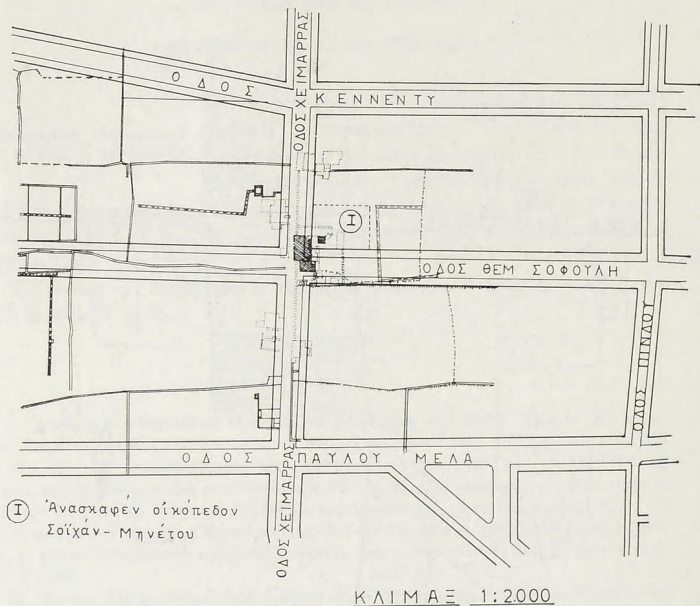
Εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὑπῆρχε μέχρι τοῦ ἔτους 1954 ἡ οἰκία Ἀλῆ Ριζᾶ, ἡ ὁποία οἰκοδομηθεῖσα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος

1. Ἔργον 1975, σ. 156.

αἰῶνος¹ κατηδαφίσθη κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς ὁδοῦ Θ. Σοφούλη. Εὐτυχῶς εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου ἔχουν διασωθῇ πλήρη τὰ στοιχεῖα ἐκ τῶν ὁποίων παρέχεται ἐνταῦθα τὸ σχεδιάγραμμα τῆς περιοχῆς (εἰκ. 1) ὡς καὶ τὸ διάγραμμα τῆς μετὰ τὴν διάνοξιν τῆς ὁδοῦ Θ. Σοφούλη

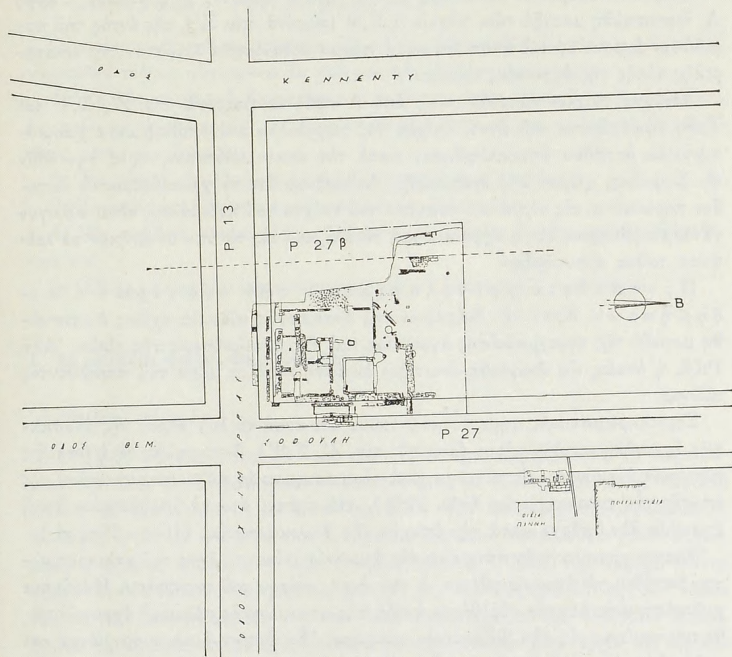
Εἰκ. 2. Οἰκόπεδον Σοῦχάν-Μηνέτου. Ἀπόσπασμα τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου τῆς περιοχῆς, ὡς ἔχει σήμερον. Διαγραμμισμένη ἡ οἰκία Ἀλῆ-Ριζᾶ.

δημιουργηθείσης καταστάσεως (εἰκ. 2). Τὸ ἄδρὸν σχεδιαγράφημα, τὸ ὁποῖον ἀπεικονίζει τὴν μέλλουσαν νὰ προκύψῃ μορφήν (εἰκ. 3) μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν πολυκατοικιῶν Μηνέτου, συμπληρώνει τὴν ἐν γένει γνώσιν τῆς οἰκοδομικῆς ἐξελίξεως τῆς περιοχῆς ταύτης.

1. Ἐξ ἐπιγραφῆς προερχομένης — κατὰ τὴν δῆλωσιν τοῦ τότε Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Ἰ. Κοντῆ — ἐκ τῶν θεμελίων τῆς οἰκίας Ἀλῆ Ριζᾶ, ΑΔ 18, 1963, Μελέται, σ. 6, ἀρ. 6, τὴν ὁποίαν κατὰ τὸ 1866 εἶχε δημοσιεύσει ὁ P. FOUCART ἐν RA 13, 1866, σ. 156, προκύπτει ὅτι — ἐφ' ὅσον ἡ πληροφορία τοῦ Κοντῆ εἶναι ἀκριβής — ἡ οἰκία Ἀλῆ Ριζᾶ φκοδομήθη μετὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, πρβ. καὶ BCH 88, 1964, σ. 613.

Ἐκ τῶν πρὸ τῆς οἰκίας Ἀλῆ Ριζᾶ οἰκοδομήσεων, ἀπεκαλύφθη μέγας περίβολος (παρένθ. πίν. Ζ', Α, Β, Γ, Δ, Ε, πίν. 219α), τοῦ ὁποίου αἱ διαστάσεις εἶναι ± 25 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ ± 30 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ κατὰ ± 8 μ. πρὸς Β προέκτασις τοῦ ἀνατ. τοίχου (παρένθ. πίν. Ζ', ΓΕ) ἀνῆκε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν πρὸς Ἀνατολὰς σύγχρονόν της γειτονικὴν ἰδιοκτησίαν.

Εικ. 3. Οικόπεδον Σοϊχάν-Μηνέτου. Τὰ ἀρχαῖα ἐν σχέσει πρὸς τὸ ρυμοτομικὸν σχέδιον μετὰ τὴν διαπλάτυνσιν τῆς ὁδοῦ Χειμάρρας.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ περιβόλου διεπιστώθησαν τοῖχοί τινες, σημειούμενοι εἰς τὸν παρένθ. πίν. Ζ' ὑπὸ τὰ στοιχεῖα Ζ, Η, Θ, Κ, Λ, Μ, Ν, Ο, Π, Ρ, ἐκ τῆς γενικῆς μορφῆς τῶν ὁποίων εἶναι δυνατόν νὰ προκύψῃ τὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι κατάλοιπα συγχρόνου πρὸς τὸν περίβολον ἀγροικίας διαστάσεων ± 16 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ± 15 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν.

Ἐκτὸς τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ περιβόλου ἀπεκαλύφθη λιθόστρωτον ἐκτάσεως ± 11 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ± 5 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ σημειούμενον ἐπὶ τοῦ παρενθ. πίν. Ζ' ὡς λιθόστρωτον α, τὸ ὁποῖον πιθανῶς συνεχίζεται καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίχρῳσιν τῆς παρακειμένης οἰκίας. Ἴσως τὸ λιθόστρωτον τοῦτο νὰ ἀποτελεῖ μικρὸν προαύλιον τῆς ἀγροικίας, ἡ ὁποία θὰ εἶχε τὴν εἴσοδον ἀπὸ Δυσμῶν, ὁπότεν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συνεχίζετο πιθανῶς ἡ ἀρχαία ὁδὸς Ρ 27 β¹.

Ἄλλοτερον λιθόστρωτον ἐκτάσεως ± 4 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν, ± 3 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ, διεπιστώθη μεταξὺ τῶν τοίχων Λ, Κ, Θ (παρένθ. πίν. Ζ'), τῆς ἐντὸς τοῦ περιβόλου ἀγροικίας καὶ ἀποτελεῖ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λείψανον τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τῆς ἀγροικίας ταύτης.

Λείψανα τοίχων κατευθύνσεως ἀπὸ Α πρὸς Δ (παρένθ. πίν. Ζ', Σ, Τ καὶ Υ, Φ) ἐφαπτόμενα τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ περιβόλου καὶ ὑπολείμματα χαλικοστρώτου δαπέδου ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὸν ἀνατολικώτερον, πρὸς τὴν ὁδὸν Θ. Σοφύλη, χῶρον τῆς ἀνασκαφῆς. Δεδομένου ὅτι τὸ χαλικοστρωτον δάπεδον περατοῦται εἰς τὴν ἀνατ. πλευρὰν τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, εἶναι εὐλογον νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ἀγροικία καὶ τὸ κτήριον εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκον τὰ λείψανα ταῦτα συνυπῆρξαν.

Προσπάθεια χρονολογήσεως τῶν νεωτέρων οἰκοδομήσεων. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς οὐδεμία σχέσις διεπιστώθη μεταξὺ τῆς περιγραφείσης ἀγροικίας καὶ τῆς θεμελιώσεως τῆς οἰκίας Ἀλῆ Ριζῆ, ἡ ὁποία, ὡς ἀνεφέρθη ἀνωτέρω ἐκτίσθη περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Συμπληρωματικῶς σημειοῦται ἐνταῦθα ὅτι κατὰ τὸ ΒΑ μέρος τῆς ἀνασκαφῆς ἡρευνήθησαν δύο τάφοι (παρένθ. πίν. Ζ', Χ, Ψ), διεπιστώθη δὲ ἡ ὑπαρξίς πλείονων ἀνηκόντων εἰς τὸ μέγα περὶ τὴν μεσαιωνικὴν πόλιν νεκροταφεῖον τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας (πίν. 219β). Θὰ πρέπει ἄρα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἀγροικία δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας (16ος - 19ος αἰ.).

Ἄλλοτερον χρονολογικὸν στοιχεῖον τῆς ἀγροικίας εἶναι τὰ ἔχνη τοῦ χαλικοστρώτου δαπέδου τὰ ἀποκαλυφθέντα Α τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ περιβόλου. Παρόμοια χαλικοστρώτα δάπεδα εὑρεθέντα ἐντὸς τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως² ἐχρονολογήθησαν περίπου εἰς τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Ἐν ἑτερον διακεκοσμημένον καὶ καλλιτέρας σχετικῶς ποιότητος³, πρέπει νὰ ἀνάγεται εἰς τὴν ὑστέραν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ἢ τὴν πρῶμον παλαιοχριστιανικὴν, ὡς συμπεραίνεται ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ κτηρίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὑρέθη καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς. Δὲν στερεῖται δὲ σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ δάπεδον ἐκεῖνο εὑρέθη εἰς γειτονικὴν πρὸς τὸ παρὸν οἰκόπεδον περιοχὴν, ὡς καὶ τὸ ὅτι τὸ κτή-

1. ΠΑΕ 1956, σ. 219. ΑΔ 21, 1966, Β2 Χρον., σ. 452. ΑΜ 1968, σ. 147, 154.

2. ΠΑΕ 1951, σ. 232 κέ.

3. ΠΑΕ 1959, σ. 188 κέ., πίν. 159α.

ριον, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἀνῆκε τὸ παρὸν χαλικοστρωτον, εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πατήσῃ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ρ 27. Παρόμοιαι καταπατήσεις ἀρχαίων ὁδῶν δὲν νοοῦνται εἰς τὴν ἐκτὸς τῶν μεσαιωνικῶν τειχῶν πόλιν τῆς Ρόδου πρὸ τοῦ σεισμοῦ τοῦ 515 μ.Χ.¹, ὅτε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ πόλις περιωρίσθη περὶ τὸν μέγαν λιμένα, ὅπου σήμερον ἡ μεσαιωνικὴ πόλις.

Τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητος

Ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ παρενθ. πίν. Ζ', τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα εἰς τὸν χώρον τοῦ οἰκοπέδου τούτου σύγκεινται ἐκ τῶν κάτωθι κυρίων στοιχείων:

1. Ἐκ δύο τάφρων ἢ θεμελιώσεων κατὰ τὴν ἀνατ. πλευρὰν τοῦ οἰκοπέδου, ἐκ τριῶν κατὰ τὴν νοτίαν, ἐκ μιᾶς κατὰ τὴν βορείαν, καὶ τμήματος θεμελιώσεως κατὰ τὴν δυτικὴν.

2. Ἐκ τάφρου θεμελιώσεως μικροῦ «ναοσκήμου» κτηρίου.

3. Ἐκ μιᾶς τετραγώνου σχεδὸν σχήματος δεξαμενῆς.

4. Ἐκ πλήθους ἐνεπιγράφων βάθρων καὶ βάσεων ἀναθηματικῶν ἀνδριάντων καὶ

5. Ἐξ ἄλλων καταλοίπων περιγραφομένων λεπτομερῶς κατωτέρω.

1. Αἱ μεγάλοι κοῖται θεμελιώσεων

Ἀνατολική πλευρά:

Α. Πρὸς τὴν ἀνατ. πλευρὰν τοῦ οἰκοπέδου, ἦτοι ἀκριβῶς ὑπὸ τὸ πεζοδρόμιον τῆς ὁδοῦ Θ. Σοφοῦλη καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὰ ὁδοστρώματα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 27 ἐκαθάρισθη ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1954 - 55² ἀποκαλυφθεῖσα θεμελιώσις ἐκ σειρᾶς τριῶν κατὰ πλάτος τοποθετημένων μεγάλων λιθοπλίνθων (πίν. 220α), μήκους ± 8 μ. πλάτους ± 2 μ. (παρένθ. πίν. Ζ'). Ἐπὶ τῆς σειρᾶς ταύτης σφῶνται δύο λιθοπλίνθοι μήκους ± 1.50 μ., πλάτους ± 0.65 μ., καὶ ἐτέρα παρ' αὐτάς ἀποκεκρουμένη ὡς καὶ ἄλλα ὑπολείμματα τοῦ δευτέρου δόμου. Σεβαστὸς ἀριθμὸς ἄλλων ἀποκεκρουμένων λιθοπλίνθων μαρτυροῦν ὅτι εἰς τὴν θέσιν ταύτην τὸ δυτικὸν ὄριον τῆς ὁδοῦ Ρ 27 εἶχεν ἰσχυρὰν θεμελίωσιν, ἡ ὁποία σκοπὸν θὰ εἶχε νὰ ὑποβαστάσῃ ἢ ὑψηλὸν καὶ παχὺν τοῖχον ἢ κιονοστοιχίαν ἐκ παχέων καὶ ὑψηλῶν κιόνων, γνωστῶν ἤδη ἐξ ὑπολειμμάτων σπονδύλων ἄλλων ἀνασκαφῶν³.

Τὴν περαιτέρω πρὸς Β καὶ Ν ἀνασκαφὴν ἡμπόδισε τὸ νέον πεζοδρόμιον

1. ΠΑΕ 1951, σ. 232, σημ. 2.

2. ΠΑΕ 1954, σ. 345. ΠΑΕ 1955, σ. 270.

3. ΠΑΕ 1951, σ. 229 κέ., εἰκ. 1,6,7.

τῆς ὁδοῦ Θ. Σοφούλη, πρέπει ὅμως νὰ θεωρῇται βέβαιον ὅτι ἡ θεμελίωσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν αἱ λιθόπλινθοι αὗται, θὰ συνεχιζέτο ἀπὸ Νότου μέχρι τῆς διασταυρώσεως μετὰ τῆς ὁδοῦ Χειμάρρας, ἀπὸ Βορρᾶ δὲ τοῦλάχιστον μέχρι μήκους 20 - 25 μ., ἥτοι μέχρι τοῦ σημείου ὅπου διεπιστώθη ὅτι ἐφθάνεν ἡ παράλληλος πρὸς ταύτην δυτικὴ τάφρος.

Β. Ἡ δυτικὴ τάφρος (παρένθ. πίν. Ζ', πίν. 220β) πλάτους $\pm 1.50 - 2$ μ., διεπιστώθη μέχρι μήκους ± 45 μ. καὶ ἀπὸ Νότου μὲν ἡρυνήθη περίπου μέχρι τῆς μεσαίας τάφρου τοῦ νοτίου συγκροτήματος, ἀπὸ Βορρᾶ ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ τὸ τέρμα τῆς λόγω καταστροφῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπῆλθον κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς σκαφῆς θεμελίων ἀνεγέρσεως τῆς παρούσης οἰκοδομῆς. Ἐντὸς τῆς τάφρου ταύτης εὐρέθησαν ἐρριμμένα βάθρα καὶ βάσεις ἀνδριάντων ὑπὸ τὰ ὁποῖα διασφύζεται στρώμα ὑποθεμελιώσεως ἐξ ἀποκεκρουμένων λιθοπλινθῶν καὶ ἔστιν ὅτε τμημάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τινὰ τῶν ὁποίων φέρουν καὶ κονίαμα εἰς πολὺ καλὴν κατάστασιν. Ἡ ἀπόστασις τῶν δύο τάφρων εἶναι ± 4 μ.

Νοτία πλευρά:

α. Κατὰ τὸ νοτιώτερον μέρος τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἀκριβῶς εἰς τὸ βόρειον ὅριον τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 13, τὸ ὁποῖον σήμερον εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν νέαν ὁδὸν Χειμάρρας, ἀπεκαλύφθη τάφρος πλάτους $\pm 1.60 - 1.80$ μ., τὴν ὁποίαν παρηκολουθήσαμεν μέχρι μήκους ± 20 μ. (παρένθ. πίν. Ζ', πίν. 220β). Ἀπὸ Α δὲν κατέστη δυνατόν νὰ εὐρεθῇ τὸ ἄκρον τῆς τάφρου ταύτης, καθ' ὅσον ὑπέρεκειται τὸ πεζοδρόμιον τῆς ὁδοῦ Θ. Σοφούλη. Πρέπει νὰ θεωρῇται βέβαιον ὅτι θὰ συναντᾷ τὴν τάφρον Α τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ὑπὸ τὰ στοιχεῖα ε,ζ.

Ἐκ τῆς ὑποθεμελιώσεως τοῦ τοίχου ἐσώθησαν εἰς τὸ σημεῖον λ (παρένθ. πίν. Ζ'), τρεῖς λιθόπλινθοι θετιμέναι κατὰ πλάτος, ἐνῶ τὸ πλεῖστον τῆς τάφρου ταύτης ἦτο πλήρες ἐπιχώσεως. Μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικώτερον μέρος εὐρέθη ἡ τάφρος πλήρης μικρῶν λίθων ἐκ πώρου (λατύπη) μετὰ πλήθους ὀστράκων. Τὸ γέμισμα τοῦτο ἐνθυμίζει παρόμοια στρώματα λατύπης ἀποκαλυπτόμενα κατὰ κανόνα εἰς τοὺς χώρους τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς Ρόδου, ὅπου ἔχει γίνεαι μερικὴ ἢ πλήρης ἀπόληψις οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ.

β. Εἰς ἀπόστασιν ± 5 μ. βορείως τῆς ἀνωτέρω τάφρου ἀπεκαλύφθη ἑτέρα παράλληλος πρὸς αὐτὴν πλάτους ± 1.60 μ. - 1.90 μ., ἥτις συναντωμένη καὶ σχηματίζουσα ὀρθὴν γωνίαν μετὰ τῆς δυτ. τάφρου Β τῆς ἀνατ. πλευρᾶς, ὡς ἤδη ἐσημειώθη ἀνωτέρω (παρένθ. πίν. Ζ', ηρ, ρ' ρ''), ἡρυνήθη εἰς μῆκ. ± 30 μ. Ὅπως εἰς ἐκείνην οὕτω καὶ ἐντὸς ταύτης, εὐρέθησαν ἐρριμμένα βάθρα καὶ βάσεις ἀνδριάντων (πίν. 221α), ὑπὸ τὰ ὁποῖα ὑπῆρχεν ἐπίσης στρώμα ὑποθεμελιώσεως.

γ. Ἀμέσως, ἥτοι $\pm 0.20 - 0.30$ μ. νοτίως τῆς νοτίας παρεῖας τῆς τάφρου

Β ἀπεκαλύφθη ἀβαθὴς κοίτη πλάτ. ± 1.20 μ. - 1.50 μ. καὶ μήκ. ± 20 μ. (παρένθ. πίν. Ζ' μν).

δ. Εἰς ἀπόστασιν ± 4 μ. βορείως τῆς τάφρου Β εὐρέθη τρίτη, παράλληλος πρὸς ταύτην, πλάτ. $\pm 1.20 - 1.80$ μ. (παρένθ. πίν. Ζ', φφ', ωω'), μήκ. ± 22 μ., συναντῶσα ἀπὸ Ἀνατολῶν τὴν τάφρον Β. Καὶ ἐντὸς τῆς τάφρου ταύτης εὐρέθη κατὰ μέρος θεμελίωσις ἐξ ἀκανονίστων πωρολίθων καὶ παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Βορεία πλευρά:

Κατὰ τὸ βόρειον μέρος τῆς ἀνασκαφῆς εὐρέθη ἄλλη ὑποθεμελίωσις (παρένθ. πίν. Ζ', γ, δ) πλάτους ± 2 μ. καὶ μήκους ± 19 μ.

Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην εἶχεν ἐπέλθει μεγάλη καταστροφή καὶ οὐδὲν ἔτερον στοιχεῖον ἐκ τῆς ἀρχαίας οἰκοδομικῆς περιόδου διεσώθη.

Δυτικὴ πλευρά:

Κατὰ τὸ ΒΔ μέρος τῆς ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη τμήμα ἐκ κανονικῶν λιθοπλίνθων (παρένθ. πίν. Ζ', ΙΙΙ) ἀποτελοῦν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατάλοιπον ἢ τοῦ περιβάλου, ὁ ὁποῖος θὰ ὥριζεν ἀπὸ Δ τὸν ὅλον χῶρον, ἢ θεμελίωσιν δυτικοῦ στοίκοῦ συγκροτήματος, τοῦ ὁποῖου ὅμως οὐδὲν ἕτερον στοιχεῖον κατέστη δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ. Τρεῖς ἀκέραιαι λιθόπλινθοι τοποθετημέναι κατὰ μήκος εἰς δύο παρ' ἀλλήλας σειρὰς καὶ τεμάχια ἑτέρων δύο ἀπετέλουν τὸ κατάλοιπον τοῦτο, τὸ ὁποῖον συγχρόνως ἦτο καὶ τὸ ἀνατ. ὄριον τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 27 β.

2. Τὸ «ναόσχημον» κτίσμα

Πρὸς τὸ νότιον κεντρικὸν μέρος τοῦ οἰκοπέδου καὶ εἰς ἀπόστασιν ± 3 μ. ἀπὸ τῆς Β τάφρου τοῦ νοτίου συγκροτήματος (παρένθ. πίν. Ζ') ἀπεκαλύφθησαν ἐσακμμένα εἰς τὸν ἀσπρόπηλον αἱ κοῖται μικροῦ ὀρθογωνίου «ναοσχήμου» κτηρίου, ἐντὸς τῶν ὁποίων διασφύζονται τμήματα ὑποθεμελιώσεως ἐξ ἀργῶν μικρῶν λίθων. Αἱ ἐξωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ κτηρίου εἶναι ± 7.80 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ± 4.20 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν, τὸ δὲ πλάτος τῶν τάφρων ± 0.90 μ. Εἰς ἀπόστασιν ± 1.30 μ. ἀπὸ τῆς ἐσωτ. πλευρᾶς τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ ὀρθογωνίου μικροῦ τούτου κτηρίου, εὐρέθη ἑτέρα ἐγκαρσία τάφρος.

3. Ἡ δεξαμενὴ

Ὀλίγον βορειότερον ± 2.80 μ. ἀπὸ τῆς βορειοτέρας πλευρᾶς τοῦ «ναοσχήμου» μικροῦ κτηρίου ἦλθεν εἰς φῶς μεγάλη τετράγωνος σχεδὸν δεξαμενὴ ἐσωτ.

διαστ. ± 7.80 ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ± 8.60 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ (παρένθ. πίν. Ζ', πίν. 219α, 220β, 221α). Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ εἶναι ἐπιμελοῦς κατασκευῆς ἐκ μεγάλων πωροπλίνθων, φερουσῶν ἐξωτερικῶς ἰσχυρὸν ἔξεργον, ἐπενδεδυμένα ἐσωτερικῶς δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος καλῆς ποιότητος. Ὁ πυθμὴν τῆς δεξαμενῆς εἶναι ἐστρωμένος διὰ σπαστῶν χαλίκων καὶ ὑδραυλικοῦ κονιάματος.

Τόσον ἡ ἐπιμελὴς κατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς ὅσον καὶ τὰ ἰσχυρὰ ἔξεργα ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἐκδοχὴν τῆς χρονολογήσεώς της εἰς τὴν μέσσην ἑλληνιστικὴν περίοδον.

Ἡ μορφή τῶν περιφερικῶν κτηρίων καὶ ἡ χρονολόγησίς των

Τὸ γεγονός, ὅτι ἐντὸς τῆς ἀνατ. τάφρου τοῦ ἀνατ. συγκροτήματος (παρένθ. πίν. Ζ', ε, ζ) εὐρέθησαν κανονικαὶ λιθόπλινθοι σχεδὸν εἰς δύο δόμους, ἐνῶ τρεῖς ἄλλαι λιθόπλινθοι εἶχον ἀπομείνει εἰς τὴν νοτιωτέραν τάφρον τοῦ νοτίου συγκροτήματος (παρένθ. πίν. Ζ', λ), ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἐκδοχὴν ὅτι κατὰ τὴν παλαιότεραν φάσιν τῶν κτηρίων - πρώιμον πιθανῶς ἢ μέσσην ἑλληνιστικὴν ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἀρχαιότερων ἐπιγραφῶν τῶν εὐρεθέντων βάθρων — αἱ ὑποθεμελιώσεις ἀπετελοῦντο ἀπὸ κανονικὰς λιθοπλίνθους, ὡς συμβαίνει κατὰ κανόνα μὲ τὰς ἐν γένει ὑποθεμελιώσεις τῶν μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντων κτηρίων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ρόδου.

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθοῦν, τοῦλάχιστον ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε συμπερασμάτων τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τῆς Ρόδου, αἱ ἐξ ἀργῶν λίθων ἢ τμημάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὑποθεμελιώσεις, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν εἰς τὰς τάφρους ταύτας, εἰ μὴ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι μετὰ τινα καταστροφὴν ἀνηγέρθησαν καὶ πάλιν ὅμοια κτήρια, ὅχι ὅπωςδῆποτε τῆς αἰγλῆς ἐκείνων τῆς πρώτης περιόδου, ἢ θεμελιώσις ὅμως τῶν ὁποίων ἀπετελεῖτο ἐξ ἀργῶν λίθων.

Τὸ νότιον οἰκοδομικὸν συγκρότημα πρέπει νὰ ἦτο διπλῇ στοά, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸν ἀπλῇ.

Ἐκ δύο εὐρεθέντων σπονδύλων εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ στοαὶ αὗται θὰ ἦσαν ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Ἡ εὐρεθεῖσα ὑποθεμελιώσις τοῦ βορείου τμήματος ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι παρόμοιον στοῦκὸν συγκρότημα θὰ ὑπῆρχε καὶ πρὸς Β, ἐνῶ ἀπὸ Δ πρὸς τὸ παρὸν καὶ μέχρις ὅτου συνεχισθῇ ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὸ παρακείμενον οἰκόπεδον οὐδὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν. Ἐὰν δικαιούμεθα νὰ ἐκλάβωμεν ὡς πρόσοψιν τοῦ «ναοσχήμου» κτηρίου τὴν ἀνατ. αὐτοῦ πλευράν, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ εἴσοδος εἰς τὸν χώρον θὰ ἦτο ἀπὸ Α, ἥτοι ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Ρ 27 (Θ. Σοφοῦλη).

Ἦσως τὸ παλαιότερον ἀποκαλυφθέν, μέγα στοῦκὸν συγκρότημα παρὰ τὴν ἀκρόπολιν τῆς Ρόδου¹, ἡ εἴσοδος τοῦ ὁποίου μετὰ βεβαιότητος διεπιστώθη ἀπὸ Α, νὰ ἐνισχύη τὴν ἐκδοχὴν ταύτην.

1. ΠΑΕ 1952, σ. 553.

4. Τὰ ἐνεπίγραφα βάθρα

Τὰ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην ἀποκαλυφθέντα ἐνεπίγραφα βάθρα ἐκ τῶν ὁποίων ἐνὸς ἡ ἐπιγραφὴ ἀπεικονίζεται ἐν πίν. 221β, τὰ παλαιότερον εἰς τὴν οἰκίαν Ἀλῆ-Ριζᾶ ἐλθόντα εἰς φῶς καὶ δημοσιευθέντα¹, ἄλλα εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Χειμάρρας, ἔναντι τοῦ παρόντος οἰκοπέδου, ἰδιοκτησίας Τοπάλογλου, ὡς καὶ ἀρκεταὶ ἐπιγραφαὶ δημοσιευθεῖσαι παλαιότερον μὲ ἐνδείξεις ὅτι εἶχον εὑρεθῇ περὶ τὴν περιοχὴν ταύτην, ὁδηγοῦν εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ὁ χώρος ἦτο πλήρης ἀναθημάτων καὶ μόνον μέρος τούτων διεσώθη μέχρι τῆς ἐποχῆς μας.

Αἱ θέσεις εἰς τὰς ὁποίας θὰ ἦσαν τοποθετημένα τὰ ἐν λόγῳ βάθρα δὲν θὰ ἦσαν μακρὰν τῶν σημείων, ὅπου ταῦτα εὑρέθησαν ἐρριμμένα, τὰ δὲ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι θὰ ἐπάτουν ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω σημειωθείσης ἀβαθοῦς κοίτης (παρένθ. πίν. Ζ', μ, ν).

Ἐκ τῶν ἐλαχίστων κινητῶν εὐρημάτων παρέχεται ἀπεικόνισις ἐνταῦθα μικροῦ ζυγομόρφου ἀλεξανδρινοῦ πηλίνου εἰδωλίου (πίν. 221γ), σημειοῦται δὲ ὅτι εὑρέθησαν τεμάχια στρωτήρων πιθανῶς ἐκ τῆς κεραμώσεως τῶν στοῶν καὶ τμήματα πηλίνων ἀνθεμίων.

Τὰ περιγραφέντα στοῖκὰ κτήρια ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἐνεπίγραφα βάθρα ὁδηγοῦν εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ὁ ἀνασκαφεὶς χώρος ἀπετέλει τμήμα ἱεροῦ τινος ἢ ἦτο ἐν τῷ συνόλῳ του ἱερόν τι εὐρισκόμενον παρὰ τοὺς πρόποδας τῆς ροδιακῆς ἀκροπόλεως. Ἡ λεπτομερὴς μελέτη ἀπασῶν τῶν ἐπιγραφῶν, τὴν ὁποίαν ἀνέλαβεν ἡ ἀρχαιολόγος Β. Κοντορίνη καὶ πιθανῶς νέα εὐρήματα ἐκ μελλοντικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δυτικῶς τοῦ χώρου τούτου εὐρισκομένου οἰκοπέδου, ἴσως ὁδηγήσουν εἰς ἀσφαλέστερα συμπεράσματα.

5. Λοιπὰ εὐρήματα ΒΔ πλευρᾶς ἀνασκαφῆς

Ἀρχαία ὁδὸς Ρ 27 β

Ὡς ἤδη ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, κατὰ τὴν ΒΔ πλευρὰν τῆς ἀνασκαφῆς ἀπεκαλύφθη τμήμα ἐκ τριῶν ἀκεραίων καὶ δύο ἡμισέων πωροπλίνθων, ἀποτελοῦν ὅπωςδῆποτε τὸ ἀνατ. ὄριον τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 27 β. Τὸ δυτ. ὄριον τῆς ὁδοῦ εὐρίσκεται πιθανῶς ὑπὸ τὸν μεταγενέστερον μανδρότοιχον, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ἀποτελεῖ ὄριον τοῦ οἰκοπέδου (παρένθ. πίν. Ζ'), ἐὰν δὲ τοῦτο πράγματι εἶναι τὸ δυτ. ὄριον, ἡ ὁδὸς Ρ 27 β ἔχει πλάτος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ± 6.80 μ.

1. ΑΔ 18, 1963, Μελέται, σ. 1-8.

Ἄλλα στοιχεῖα τῆς ὁδοῦ ταύτης ὅμως ὡς ὁδοστρώματα, πῆλινι ἀγωγοὶ ἢ σωλῆνες δὲν εὐρέθησαν.

Ἀρχαία ὑπόγειος δεξαμενὴ

Ἀνατολικῶς τοῦ δυτ. ὁρίου τοῦ χώρου εὐρέθη εἰς τὸν μαλακὸν βράχον ἐσκαμμένη ὑπόγειος δεξαμενὴ μετὰ κλίμακος, φέρουσα κατὰ μέρη ὑπολείμματα ἐξ ὑδραυλικοῦ κονιάματος (παρένθ. πίν. Ζ', IV, V). Εἰς τὸ σημεῖον V εὐρέθη στόμιον φρέατος ἐπικοινωνίας πρὸς αὐτήν. Ἡ δεξαμενὴ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐρευνηθῇ ἐξ ὁλοκλήρου.

Παρόμοιαι ὑπόγειαι δεξαμεναὶ εἶναι συνήθεις εἰς Ρόδον¹.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΜΕΓΑΝ ΛΙΜΕΝΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο κατέστη δυνατόν νὰ περατωθῇ ἡ τοπογραφικὴ ἀποτύπωσις τῆς περιοχῆς τῶν ἀρχαίων νεωρείων, τοῦ ρωμαϊκοῦ τετραπύλου, τῆς ρωμαϊκῆς ὁδοῦ καὶ τῶν παρ' αὐτὴν μεταγενεστέρων κτισμάτων, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ λείψανα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης παρὰ τὸν μέγαν λιμένα, προκειμένου νὰ περατωθῇ ἡ ἐρευνα καὶ μελέτη τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου καταλοίπου τῆς ἀρχαιότητος εἰς τὴν Ρόδον.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

1. ΠΑΕ 1960, σ. 281. ΑΔ 23, 1968, Χρον., σ. 436. Παρόμοιαι ὑπόγειοι δεξαμεναὶ ἔχουν εὐρεθῇ κατὰ τὸ 1973 εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ὁδῶν Χειμάρρας καὶ Ναυαρίνου εἰς τὰ οἰκόπεδα Πλατῆ, Βολονάκη, Λύγερину καὶ Ὑψηλάντη παρὰ τὴν ὁδὸν Κέννεντυ.

23. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ
ΑΦΩΤΗΣ ΚΑΡΠΑΘΟΥ

(Παρένθ. πίν. Η' και πίν. 222 - 227)

Συνεχίσθη έφέτος ή άνασκαφή τής παλαιοχριστιανικής βασιλικής τής "Αφω- της εις τά Πηγάδια Καρπάθου και παραλλήλως έγέγοντο έργασίαι στερεώσεως και άναστηλώσεως του μνημείου. Έλαβε μέρος ως βοηθός ή δ. Μαρία Μιχα- λάκη, ή όποία διά του ζήλου και τής εργατικότητός της συνέβαλε τά μέγιστα εις την επιτυχίαν των ως άνω εργασιών. Τά σχέδια έξεπόνησεν ό σχεδιαστής κ. Μ. Μανουσάκης. Τους άνωτέρω και εκ τής θέσεως ταύτης ευχαριστώ θερ- μώς.

Νοτίως τής βασιλικής άνεσκαφή μόνον τό περίγραμμα του υπαιθρίου χώρου (παρένθ. πίν. Η') διαστάσεων $\pm 21 \times 11.70$ μ. Θύρα εισόδου, πλάτ. ± 0.90 μ. ύπῆρχε μία εις την ΒΔ γωνίαν και έναντι τής νοτίας θύρας του νάρθηκος. Έπί του λιθίνου κατωφλίου διακρίνονται τά έχνη του θυροφύλλου. Οί τοίχοι του πάχους 0.70×0.75 μ. ώκοδομήθησαν δι' άργών λίθων συνδεδεμένων διά πηλού. Ά- γνοούμεν εισέτι ποία ήτο ή χρήση αυτου.

Έπερατώθη ή άνασκαφή του νοτίου κλίτους τής βασιλικής. Τοῦτο είχεν έρευνηθῆ κατά την παρελθούσαν άνασκαφικήν περίοδον εις τό Α και Δ άκρον του, όπου και είχον αποκαλυφθῆ οί τάφοι 1 και 3. Δάπεδον δέν εύρέθη. Πιθα- νώς τοῦτο άπετελείτο εκ πεπατημένου χώματος. Εις απόστασιν ± 0.20 μ. δυτικώς του τάφου 3 και έν έπαφή προς τον νότιον στυλοβάτην εύρέθη όρθογώ- νιος λακκοειδής κατασκευή μήκους ± 0.70 μ., πλάτους ± 0.38 μ. και βάθους ± 0.50 μ. (πίν. 222α). Δυστυχώς οὔδεμίαν ένδειξιν έχομεν περι τής χρήσεώς της. Ήτο πλήρης χώματος, όλίγων τεμαχίων κεράμων, τεμαχίων άσβεστο- κονιμαμάτων και μικρών λίθων. Νοτίως εύρέθη τεμαχισμένη παωρίνη πλάξ, ή όποία πιθανώς έχρησίμευεν ως κάλυμμα τής ως άνω κατασκευής. Κατά τό έτος 1968 εις τό δυτικόν τμήμα τής παλαιοχριστιανικής βασιλικής Χατζηαν- δρέου έν Ρόδω είχον αποκαλυφθῆ τρεῖς λάκκοι όμοιοι με τον άνωτέρω, οί όποιοι ήσαν κεκαλυμμένοι ό εις διά πωροπλίνθων και οί έτεροι δύο διά μεγάλων πη- λίνων πλακών. Άνοιχθέντες εύρέθησαν πλήρεις τέφρας, τεμαχίων μαρμαρο- θετημάτων, έγχρώμων ψηφίδων, τεμαχίων υαλίνων άντικειμένων κλπ. Τότε αί ως άνω κατασκευαί είχον έρμηνευθῆ ως τάφοι¹, αλλά πιθανώς επρόκειτο

1. ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 466.

περὶ ἀποθετῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶχον ἀπορρίψει ὅτι ἐθεώρουν ἱερὸν μετὰ τινα καταστροφὴν καὶ καθαρισμόν τοῦ χώρου διὰ νέαν οἰκοδόμησιν. Πιθανῶς τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν.

Μετὰ τὴν καταδάφισιν τῶν λειψάνων τοῦ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος οἰκοδομημένου ναΐσκου¹ εἰς τὴν κόγχην ἀπεκαλύφθη τὸ ἡμικυκλικὸν σύνθρονον (παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 222β) ἀποτελούμενον ἀρχικῶς ἐκ πέντε σειρῶν ἐδωλίων σφζομένων ὅμως νῦν τῶν τεσσάρων, ὕψους 0.25 - 0.26 μ. καὶ πλάτους 0.24 - 0.25 μ. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἡμικυκλίου καὶ ἐπὶ τῆς δευτέρας ἐκ τῶν κάτω σειρᾶς ἐδωλίων εὐρέθη τμήμα τῆς βάσεως τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, σφζομένου ὕψους ± 0.44 καὶ πλάτους ± 0.50 μ. Ἡ διάμετρος τοῦ ἡμικυκλίου εἰς τὸ κατώτερον ἐδῶλιον εἶναι ± 1.38 μ. καὶ τὸ βέλος ± 0.70 μ. Τὰ ἐδῶλια ἔχουν κατασκευασθῆ ἐκ πελεκητῶν ὀρθογωνίων παρολίθων, ἐξωτερικῶς δὲ ἦσαν ἐπικεχρισμένα δι' ἀμμοκονίας.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ὁκτὼ γνωστῶν βασιλικῶν ἐκ Καρπάθου (Πηγαδίων², Ἀγ. Ἀναστασίας Ἀρκάσης³, Πρεσβυτέρου Εὐχαρίστου Ἀρκάσης⁴ Λευκοῦ⁵, Γιαλοχωραφίτισης⁶ εἰς Λευκόν, Ἀγ. Νικολάου εἰς Σπῶν⁷, Στενοῦ⁸ εἰς ὁμώνυμον θέσιν καὶ Ἀγ. Σοφίας⁹ εἰς νησίδα Σαρία) μόνον διὰ τὴν Ἀγ. Σοφίαν Σαρίας εἴμεθα βέβαιοι ὅτι διέθετε σύνθρονον. Αἱ λοιπαὶ βασιλικαὶ ἡ δὲν ἔχουν εἰσέτι ἀνασκαφῇ (Πηγαδίων, Γιαλοχωραφίτισης, Ἀγ. Νικολάου καὶ Στενοῦ) ἡ δὲν εὐρέθη σύνθρονον κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν (Ἀγ. Ἀναστασίας, Πρεσβυτέρου Εὐχαρίστου καὶ Λευκοῦ).

Ἐρευνα εἰς τὸν Β τοῖχον τοῦ νάρθηκος ἀπεκάλυψε θύραν εἰσόδου (πίν. 223α) ἐκ τῆς Β αὐλῆς ἴσου πλάτους πρὸς τὴν νοτίαν (± 1.08 μ.). Τὸ ἐκ δύο λαρτίων λίθων κατώφλιον ἔχει πλάτος ± 0.60 μ. καὶ ὕψος ± 0.22 μ. Εἰς τὰ δύο ἄκρα αὐτοῦ διακρίνονται οἱ τόρμοι ὑποδοχῆς τῆς διφύλλου θύρας καὶ τοῦ τετραξύλου της, ὡς καὶ ὁ τόρμος ὑποδοχῆς τοῦ καθέτου μοχλοῦ ἀσφαλείας. Ἐκ τῆς αὐλῆς ἡ προσπέλασις γίνεται διὰ βαθμίδος ἐξ ἐγχωρίου σκοτεινοῦ χρώματος

1. ΗΛ. ΚΟΛΛΙΑΣ, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ἀφωτῆς Πηγαδίων Καρπάθου, ΑΕ 1973, σ. 149 - 150.

2. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, ἐν Πεπραγμένοις τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης τ. Α', 1954, σ. 245.

3. G. JACOPICH, Edifici bizantini di Scarpanto, 1925. Τοῦ ἰδίου, Le Basiliche Paleochristiane di Arcassa (scarpanto), Clara Rhodos VI - VII, σ. 553 - 563.

4. G. JACOPICH, Clara Rhodos VI - VII, σ. 563 - 568.

5. ΗΛ. ΚΟΛΛΙΑΣ, Τὸ Γυαλοῦ Χωράφι Καρπάθου καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Λευκοῦ, ΑΕ 1970, Ἀρχ. Χρονικά, σ. 14.

6. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ἔ.δ. σ. 246.

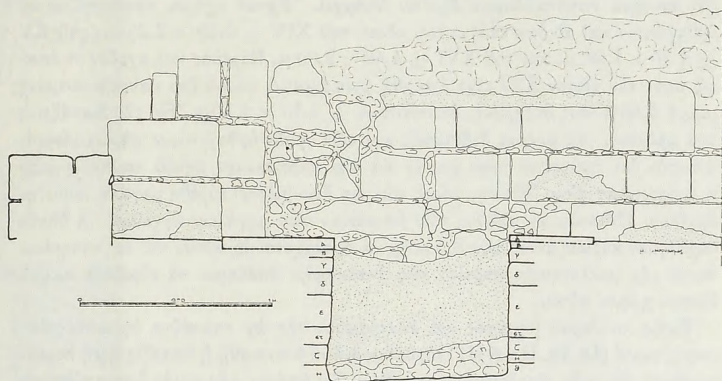
7. Αὐτόθι.

8. Αὐτόθι.

9. R. M. DAWKINS, Notes from Karpathos, BSA 9, 1902 - 1903, σ. 207, εἰκ. 13.

λίθου μῆκ. ± 1.56 μ., πλάτ. ± 0.48 καὶ ὕψους ± 0.15 μ. Δυτικῶς ± 1.97 μ. τῆς θύρας, ἐντὸς τῆς Β αὐλῆς καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν Δ τοῖχον τῆς ἀπεκαλύφθη ὁ τοῖχος 37 (παρένθ. πίν. Η') ἔχων κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν κατεσκευασμένος ἐξ ἀργολιθοδομῆς. Ἔχει πλάτος ± 0.33 μ., σφζ. μῆκ. ± 2.40 καὶ σφζ. ὕψος ± 0.20 μ. πιθανῶς πρόκειται περὶ κτιστοῦ θρανίου.

Ἐκ τῆς ἐρεῦνης ἐντὸς τῆς βορείου αὐλῆς διεπιστώθη ὅτι ὑπάρχουν ἐντὸς αὐ-

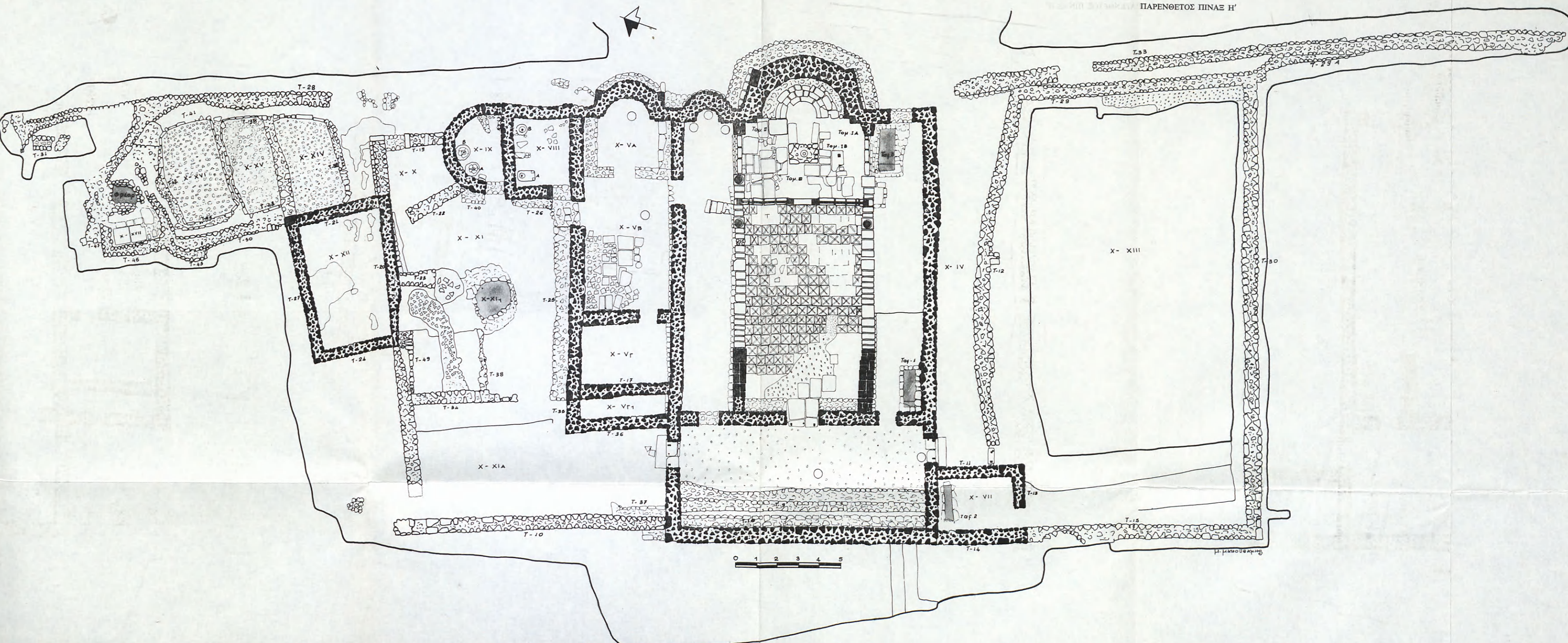
Εἰκ. 1. Στρωματογραφία τῆς τομῆς II.

τῆς περισσότεραι τῆς μιᾶς οἰκοδομικαὶ φάσεις. Τό «διακονικόν» (χῶρος V) (παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 224) ἀρχικοῦ μήκους ± 14 μ. περιωρίσθη κατὰ τὴν τελευταίαν οἰκοδομικὴν φάσιν τοῦ μνημείου εἰς ± 12.50 μ. Δυτικῶς αὐτοῦ εὑρέθη ἐπιχωματωμένη ἢ καταργηθεῖσα συνέχειά του. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς τοῖχος 34 (παρένθ. πίν. Η') εἰς ἀπόστασιν ± 5.50 μ. Α τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς, ἔχων κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν διαιρεῖ τὴν αὐλὴν εἰς δύο ἄνισα τμήματα. Δὲν εἶναι σαφὲς ἐπὶ τοῦ παρόντος ἂν ὑπῆρχε ἀνοιγμα ἐπικοινωνίας μεταξύ των.

Ἐπίσης διεπιστώθη ὅτι τὸ ἐντοπισθὲν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ 1974 κτιστὸν πεζοῦλιον παρὰ τὸν Β τοῖχον τοῦ «διακονικοῦ» μῆκ. ± 7.80 μ., ἔχει δύο οἰκοδομικὰς περιόδους (πίν. 223β). Τομὴ γενομένη παρὰ τὸν Β τοῖχον (Τ-20) τῆς αὐλῆς ἔφερεν εἰς φῶς κάτωθεν αὐτοῦ παλαιότερον τοῖχον (Τ-49) (παρένθ. πίν. Η') βαίνοντα παραλλήλως πρὸς αὐτόν. Κάτωθεν τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ τοίχου 23 ἐντὸς λάκκου εὑρέθησαν τεμαχισμένοι αἱ τέσσαρες μαρμάρειναι βάσεις τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου τῆς ἀγ. τραπέζης (πίν. 225α).

Ἐξωθεν τῆς βορείου αὐλῆς καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν τοῖχον 20 ἀνεσκάφη ὁ

χῶρος XII (παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 224 καὶ 225β) ἀγνώστου μέχρι τοῦδε χρήσεως, μήκους ± 5.80 καὶ πλάτους ± 3.55 μ. Οὐδὲν ἄνοιγμα θύρας διατρυπᾷ τοὺς τοίχους του, τῶν ὁποίων τὸ πάχος εἶναι 0.50 - 0.60 μ.

Εἰς τὴν ΒΑ πλευρὰν τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς χῶροι (XIV, XV καὶ XVI) (παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 226α) παραλλήλως διατεταγμένοι. Τὸ πάχος τῶν τοίχων των κυμαίνεται ἀπὸ 0.20 μ. ἕως 0.60 μ. καὶ ἔχουν κατασκευασθῇ ἐξ ἄργων λίθων καὶ πηλοῦ. Τὸ δάπεδον τῶν χώρων εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ τεμαχίων κεράμων καὶ μεγάλων θαλασσίων βοτσάλων. Οὐδὲν ἄνοιγμα προσπελάσεως ἔξωθεν ὑπάρχει. Ἔχουν σχῆμα προσεγγίζον τὸ ὀρθογώνιον καὶ αἱ διαστάσεις των εἶναι: τοῦ XIV $\pm 4.20 \times 2.25$ μ., τοῦ XV $\pm 4.30 \times 1.90$ μ. καὶ τοῦ XVI $\pm 4.40 \times 2.60$ μ. Βορείως καὶ σχεδὸν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν χῶρον XVI εἶχε ἀνοιχθῇ φρέαρ καὶ Δ αὐτοῦ ἦτο κατεσκευασμένη μικρὰ ὀρθογώνιος δεξαμενὴ, διαστάσεων $\pm 2.10 \times 1.30$ μ. Ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ φρέατος, τῆς μικρᾶς δεξαμενῆς καὶ τῶν τριῶν ὀρθογωνίων χώρων γίνεται φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ χώρου διὰ τὴν παρασκευὴν πηλοῦ κεραμουργεῖου ἢ ἀγγειοπλαστείου. Ἐπίσης περὶ τῶν ὡς ἂν χώρων εὐρέθη μεγάλη ποσότης ἀργίλου. Πιθανῶς τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων τῶν μεγάλων ἀγγείων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν κυρίως ἐντὸς τῆς Β αὐλῆς, νὰ προέρχεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐργαστηρίου. Κατὰ τὴν μελλοντικὴν πορείαν τῆς ἀνασκαφῆς ἐλπίζομεν νὰ εὐρεθῶν καὶ οἱ λοιποὶ χῶροι αὐτοῦ.

Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ ἐκατέρωθεν τῆς ἀγ. τραπέζης ἐγένοντο τέσσαρες τομαὶ (Iα, Iβ, II καὶ III) εἰς βάθος διὰ νὰ ἐντοπισθῇ ἡ ὑπαρξίς ἢ μὴ περισοτέρων τῆς μιᾶς οἰκοδομικῶν περιόδων. Εἰς ἀπάσας τὰς τομὰς διεπιστώσαμεν ἀλλεπάλληλα στρώματα. Τὰ καλύτερα ἀποτελέσματα ἀπέδωκεν ἡ τομὴ II (εἰκ. 1), ἡ γενομένη παρὰ τὴν βορείαν ἀπόληξιν τοῦ συνθρόνου, διότι ἔνεκα τοῦ κατεστραμμένου δαπέδου εἰς τὸν χῶρον τοῦτον ἐσκάψαμεν μὲ μεγαλυτέραν εὐχέρειαν. Αἱ διαστάσεις αὐτῆς ἦσαν: μήκ. ± 0.90 μ., πλάτ. ± 0.83 μ. καὶ βάθ. ± 0.71 μ. Τὰ ἀποκαλυφθέντα στρώματα εἶναι τὰ ἑξῆς ἐννέα: α. Δάπεδον ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν, τεμαχίων θωρακίων κλπ. Ἄπαν τὸ ὑλικὸν ἔχει χρησιμοποιοιθῇ τοῦλάχιστον εἰς δευτέραν χρήσιν (πάχ. στρ. ± 0.02). β. Τὸ ὑπόστρωμα τοῦ προηγούμενου δαπέδου ἀποτελούμενον ἐξ ἄργων μικρῶν λίθων καὶ ἀββεστοκονίας (πάχ. στρ.: 0.05 - 0.06 μ.). γ. Χῶμα ἀργιῶδες (πάχ. στρ.: 0.07 - 0.09 μ.). δ. Μικροὶ ἄργοι λίθοι καὶ ἀββεστοκονία, πιθανῶς ὑπόστρωμα δαπέδου (πάχος στρ.: 0.10 - 0.12 μ.). ε. Ἄμμος ἀναμεμιγμένη μὲ ὀλίγα ὄστρακα μεγάλων ἀβαφῶν ἀγγείων κοινῆς χρήσεως (πάχ. στρ.: 0.24 - 0.27). ζ'. Ἀββεστοκονία (πάχ. στρ.: 0.02 - 0.03 μ.). ζ. Χῶμα ἢ ἄμμος πεπιεσμένη (πάχ. στρ.: 0.09 - 0.10 μ.). η. Λατὺνη (πάχ. στρ. ± 0.05 μ.). θ. Τὸ παρθένον ἔδαφος. Τομὴ γενομένη ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ «διακονικοῦ» (διαστάσεων: μήκος ± 1.50 , πλάτος ± 1.05 καὶ βάθος ± 0.53) οὐδὲν ἀπέδωσε πλὴν λεπτῆς θαλασσίας ἄμμου.

Ἡ δὴ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ 1974 εἶχον ἐντοπισθῇ ἐντοιχισμέ-

να εἰς δευτέραν χρῆσιν εἰς τὸ βόρειον πεζούλιον τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ «διακονικοῦ» τρία μικρὰ μαρμάρινα κιονόκρανα (πίν. 226β). Ἐφέτος ἀπετοιχίσθησαν τὰ δύο, τὰ ὅποια πιθανῶς ἀνήκουν εἰς τοὺς κίονας τοῦ κιβωρίου τῆς ἁγ. τραπέζης. Ταῦτα κατὰ τὴν τελευταίαν οἰκοδομικὴν περίοδον μετὰ ἀπὸ καταστροφῆς τῆς βασιλικῆς ἢ δι' ἀγνώστους λόγους διάλυσιν τοῦ τέμπλου, τοῦ κιβωρίου καὶ τῆς ἁγ. τραπέζης, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Τὸ αὐτὸ ἐξ ἄλλου συνέβη καὶ διὰ τὸ τέμπλον καὶ δι' ἄλλα μαρμάρινα μέλη τοῦ βήματος.

Εὐρήματα

Μαρμάρινον κορινθιακὸν ἐπίκρανον (πίν. 227α) ὕψους 0.53 μ. καὶ πλάτους 0.405 μ. Ἀποτελεῖ τὴν συνέχειαν τοῦ ἐπικράνου τοῦ εὐρεθέντος κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος¹. Ἀπεκολλήθη καὶ τοῦτο ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ διακονικοῦ (X - VB).

Τμημα μαρμαρίνης νεκρικῆς στήλης (πίν. 227β) (σφζομένων διαστάσεων ὕψους ± 0.60 μ., πλάτους ± 0.29 καὶ πάχους ± 0.14 μ.). Σφίζεται τὸ κάτω τμημα μορφῆς καθήμενης ἐπὶ θρόνου. Ἀπεκολλήθη ἐκ τῆς βάσεως τοῦ τέμπλου, ὅπου εἶχε χρησιμοποιηθῇ εἰς δευτέραν χρῆσιν.

Ἀπεκολλήθη τμημα τραπέζης προσφορῶν ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπου εἶχε χρησιμοποιηθῇ εἰς δευτέραν χρῆσιν. Αἱ διαστάσεις αὐτοῦ εἶναι: $\pm 0.17 \times 0.14$ μ. ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς αὐτοῦ εἶναι κεχαραγμένον τὸ μονόγραμμα:

Εἰς τὸν νότιον στυλοβάτην ἀπεκαλύφθη πλήρως ἡ ἐκ σκληροῦ λίθου βάσις τοῦ ἀνατολικωτέρου κίονος. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν αὐτῆς εὐρέθη κεχαρμένη ἡ ἐξῆς ὑστεροελληνιστικὴ ἐπιγραφή:

ΑΘΑΝΟΚΑΗΣ
ΙΕΡΟΚΛΕΥΣ ΔΑΜΑΤΡΙΕΥΣ
ΕΠΙΣΤΑΤΑΣ ΓΕΝΟΜΕΝΟΣ
ΔΙΟΣΚΟΡΟΙΣ

Ὑψος γραμμάτων: 0.025 - 0.030 μ.

Πήλινος λύχνος μὲ παράστασιν πτηνοῦ. Οὗτος περισυνελέγη ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ νοτίου κλίτους, κάτωθεν τοῦ κατακρημνισμένου ἀνατολικωτέρου κίονος.

Ἐπίσης ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς 22 χαλκᾶ νομίσματα ἑλληνιστικῶν, ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 14 περισυνελέγησαν ἐκ τοῦ ἔξωθεν τῆς βορείου αὐλῆς χώρου XIII.

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

1. ΠΑΕ 1974, σ. 206, πίν. 148α.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ПРИКАЗ

α. Ὁ περίβολος τοῦ Εὐφράνορος πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς.

β. Ὁ περίβολος τοῦ Εὐφράνορος μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν.

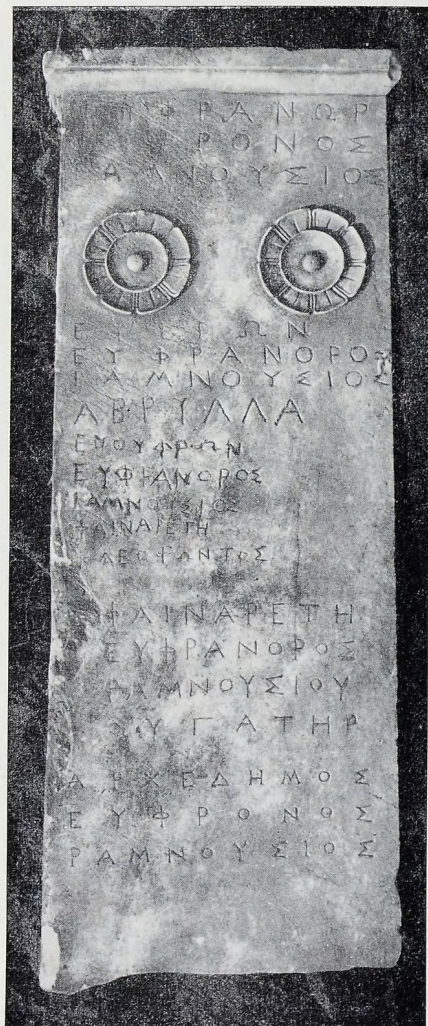
α. Ὁ περίβολος τοῦ Εὐφράνορος μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν.

β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος.

Ἡ ἐνευτίγραφος βάσις τοῦ ναΐσχου τοῦ Εὐφράνορος.

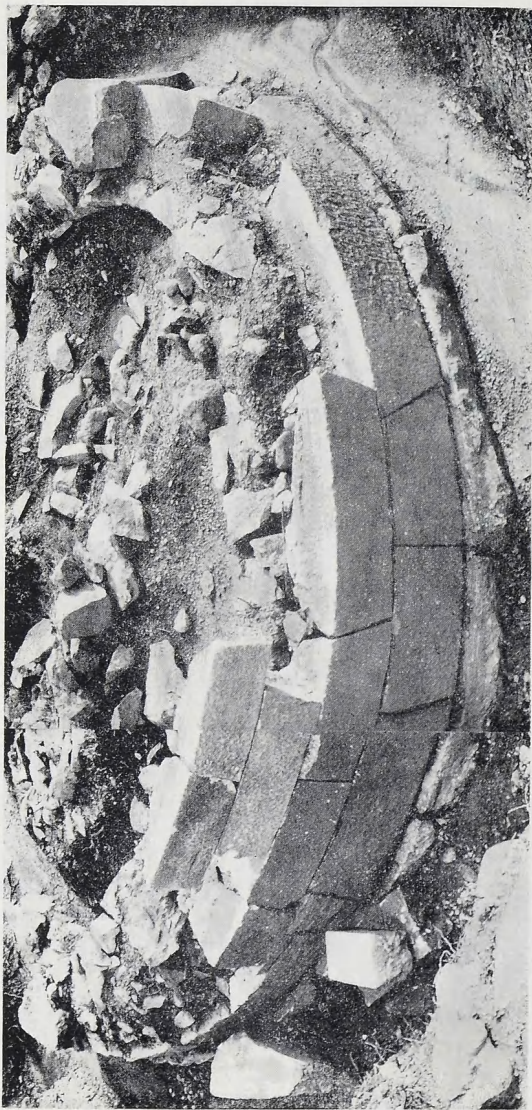

Ἡ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος.

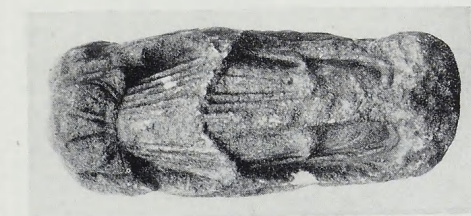

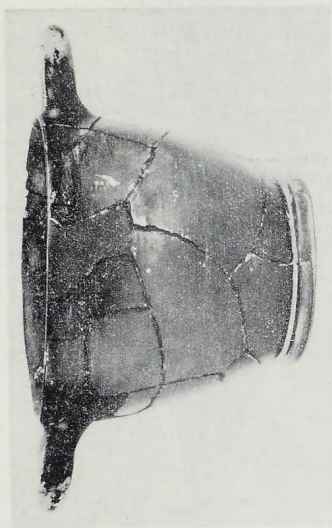
α. Τὸ πρὸς τὸν περιβόλον τοῦ Εὐφράντορος ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον. β. Ἀγαλμάτιον Ἀρτέμιδος εὑρεθὲν πλησίον τοῦ κυλίου περιβόλου.

Ἐκσάρχη τοῦ κυκλικοῦ περιβόλου.

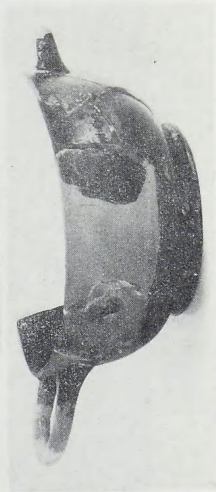
α

β

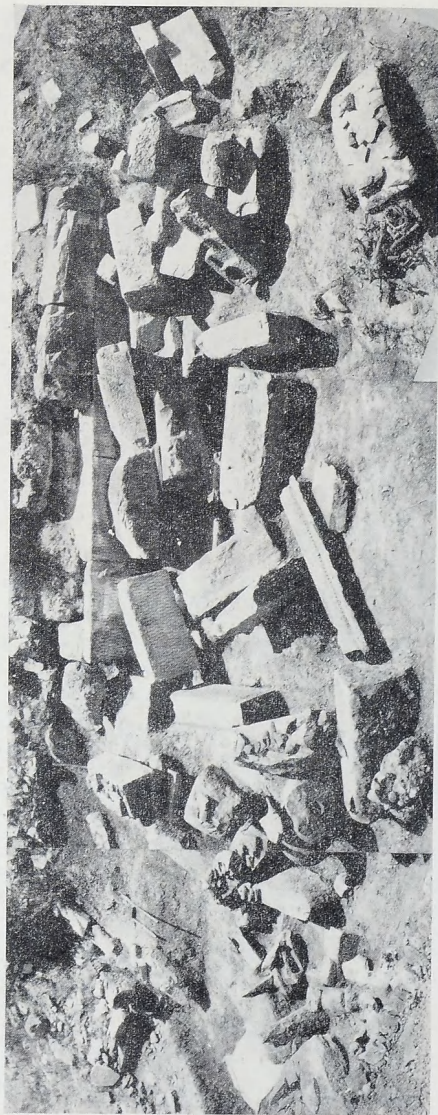

γ δ

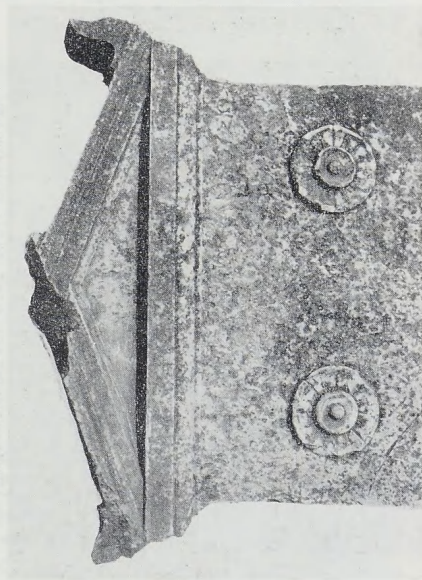
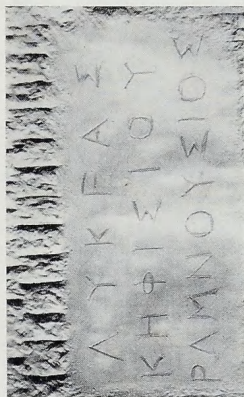

α. Ἀγριμάτιον τριμόρφον ἑνάτης ἐκ τοῦ κοιλικοῦ περιβόλου. β - δ. Σκύφοι μελαμβράφεις ἐκ τοῦ κοιλικοῦ περιβόλου.

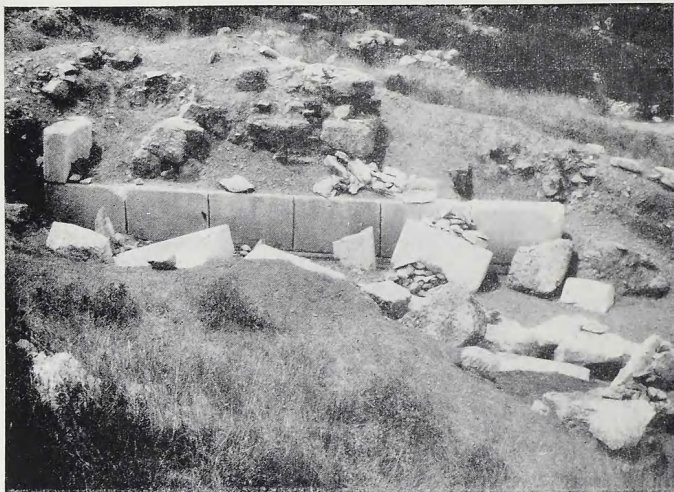

Ο περίβολος του Διογείτονος μετά την ανασκαφή.

Εκ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογέτους, α. Ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ Λυκέα Κηφισίου, β. Ἡ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου, γ. Ἀνάγλυφος ἐπιτύμβια στήλη καθημένου ἀνδρός.

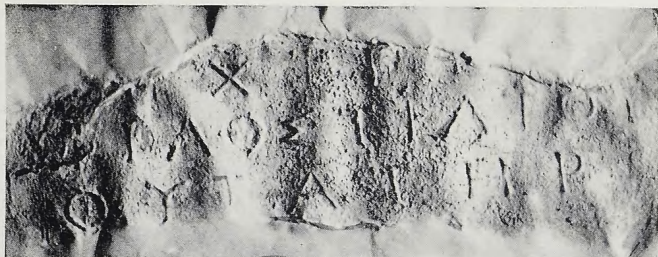

α. Ὁ παρὰ τὸν τάφον τῆς Ἀρχίππης περίβολος, ὡς σφύζεται σήμερον.

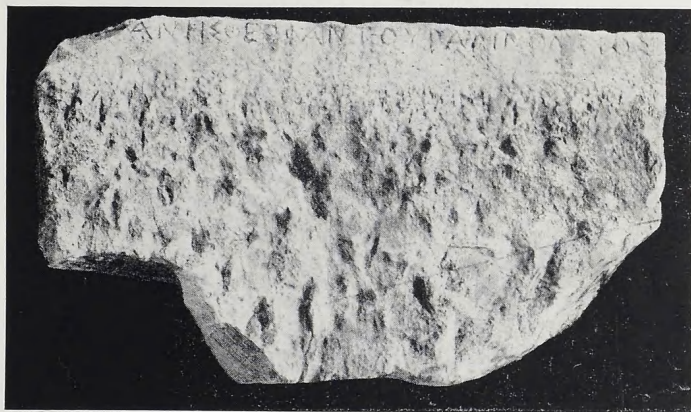

β. Ὁ παρὰ τὸν τάφον τοῦ [Θεοφ]άνους περίβολος.

α. Ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τῆς Ἀρχίππης.

β. Ἡ ἐνεπιγραφὸς βάσις λιθίνου ἀγγείου τοῦ τάφου τοῦ [Θεοφ]άνους Θεοφάντου.

γ. Ἡ ἄνω ὄψις τῆς βάσεως τοῦ λιθίνου ἀγγείου τοῦ τάφου τοῦ [Θεοφ]άνους.

α. Ἡ ἐπιγραφή IG Π² 3969.

β. Ἐντετέραρος βάσις Ἑρμοῦ εἰς τὴν ἀγορὰν τοῦ Ραμνουῦντος.

β. Όπισθία ὄψις τοῦ ἐγγράμου ἀθριμωτοῦ ἡρεμόνος.

α. Τεγεραιμὸς ἀθριμωτὸς ἡρεμῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

α. Έρμης ἐκ τῆς ἀγορᾶς τοῦ Ραμνουῦντος. (Φωτ. Γερμ. Ἀρχαιολ. Ἰνστ.)

β. Κορμὸς λέοντος εἰς τὴν ἀγορὰν τοῦ Ραμνουῦντος.

Γενική άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

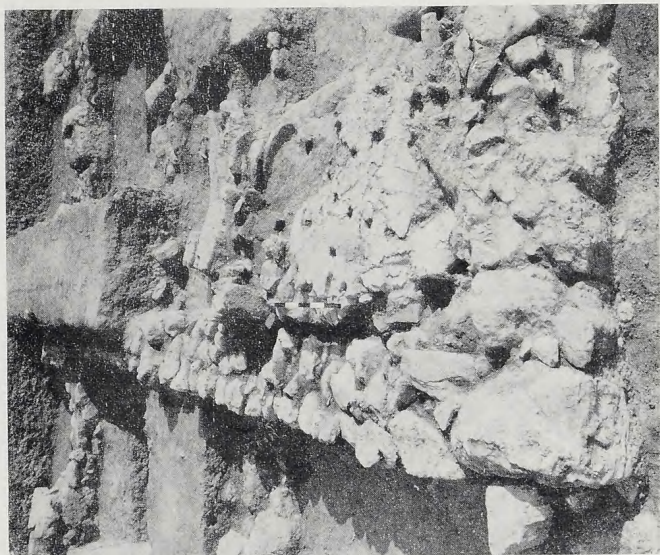

Τὸ ρωμαϊκὸν οἰκοδόμημα. α. Μερικὴ ἔποψις ἀπὸ Ν. (Οἱ τοῖχοι διαγραμμισμένοι.)

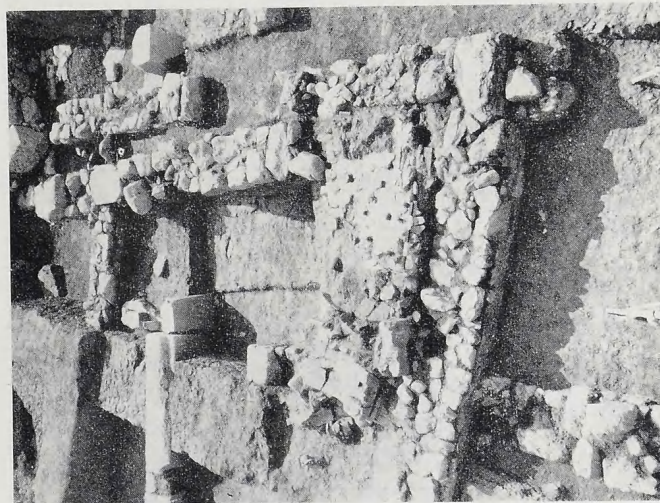

β. Μερικὴ ἔποψις ἀπὸ Α καὶ κεραμεικὸς κλίβανος.

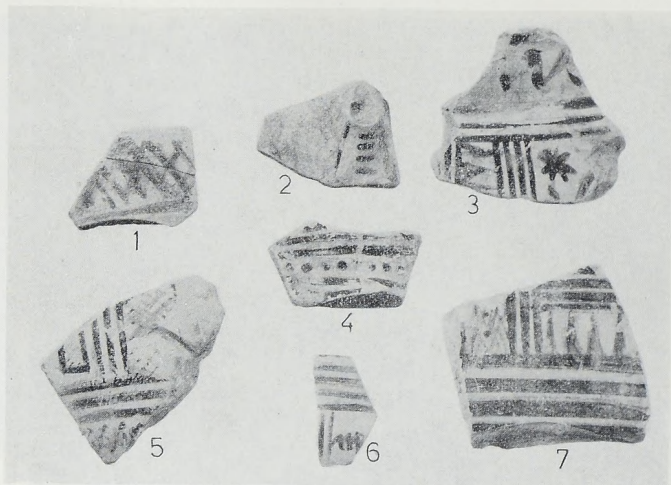

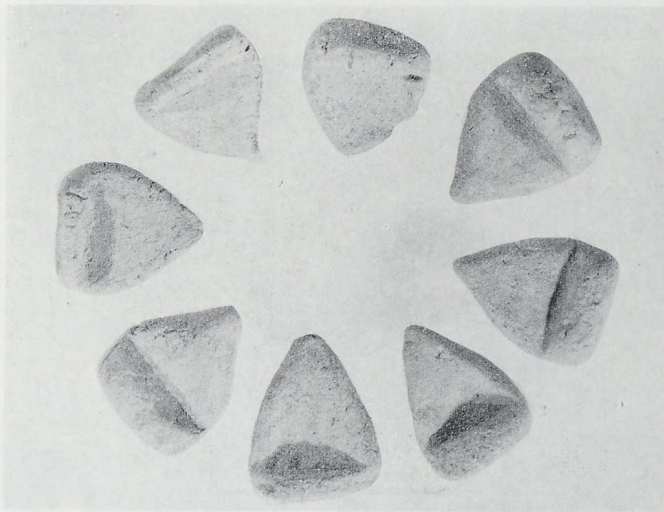
β. 'Ο κεραμευός κλίβανος από Δ. Διακρίνεται η συγέρα με τὰς οὐλὰς.

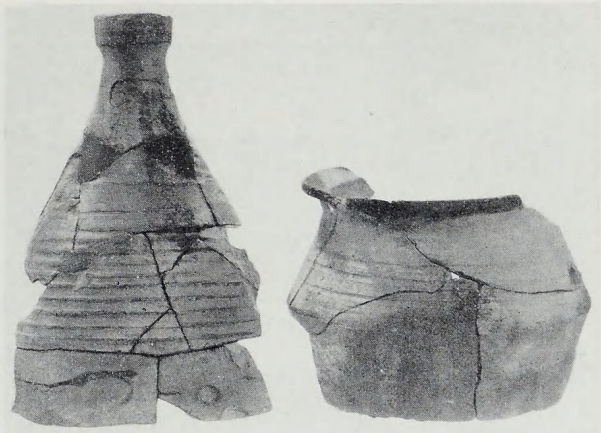
α. 'Ο κεραμευός κλίβανος ἐν τῇ τοῦ ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματός ἀπὸ Β.

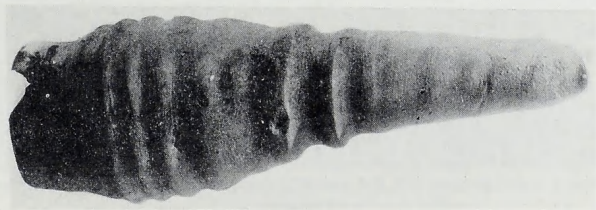
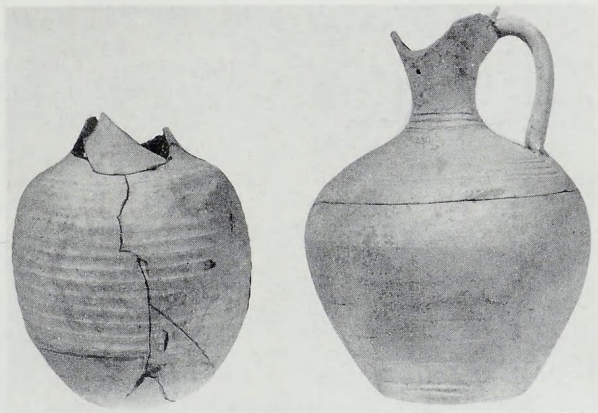
α. Θραύσματα ἀγγείων τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. χρονολογοῦνται τὸ γεωμετρικὸν ἀνάλημμα.

β. Πήλινα στηρίγματα (σφῆνες) τῶν πρὸς ὀπτησιν ἀγγείων.

α. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἀποθέτου τοῦ κλιβάνου (τετρ. Δ3).

β - γ. Ἀγγεῖα τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ. ἐκ τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου (τετρ. Δ1).

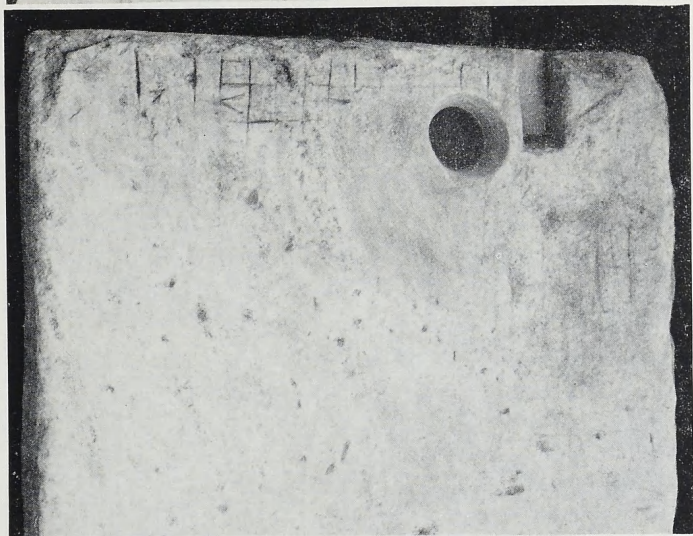
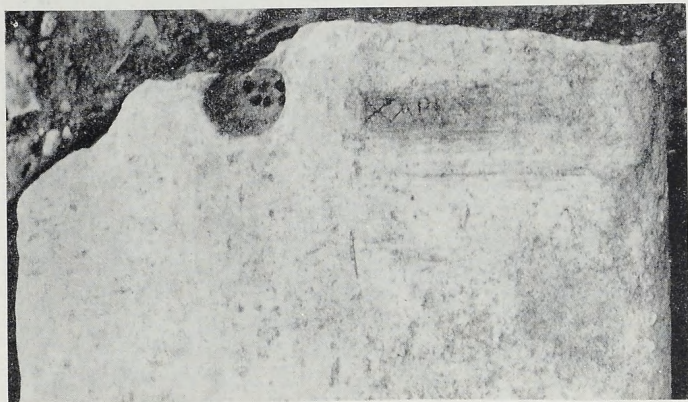
α. Ὁ κεραμεικὸς κλιβανὸς ἀπὸ Α. Διακρίνονται τὰ ἀγγεῖα πρὸ τοῦ στομίου του, ὡς καὶ ἡ καλύπτουσα αὐτοῦ πλάξ (κατώφλιον).

β. Ἀποψὲς τῶν τετραγώνων Α-1, Β-1 ἀπὸ ΝΔ. Διακρίνεται ὁ τοῖχος κ μετὸ ἐνεπιγράφων κατώφλιον.

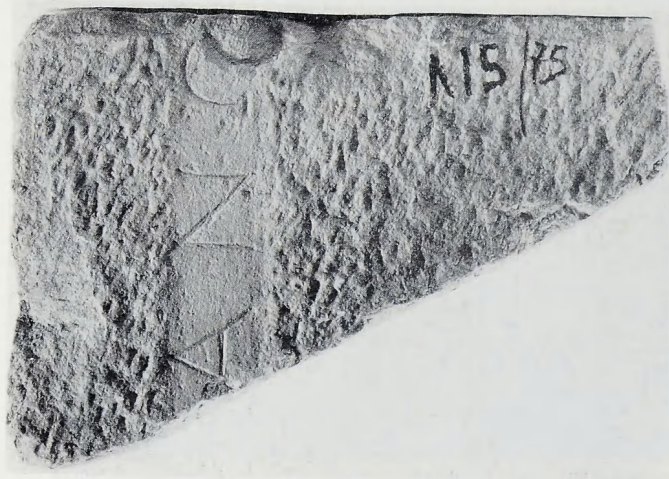
α. Ἡ ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ κατωφλίου.

β - γ. Τὰ χαράγματα καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τῆς ἄνω ὀψέως τοῦ κατωφλίου.

β. Ύδρευτράφος μαρμαρίνη πλάξε.

α. Τμήμα επιτύμβιου ένειτηράφου στήλης.

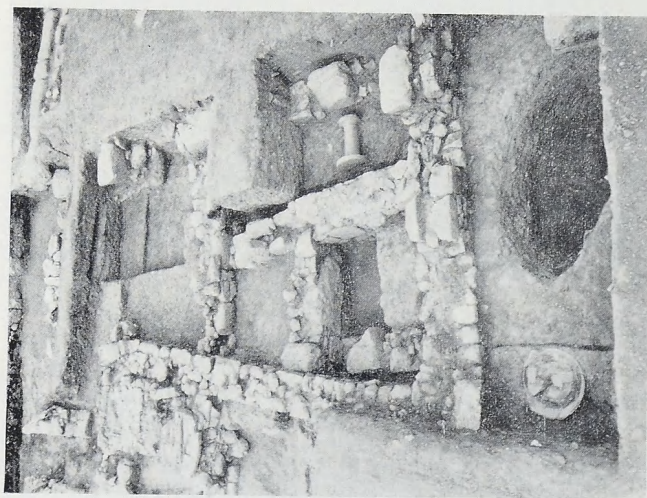

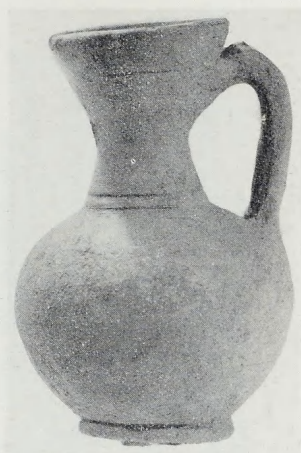
α. Τετράγωνον Β-1. Θεμελίωσις ἐκ ποροπλίνθων καὶ τοίχος λ πρὸ αὐτῆς.

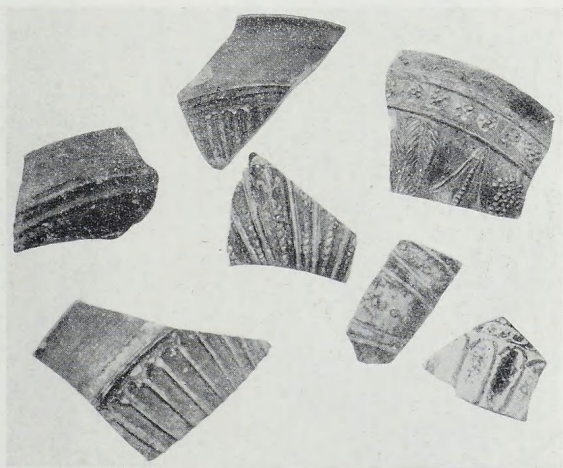
β-γ. Ὁ τάφος 11 πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν καλυπτηρίων πλακῶν.

α - β. Λείψανα ελληνοστυλίου κτίσματος. "Αποψις από Α. Διακρίνεται βάσις περιρραντηρίου κατὰ χῶραν.

α. Ἀγγεῖον εὑρεθὲν πρὸ τοῦ στομίου τοῦ κλιβάνου. β. Οἰνοχοΐσκη ἐκ τοῦ τάφου 11.

γ. Χαλκῆ περόνη ἐκ τοῦ τάφου 11. δ. Θραύσματα μεγαρικῶν σκύφων.

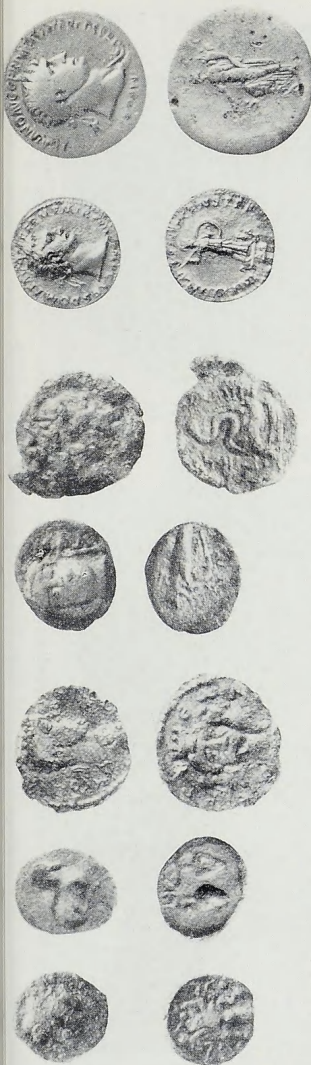

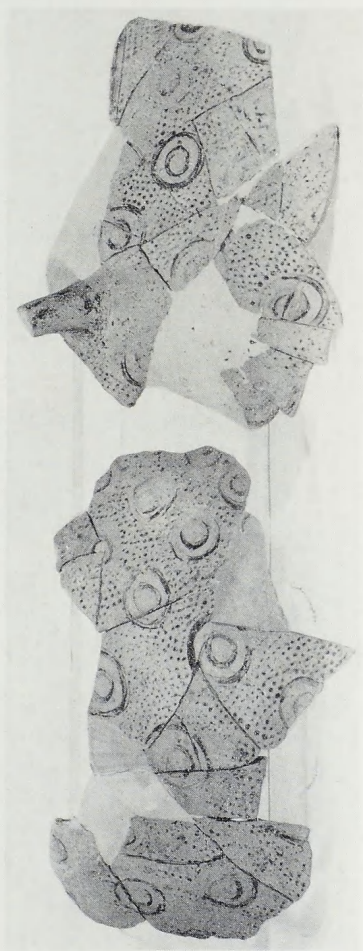
α. Ἀγγεῖα τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' μ.Χ. αἰῶνος.

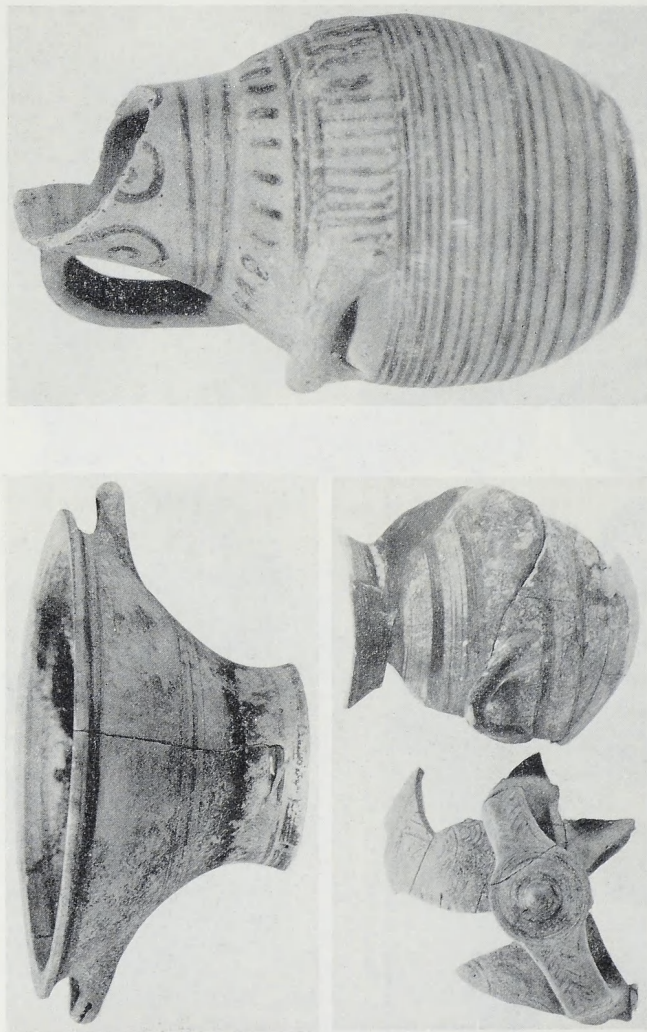
β - γ. Κεφαλὴ πηλίνου εἰδωλίου γυναικὸς.

α. Ἐπιλογή ἐπτά χαλκῶν νομισμάτων. 1: Συρακουσῶν (465 - 425 π.Χ.). 2: Εὐβοῦκῆς Συμπολιτείας. 3: Ἐρετριέων Κοιμώδου.
4: Χαλκίδος (197 - 146 π.Χ.). 5: Περγάμου - Μυσίας (2ος - 1ος π.Χ. αἰ.). 6: Δελφικὸν Δομτιανῶ. 7: Σηστέρτιος Τραϊανῶ.

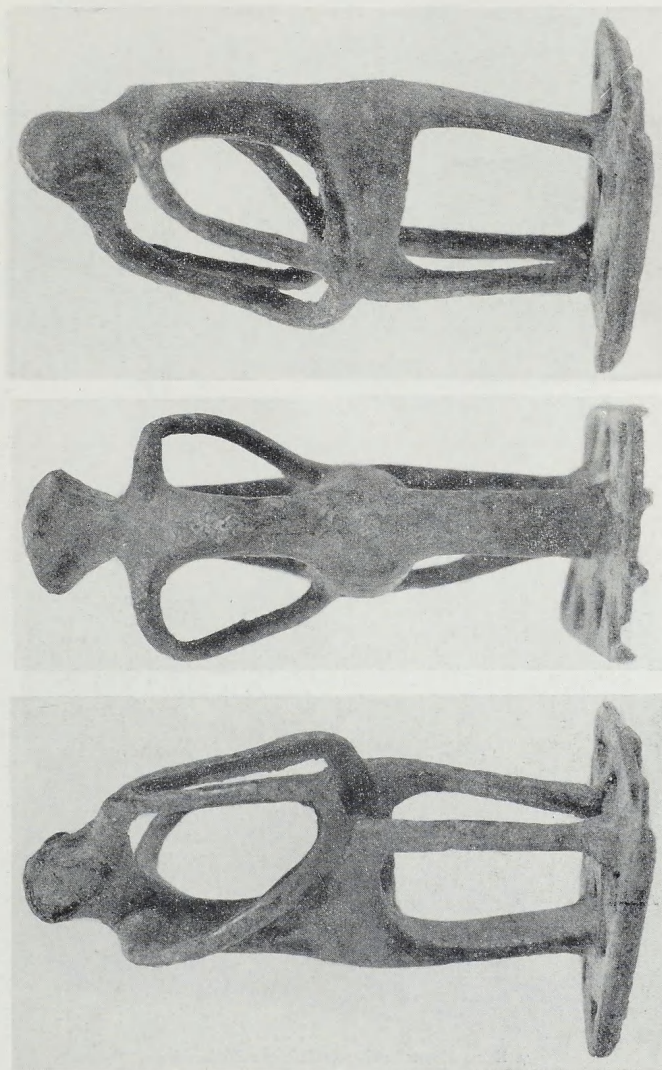

β. Θραύσματα πιθανοῦς μιμητικῆς χροῦ.

α. Λεκανίς άκροαία μυκηναϊκών χρόνων. β. Θραύσματα ψευδοστόμου και πιθανορίσμου μυκηναϊκών χρόνων. γ. Υπογεωμετρική ύδρεια έκ του νεού του Δαφνηφόρου Απύλλωνος.

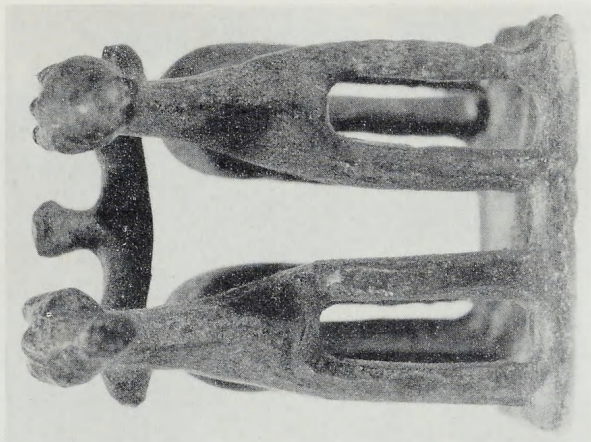
α - γ. Τρεις όψεις γυάλινου ειδολίου του 8ου π.Χ. αί.

α - β. Πινάκιον ἐκ terra sigillata καὶ λεπτομέρεια σφραγίσματος εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ.

γ. Κάτω ὕψος τοῦ χαλκοῦ εἰδωλίου τοῦ πίν. 29.

α - β Δύο θύγεις γαλακτοῦ εἰδωλίου ἑππων.

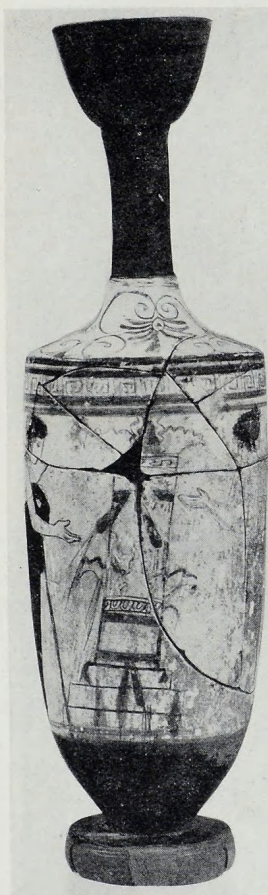

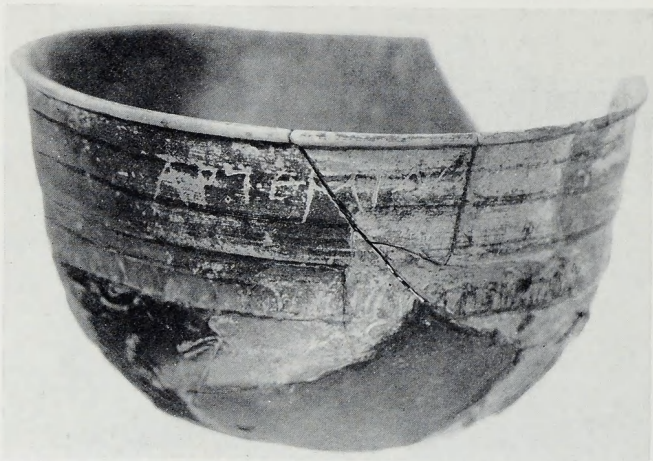
α. Κάτω ὄψις τοῦ χαλκοῦ εἰδωλίου τοῦ πίν. 31.

β. Σκύφος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.

α - γ. Λευκή λήκυθος και λεπτομέρειαι αὐτῆς.

α. Μεγαρικός σκύφος με ἐγχάρακτον ἐπιγραφὴν ΑΡΤΕΜΙΔΙ.

β. Τμήμα τοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως τοῦ ἄρχοντος Χαρίκλειδους (Νίκη καὶ ἀσπίς τῆς Ἀθηνᾶς).

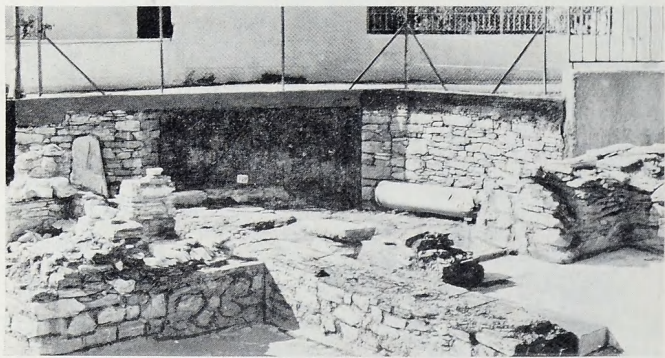

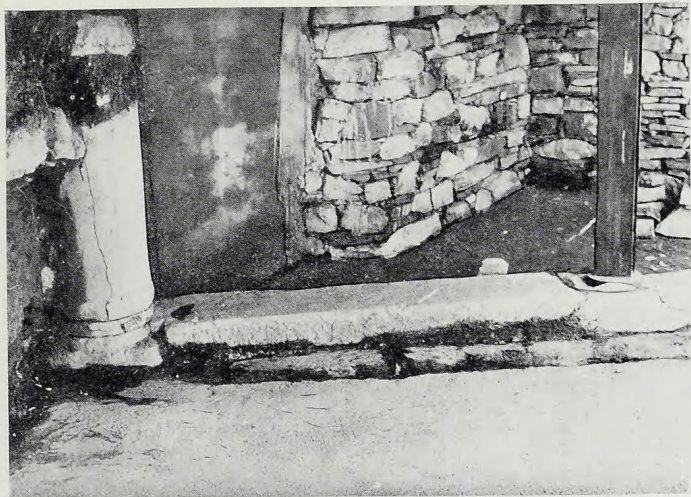
α - β. Τμήμα του παναθηναϊκού αμφορέως του άρχοντος Καλλιμήδους (Ειρήνη του Κηφισοδότου και σύμπλεγμα παλαιστών).

α. Ύδρευμα εις τὸ δυτικὸν τέρμα τῆς στοᾶς, μεταξύ τῶν βάσεων 1 καὶ 3. β. Κίον ἀπὸ τὴν τοξωτὴν πύλην τοῦ δωματίου IX.

γ. Τὸ δωμάτιον IX, ὁ ἀναλημματικὸς τοίχος καὶ ἡ σιδηρᾶ γέφυρα.

α. Ὁ στυλοβάτης T20 καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ νοτίου κίονος ἐπὶ τῆς βάσεως.

β. Ἐπίχρισμα ἐκ τῆς ὀροφῆς τοῦ δωματίου VIII.

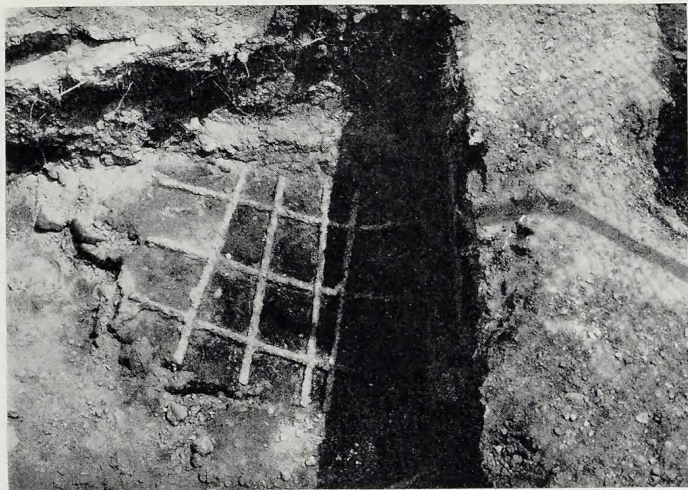

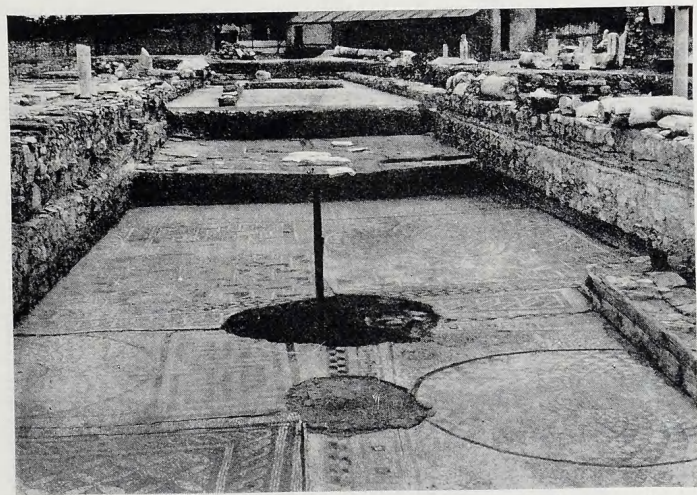
α. Τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ δωματίου VIII κατὰ τὸν καθαρισμόν.

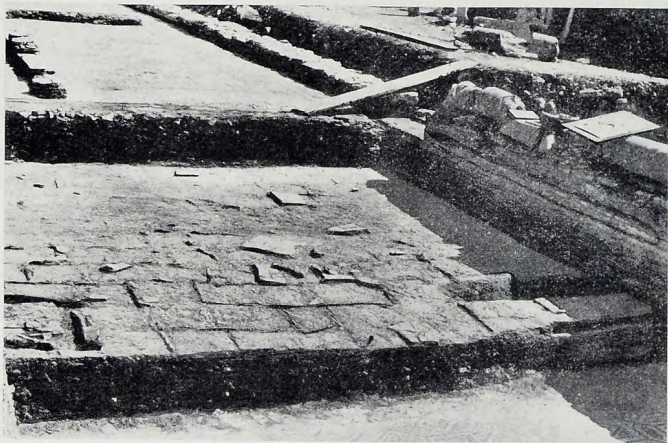
β. Ὁ τοῖχος T21 τοῦ δωματίου XIV ἀπὸ Βορρᾶ.

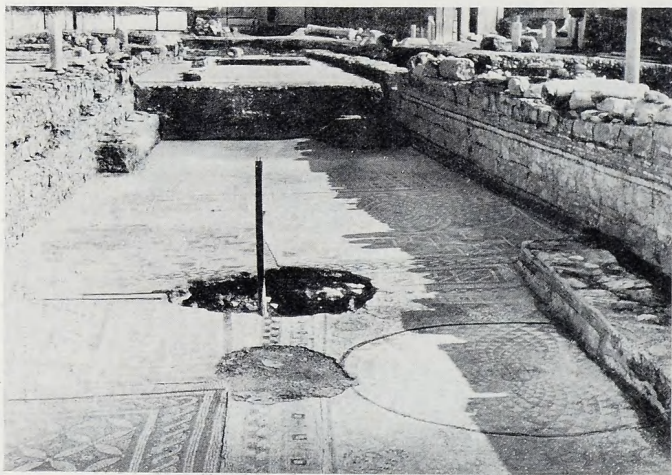
α. Σιδηρούν κυκλίδωμα παραθύρου.

β. Ό τομεύς ΤΜ-Θ (νότιον κλίτος) με τὰ τρία δάπεδα, κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.

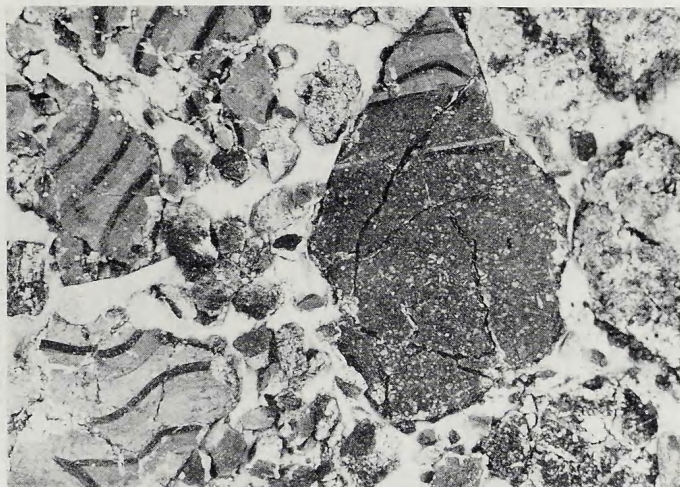

α. Τὸ πάτωμα Δε τοῦ ὑποτομέως ΥΠ-ΘΙΥ.

β. Ὁ τομεὺς ΤΜ-Θ μετὰ τὴν ἀνασκαφήν.

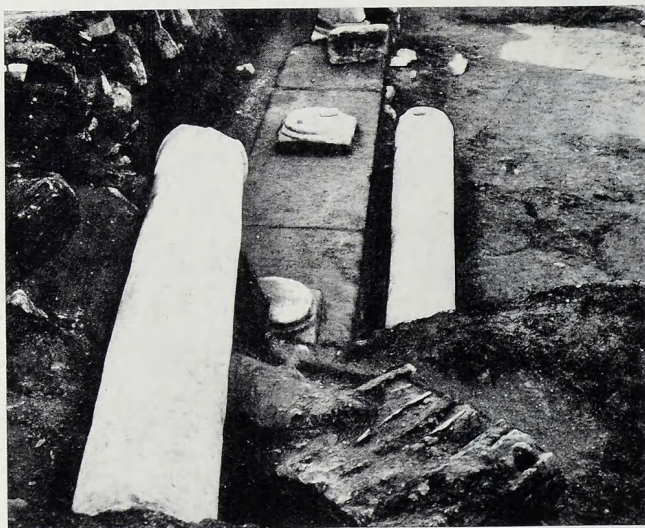

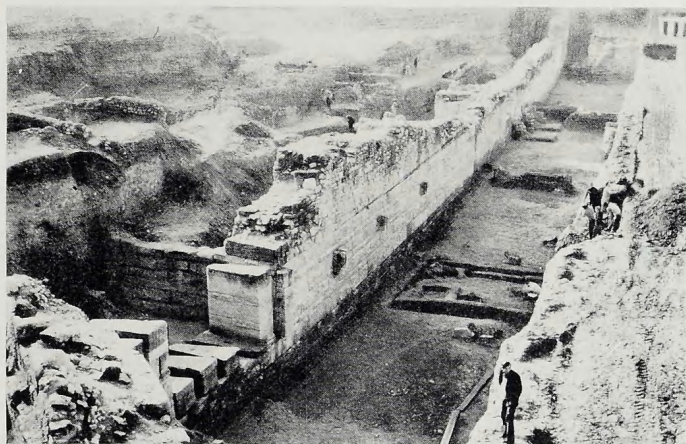
α - γ. Τοιχογραφία εκ τοῦ ὑποτομέως ΥΠ - ΘΙΥ.

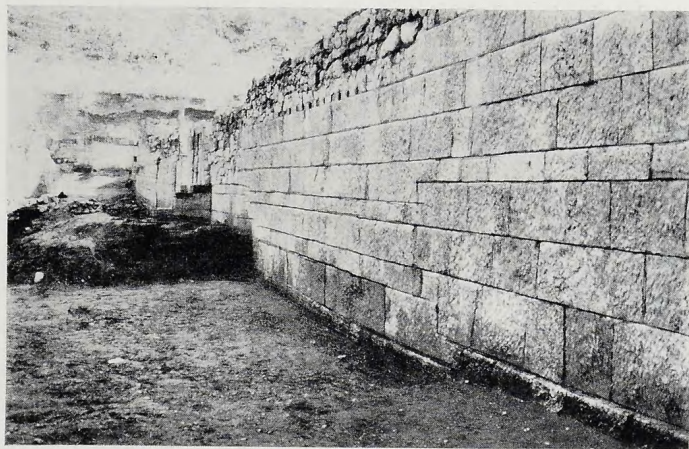
α. Ὁ τομεὺς TM-A πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς.

β. Ὁ στυλοβάτης τῆς στοᾶς ἀπ' Ἀνατολῶν. Αἱ βάσεις B16, B17 καὶ B18 καὶ οἱ κίονες K16, K17 καὶ K18.

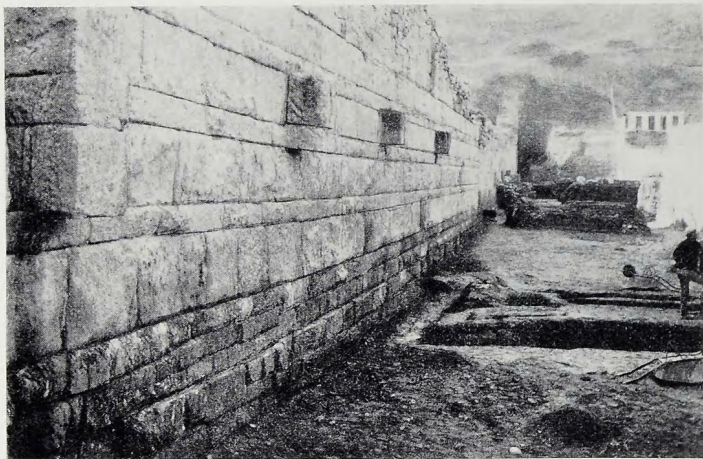

α. Γενική άποψις τοῦ βορείου τείχους ἀπὸ ΒΑ.

β. Γενική άποψις τοῦ βορείου τείχους ἀπὸ ΒΔ.

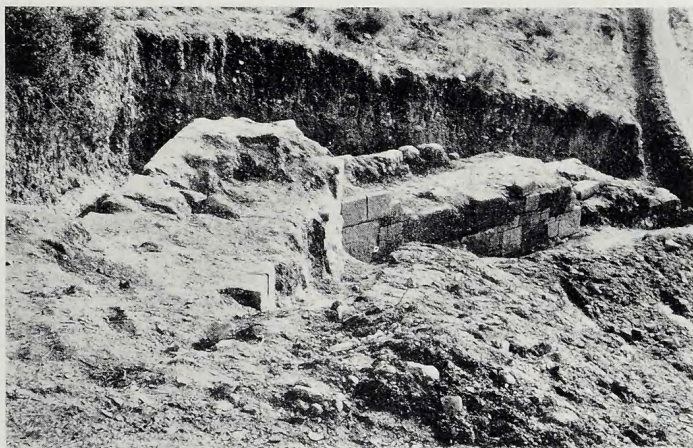

α. "Αποψις τοῦ βορείου τείχους ἀπὸ τοῦ χώρου τοῦ ἀνατ. συγκροτήματος ὀχετῶν.

β. Τὸ βορειότερον τμήμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος τείχους ἀπὸ Δ.

α. Τὸ βορειότερον τμήμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος τείχους, σχηματίζοντος γωνίαν, ἀπὸ Β.

β. Γωνιακὸν τμήμα θριγκοῦ παλίνης οἰκοδομῆς, χρησιμοπονηθὲν εἰς τὸ γέμισμα τοῦ βορ. τοῦ τείχους.

α. Στρῶσις ὀξυπυθμένων ἀμφορέων ἑξῶθεν τοῦ βορείου τείχους τῆς Ἀμφιπόλεως. Ὑποψία ἀπὸ ΒΔ.

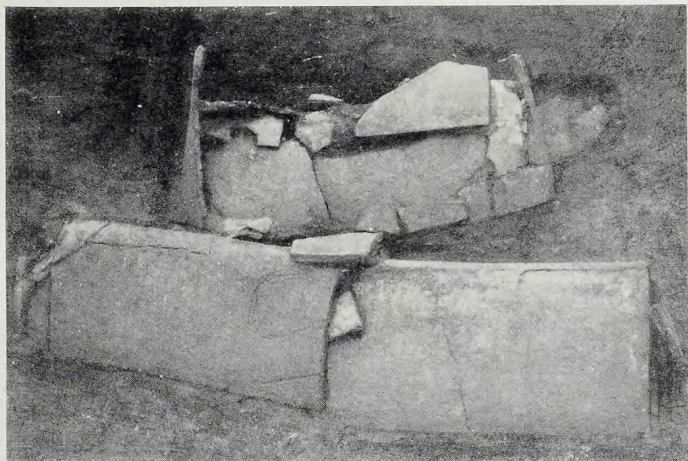

β. Στρῶσις ὀξυπυθμένων ἀμφορέων.

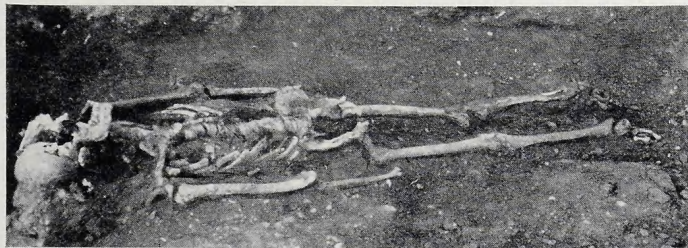

α. Κεραμοσκεπής τάφος υπ' αριθ. 1, άνευρεθείς έξωθεν τοῦ βορείου τείχους.

β. Κεραμοσκεπεῖς τάφοι υπ' αριθ. 2 καὶ 3, έξωθεν τοῦ βορείου τείχους.

γ. Ὁ σκελετὸς τοῦ υπ' αριθ. 1 τάφου.

α. Κτερίσματα τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2 κεραμοσιεποῦς τάφου.

β. Τάφος ὑπ' ἀριθ. 3.

α. Ἀγγεῖον μετὰ προχοῆς ἐκ τοῦ κεραμοσκεποῦς τάφου ὑπ' ἀριθ. 3.

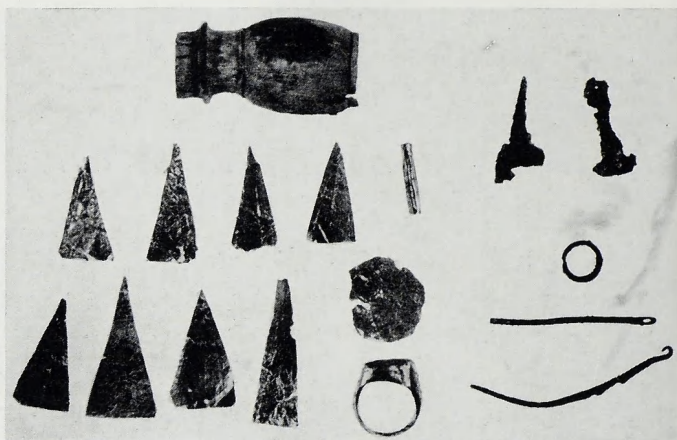

β. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ κεραμοσκεποῦς τάφου ὑπ' ἀριθ. 1.

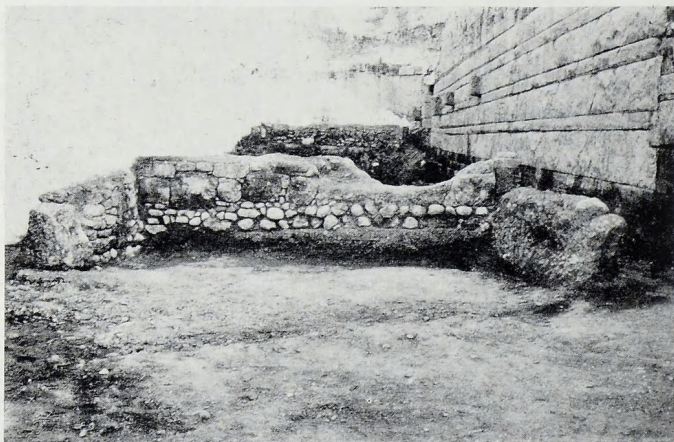

γ-δ. Εἰδώλια καθημένων γυναικῶν: γ. Ἐκ τοῦ κεραμοσκεποῦς τάφου ὑπ' ἀριθ. 1. δ. Ἐκ τοῦ κεραμοσκεποῦς τάφου ὑπ' ἀριθ. 2.

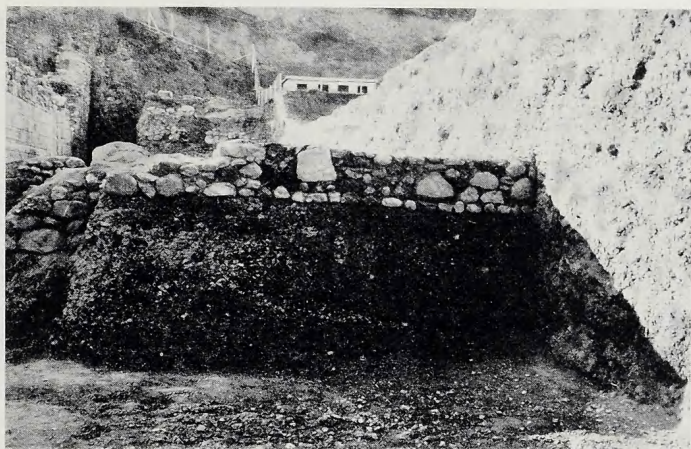

α. Χρυσά και άλλα κτερίσματα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2 κεραμοσκεποῦς τάφου.

β. Τοῖχος οἰκοδομῆς ὑπ' ἀριθ. 19.

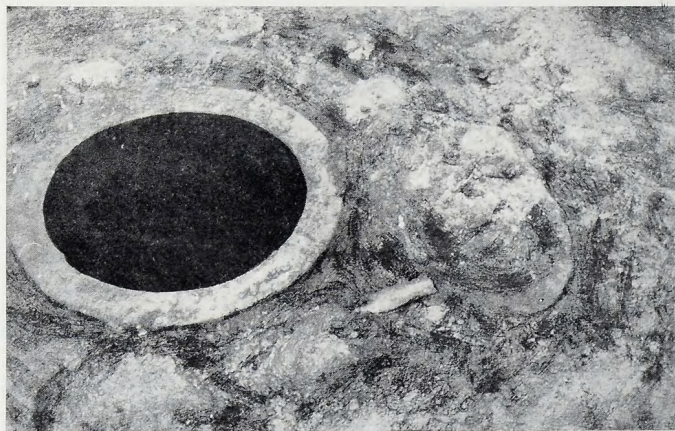
α. Τοίχος οικόδομης υπ' ἀριθ. 2.

β. Ἡ υπ' ἀριθ. 3 οἰκοδομή. Ἀποψις ἀπὸ ΝΑ.

α. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 οἰκοδομή, θεωμένη ἀπὸ τοῦ τείχους.

β. Τὸ στόμιον τοῦ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους πύθου καὶ ἀποκαλυφθέντα ἐγγὺς τοῦ στομίου εἰδῶλια.

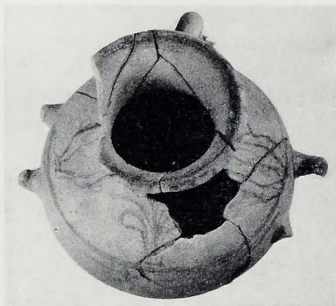
α. 'Αποθέτης ἀγγείων ἀποκαλυφθεὶς εἰς γωνίαν τῆς οἰκοδομῆς ὑπ' ἀριθ. 3.

β. Μελαμβαφῆς ὑδρία.

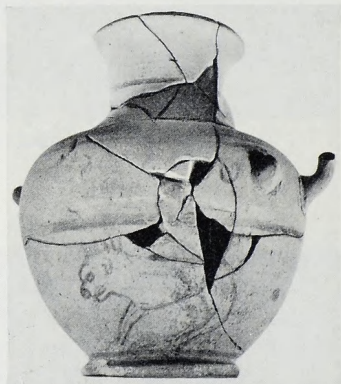
γ. Τὸ ἄνω τμήμα ἐρυθρομόρφου ὑδρίας.

α. Τὸ ἄνω μέρος τῆς ὑδρίας γ με παράστασιν δύο κρατήρων ἐκατέρωθεν ἀνθεμίου.

β. Ὑδρία με γραμμικὴν διακόσμησιν.

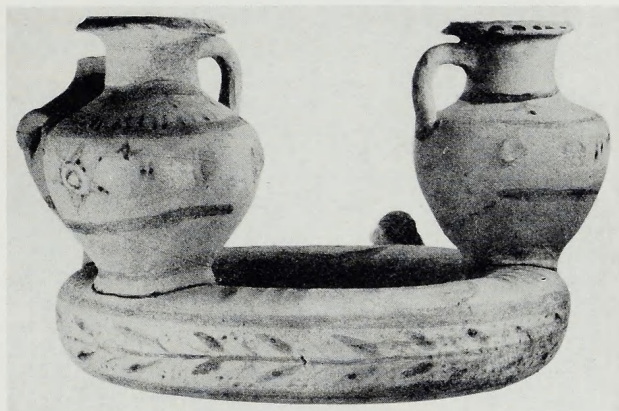

γ. Ὑδρία με παράστασιν ἐξηγριωμένου ζφου.

Ὑδρία: δ. Με φυτικὴν καὶ γραμμικὴν διακόσμησιν. ε. Με διακόσμησιν ἀνθεμίων καὶ ἀνθέων λωτοῦ.

α. Κέρνος με διακόσμησην φυλλοστοιχίας, ἀσπερίσκων καὶ ἄλλων θεμάτων.

β. Κρένος με διακόσμησην ἀνθεμίων καὶ ἐλίκων.

α. Ἀποτμήματα ειδωλίων καθημένων γυναικῶν.

β. Ειδώλιον πεπλοφόρου γυναικός. γ. Ειδώλιον κρανοφόρου μορφῆς, ἐνδεδυμένης πέπλου.
δ. Προτομή θεᾶς ἢ γυναικὸς ἐκ τῆς οἰκοδομῆς ὑπ' ἀριθ. 3.

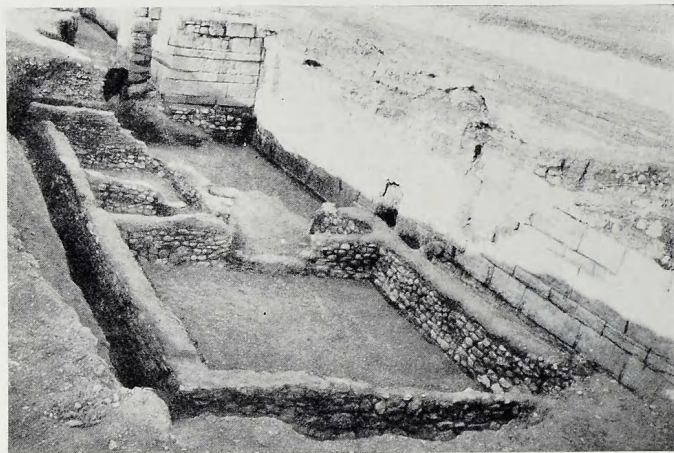
α. Γωνία τῆς οἰκοδομῆς ὑπ' ἀριθ. 18 καὶ φρέαρ.

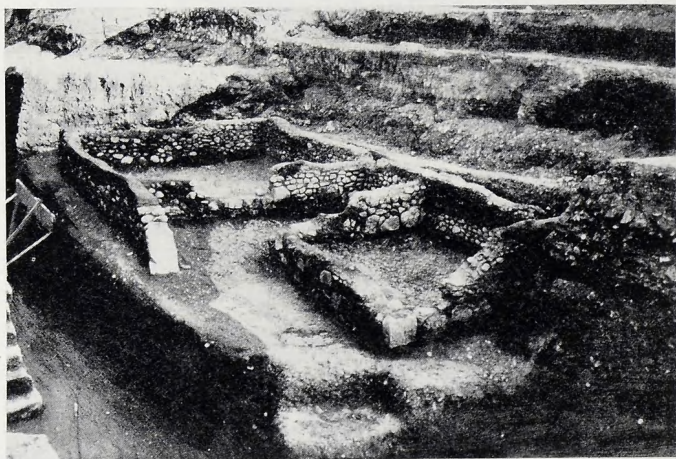
β. Ἀπότμημα μελαμβαφοῦς κανθάρου, φέροντος εἰς τὸν πυθμὲνα ἐγχάρακτον ἐπιγραφὴν.

γ. Μαρμάρινος πεσσὸς φέρον τὴν ἐπιγραφὴν ΟΡΟΣ.

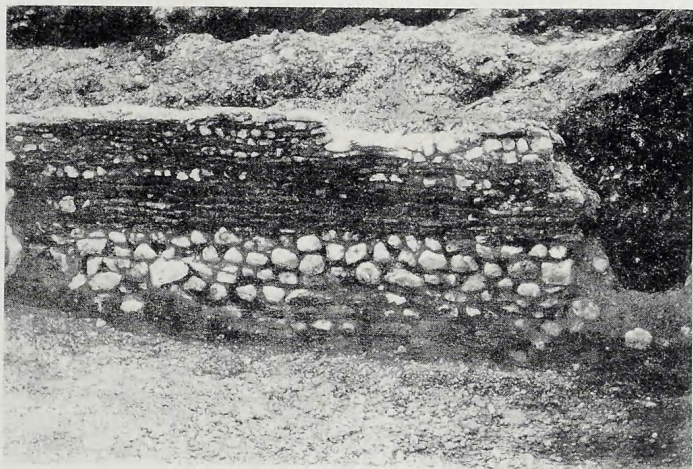

α. Ἡ οἰκοδομὴ ὑπ' ἀριθ. 12 ἀπὸ ΝΑ.

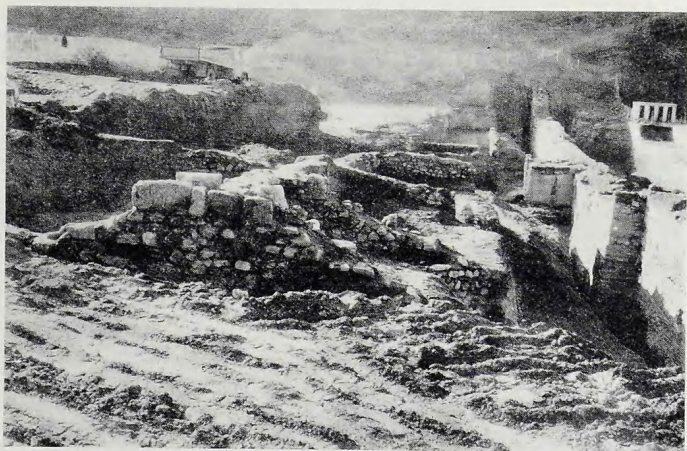

β. Ἡ οἰκοδομὴ ὑπ' ἀριθ. 12 ἀπὸ ΒΔ.

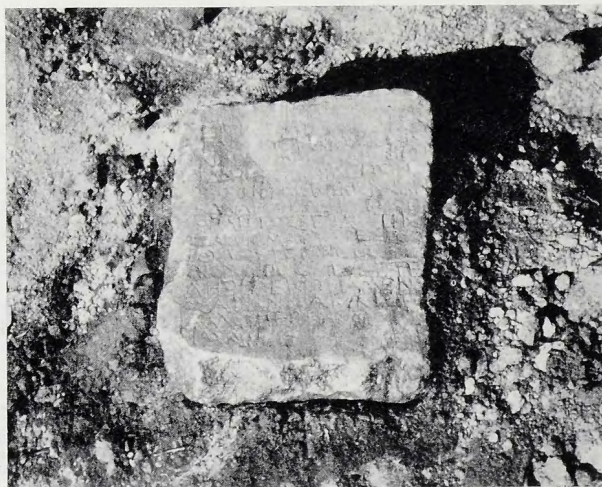
α. Ὁ νότιος τοῖχος τῆς οἰκοδομῆς ὑπ' ἀριθ. 12.

β. Ἡ οἰκοδομὴ ὑπ' ἀριθ. 9 - 10, ἐσωτερικῶς τῶν τευχῶν.

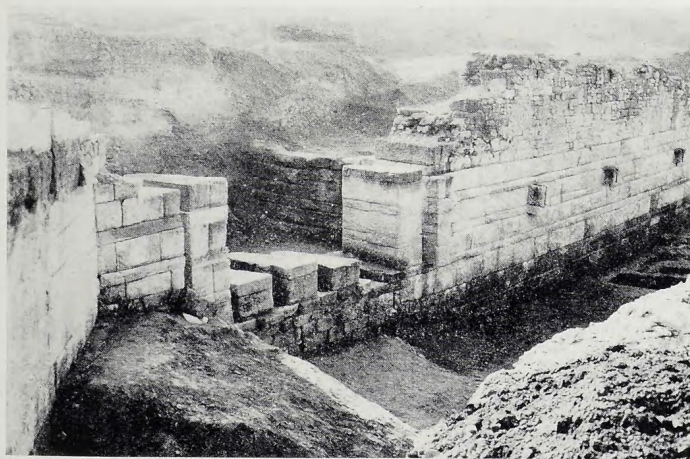
α. Ἄνω ἡ οἰκοδομὴ ὑπ' ἀριθ. 9 - 10, κατὰ τὸ τοῦχος ὑπ' ἀριθ. 4.

β. Ἐνεπίγραφος πλάξ περιέχουσα συμβόλαιον πράσεως, εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀνευρέσεώς της.

α. Ειδώλιον δούλου. β. Ἀκέφαλον ειδώλιον Κυβέλης. γ. Ειδώλιον χορευτρίας ἐκ τῆς ἐπιχώ-
σεως ἐσωτερικῶς τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος ὀχετῶν.

δ. Ἀποψις τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος ὀχετῶν μετὰ τοῦ ἐσωτερικῶς τούτου τοίχου.

α. Ὁ κάθετος ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὕψεως τοῦ τείχους τοῦ ὅχου, δυτικῶς τοῦ συγκροτήματος ὁχετῶν.

β. Ἀκέφαλον μαρμάρινον ἀγαλμάτιον γυναικός.

γ. Εἰδώλιον - λύχνος παποσιληνοῦ.

α. Ἀκέφαλον μικράρινον ἀγαλμάτιον ζώου.

β. Κεφαλὴ καὶ ἀριστερὰ χεὶρ εἰδωλίου γυναικός.

γ. Μητραι ἀνθεμωτῆς ἐπιστέψεως στήλης καὶ εἰδωλίου γυναικός.

α - β. Κάνθαροι με διακόσμησιν ρυθμού «δυτικής κλιτύος».

γ. Τὸ στόμιον σιροῦ λαξευθέντος εἰς τὸν βράχον.

α. 'Απότμημα ἐρυθρομόρφου ἀγγείου με παράστασιν Ἀφροδίτης καὶ Ἔρωτος.

β. Πινάκιον με διακόσμησιν ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος». γ. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιον με διακόσμησιν ἀνθεμίου, ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τύμβου.

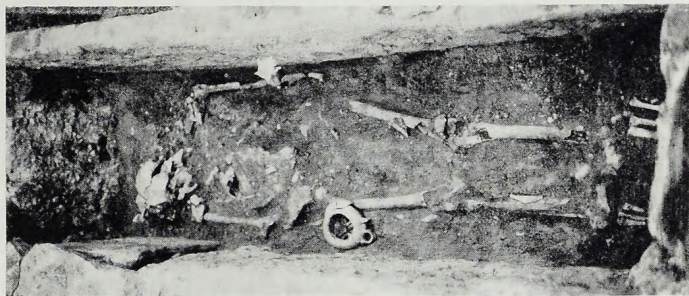
α. Πυρά του τύμβου εις θέσιν «Καστάς» ἀπὸ Δ.

β. Ὁ ὕπ' ἀριθ. Χ τάφος τοῦ τύμβου εις θέσιν «Καστάς».

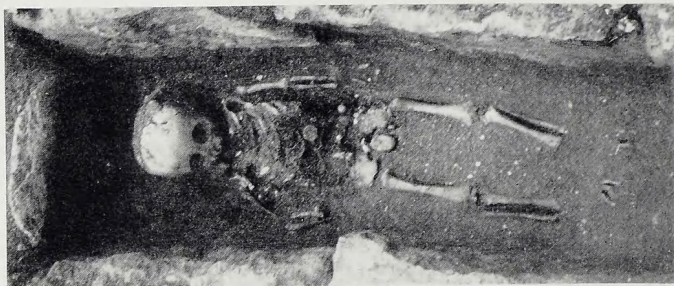

γ. Κώθων ἐκ τοῦ τάφου ὕπ' ἀριθ. Χ.

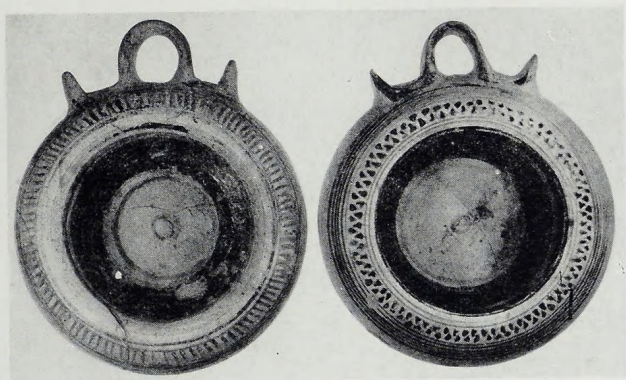

α. 'Ο ύπ' άρθ. XI τάφος ἐξωτερικῶς. β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ύπ' άρθ. XI τάφου. γ. 'Ο ύπ' άρθ. XIV τάφος.

α. 'Ο 5π' άρθ. XV τάφος, β. 'Ο 5π' άρθ. XVI τάφος, γ. 'Ο 5π' άρθ. XVI τάφος μετά την άφαιρέσαν της καλυπτικής στήλης πλάτης.

α. Κώθωνες ἐκ τῶν ὑπ' ἀριθ. XIV καὶ XVIII τάφων τοῦ τύμβου.

β. Κτερίσματα τοῦ ὑπ' ἀριθ. XV τάφου.

α. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἀμφιπόλεως. Διακρίνονται οἱ ἀρχαῖοι μαρμάρيني δόμοι.

β. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως καλυπτομένη ὑπὸ τῶν ἀγρίων δένδρων.

α. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς βλαστήσεως. Διακρίνεται ἡ τριγωνικὴ ἀψίς, ἥτις ἦτο ἀμυντικὸς πύργος ἐπὶ τοῦ τείχους.

β. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα δυτικὴ πλευρὰ τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως καὶ ὁ ἐξέχων ἀμυντικὸς τριγωνικὸς πύργος.

γ. Τὰ ἀποκαλυφθέν ἐλληνιστικὸν κτήριον (ἐξπαυλίδες). Ἀποψὶς ἀπὸ ΒΑ.

Ρωμαϊκή ἔπαιλις. α. Τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ κτηρίου ἀποκαλυφθὲν ὀρθογώνιον διαμέρισμα μετὰ τὰς τρεῖς μορφάς εἰς τὸ δάπεδον.

β. Αἱ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ἀνατολικῶς τῆς κόγχης ὀρθογωνίου διαμερίσματος εἰκονιζόμεναι τρεῖς μορφαὶ (κεφαλαί).

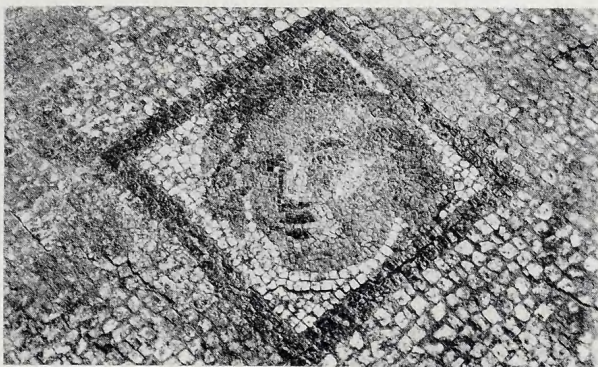

α. Λεπτομέρεια τῆς πρώτης μορφῆς.

β. Λεπτομέρεια τῆς δευτέρας μορφῆς.

γ. Λεπτομέρεια τῆς τρίτης μορφῆς.

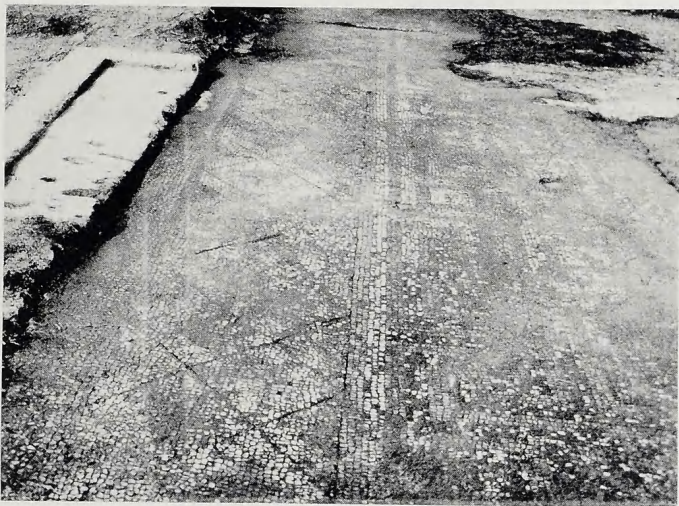

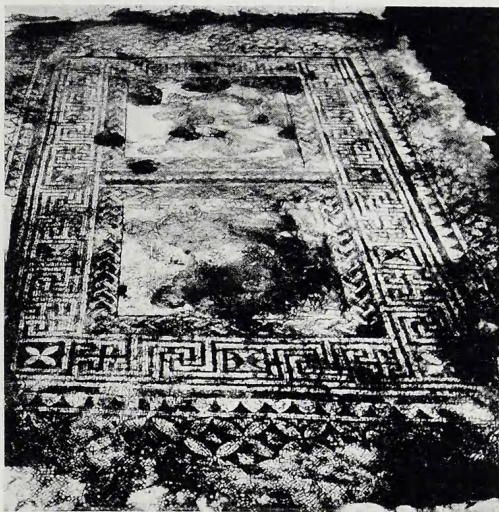
Ρωμαϊκή ἐπαυλις. α. Τὰ δύο πρὸς Νότον τοῦ ὀρθογωνίου χώρου μετὰ τὰς μορφὰς εἰς τὸ δάπεδον, ἀποκαλυφθέντα δωμάτια.

β. Ἡ γραμμικὴ ἐγχρωμος διακόσμησης τῶν τοίχων τῶν δωματίων τῆς ἐπαύλεως μετὰ κορνιζωμάτων καὶ πλαισίων.

Ρωμαϊκή ἐπαυλις. α. Τὸ πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν νότιον κεντρικὸν ὀρθογώνιον χώρον ψηφιδωτὸν δάπεδον.

β. Τὸ ἀποκαλυφθὲν διαμέρισμα μετὰ τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμυμώνης καὶ τὴν ἀρπαγὴν τοῦ Ἰλα ὑπὸ τῶν Νυμφῶν.

α. Ἡ ψηφιδωτὴ παράστασις τοῦ Ποσειδῶνος ἐκτείνοντος τὴν χεῖρα πρὸς τὴν Ἀμμωνίην.

β. Ἡ ψηφιδωτὴ παράστασις τῆς ἀπαγωγῆς τοῦ Ὑλάς ὑπὸ τῶν Νυμφῶν. Κάτω δεξιὰ ἡ ὕδρεια, τὴν ὁποίαν ἐκράτει ὁ Ὑλάς.

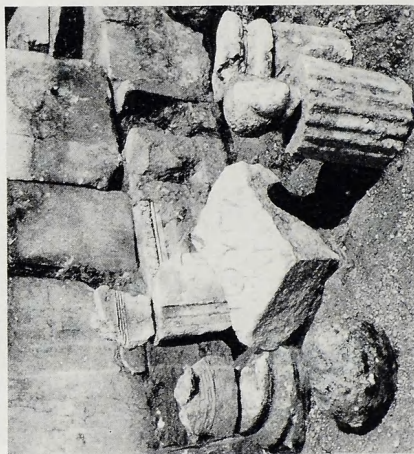
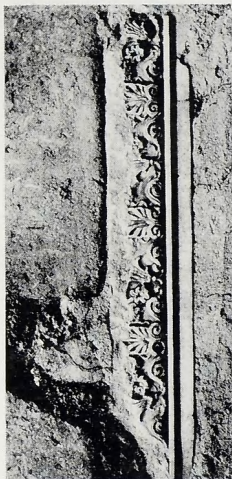

Ρωμαϊκή ἑπαυλις. α. Λεπτομέρεια τοῦ "Υλα καὶ τῶν Νυμφῶν.

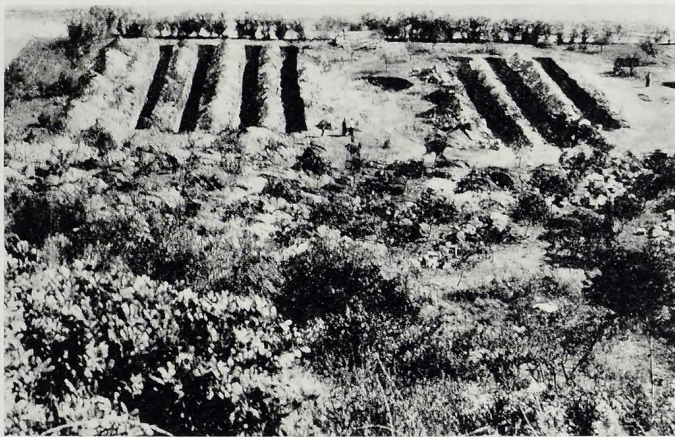

β. Λεπτομέρεια τοῦ "Υλα καὶ μιᾶς τῶν Νυμφῶν.

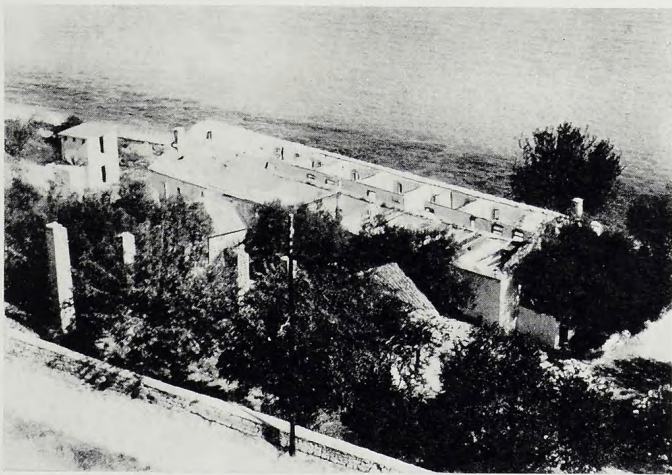

α. 'Ο ΒΔ τῆς βομακῆς ἐπαύλειος ἀνασκαφῆς δγρωματικὸς ἀρχαῖος τοῖχος. β. Τεμάχιον κορινθίης ἀναθηματικῆς στήλης ἐντετυγμένης εἰς ἀποκαλυφθέντα δγρωματικὸν τοῖχον. γ. Τμήμα τοῦ δγρωματικοῦ ἀγωνικοῦ τοῖχου, ἀρχαῖα δορικά κιονόκρανα καὶ βάσεις, ἐντετύραρον τεμάχιον, μαρμαρίνη κεφαλὴ γυναικὸς.

α. Ἐπὶ Δ ἄποψη τῶν σκαμμάτων γιὰ τὴ θεμελίωση ξενοδοχείου στὴ θέση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀμμωνος Διός.

β. Ἐπὶ ΝΔ ἄποψη τοῦ κατεδαφιζομένου κατὰ τὸ 1968 κτίσματος τοῦ Μετοχίου.

α. Ἀπὸ Β μερική ἄποψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ «θεάτρου».

β. Ἀπὸ ΝΔ ἄποψη πλίνθων «κατὰ χώραν» τῆς πλακοστρώσεως τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ πτεροῦ.

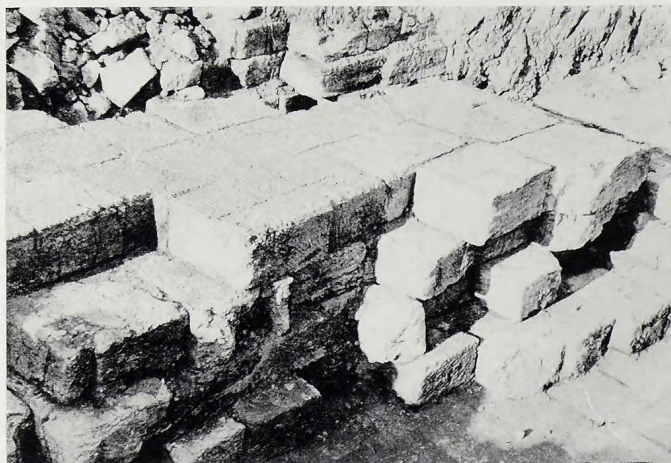
α. Ἀπὸ Ν μερική ἀποψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

β. Ἀπὸ ΒΔ ἀποψη τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ ναοῦ, ὅπου προσκολλᾶται ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ «θεάτρου».

α. Ἀποψη ἀπὸ ΝΔ: δεξιὰ ἡ ΝΑ γωνία τῆς εὐθυνητῆρας.

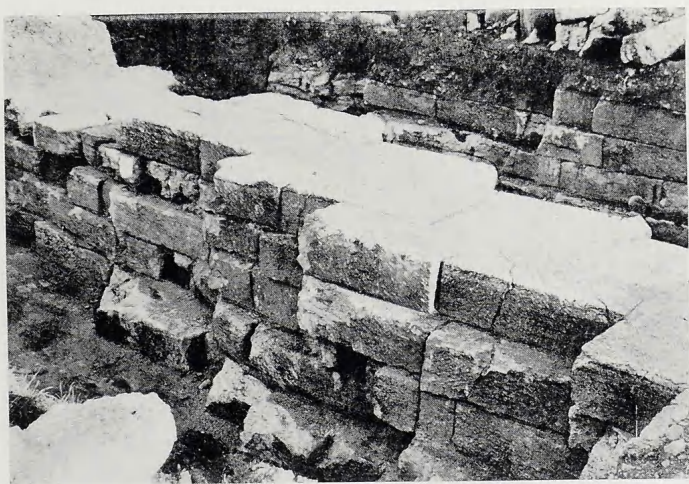

β. Ἀπὸ ΝΔ ἄποψη δόμων τῶν θεμελίων καὶ τῆς εὐθυνητῆρας τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ.

α. 'Από ΝΑ ἄποψη τῶν δόμων τῶν θεμελίων καὶ τῆς εὐθυντηρίας τοῦ τοίχου τοῦ σκαφῶς.

β. 'Απὸ ΒΔ ἄποψη τοῦ ὀρύγματος κατὰ τὸ κέντρο τοῦ ναοῦ.

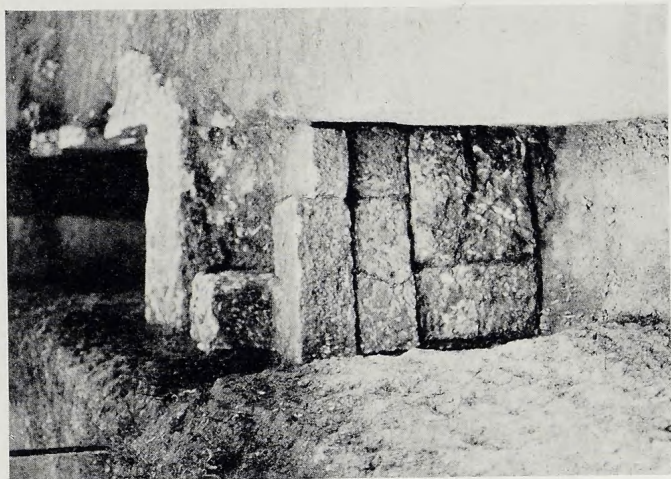

α. Ἀπὸ Δ ἄποψη σωζομένων λευάνων κατὰ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ.

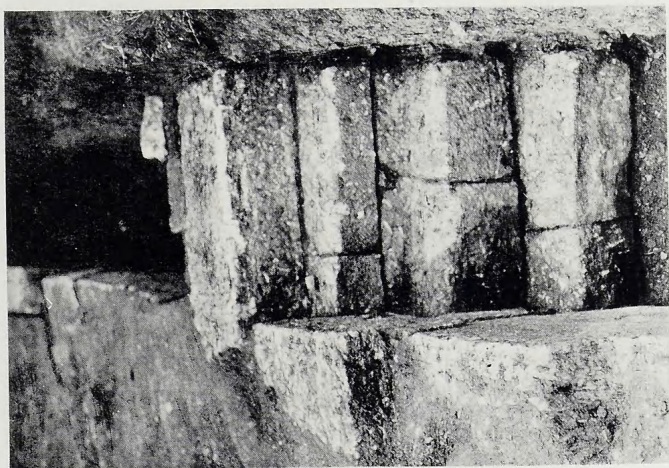

β. Ἡ δυτικὴ ὄψη τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ «θεάτρου».

β. Ἀπὸ Ν ἔποψη τῆς κλίμακας.

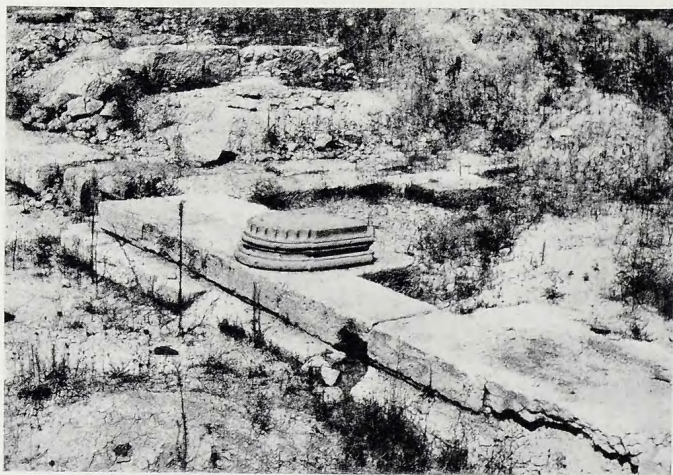

α. Ἀποψη ἀπὸ Β κλίμακας ἀνάδου στὰ ἐδῶλια τοῦ «θεάτρου».

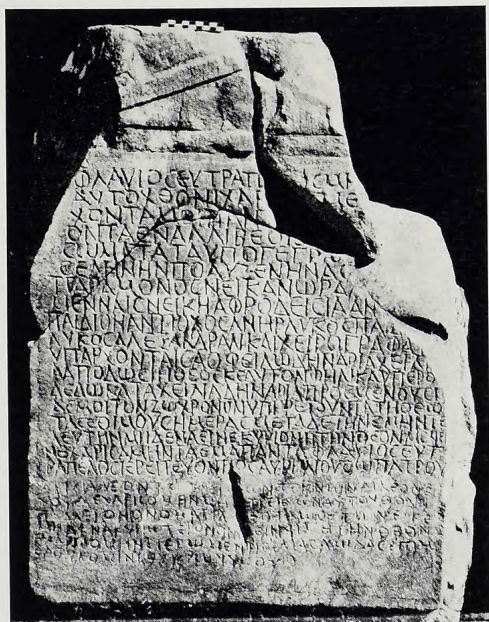
Πέλλα. α. Ὑπὸ ΝΔ ἄποψη ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας μὲ δύο πεσσίσκους ἀνάμεσα σὲ παραστάδες.

β. Πεσσονίονος βάση «κατὰ χώραν» καὶ ἡ θέση ἐνὸς δεύτερου δεξιᾶ.

α. Μαρμάρινη πλάκα ἐνεπίγραφη ἀπὸ τὸ ἱερὸ Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος.

β. Βωμὸς ἐνεπίγραφος ἀπὸ τὸ ἱερὸ Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος.

α. Ἡ συμβολή τῆς παρόδου Β μετὰ τῆς Ἑμπορικῆς ὁδοῦ. Ἡ ὑποθεμελίωσις τοῦ καταστραφέντος κρηπιδώματος.

β. Ταφή ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου τῆς Ἑμπορικῆς ὁδοῦ.

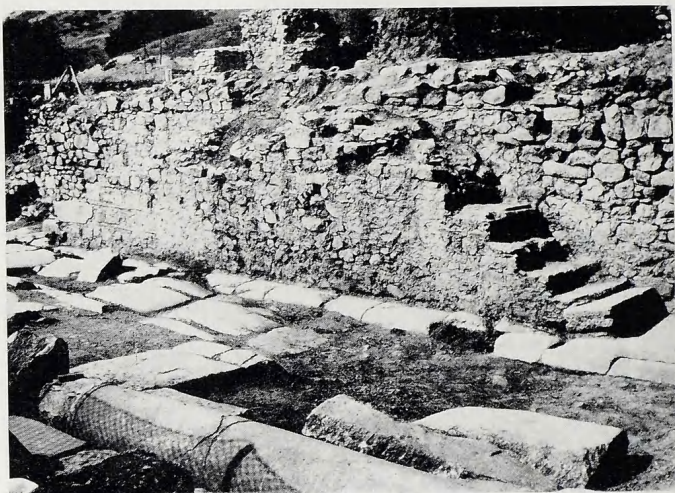

α. Τμήμα της 'Εμπορικής' οδοῦ καὶ οἱ τοποθετημένοι κίνες παρὰ τὸ κράσπεδον αὐτῆς.

β. Ἡ συμβολὴ τῆς ΒΑ ἐκτεινομένης οδοῦ μετὰ τῆς 'Εμπορικής' οδοῦ.

α. Ἡ διπλῇ κλιμαξ ἡ ὁδηγοῦσα ἐκ τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ εἰς τὴν νοτίαν στοάν τοῦ Ὀκταγώνου.

β. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα νοτία στοὰ τοῦ Ὀκταγώνου ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς.

α. Τὰ πρὸς Β τοῦ αἱθρίου προσκτίσματα καὶ οἱ γῶροι Μ, Ν, Λ.

β. Παραστάς ἐξ ἀργολιθοδομῆς ἐδραζομένη ἐπὶ κιλλίβαντος τῶν μέσων αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

α. Τὸ σύνολον τοῦ εἰς τὸν βόρειον περίπατον τοῦ Ὀκταγώνου ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν ἡ ἐπιγραφή.

β. Τμήμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς εἰκ. 92α τοῦ ἀρχαιότερου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ.

α. Τμήμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχαιοτέρου τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ.

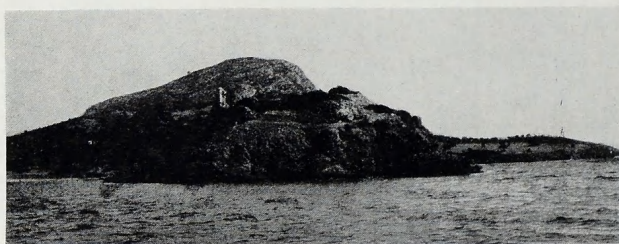

β. Ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.

α. Γενική άποψις τοῦ χώρου ἀπὸ Β.

β. Ἡ Λήκυθος καὶ τὸ ἐπ' αὐτῆς βυζαντινὸν τεῖχος. Εἰς τὸ βάθος ὁ Λόφος 1 (Βίγλα).
Ἄποψις ἀπὸ Β.

γ. Ἡ εἴσοδος τοῦ Κωφοῦ Λιμένος. Ἄποψις ἐκ τοῦ Λόφου 1 (Βίγλας), ἀπὸ ΒΔ.

δ. Ἡ εἴσοδος τοῦ Κωφοῦ Λιμένος. Ἄποψις ἐξ Α.

α. Τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους Α πλησίον τῆς κορυφῆς τοῦ Λόφου 2. Ἀποψις ἀπὸ ΝΔ.

β. Τμήμα τοῦ τείχους Α. Ἐξωτερικὴ παρειά. Ἀποψις ἀπὸ ΝΔ.

α. Τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ τείχους Α. ᾽Αποψὶς ἀπὸ ΒΔ δεικνύουσα τὸ πᾶχος αὐτοῦ.

β. Τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ τείχους Α. ᾽Αποψὶς ἐκ Δ.

α. Μέρος της εξωτερικής παρειάς του τείχους Β1. "Αποψις από Α.

β. Τὸ τείχος C. "Αποψις από Β.

α. Ὑπολείμματα τοῦ ἐπὶ τοῦ Λόφου 2 κτηρίου. Βορεία πλευρά.

β. Τὸ τεῖχος Η. Τμήμα αποτελούμενον ἐξ ὀκτώ σειρῶν πλίνθων ἐφαπτόμενον κατακορύφου βράχου. Ἀποψις ἀπὸ Β.

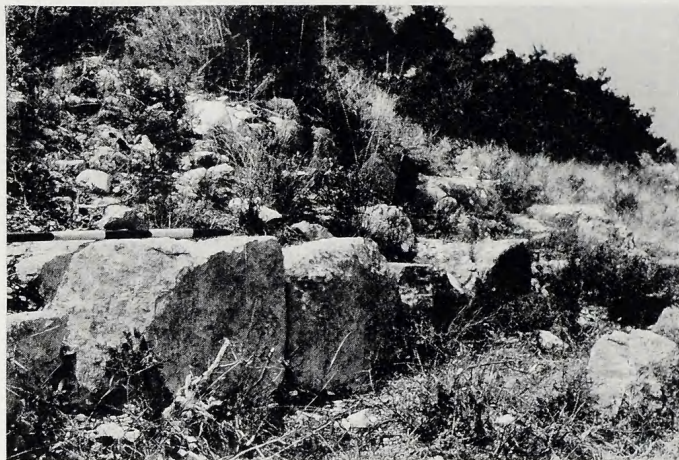

α. Τμήμα τοῦ τείχους Η. Ἡ γραμμή τῆς ἐξωτ. παρειᾶς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου τομῶν.

β. Ἐξωτερικὴ παρειὰ τμήματος τοῦ τείχους Κ2. Ὑπόψις ἀπὸ ΝΑ.

α. Τὸ τεῖχος Μ. ᾠποψὺς ἀπὸ Α.

β. Τεῖχος Ν1. Πλίνθοι καὶ τομαὶ ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου. ᾠποψὺς ἀπὸ Β.

α. Τείχος N1. Βραχὺν τμήμα εἰς τὸ ὁποῖον διατηροῦνται τρεῖς σειραὶ πλίνθων. "Αποψὺς ἀπὸ Α.

β. Τείχος N2. Τμήμα πλησίον τοῦ βορείου ἄκρου. Αἱ λιθόπλινθοι ἔχουν ἐπιπέδους ἐξωτερικάς παρειάς. "Αποψὺς ἀπὸ Α.

α. Ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους K3 εἰς τὴν τάφρον TR1, tr1. Ἀποψὺς ἀπὸ Ν.

β. Ἡ τάφος TR3. Ἡ γωνία ἡ σχηματιζομένη ὑπὸ τῶν τειχῶν K3 καὶ K2 καὶ ἡ λιθορριπὴ (γέμισμα) ἐντὸς αὐτῆς.

α. Ἡ τάφος TR3. Τὸ τεῖχος K3 ἀπὸ Ν.

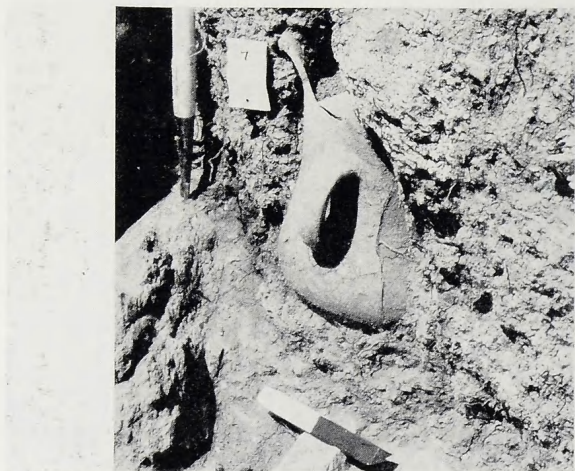

β. Ἡ τάφος TR3. Τὸ τεῖχος K2 ἀπὸ Α.

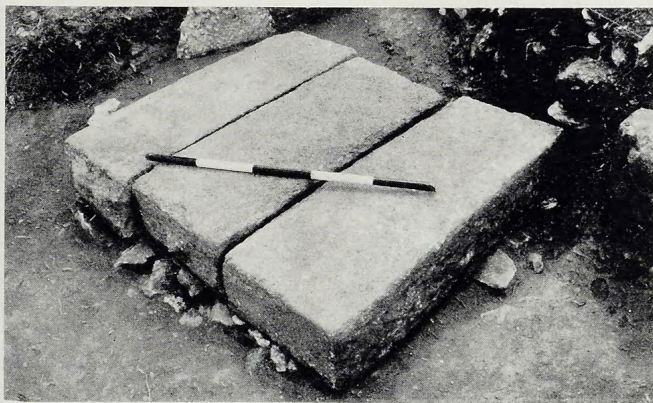

α. 'Η τάφος TR2, tr2. 'Η έξωτερική παρειά του τείχους Ο από Β.

β. 'Η τάφος TR2, tr2. Τὸ ἀγγεῖον τὸ προεξέχον τῆς δυτ. παρειᾶς αὐτῆς. Ἀποψὺς ἀπὸ ΒΑ.

α. 'Η τάφος TR2, tr4. Αί πλάκες του τάφου μετά την ἀφαίρεσιν του ἐπιφανειακού χώματος.
"Αποψις ἀπὸ Β.

β. 'Ο ἐντὸς τῆς τάφου TR2, tr4 τάφος πρὸ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ σκελετοῦ. 'Η κεφαλὴ καὶ ὁ θώραξ τοῦ νεκροῦ προεξείχον πέραν τοῦ ἀνατ. ὁρίου τοῦ τάφου. "Αποψις ἐκ τῶν ἄνω καὶ ἀπὸ Β. γ. Στελεγγίς καὶ αἰχμὰι δοράτων καὶ βελῶν εὑρεθεῖσαι ἐντὸς τοῦ τάφου τῆς τάφου TR2, tr4.

α. Ἡ τάφος TR4. Ἀποψις ἀπὸ Β.

β. Ἡ τάφος TR1 τῆς περιοχῆς τοῦ οἰκοδομήματος 1. Τὸ οἰκοδόμημα 1 (κατασκευὴ Α) ἀπὸ Β. Ὅπισθεν αὐτοῦ, εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος ἡ κατασκευὴ D.

α. Ἡ τάφος TR1 τῆς περιοχῆς τοῦ οἰκοδομήματος 1. Αἱ κατασκευαὶ Α καὶ Γ. ᾽Αποψις ἀπὸ Ν.

β. Ἡ τάφος TR1 τῆς περιοχῆς τοῦ οἰκοδομήματος 1. Ἡ κατασκευὴ Β. ᾽Αποψις ἀπὸ Β.

α - β. Νόμισμα εύρεθὲν εἰς τὴν τάφρον TR1, tr1 (ἀρ. εὐρ. 75.97). γ. Πήλινον εἰδώλιον ἱππέως.

δ. Πηλίνη κεφαλὴ λέοντος.

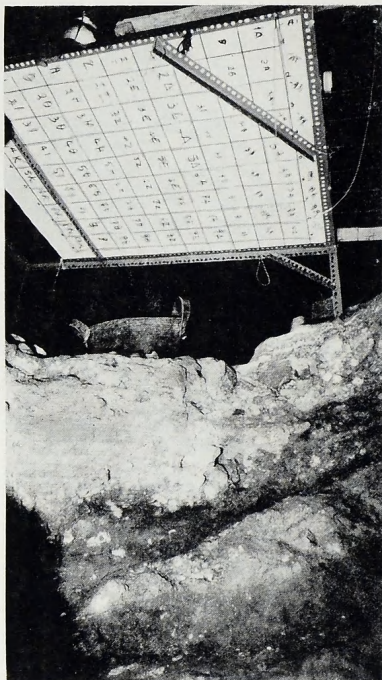

α. Πήλιναι συμφυεῖς γυναικεῖαι μορφῆς. β. Τεμάχιον μελανομόρφου κύλικος τύπου lip-cup.

γ. Ἀγγεῖον περιέχον ταφὴν βρέφους, εὐρεθὲν ἐντὸς τῆς τάφρου TR2, tr2. Φωτογραφία ληφθεῖσα μετὰ τὴν συγκόλλησιν αὐτοῦ.

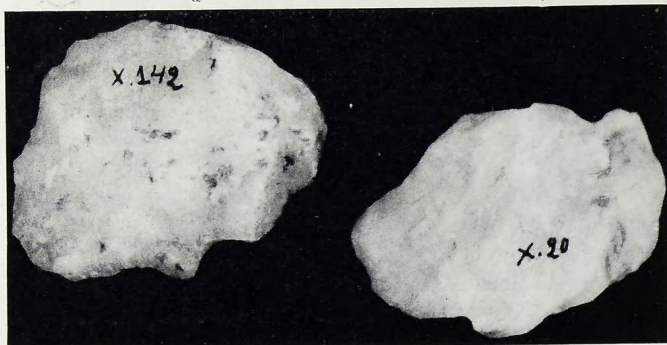
α

β

γ

δ

α. Ή τομή Α2 (άνω στρώματα) και ο τετραγωνισμός της. β. Σιαγόνες και ὀδόντες τρωατικῶν (~2 - 3 χιλ.) ὑπὸ μεγέθυνσιν. γ. Πέλεκυς ἀπὸ βοξίτην. δ. Πελέκεις ἀπὸ χαλαζίαν.

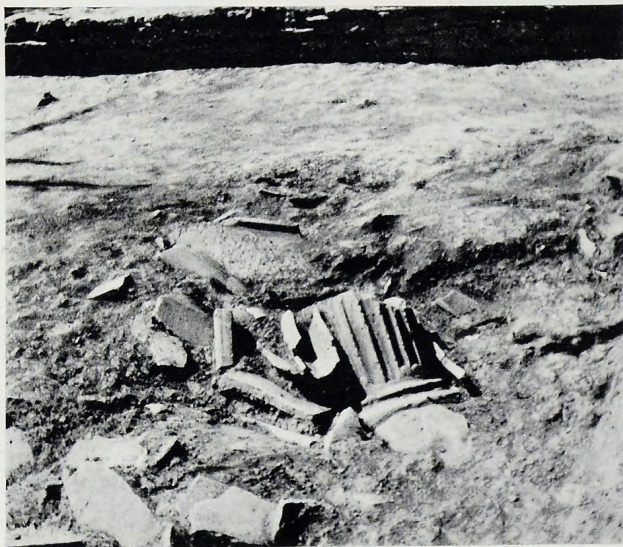
α. «Μισονήσι». Τάφοι καλυβίται.

β. Τὸ δωμάτιον Γ με δάπεδον ἐκ θαλασσίων χαλίκων καὶ ἐπάλειψιν κονιάματος.

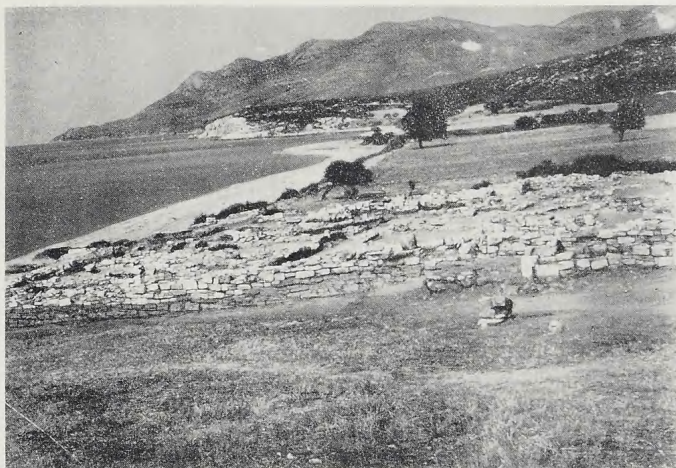

α. Χρυσά νομίσματα Λυσιμάχου καὶ Φιλίππου Β'.

β. Δωμάτιον Β. Τμήμα πηλίνου περιρραντηρίου εἰς τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς.

α. Περιτειγισμένος οικισμός απ' Ἀνατολῶν.

β. Βόρειος πλευρά ἐξωτερικῶς ἀπὸ Δυσμῶν.

α. Δυτική πλευρά μετά του νοτιοδυτικού πύργου, από ΝΔ.

β. Δυτική πλευρά μεταξύ τῶν δύο πύργων, από Β.

α. Ἡ ἀνασκαφεῖσα ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατ. τοίχου.

β. Τετράπλευρος χώρος - δωμάτιον, πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπὸ ΒΑ.

α. Τετράπλευρος χώρος - δωμάτιον μετά την ανασκαφήν, ἀπὸ Ν.

β. Τετράπλευρος χώρος - δωμάτιον, ἐνθα διακρίνεται ἡ θεμελίωσις τοῦ ἀνατ. τοίχου ἀπὸ ΒΑ.

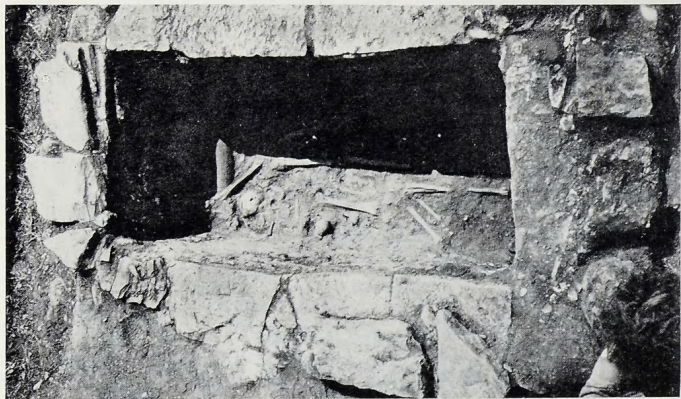
β. Πύλος ἐκ σχιστολίθων (χάλυμνα) ἀπὸ Δυσμῶν.

α. Τοίχος ἐξωτερικῶς τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ πύργου
(II), ἀπὸ Δυσμῶν.

β. Τομή εις τὸ δομέτιον (γ) τῆς οἰκίας Ι, ἀπὸ ΝΑ.

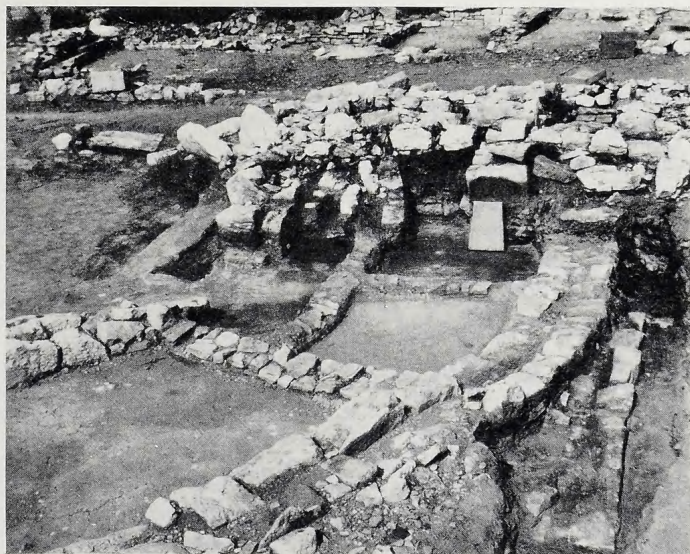

α. Ἐσωτερικὸν τοῦ ἐκ σχιστολίθου τάφου ἀπὸ Δυσμῶν.

α. 'Ο ληνός μετὰ τῶν πέριξ χωρισμάτων ἀπὸ Ν.

β. 'Ο ληνός μετὰ τῶν πέριξ χωρισμάτων ἀπὸ Α.

α. Ἡ κεντρικὴ ὁδὸς Α - Δ ἀπ' Ἀνατολῶν.

β. Δωμάτιον ἐπὶ τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ ἀπὸ Ν.

α. Έστία ή φούρνος με πλίνθους κατά χώραν από Δ.

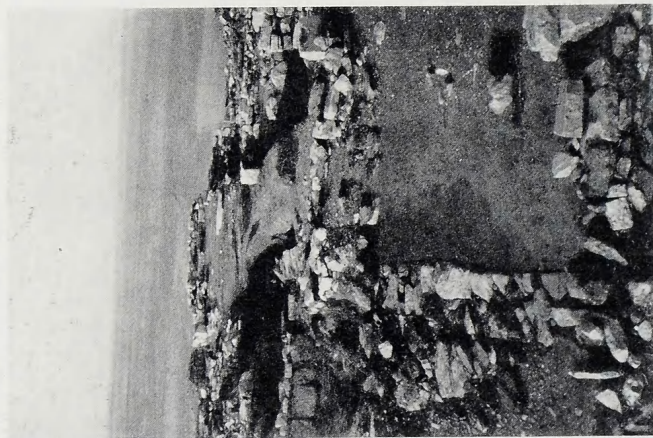

β. Έστία ή φούρνος με πλίνθους κατά χώραν από Β.

β. Παλιός τάφος άνευ κτερισμάτων απ' Ανατολῶν.

α. 'Η δυτική ὁδὸς πρὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Β.

α. Ὁ βορειοδυτικός πύργος ἀπὸ Ν.

β. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ βορειοδυτικοῦ πύργου.

α. Τό «πέσιμο τῆς νύφης» ἀπ' Ἀνατολῶν.

β. Κορμός μαρμαρίνου ἀγάλματος (κούρου).

α. Ἡ ὑπόγειος αἴθουσα.

β. Τὸ δωμάτιον Ι ἐκ Δυσμῶν.

α. Τὸ ὑπόγειον π. ἐκ Νότου.

β. Σκελετός ἐντὸς τοῦ τετραγώνου II, ἐσωτερικῶς τοῦ μεσαίου περιβόλου τῆς Ἐφύρας.

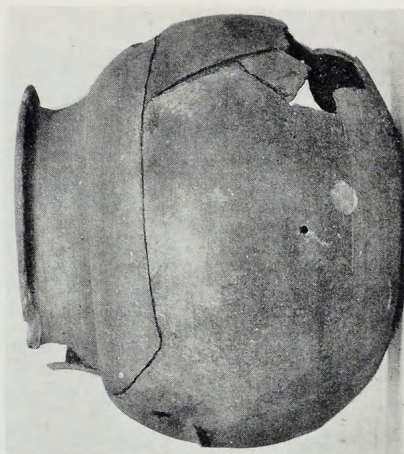
α

β

γ

δ

α-γ. Ἀγγεῖα ἐκ τῶν τῆς Ἐφύρας: τροχίλατος σκυφοειδῆς κρατήριος (α), χειροποίητος κύαθος μελανόπεσρος (β) καὶ ἀμφορεύς πιθανῶς τροχίλατος (γ). δ. Πήλυνον τροχίλατον ἀγγεῖον ἐκ τῆς ὑπογείου ἀθήσεως.

Θρησκευτικὸν κέντρον Μυκηνῶν. Χῶρος IV.

Κατάλοιπα δαπέδου τοῦ ἀνδρήρου. Χῶροι IV καὶ VIII τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν.

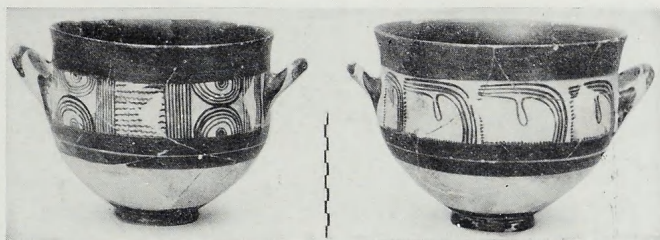

Θρησκευτικὸν κέντρον Μυκηνῶν. α. Βαθὺς δίωτος σκύφος ἀπὸ τὰ χαμηλότερα στρώματα τοῦ χώρου IV.

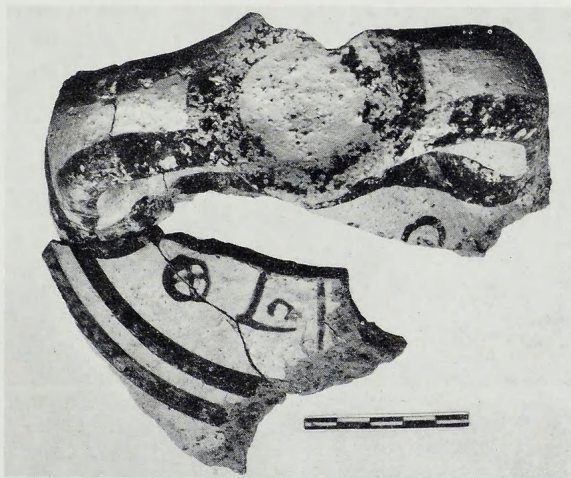

β. Πυξίς ἀπὸ τὸν χώρον VIII.

α. Θρησκευτικὸν κέντρον Μυκηνῶν. Σκύφοι ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα στρώματα τοῦ χώρου IV.

β. Τμήμα ἐνεπιγράφου ἀμφορέως ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ χώρου IV.

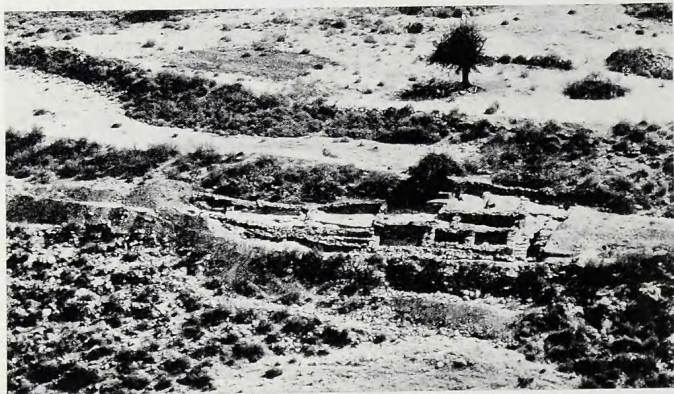
γ. Εἰδώλιον ὑπ' ἀρ. 150.

δ. Εἰδώλιον ὑπ' ἀρ. 167.

α. Γενική άποψις τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς δυτικῆς κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν. Α: χώρος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἀνθρωπομόρφου σκεύους: Κ: κατώφλιον καὶ θύρα πρὸς πομπικὸν διάδρομον (ΕΔ). Δ: δρόμος πρὸς τὴν θύραν. Ο: ὀρετὸς καὶ κλιμαξὶ Τσούντα. Ι: ἱερὸν. Υ: ὑπόγειον εἰδώλων. VIII: χώρος ἐπιχώσεως ΒΔ γωνίας.

β. Γενική άποψις τῆς πλαγίᾳς, γνωστῆς ὡς «Πλάκες», ἀπὸ ΝΔ. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατ'άλοιπα τῆς ἀνασκαφείσης οἰκίας.

α. Ἀνθρωπόμορφον σκεῦος ἐκ τῆς ἐπιχώσεως Α.

β. Εἰδώλιον ἐκ τῆς ἐπιχώσεως Α.

Ε: κλῆμαξ πρὸς τὴν εἴσοδον τῆς οἰκίας. Α: ἀλλή.

α. Θραύσματα αγγείων ἐκ τῆς γωνίας τοῦ δωματίου Ο2.

β. Δωμάτιον Π.

α. Γενική κάτοψις τῆς οἰκίας ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ο: οἰκίσκος. Υ: ὑπόγειον. Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV, V. δωμάτια.

β. ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου ΙΙ.

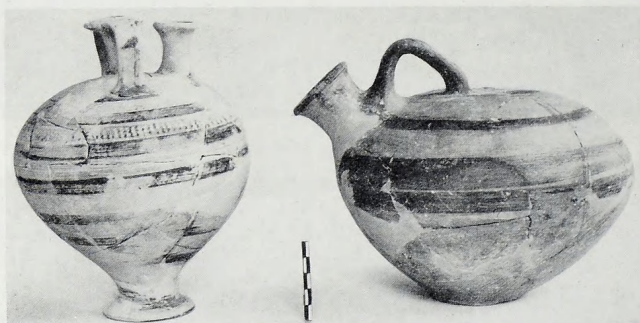
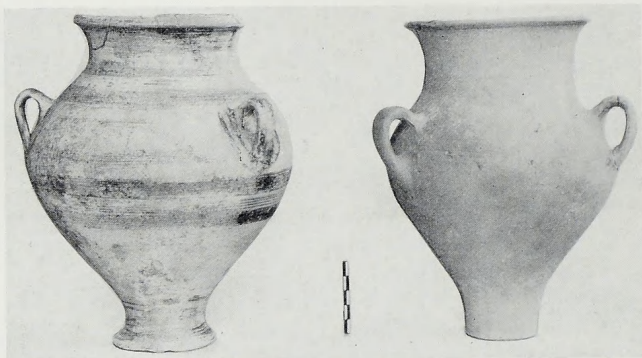

α. Τριποδική τράπεζα προσφορών εις τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ δωματίου ΙΙΙ.

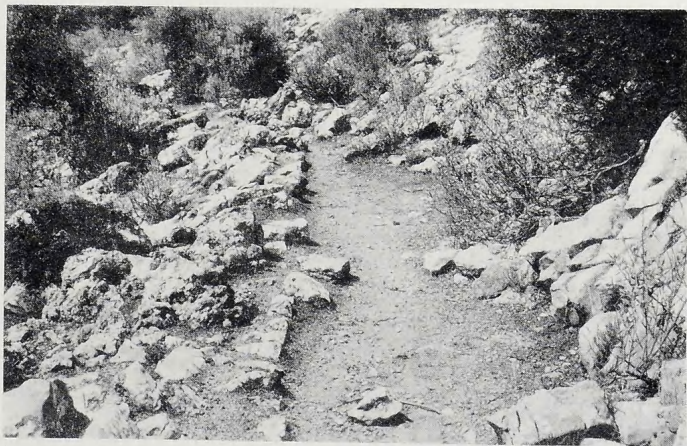
β. Σκελετός ὑπ' ἀρ. 2 ἐκ τοῦ ὑπογείου «α».

α - γ. Ἀγγεῖα ἐκ τῆς οἰκίας.

α. Ἡ ἀνασκαφή εἰς τὰ ἀνελήματα τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

β. Λεῖψανον ἀρχαίας ὁδοῦ ἐπὶ τοῦ Κυνορτίου.

α. Τὰ στρώματα εἰς τὴν ἐπὶ χῶσιν βορείως τοῦ ἀναλήμματος.

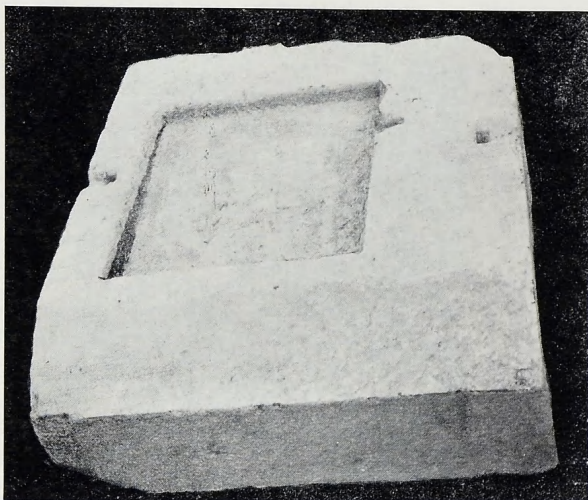
β. Τὸ στῶμα καταστροφῆς τῶν ἐπὶ τοῦ ἀναλήμματος κατασκευῶν.

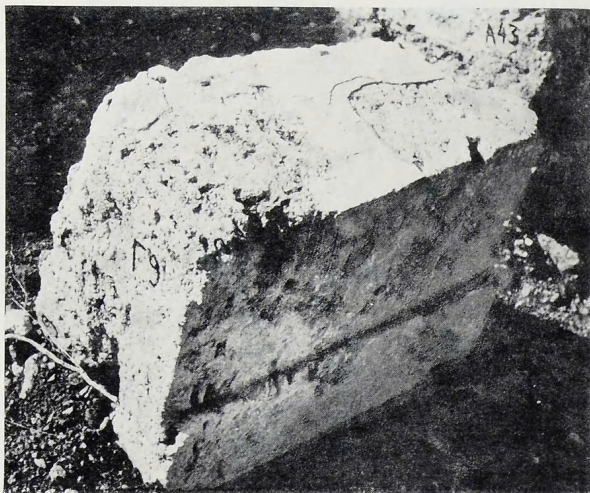
α. Καταληπτήρες τοῦ ἀναλήμματος καὶ πλάκες πόρου ἐν τῶν ἐπ' αὐτοῦ τοίχων ἐντὸς τοῦ στρώματος καταστροφῆς.

β. Κέραμοι ὑπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἰς τὸν πυθμένα τοῦ στρώματος καταστροφῆς.

α. Τεμάχιον κατάληπτης του ἀναλήμματος.

β. Τεμάχιον πεσσοῦ ἐκ τοῦ τοίχου τῆς στοᾶς.

β

α

δ

γ

α - β. Τεμάχια σιμών ἐκ τοῦ στρώματος καταστροφῆς. γ. Τεμάχια σιμών τοῦ προίμου ἴου π.Χ. αἰ. δ. Κορυφαῖος χέραμος ἀπὸ τὰ χρώματα τοῦ βομποῦ.

α. Ξερολιθιά παρὰ τὸ θεμέλιον τοῦ ἀναλήμματος.

β. Ἡ πρὸς Δ γωνία τοῦ β' ἀναλήμματος καὶ τὰ στρώματα τῆς ἐπιχώσεως ὑπὸ τὸν ναόν.

α. Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ β' ἀναλήμματος.

β. Ἡ ἀνασκαφή παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ἀναλήμματος.

α. Ὁ τομεὺς Π16.

β. Λίθοι καλύπτοντες τὰ χώματα τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

α. Λείψανα άνδρηρου (;) τοῦ βωμοῦ.

β. Τὸ ἄγαλμα νέου τοῦ πίν. 148α, ὡς εὐρέθη εἰς τὸν πυθμένα τοῦ τομέως Π16.

β

α

γ

α. Ἀγάλμα ἐκ τοῦ πρᾶνοῦς πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. β. Πρώμιον κορινθιακὸν ἀλάβαστρον μὲ παρὰστασιν σειρήνος. γ. Κεφαλὴ πηλίνου μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου.

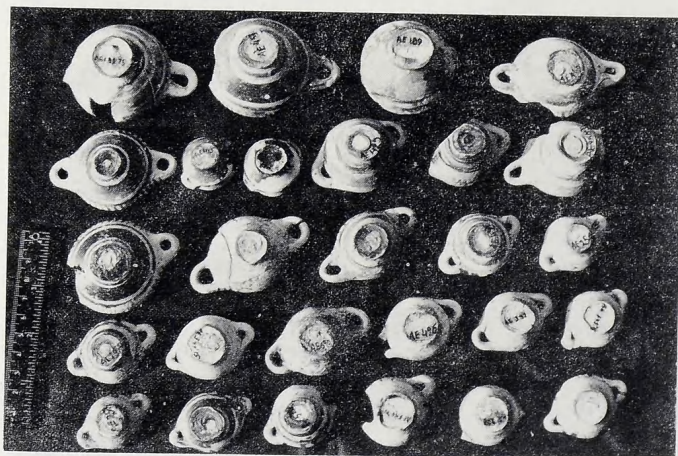

α. Τεμάχιον λιθίνου ἀναγλύφου ἀγγείου. β. Σφραγιδούλιθος ἐκ τοῦ ἀρχαίου βοιωτοῦ. γ. Χαλκοῦ διπλοῦ πελέκειος ἐκ τοῦ ἱεροῦ.
δ. Μολύβδινον εἰδώλιον κούρου. ε. Ἰατρικὸν μαχάριον.

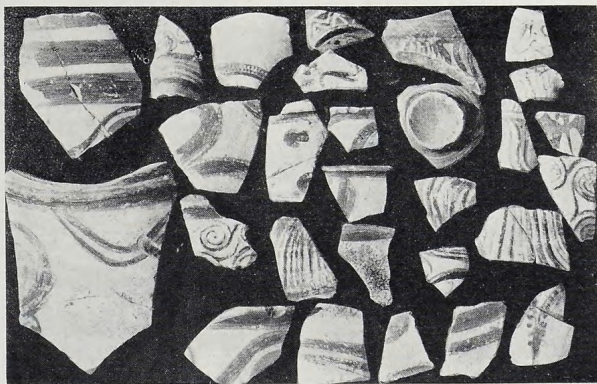
α. Κεφαλαί υστέρων κλασσικῶν καὶ προῖμων ἐλληνιστικῶν εἰδωλίων.

β. Ἀναθηματικαὶ κοτυλίσκαι ἐκ τοῦ βωμοῦ.

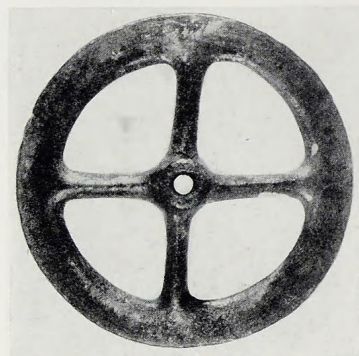

α - β. ΠΕ και ΜΕ ὄστρακα ἐκ τοῦ ἱεροῦ.

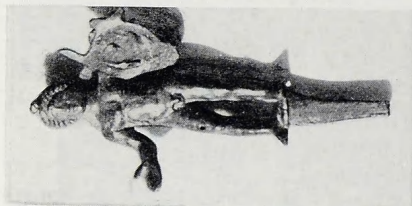

γ. Μυκηναϊκά ὄστρακα ἐκ τοῦ ἱεροῦ.

δ

γ

α

β

ζ

ζ'

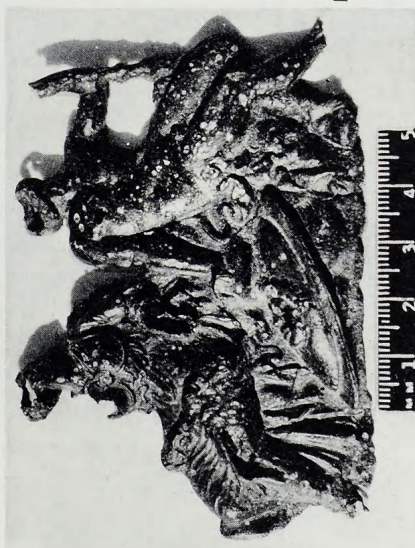

ε

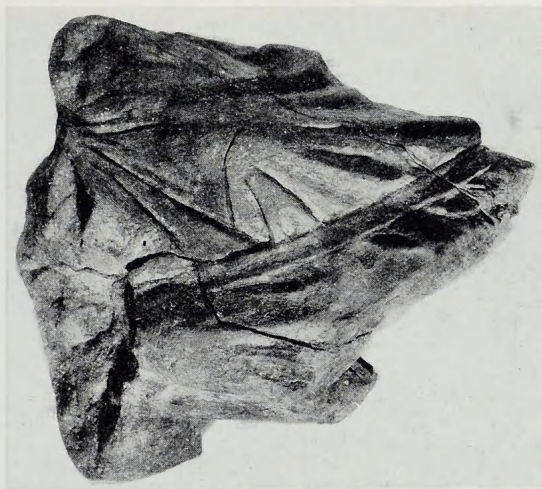
α. Χαλκούς κύων κλασικῆς κατόπτερου. β. Χαλκούς δακτύλιος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. γ. Εἰδύλιον Ἀπόλλωνος. δ. Χαλκούς τροχός.
ε. Νέον δοῦρακον τοῦ κρατήρος ΠΑΕ 1950, σ. 201, εἰκ. 11. ζ' - ζ. Νομίσματα τοῦ Φιλῶντος καὶ τῆς Ἑρμῶνης.

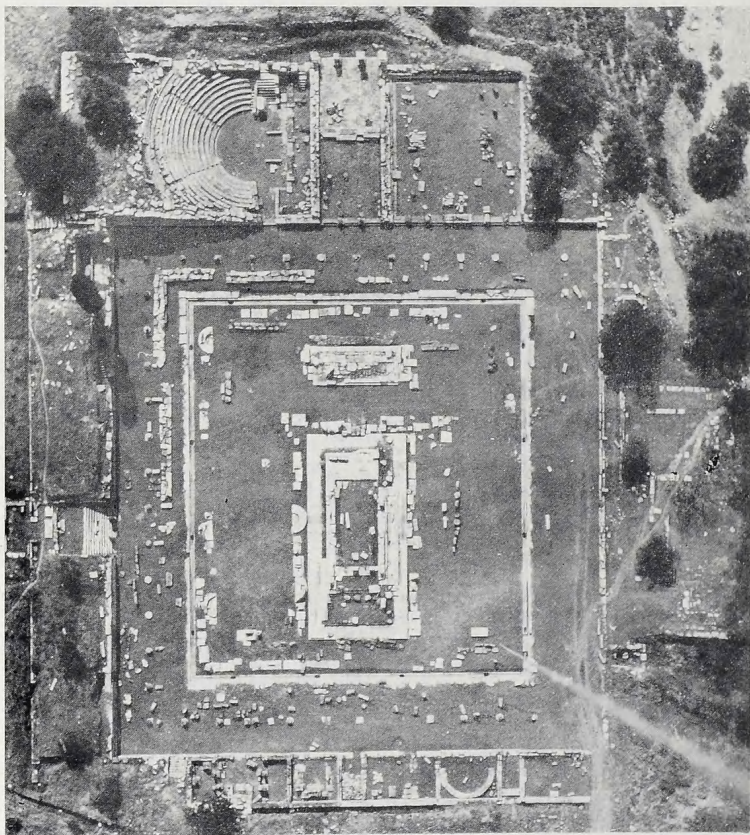
α

β γ

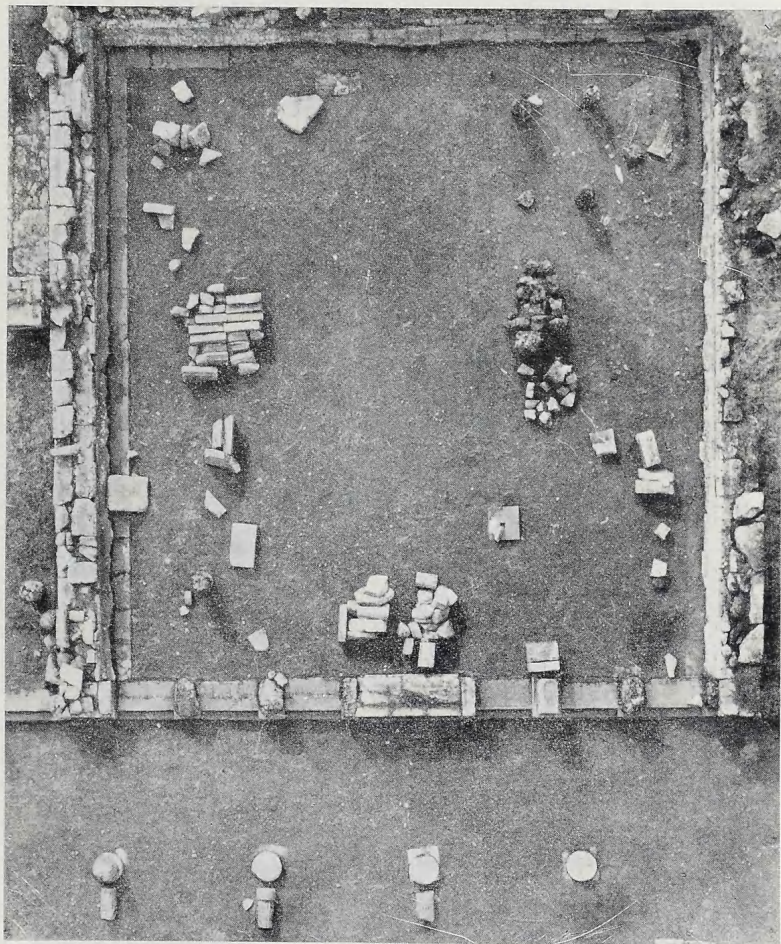

α. Τεμάχιον συμπλεγμάτωνος ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. β. Χαλκοῦν ἀνέγλυφον ἐκ χλαστικοῦ πτυκτοῦ κατόπτερου.
γ. Πήλινον εἰδώλιον Ἀρετέμδος.

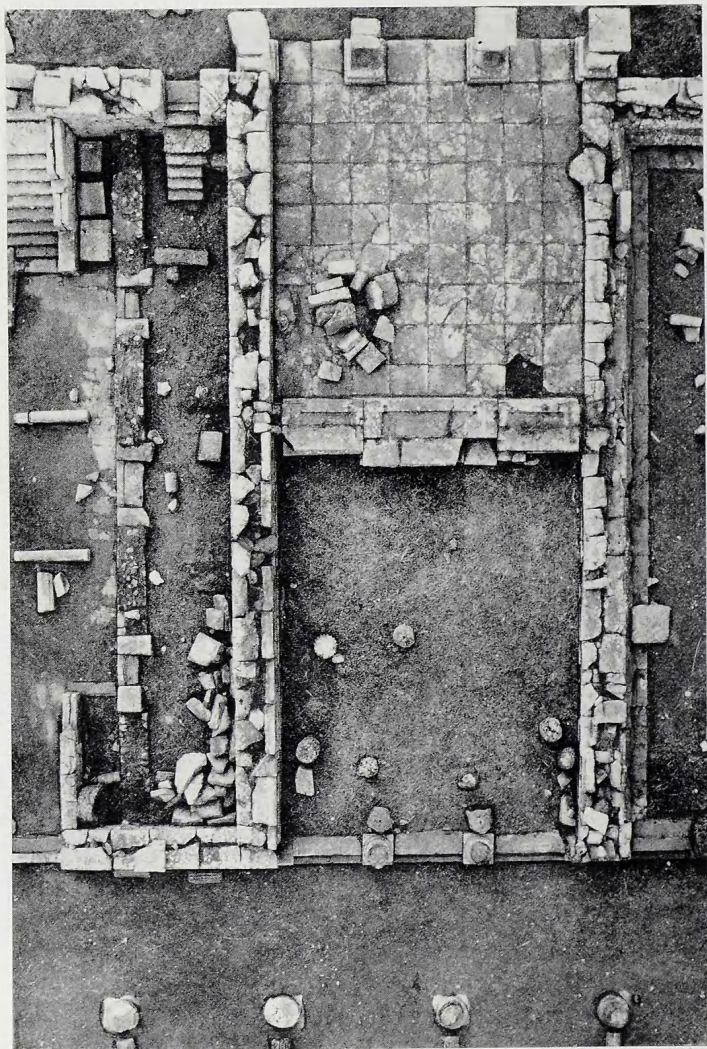

Γενική κάτοψις τοῦ συγκροτήματος Βουλευτηρίου καὶ Ἀσκληπιείου, ἀπὸ ἀεροστάτου.

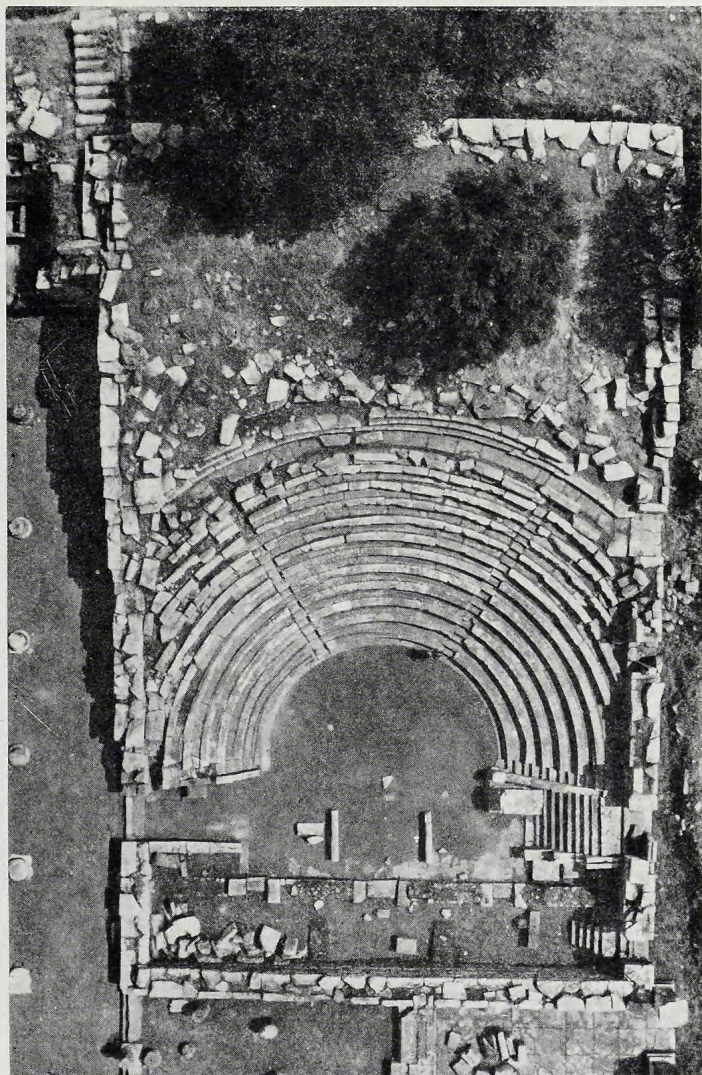

Λεπτομέρεια τῆς αἰθούσης τῶν συνεδριάσεων. Κάτοψις ἀπὸ ἀεροστάτου.

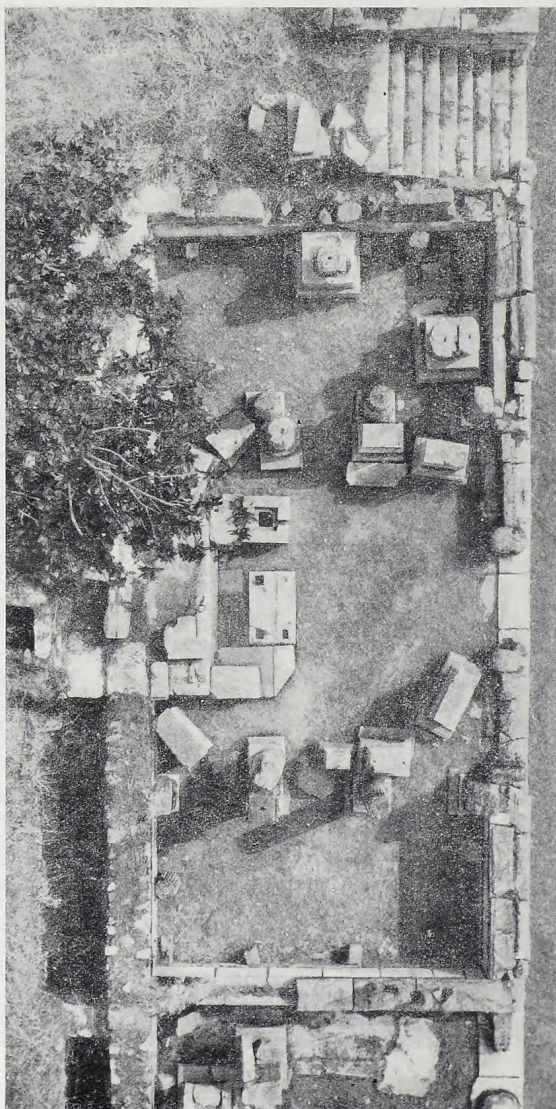
Κάτοψις τοῦ ἀνατολικοῦ προπύλου ἀπὸ ἀεροστάτου.

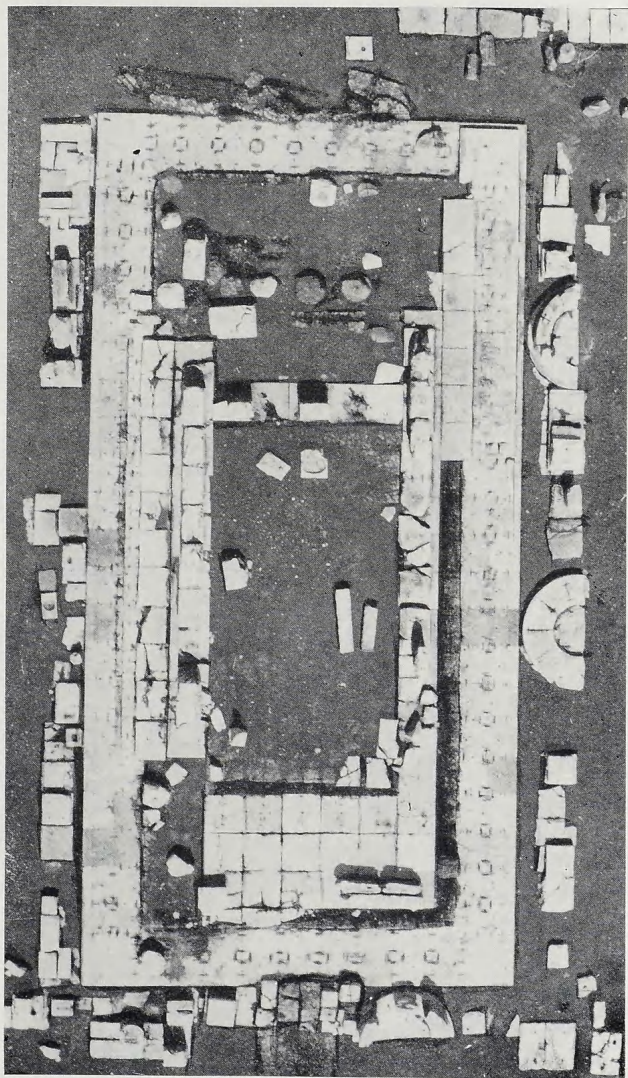

Κάτοψις τοῦ μικροῦ θεάτρου, ἀπὸ ἀεροστάτου.

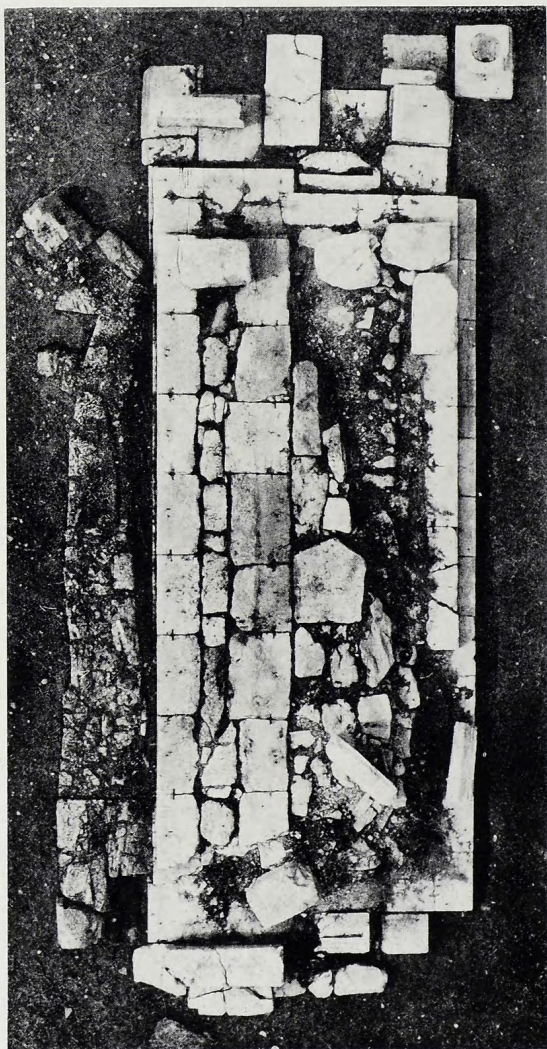

Κάτοψεις του ναού της Ἀρτέμιδος, από ἀεροστάτου.

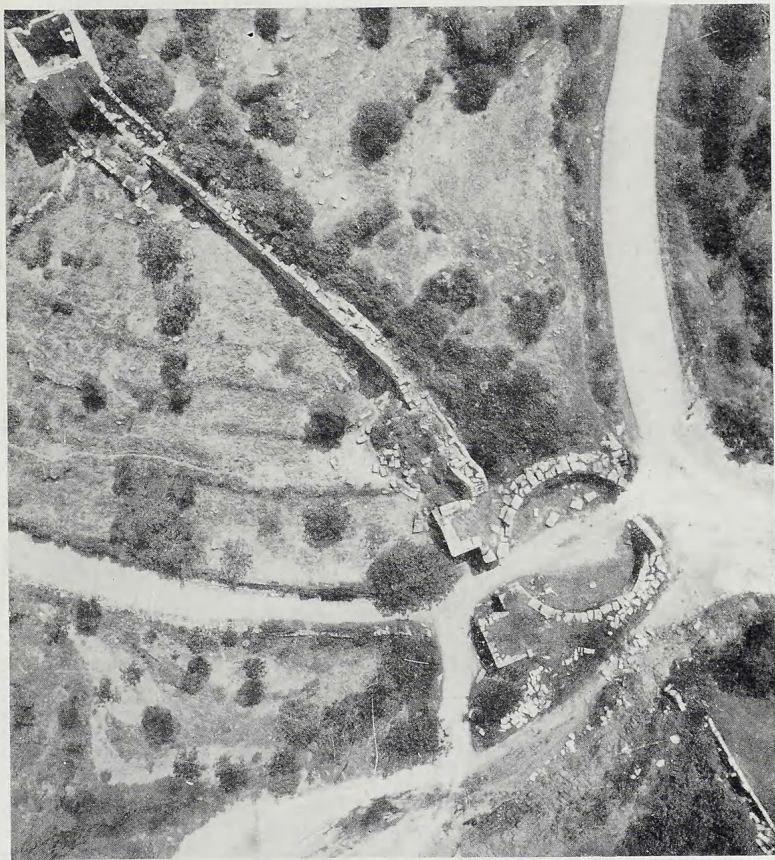

Ὁ ναός τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τὰ περὶ αὐτὸν βᾶθρα ἀναθημάτων. Ἀποψις ἀπὸ ἀεροστάτου.

Ὁ πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ βωμός. Ἀποψις ἀπὸ ἀεροστάτου.

Ἡ Ἀρκαδικὴ πύλη καὶ τὰ πρὸς αὐτὴν συνεχόμενα τμήματα τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως μετὰ τῶν δι' αὐτῶν διερχομένων ὁδῶν. Ἀποψὶς ἀπὸ ἀεροστάτου.

α. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἐντὸς τοῦ τετραγώνου Β2 κτίσματος ἀπὸ Β. Εἰς τὸ βάθος διακρίνεται ἡ σκηνὴ τοῦ θεάτρου.

β. Τὸ Δ τοῦ ἀγωγοῦ κείμενον τετράγωνον ἀπὸ Α.

α. Τὰ Δ τοῦ ἀγωγοῦ τετράγωνα Β2 καὶ Γ2 ἀπὸ Β. Εἰς τὸ βάθος διακρίνεται τμήμα τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου.

β. Τμήμα τῆς Δ τοῦ ἀγωγοῦ ἀνασκαφείσης περιοχῆς ἀπὸ Α.

α. Μελαμβαφεῖς κάνθοροι ἐκ τοῦ τετραγώνου Γ'1 καὶ Ζ6 (δεξιὰ).

β. "Όστρακον μεγαρικού σκύφου ἐκ τοῦ τετραγώνου Α2. γ. Σχέδιον τῆς παραστάσεως
πηλίνης μήτρας ἐκ τοῦ χώρου Δ τοῦ ἀγωγῶ.

δ - ζ'. Κεφαλὴ γυναικείων πηλίνων εἰδωλίων τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἐκ τῆς Ν. Στοᾶς

α. Μόνωτα ύστεροκλασσικά κύπελλα ἐκ τοῦ τετραγώνου Ε5.

β. Κορμός ειδωλίου παχυσάρκου γυναικὸς ἐκ τοῦ τετραγώνου Ζ6. γ. Ἑλληνιστικὴ πρόχους ἐκ τῆς Ν. Στοᾶς.

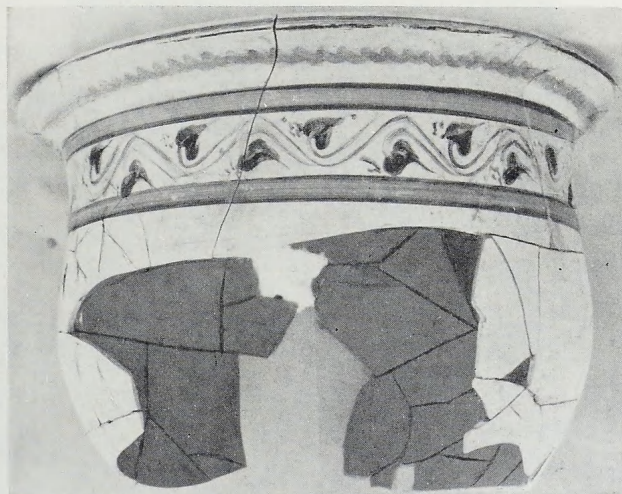
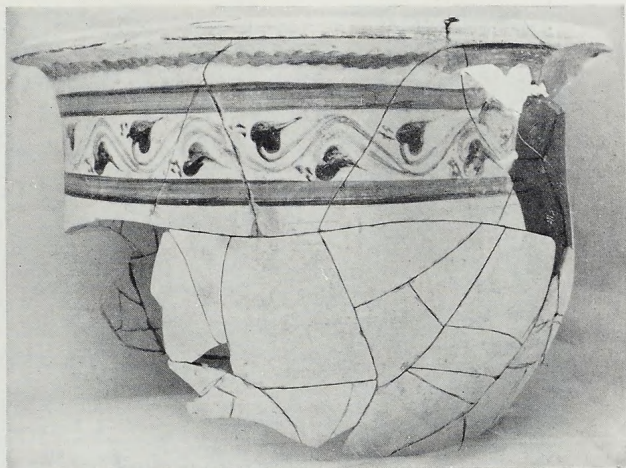

α. Τὸ κοῖλον τοῦ θεάτρου κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν ἀπὸ Β.

β. Ἡ τρίτη ἀπὸ Α πλανόστρωτος κλίμαξ τοῦ κοίλου μετὰ τῶν ὑπισθεν τῆς σκηνῆς ἀνασκαφέντων χώρων.

α - β. Κρατήρ με διακόσμησιν φύλλων κισσοῦ, τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἐκ τῆς Ν. Στοῆς.

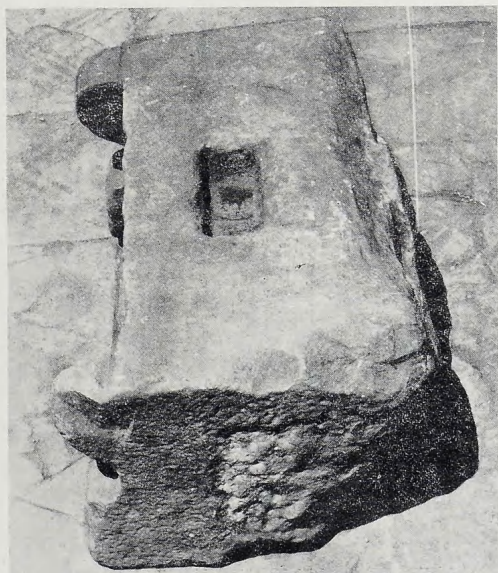
α. Παλιόχωρα Μάνης. Ἡ ὀπίσω τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου παλαιὰ ἀψὶς μετὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν.

β. Σταθμὸς παραθύρου τῆς παλαιᾶς ἀψίδος (δεξιὰ) καὶ εἰς τὸ μέσον τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος τοῦ Ἁγίου Πέτρου.

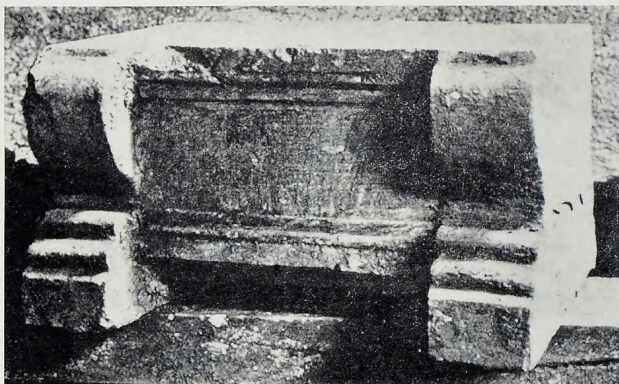

α. Μαρμάρινον μέλος χρησιμεύσαν πιθανώτατα ως ἔδρανον ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

β. Τὸ ἔδρανον ἐξ ἄλλης πλευρᾶς.

α. Ὑποπόδιον ἐκ τοῦ ἡρώου τῆς Καλυδῶνος. (Dyggve-Poulsen-Rhomaïos).

β. Τμήμα ἐπιτυμβίου στήλης.

α. Ἡμίεργον ἰωνικὸν κιονόκρανον.

β. Καλόπυργος τοῦ χωρίου Δρυς. Ἁγιά Σωτήρα, πρόσοψις.

Καλόπυργος Δρῦ, Νάξος Ἀγιάς-Σωτήρας. α. Τμήμα τῆς Μεταμορφώσεως, τοιχογραφία.

β. Λεπτομέρεια τῆς Βαΐοφόρου, τοιχογραφία.

Κυλόπυργος Δρῦ, ναὸς Ἁγῆς Σωτήρας.
α. Λεπτομέρεια τῆς Βασιφόρου, τοιχογραφία.

β. Ἄρχων Μιχαήλ, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

Καλόπυργος Δρῦ, ναὸς Ἁγίων Σωτήρας. α. Λεπτομέρεια τῆς Σταυρώσεως, τοιχογραφία.

β. Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

Καλόπυργος Δρυ, ναός Ἀγίας Σωτήρας. α - β. Λεπτομέρειαι τοιχογραφίας τῆς Καθόδου εἰς τὸν Ἄδην.

α. Καλόπυργος Δρυ, ναός Ἀγίας Σωτήρας. Ἁγία Κυριακή, λεπτομέρεια τοιχογραφίας.
β. Πέπο, ναός Κοιμήσεως. Ὁ Ἰωσήφ, λεπτομέρεια τοιχογραφίας τῆς Γεννήσεως.

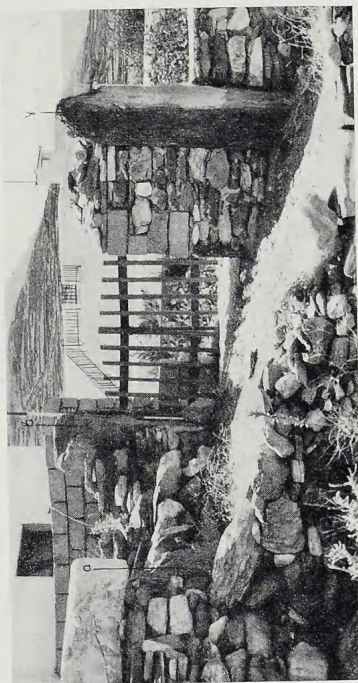
γ. Πέπο, ναός Κοιμήσεως.

γ. Παροικία. Ξέρειπτα τοῦ ἀρχαίου τείχους
παρὰ τὴν θέσιν Δύο Πλάκες.

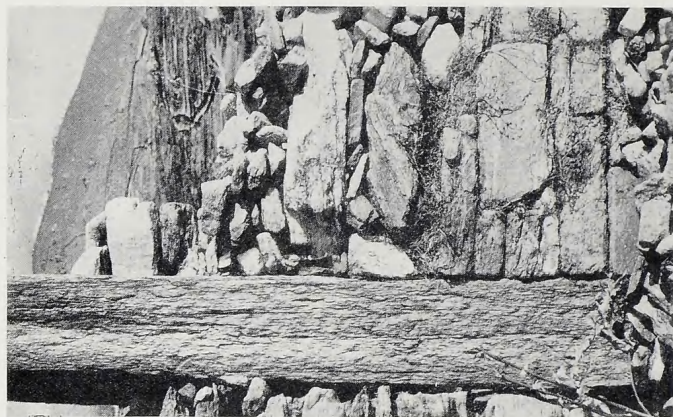

α. Παροικία. Ἀποψὲς τοῦ ἀρχαίου τείχους (τμήμα Π).

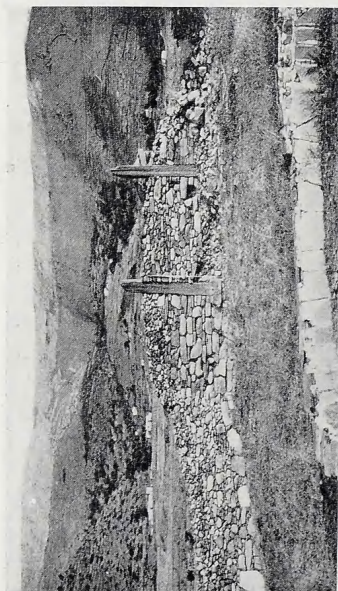

β. Παροικία. Τὰ ξέρειπτα τῆς πύλης Α.

γ. Παροικία. Λεπτομέρεια τοιχοδομίας τῆς πύλης Β.

α. Παροικία. Ἡ πύλη δ.

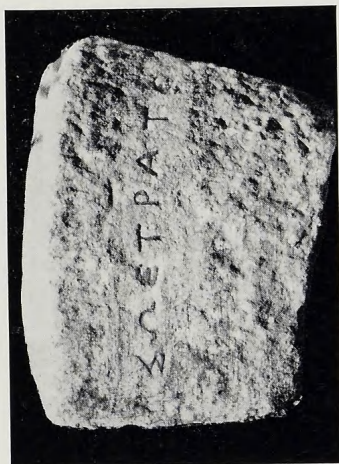

β. Παροικία. Ὁρίτια τοῦ τεύχους κατὰ τὸ ΝΔ μέρος τῆς πόλεως (τμήμα XI).

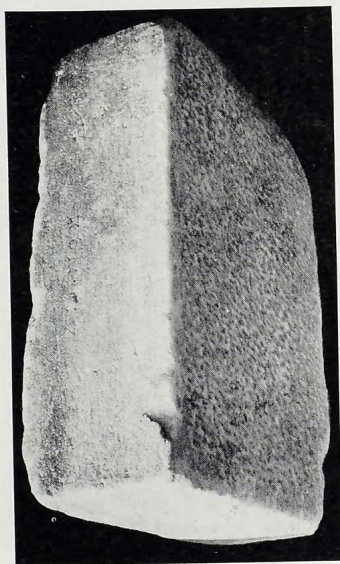

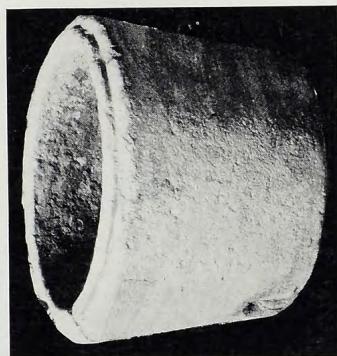
α. Βάσις στήλης.

β. Θραύσμα κώπιδος.

γ. Βάσις στήλης.

δ. Μαρμαρίνη κώπιδος.

α. Κάλυμμα σαρκοφάγου.

β. Ήρειπωμένη ἐκκλησία πρὸς ΝΔ τῆς πόλεως.

γ. Θραῦσμα σαρκοφάγου τοῦ «φοινικικοῦ» τύπου.

Οίκισμός νησίδος Οικονόμου. α. Ἐρείπια ἀρχαίων ἀναλημμάτων.

β. Ἀποψὶς ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ νησίδος.

α. Εύρηματα ἐκ τοῦ οἰκισμοῦ Οἰκονόμου.

β. Ὑστρακα ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν.

γ. Ἡ νῆσος τοῦ Φυλιζίου. Ἀριστερὰ ἡ ἀρχαία τάφος.

α. Φιλίζιον. Τμήμα τείχους.

β. Φιλίζιον. "Αποψις τάφρου.

γ. "Αποψις τοῦ λόφου τῆς Σκλαβούνας.

α. Σαρανίνα. Λεπτομέρεια τείχους.

β. Λειβαδερά.

γ. Λειβαδερά. "Αποψις ὀρθογωνίου πύργου."

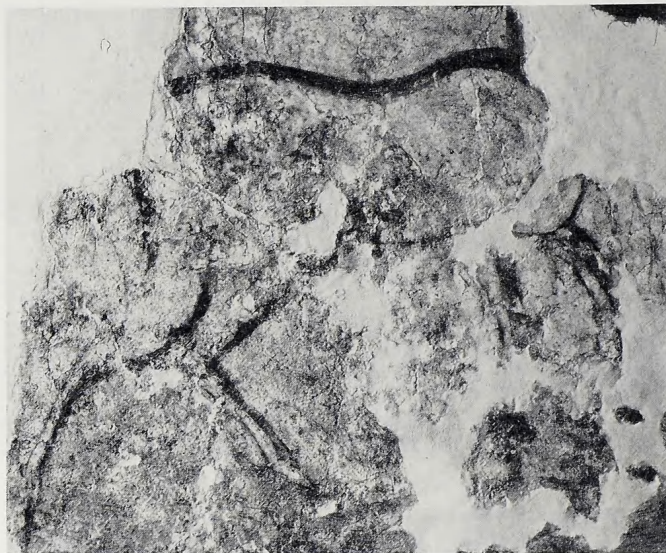

α. Λειβαδερά. Ὑρεΐπια κυκλικοῦ κτίσματος.

β. Λειβαδερά. Ἀποψις πρὸς ἀκρόπολιν Κουκουναριῶν.

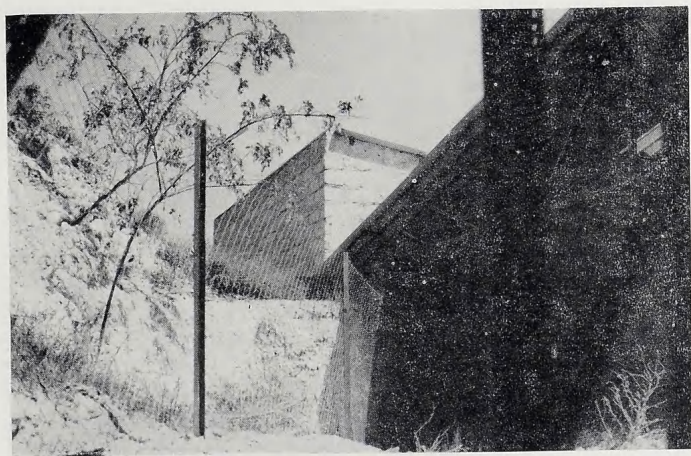
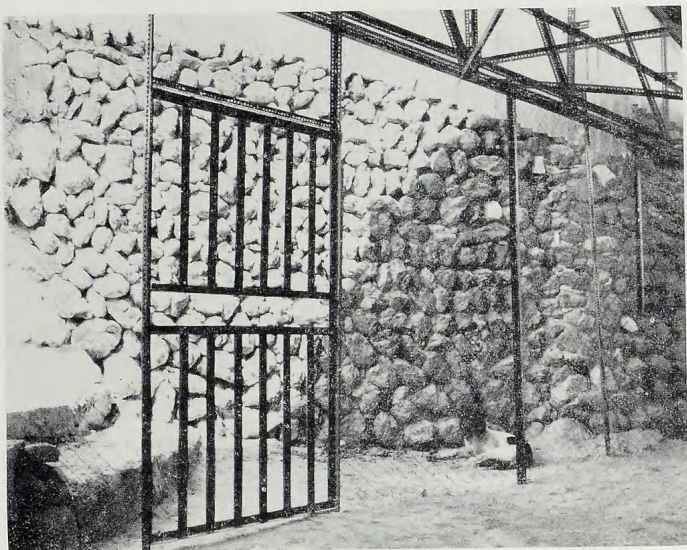

α. Δείγμα πλημμελοῦς συντηρήσεως τῆς τοιχογραφίας τῶν Ἀντιλοπῶν.

β. Τοιχογραφία ζωφόρου κυανοπιθήκου. Ὁ πίθηκος κρατῶν τὸν κολεὸν τοῦ ξίφους.

α - β. Συμπληρωματική περίφραξις τοῦ ἐστεγασμένου χώρου.

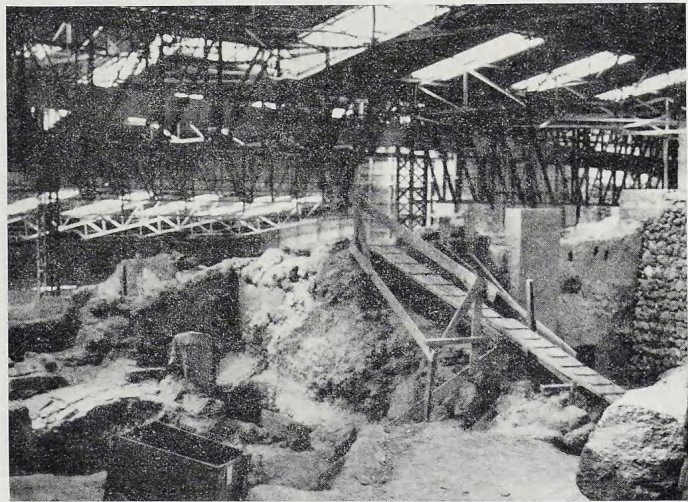
α. Διευθέτησις συρταρίων με ὕστρακα εἰς τὸν χώρον τῆς ἀνασκαφῆς.

β. Προσωρινὴ ἐκθεσις πλῶν εἰς τὸν χώρον τῆς ἀνασκαφῆς.

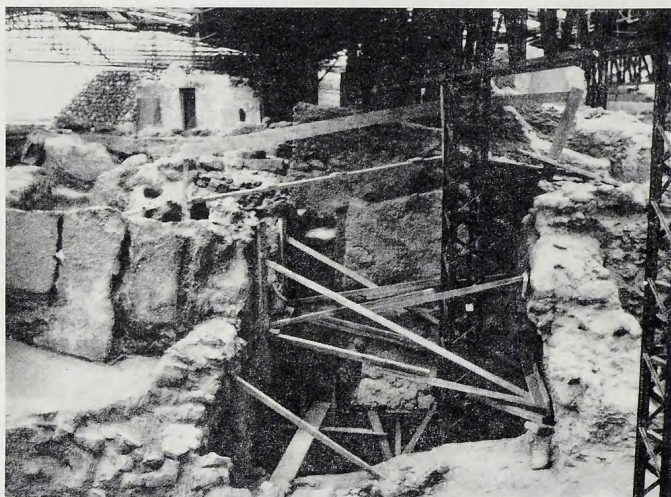

α. Προσωρινή έκθεση πύθων εις τόν χώρον τῆς ἀνασκαφῆς.

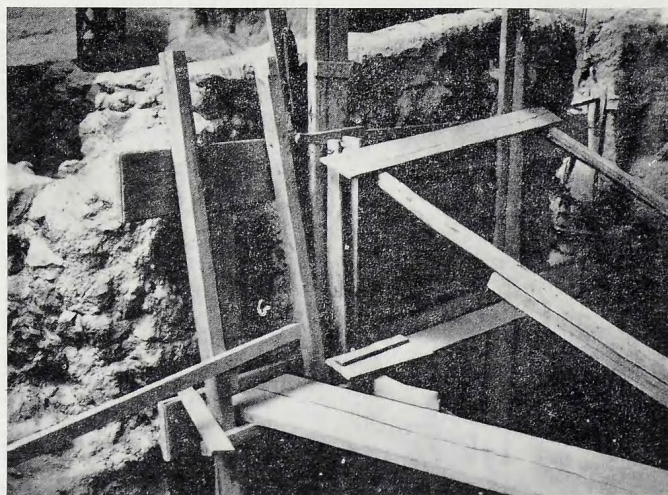

β. Ξεστή 3. Συγκράτησις βορείου τοίχου δι' ἀντηρίδος ἐκ σκυροδέματος καί δι' ἱκριωμάτων.

α. Γκριώματα υποστηλώσεως τοίχων του δωματίου Δ3.

β. Γκριώματα υποστηλώσεως τοίχων του νοτίου ισολογίου του Δ1.

Ξεσπή 3. α. ΒΑ γωνία και ανατολική πλευρά τοῦ δωματίου 9.

β. Ἐξωτερικὴ ὄψις παραθύρου τοῦ δωματίου 9. Διακρίνονται ἀποτυπώματα τοῦ ξυλίνου κιγκλιδώματος.

Ξεστή 3, δωμάτιον 9. Πρόχοι: α. υπ' ἀριθ. 4046. β. υπ' ἀριθ. 4047.
γ. υπ' ἀριθ. 4048. δ. υπ' ἀριθ. 4049.

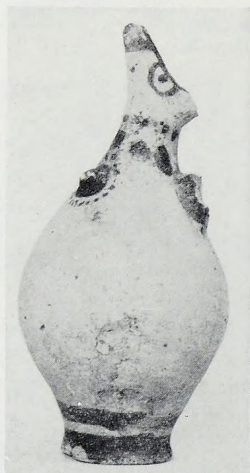
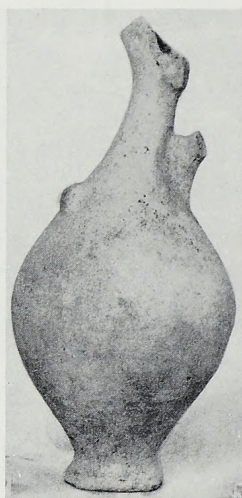

Ξεστή 3. α. Δωμάτιον 10 ἐκ Δυσμῶν.

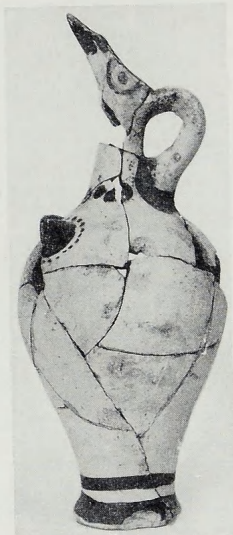

β. ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου 12 καὶ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου 9.

Ξεστή 3, δωμάτιον 13. Μαστοπρόχοι: α. ύπ' ἀριθ. 4043. β. ύπ' ἀριθ. 4044.
γ. ύπ' ἀριθ. 4045. δ. ύπ' ἀριθ. 4046.

Ξεστή 3, δωμάτιον 13. Μαστοπρόχοι: α. ύπ' ἀριθ. 4067. β. ύπ' ἀριθ. 4068.

γ. Γεφυρόστομον προχυτικὸν ἀγγεῖον ύπ' ἀριθ. 4065.

α. Εεστή 3. Δυτικόν ἥμισυ τοῦ δωματίου 13.

β. Σωρός πελεκητῶν λίθων ΝΑ τῆς Εεστής 3.

Πολύθυρον Δ1, νότιον ισόγειον: α. Κτιστός πεσσός. β. Ἀποτύπωμα πλαισίου ΝΔ θύρας.

Πολύθυρον Δ1, νότιον ισόγειον: α. Θύρα παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν. β. Σωρὸς ξυλανθράκων.

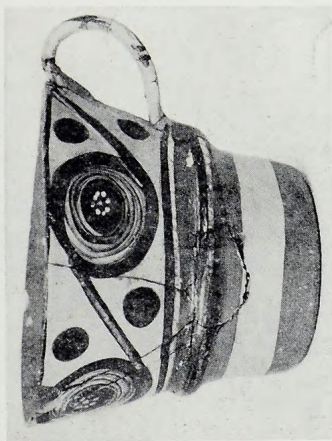
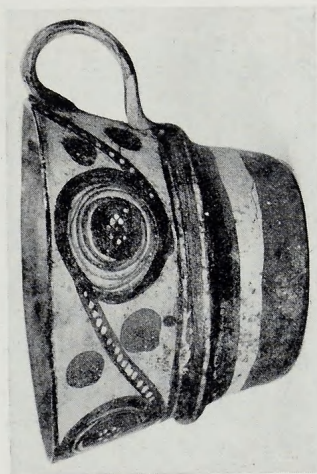
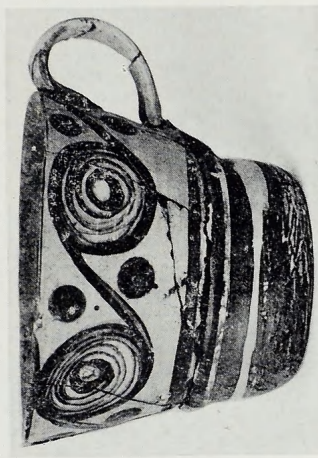
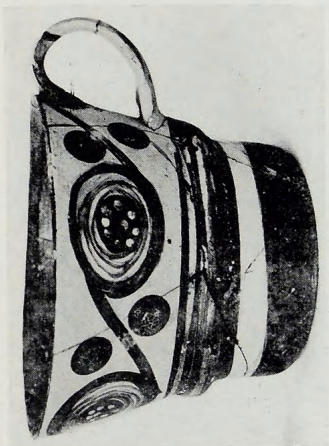

Πολύθυρον Δ1, νότιον ισόγειον: α. Δυτικός τοίχος, ἐφ' οὗ ἐφάπτεται κτιστή ἐστία. β. Ἐστία.

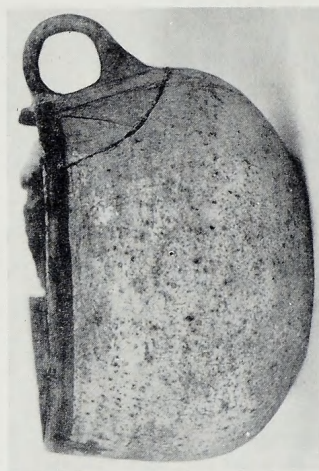
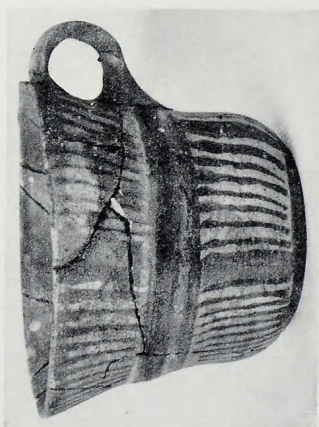
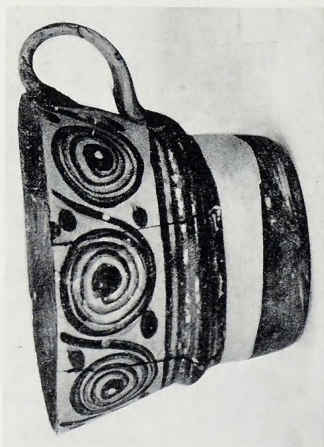

Πολύθυρον Δ1, νότιον ισόγειον: α. ΒΔ γωνία. β. Βόρειον ζήμιον.

Πολύθυρον Δ1, νότιον ισόγειον. Ελατγγιμένα κύπελλα τύπου Κεφτιού: α. ύψ' ἀρ.θ. 3972. β. ύψ' ἀρ.θ. 3973. γ. ύψ' ἀρ.θ. 3976.
δ. ύψ' ἀρ.θ. 3981.

Πολύθυρον Δ1, νότιον ισόγειον, α - β, Εισηγμένης κύπελλα τύπου Κεφτιού (α, ύψ' ἀρ.θ. 3982, β, ύψ' ἀρ.θ. 3983), γ, Ήγγώριον κύπελλον ύψ' ἀρ.θ. 3985, δ, Ήγγώριον κύπελλον ύψ' ἀρ.θ. 3988.

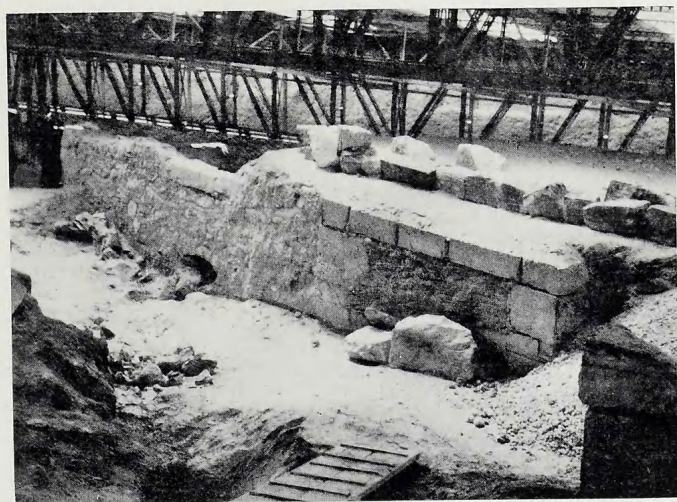
Πολύθυρον Δ1, νότιον ισόγειον. α. Εισηγμένος θηλοστέρον υπ' ἀριθ. 4017. β. Εισηγμένος πιθιμοφόριανος υπ' ἀριθ. 4022. γ. Ύγχωρία ραδνή παράχους. δ. Ύγχωρίας πιθιμοφόριανος υπ' ἀριθ. 3996. ε. Εισηγμένος άσάκος υπ' ἀριθ. 4007 εν τού χώρου βορείως της Εεστής 4.

Πολύθυρον Δ1, νότιον Ισόγειον. Ἐγγώρεια κύπελλα: α. ὑπ' ἀριθ. 3987. β. ὑπ' ἀριθ. 3986.

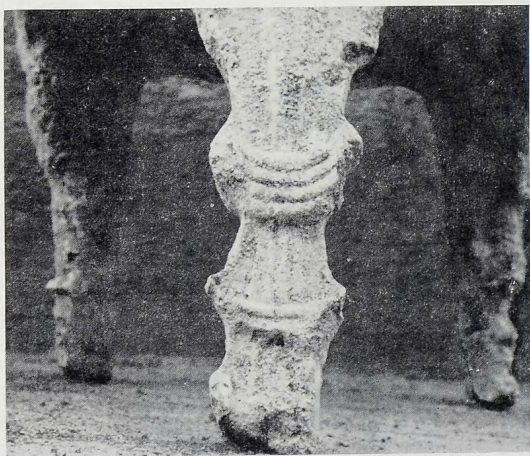

α. Πρόσοψις κτηρίου ΝΔ τῆς Ξεστῆς 4.

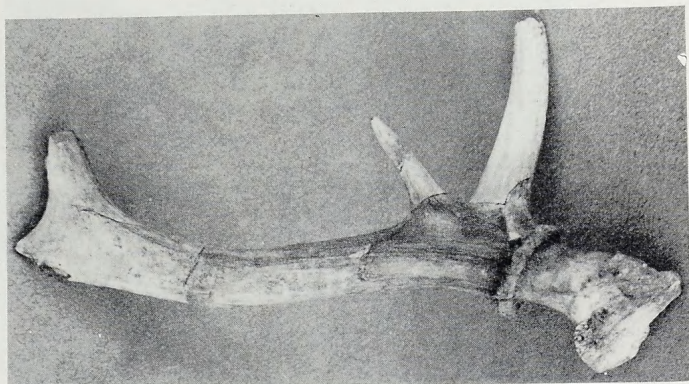

β. Πρόσοψις κτηρίου ΝΑ τῆς Ξεστῆς 4.

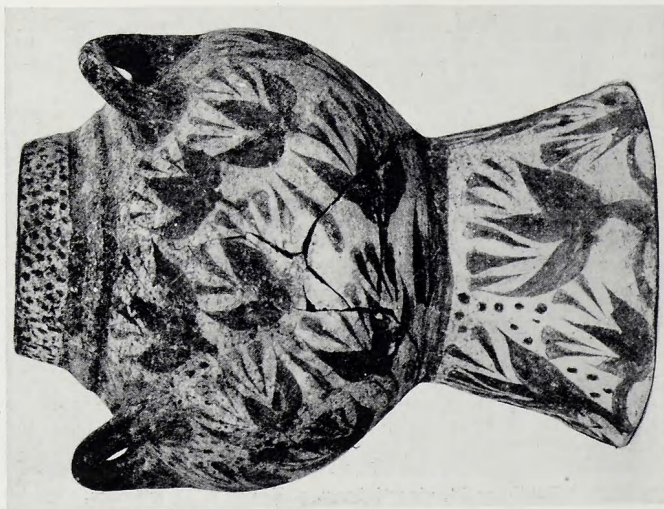
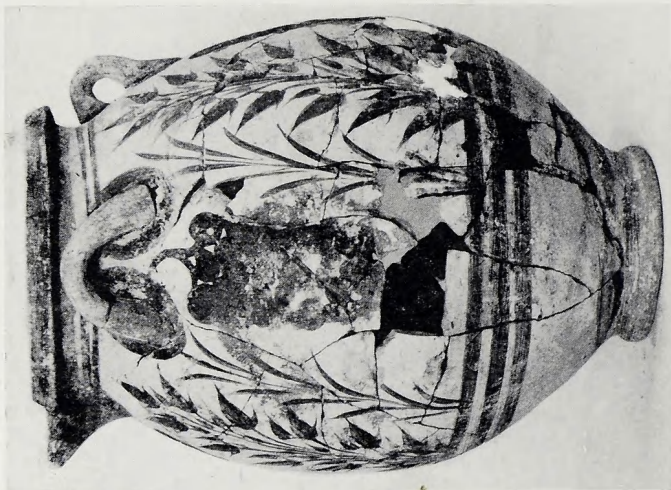

Πολύθυρον Δ1, νότιον ισόγειον. α. Γύψινον εκμαγεῖον τριποδικῆς τραπέζης. β. Λεπτομέρεια.

Πολύθυρον Δ1, νότιον ισόγειον. α. Σπυρίς. β. Κέρας έλάφου.

α. Έγχώριος ἡθμός ὑπ' ἀριθ. 4021 ἐκ τοῦ Πολυθύρου Δ1, νοτίου ἰσογείου. β. Γεφυρόστομος πίθος ὑπ' ἀριθ. 4024 ἐκ τοῦ χώρου βορείως τῆς Ξεστῆς 4.

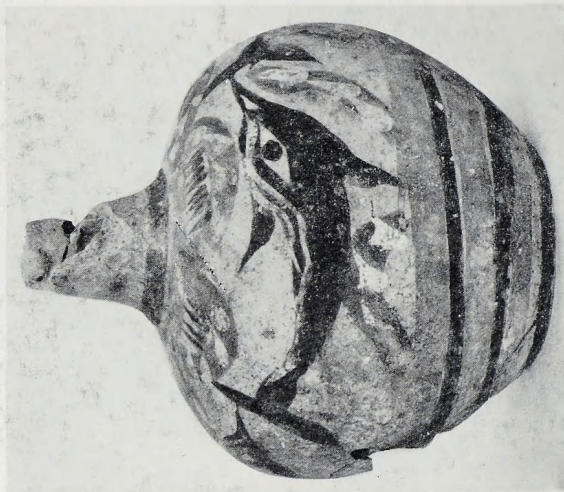

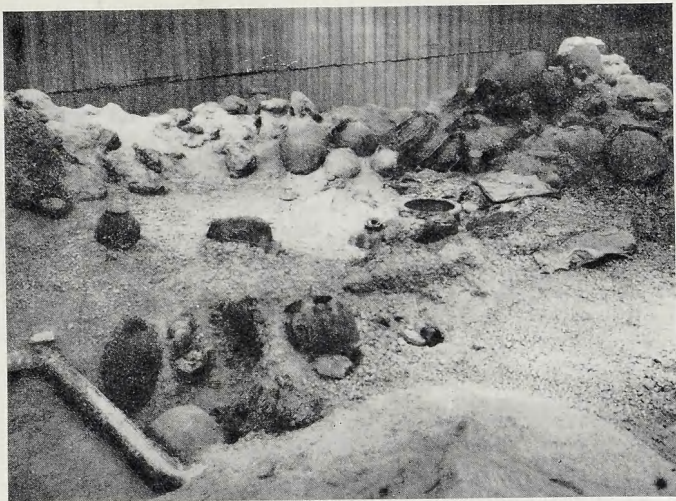
β. Ραμφοειδόστομος
Πολυβύρου Δ1, νοτίου Ισογείου. β. Ραμφοειδόστομος
4060 εκ του χώρου βορείως τῆς Εεσῆς 4.

α. Γεφυρόσταμον προχρυσήν με ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ τοῦ
Πολυβύρου Δ1, νοτίου Ισογείου. β. Ραμφοειδόστομος
4060 εκ του χώρου βορείως τῆς Εεσῆς 4.

Χώρος βορέως ἤης Ξεστής 4. α - β. Πρόγους δελφίνων ὑπ' ἀριθ. 4058.

Χώρος βορείως της Εεστῆς 4. α. Ἀγγεῖα κατὰ χώραν. β. Γύψινον ἐκμαγεῖον κλίνης κατὰ χώραν.

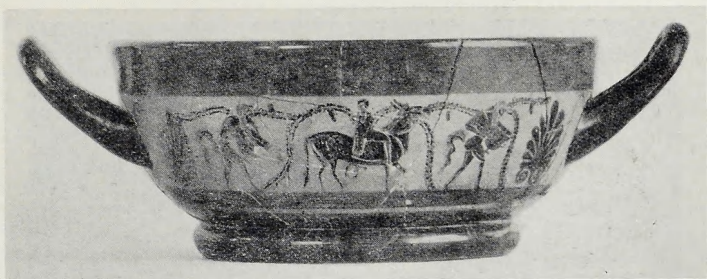

α. Τάφος 7ου αι. Σήμα και τράπεζα.

β. Τάφος 7ου αι. Σήμα και τράπεζα.

α. Μελανόμορφος σκύφος.

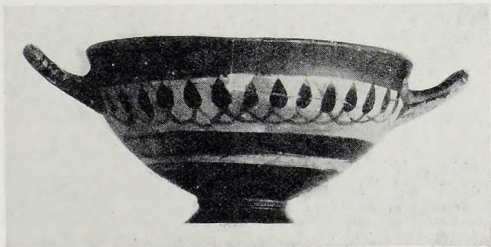
β. Πρωτοκορινθιακοί ἀρύβαλλοι.

γ. Κορινθιακοί ἀρύβαλλοι.

δ. Θραῦσμα ροδιακοῦ πινακίου.

ε. Μελανόγραφος σκύφος.

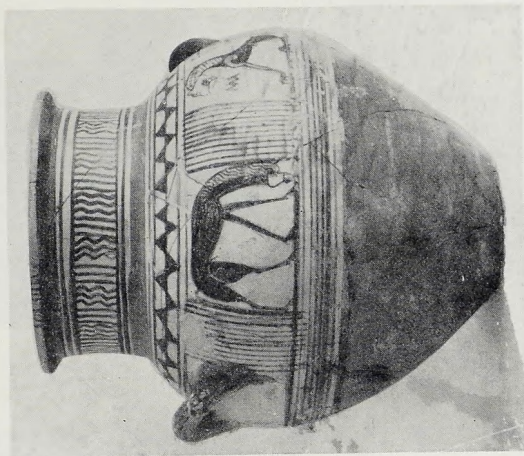

α. Παιδική ταφή 7ου αϊ.

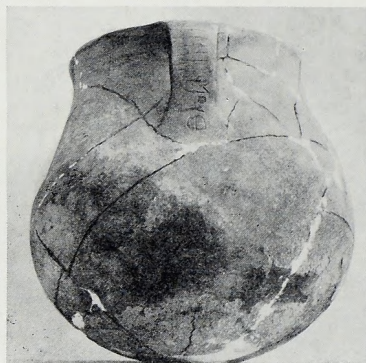
β. Ταφή ἐντὸς σφαιρικοῦ ἀμφορέως.

α - β. «Εὐβοϊκός» ἀμφορεύς.

α. Ἀρχαϊκή χύτρα.

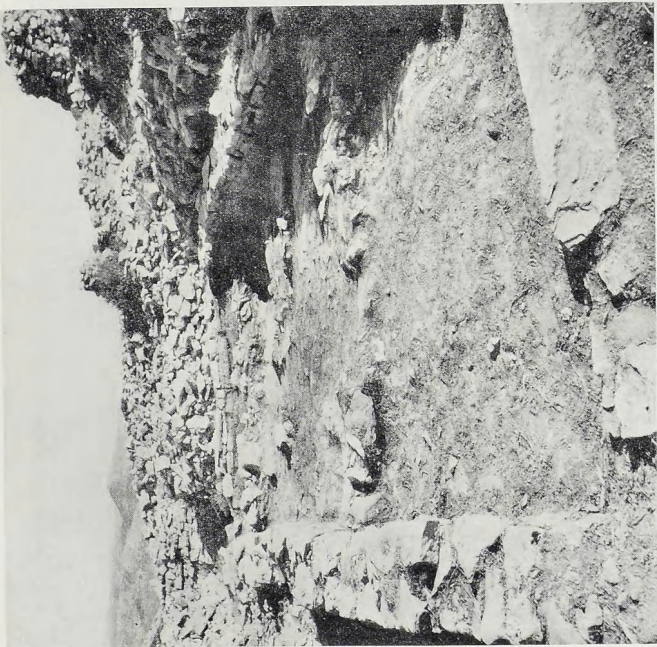

β. «Εὐβοϊκὸς ἀμφορεύς».

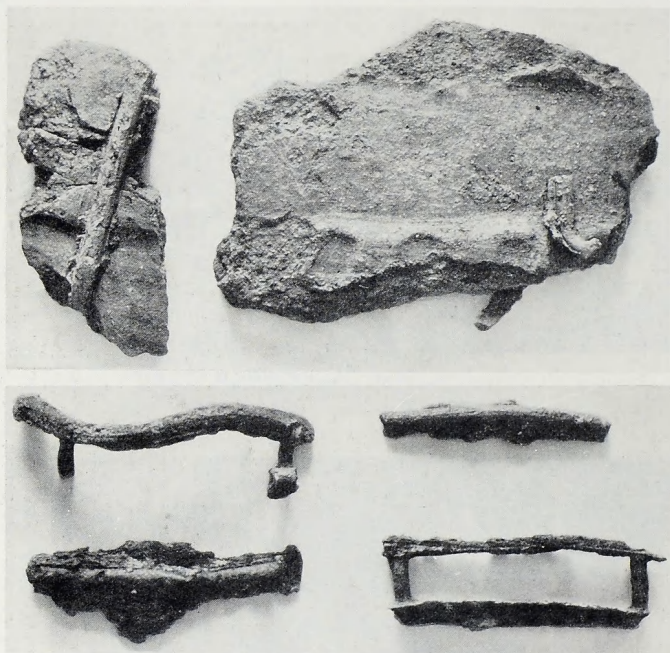
β. Αιγυπτιακών έργων σκαρβαζιός.

γ. Μελαμβροφής σκύφος πυρός.

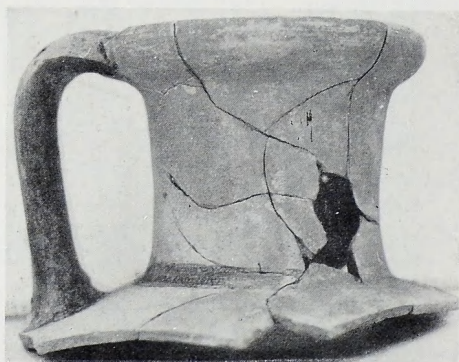

α. 'Η οίκα Δ και τὸ ὀπισθεν αὐτῆς κατεστραμμένον

α - β. Μολύβδινοι σύνδεσμοι.

γ. Λαίμδος οinoχός γΕ ΠΙΒ-Γ1.

α. Ρόδος. Γενική άποψις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου Σοῦχάν - Μηνέτου. Λήψις ἀπὸ Ν.

β. Ρόδος. Rottiers, πίν. XIV.

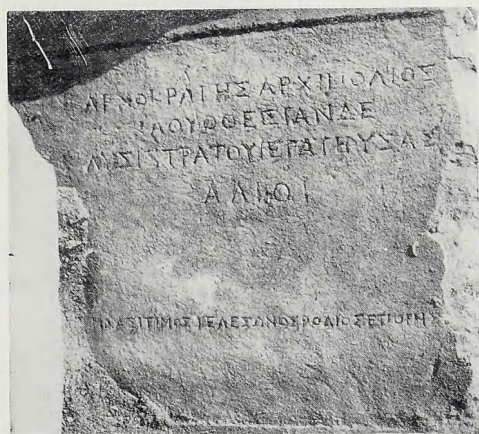

Οικόπεδον Σούζην - Μηνέτου. α. Θεμελίωσις ἐντός τῆς ἀντιτολικῆς τέρρου. Αἰψὺς ἀπὸ Β. β. Ἡ δυτικὴ τέρρου. Αἰψὺς ἀπὸ Ν.

Οικόπεδον Σοῦχάν - Μηνέτου. α. Γενική ἄποψις ὅπου διακρίνονται σαφέστερον τὰ ἐντὸς τῆς νοτίας τάφρου ἐριμμένα ἐνεπίγραφα βᾶθρα.

β. Ἐπιγραφή ἐνὸς τῶν ἐνεπιγράφων βᾶθρων. γ. Μικρὸν ζωόμορφον ἀλεξανδρινὸν εἰδῶλιον.

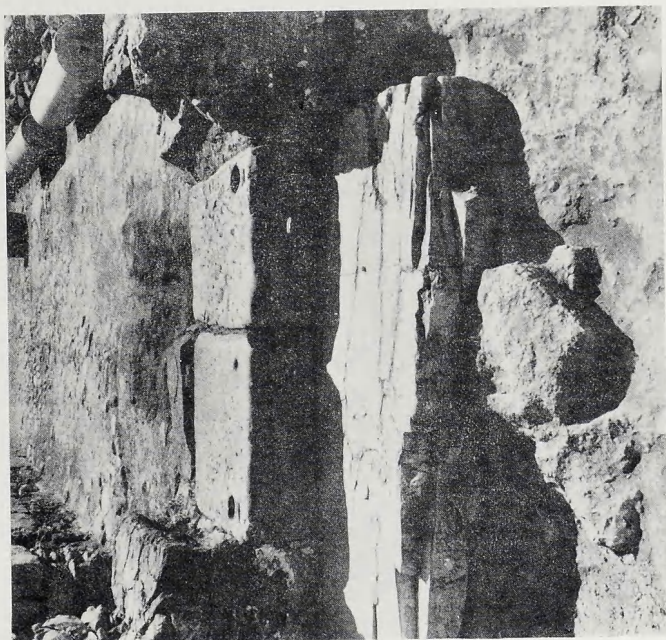
α. Λακκοειδής κατασκευή ἐντὸς τοῦ νοτίου κλίτους.

β. Τὸ σύνθρονον τοῦ ἱεροῦ βήματος.

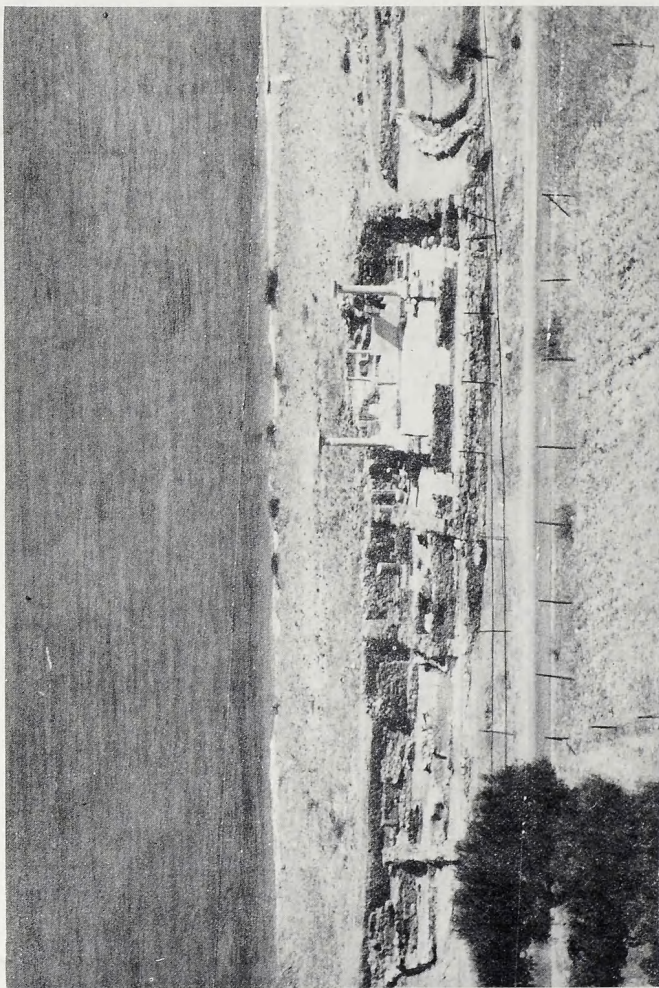

β. Κτιστόν θρανίον βορείως τοῦ διακονικοῦ.

α. Βορεία θύρα νόρθηρος.

“Αποψὲς τῆς βασιλευχίας.

α. Αἱ βάσεις τῶν κινόντων τοῦ κιβωρίου τῆς ἁγίας τραπέζης, ὡς εὑρέθησαν.

β. Ὁ χώρος XII καὶ ἡ βόρειος ἀλλή.

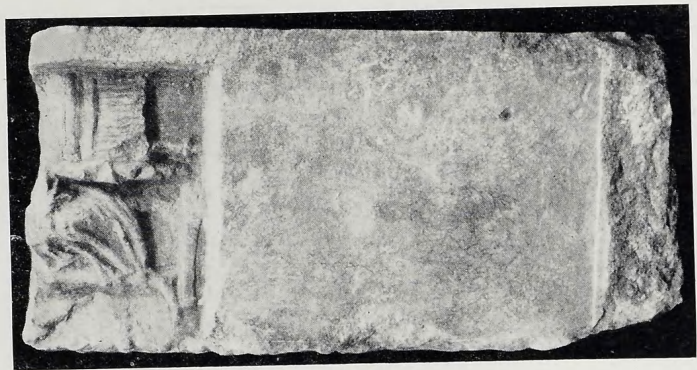

α. Τὸ φρέαρ καὶ οἱ χώροι XIV, XV καὶ XVI (ἀπὸ Ν).

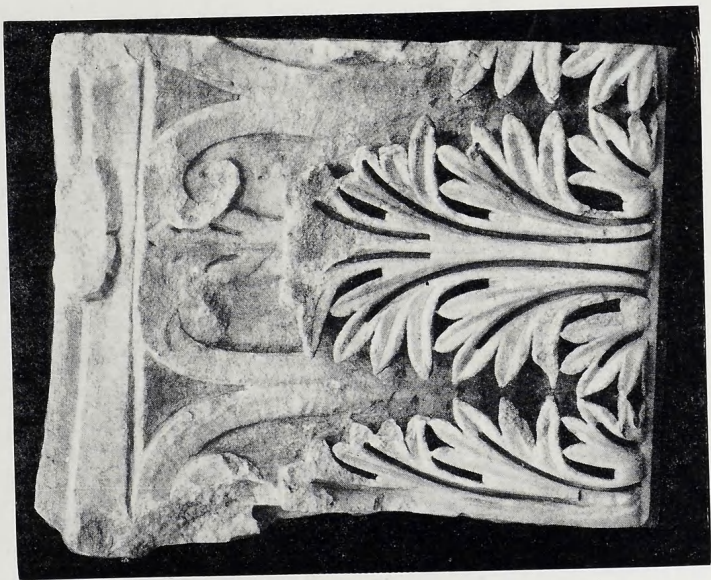

β. Τὸ κτιστὸν βόρειον θρανίον τοῦ «διακονικοῦ» καὶ τὰ τρία ἐντοιχισμένα κιονόχρονα τοῦ κιβωρίου.

β. Τμήμα νεκρικοῦ ἀναγλύφου.

α. Κορινθιακὸν ἐπίστερνον.